

BIBÓ ISTVÁN MUNKÁI

10

CENTENÁRIUMI SOROZAT

A jogfilozófiától a politikáig

Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely

X 171687

BIBÓ ISTVÁN MUNKÁI
CENTENÁRIUMI SZOROZAT

10

A jogfilozófiától a politikáig

Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely

7 8 0 1 7 1

A kötet a Nemzeti Kulturális Alap
támogatásával jelent meg.

Nemzeti
Kulturális
Alap

Bibó István munkái
Centenáriumi sorozat

10.

Sorozatszerkesztő
DÉNES IVÁN ZOLTÁN

Az utószót írta
BALOG IVÁN

© Bibó István örökösei, 2012

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001021348

ISBN 978-963-446-675-8

A kiadásért felel Láng József, az Argumentum Kiadó igazgatója

Felelős szerkesztő: Hegedős Mária

Borítóterv: Hodosi Mária

Tördelte: Nagy Erika

Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme

X 171687

TARTALOM

Pálosi Ervin: A társadalmi törvények helye a természetben	15
Vas Tibor: Die Bedeutung der transzendentalen Logik in der Rechtsphilosophie (A transzcendentális logika jelentősége a jogfilozófiában)	18
Faluhelyi Ferenc: Államközi jog I. Államközi alkotmányjog és jogtan I. Az államok közösségének alkotmányjoga és jogtana	20
Az „igazságos háború” és a jogi tévedhetetlenség doktrínája Kritikai tanulmány a tiszta jogtanról	22
Az igazságos háború a nemzetközi jogban a tiszta jogtan szerint	22
A legfőbb igazságszolgáltatás tévedhetetlensége a belső jogban	25
A legfőbb tévedhetetlen szervek és a legfőbb jogalkotó szervek közötti különbség	27
A kötelezettség fogalmának megszüntetése	29
A legfőbb tévedhetetlen szervek normatív egysége	32
A nemzetközi jog alapnormája és a belső vagy nemzetközi jog elsőbbségének kérdése	34
A szankcionáló aktus, mint a tiszta jogtan elméletének legfontosabb jelensége	38
A kelsen-i módszer normatív jellege	41
Bohatec, Josef: Calvin und das Recht	45

Balás P. Elemér: Az okozatosság büntetőjogi problematikája	49
A Code of International Ethics (A nemzetközi kapcsolatok etikai kódexe)	54
A bírói és közigazgatási funkció szociológiájához	56
Az igazságügy-miniszter véleményező szerepe a közigazgatásban	56
Losonczy István: A funkcionális fogalomalkotás lehetősége a jogtudományban	66
A magyar jogélet időszerű kérdései	73
Hozzászólás Moór Gyula <i>Jogfilozófia</i> címmel elhangzott előadásához	80
Olivecrona, Karl: Der Imperativ des Gesetzes	84
Louis Le Fur: Fédéralisme et Union Européenne	87

PSZICHOLÓGIA:

ÁLKÖZÖSSÉG, VALÓDI KÖZÖSSÉG, EGYÉN

Reitzer Béla: A proletárnevelés kérdéséhez	93
Az Új Iskola – egyesületi iskola	95
Erdei Ferenc munkássága a magyar parasztság válságának irodalmában	98
Künkel, Fritz: A közösség A közösséglélektan alapfogalmai	116
Leopold von Wiese: Die Ethik und das System der zwischenmenschlichen Beziehungen (Az erkölcsstan és az emberek közötti kapcsolatok rendszere)	124
Korunk diagnózisa	127
Horváth Barna: A génusz pere	130
Szókratész – Johanna	155

JOGFILOZÓFIA, SZOCIOLÓGIA, POLITIKA, NEMZETKÖZI JOG: EGYETEMI ELŐADÁSOK

A jogelmélet fő kérdései tegnap és ma	163
Budapesti Tudományegyetem, Társadalomelméleti Tanszék-pályázat, kurzusterv	179
A 20. század jogbölcselete	183
Kolozsvári jogfilozófiai előadások	183
Bevezetés a jog-, állam- és társadalomtudományba	210
Szegedi szociológiai előadások	210
I. Bevezetés: A tudományokról általában	211
I. A társadalom	217
2. A társadalom alapfogalmai	217
3. A társadalmi csoportok	235
4. Társadalmi szabályok	245
II. A jog	251
Bevezetés a jogtudományba	251
A jogtudományok felosztása	253
A jogszabályok értelmezése és magyarázata	255
Jogászai foglalkozások	256
III. Állam]	258
Bevezetés az államtudományba	258
Az állam keletkezése	258
Államforma	261
Az alkotmány	262
Államfői hatalom	262
A törvényhozás	262
Választás	263
Bírászkodás	263
Bevezetés a politikatudományba	264
Bevezetés	264
A politika fejlődése	269
Bevezetés a politikatudományba	271
A politikatudomány története	272
A római városi köztársaság	276

A nemzet kialakulásának előzményei	281
A francia forradalom	302
A francia forradalom államelmélete	305
A politika mint szisztematikus tudomány	329
Mi a politikatudomány tárgya?	331
Az állam és a család	340
Az egyház és az állam viszonya	343
Az állam és a gazdasági élet	347
Az államnak mint összefoglaló szervezetnek	350
Az állam és a hatalom	353
Mi a háború társadalmi funkciója?	355
Az állam és a háború	357
A jog és az állam	359
(Az állam szociológiájának befejezése)	359
Az államformák és tényezők	362
Az állam területi felosztásának lehetőségei és több állam egymással való kapcsolatának lehetőségei	364
Köztársaság	376
Monarchia (örökletes vagy választó)	376
A törvényhozó hatalom	377
A második kamara	378
A bíraskodás elhelyezkedése az államszervezetben	379
Nemzetközi jog	382
Jogszabályok keletkezése	382
A nemzetközi jog fejlődése a világháborúig	394
A döntőbíráskodás	398
A nemzetközi szerződés újabb formái	412
A nemzetközi jog forrásai	417
Az államok	418
Az államok különböző fajtái	419
Alárendelt államkapcsolatok	419
Az államutódlás kérdése	420
Az államok egyenlősége, az államok szabadsága	421
A vizek jogi helyzete	422

Dunai hajózás	422
Tengerrel kapcsolatos vizek	423
A levegő helyzete	425
Szentpéteri István:	
Bibó István speciális kollégiumai 1947–1948	431
I. Demokrácia és szocializmus	431
Az ókor hatalomgyakorlási módozatai	431
A szabadság problémája	436
A krízis háttere	436
Három kísérlet	438
A szocializmus a monarchia bukása perspektívájából	439
II. Szabadság, képviselet, önkormányzat	440
A szabadság spekulatív elemzése	440
A szabadság szervezési megnyilvánulásai (a szabadság elemi szerveződési formái)	441
A hatalom szervezése	442
A szabadság konkrét intézményei	443
A kvalitatív társadalomszervezés új kísérletei	445
A demokratikus szerveződés metódusai	445
A közösségi tisztségbetöltés formái	447
Az ellenállás, az ellenzékiesség, az ellentmondás joga	447
Összefoglalás	448
III. Legitimitás	449
A legitimitás a történelemben	450
Történeti példák hosszú távú legitimitásra	450
A legitimitás típusai	451
Demokratikus legitimitás	452
A közjogi kulcspozíciók betöltésének módszerei	453
A legitimitás különféle típusai a történelemben	453
A római legitimitás	453
A középkori keresztény európai legitimitás	455
Demokratikus súlypontú legitimitás	456
A monarchia megmentésének kísérletei	457
Az európai helyzet	459

IV. A fasizmus társadalmi és politikai háttere	459
Fasizmus és feudalizmus	459
A nagytőke és a fasizmus kapcsolata	462
Fasizmus és kispolgárság	462
Fasizmus és értelmiség	463
Fasizmus és proletariátus	464
Fasizmus és parasztság	464
A fasizmus ideológiai komponensei	465
Német fasizmus	466
A fasizmus társadalmi és politikai háttere	467
V. Közigazgatástan	468
A szervezés indító erői	468
VI. A modern államelméletek	470
Az európai kultúrkör államelméleteinek csoportosítása	471
Az európai államelméletek típusai	471
Idealisztikus felfogású elméletek	472
Realista államelméletek	474
A szocializmus	474
Dialektika	475
A marxizmus egyes összetevőinek eredete	476
Kommentár	476
Formalisztikus államelméletek	476
Realisztikus államelméletek	477
A marxizmus modern fejlődése	478

TÁRSADALMI ÉS KÖZIGAZGATÁSI REFORM

A magyar közigazgatás örökletes betegségeiről	483
A magyar közigazgatásról I.	485
Elvi állásfoglalás és történeti áttekintés	485
A jó közigazgatás problémája	486
A magyar közigazgatás történeti összetevői	491

A magyar közigazgatásról II.	501
Jellegzetes kórformák	501
A reformkori nemesi értelmiség és az 1867–1944 között a hivatalokat elfoglalt nemesség különbözőségéről	512
Kispolgárosodás és hivatalnokság	515
A magyar közigazgatási reform problémái	520
1. A helyi önkormányzat kérdése	520
2. A közigazgatás területi reformjának kérdése	526
3. A közigazgatási szervezet és fórumrendszer kérdései	537
4. A közigazgatás személyi megújulásának kérdése	545
A közigazgatási reform és az Erdei-terv	554
<i>Erdei Ferenc és Bibó István:</i>	
A magyar közigazgatás reformja.	
A Nemzeti Parasztpárt javaslata	558
<i>Balog Iván:</i>	
Közösség, önkormányzat, legitimitás	569
Rövidítésjegyzék és irodalom	592
A centenáriumi sorozat kötetei	597

100. Chlorophyll a absorption maximum at 430 nm and 680 nm
101. Chlorophyll b absorption maximum at 453 nm and 640 nm
102. Carotenoids absorption maximum at 480 nm and 500 nm

1. The first step in the process of identifying a problem is to define the problem clearly. This involves identifying the symptoms of the problem and determining the scope of the problem. Once the problem has been defined, the next step is to identify the causes of the problem. This involves identifying the factors that are contributing to the problem and determining the underlying causes. Once the causes have been identified, the next step is to develop a plan of action. This involves identifying the steps that need to be taken to solve the problem and determining the resources that will be needed to implement the plan. Once a plan of action has been developed, the next step is to implement the plan. This involves carrying out the steps that have been identified in the plan and monitoring the progress of the implementation. Finally, the last step in the process is to evaluate the results of the implementation. This involves determining whether the problem has been solved and whether the resources have been used effectively.

[illegible][illegible]JOGFILOZÓFIA: VAN ÉS *LEGYEN*

PÁLOSI ERVIN:¹
A TÁRSADALMI TÖRVÉNYEK HELYE
A TERMÉSZETBEN

Budapest, 1930, 86 l. A mű a Magyar Tudományos Akadémia Kiadásában jelent meg.

A címben kifejezett problémára nézve a szerző célkitűzése az, hogy összeegyeztesse Émile Boutroux² és Herbert Spencer³ rendszereit, illetőleg hogy Boutroux gondolatmeneteit Spenser módszerével végiggondolja. E célkitűzésben első látásra mutatkozik bizonyos önellentmondás, s e tanulmány meggyőzően mutatja is, hogy módszer és gondolatmenet összefüggése mélyebben fekszik, semhogy azt a legbehatóbb analízis nélkül megbontani lehetne.

Émile Boutroux gondolatmenete a természettörvények összefüggését és viszonyát mutatja be, továbbfejlesztve azt a sort, melyet Comte⁴ állított fel a tudományok összefüggésére és viszonyára nézve. Émile Boutroux a különböző törvényeket mind csökkenő érvényességi területük, mind növekvő determináltságuk és realizálhatóságuk szerint a következő sorrendbe állítja fel: logikai, matematikai, mechanikai, fizikai, kémiai, szerves kémiai, biológiai, pszichológiai és társadalmi törvények. Ennek a sornak a mechanikától a szociológiáig terjedő része, csekély eltéréssel, megegyezik e törvényekhez kapcsolódó jelenségek fejlődéstani sorrendjével. Ezen a szerző által megmagyarázatlan

Pálosi Ervin (1891–1941): előbb az Egri Érseki Jogakadémia, később a Ferenc József Tudományegyetem, majd a Kolozsvári Egyetem tanára

² Boutroux, Émile (1845–1921): francia filozófus

³ Spenser, Herbert (1820–1903): angol szociológus, filozófus

⁴ Comte, Auguste (1798–1857): francia szociológus, filozófus. A szociológia tudományának megalapítója.

és bebizonyítatlan analógián keresztül e törvények *érvényességéi síkjai* átminősülnek „*létsíkokká*” s ettől kezdve érvényesül Herbert Spencer módszere. Mi lesz azonban a logikai és matematikai törvényekkel, melyeket egy fejlődéstani sorozatba beállítani egyszerűen lehetetlen!? A szerző szerint „a logikai és matematikai törvényeket, mint a világ fundamentumát képező értelem emanációit foghatjuk fel”. (19. l.) „A logikai és matematikai törvények kapcsolata az anyagi világgal oly nehéz kérdés”, hogy taglalását a szerző kikapcsolja. Azonban Boutroux és Spencer gondolatmeneteinek összeegyeztetésénél épp a logikai és matematikai törvények *helye* a legfőbb probléma! Épp azt kell eldönteni, hogy az értelem a világ fejlődéstani *létének*, vagy a benne uralkodó törvények *érvényességének* képezi fundamentumait!? A szerző a két gondolatmenetet, illetőleg módszerrel nem összeegyeztette, hanem összealkalmazta, s ezzel végső eredményben saját gondolatmenete lett bizonytalan. A szabadság mibenlétéről szóló fejtegetések sokkal figyelemreméltóbbak. A szabadság problémájához értékes gondolatot szolgáltat az a tétele, hogy „A szabadság, nem felmentés a természeti törvények uralma alól..., hanem szilárd és változatlan természeti világrenden alapozódó aktív képessége a magasabb létformáknak az alacsonyabbakkal szemben, hogy a törvények keretein belül a természeti erők működését... kedvezően befolyásolják”. (30. l.) Ehhez hasonló gondolatot – persze nagyobb logikai apparátussal – vetett fel korábban Nicolai Hartmann⁵ *új szerű etikájában* is.⁶

⁵ Hartmann, Nicolai (1882 – 1950): német filozófus

1927, 3-4. füzet. 123 l.

maga is ismertetésekből áll. A szerző számos és sokirányú problémát vet fel anélkül, hogy megoldásra törekednék. Tudományos értékű megállapításokat oly módon állít egymás mellé, hogy végső eredményben mégsem adnak ki befejezett gondolatmenetet. Kétségtelen, hogy maga a tudomány tárgya oly átfogó kérdés, hogy azt behatóan kifejezni és megvilágítani nem könnyű. Ha a szerző szűkebben vonta volna meg tanulmányának kereteit, akkor sok felesleges ballaszttól szabadult volna meg, s tanulmányát nem kellett volna szerény vázlatnak neveznie. A szabadság-probléma terén azonban még várhatunk tőle értékes mondanivalókat.

VAS TIBOR:¹ DIE BEDEUTUNG DER TRANSCENDENTALEN LOGIK IN DER RECHTSPHILOSOPHIE

(A transzcendentális logika jelentősége
a jogfilozófiában)

Acta litt. ac. scient. Rrg. Univ. hung. Francisco Josephinae. Lectio Juridico-
Politica. Tom. VI. Fasc. 1. Szeged. Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt.
1935. 95 p.

Vas Tibor tanulmánya a transzcendentális logika jogelméleti jelentőségével foglalkozik, s végigvezet bennünket a transzcendentális logika *kanti* megalapozásán; kezdve az új *kantiánus* filozófiában való módosulásán és továbbfejlődésén keresztül az új *kantiánus* jogfilozófiában való alkalmazásáig.

Szerző kritikája a transzcendentális módszerrel szemben a következőkben foglalható össze. A transzcendentális módszert az a kanti célkitűzés hívta életre, mely az ismeretnek metafizikától és tapasztalattól egyaránt független előfeltételeit – a kanti kategóriákat – akarta megtalálni. A kategóriák azonban szükségképpen maguk is ismeretek és pedig előfeltétel nélküli ismeretek s így módon mégis metafizikai elemeket tartalmaznak. (9.) Ez a transzcendentális logika alapvető ellentmondása.

Az újkantiánus filozófia a transzcendentális logikát kiterjesztette a követelmények, az értékek világára is. Ugyanakkor azonban megtartotta, sőt kiélesítette a „Sein” és „Sollen” kanti elválasztását, holott a transzcendentális módszer kiterjesztéséből a valóság és érték egymáshoz való közelítése következett volna. (20.) Az újkantiánus jogfilozófia kritikája során szerző találóan mutatja be, hogy a jog feltétlen általános érvényű előfeltételeiként felvett fogalmak miként vezetnek szintén meta-

¹ Vas Tibor (1911–1981): jogfilozófus, egyetemi tanár

jurisztikus természetjogi fogalmak felé Stammlernél,² Kelsennél³ és Somlónál⁴ egyaránt (47., 71., 86.). E kritikai gondolatmenet lezárásaképpen megállapítja, hogy „a metafizikai Scyllája és a tapasztalat Charybdise között nem vezet oly tengerszoros, melyen a jogelmélet hajóját átkormányozhatjuk” s az ellentét „nem az abszolút elválasztásban, hanem a kölcsönös közeledésben oldható csak meg” (90.)

Ez a végeredmény nemcsak egy találó kritikai gondolatmenet lezárása, hanem helyes és követendő program a jogelmélet mai problémakörének feldolgozására. A gondolatvezetésben erős kritikai szelleme, a részletvizsgálatok találó megállapításai, pl. a „Bewusstsein überhaupt”⁵ és a kelsen-i jogi személy közötti párhuzam (69); a kényszer immanenciája és a kelsen-i jogtétel kopulájában (67); s a végeredmények biztossága és igazsága Vas Tibor munkájának erősségei, mely értékes terméke a magyar jogfilozófia dr. Horváth Barna⁶ vezetése alatt álló szegedi iskolájának s annak külföldi viszonylatban is becsületére válik.

Szeged, 1935

(Jog, 1935. II. 2–3. 150–151.)

² Rudolf Stammler (1856–1938): német jogfilozófus

³ Hans Kelsen (1881–1973): osztrák jogfilozófus, a 20. századi jogbölcsélet egyik legnagyobb alakja

⁴ Somló Bódóg (1873–1920): jogfilozófus, egyetemi tanár

⁵ Bewusstsein überhaupt (német): tudat általában

⁶ Horváth Barna (1896–1973): jogfilozófus, jogszociológus, Bibó tanítómestere

FALUHELYI FERENC:¹ ÁLLAMKÖZI JOG I. ÁLLAMKÖZI ALKOTMÁNYJOG ÉS JOGTAN

I. Az államok közösségének alkotmányjoga és jogtana

Dr. Karl Könyvesbolt, Pécs, 1936. XXXII, 357 (XVI) oldal

A tudós magyar professzor francia összefoglalóval ellátott művének első kötete a nemzetközi jogról írott; elsősorban a felsőoktatás számára készült értekezés. A szerző a hagyományos nemzetközi jog kifejezés helyett az államközi jog kifejezést használja, amelyet franciára a „droits des États” terminussal fordít le. A kifejezés megváltoztatására nem az állami szuverenitással kapcsolatos aggodalmak miatt került sor, hanem egy totalitárius nacionalista diktatúrától való félelem miatt, amely a nemzetközi határmegállapítás kérdését az állami keretek helyett etnikai és nemzeti alapon oldaná meg.

Ez az első kötet egy általános jellegű első részből áll (az államközi jog lényege, az államközi jog forrásai, az államközi jog elméleteinek története); ezt követi egy második rész az államok közösségének alkotmányjogáról (a közösség tagjai, a közösség szervei); végül a harmadik rész az anyagi jogról szól (az államok anyagi jogának kerete, az államok anyagi jogának tartalma). A második kötet most készül; a szerző a nemzetközi eljárás és a nemzetközi kényszer (hadijog) jogát kívánja tanulmányozni benne.

A nemzetközi jog felosztása általában nehézségekbe ütközik, és ezek a nehézségek a szerző által alkalmazott osztályozásban is tetten érhetők: bizonyíték erre nézve a harmadik rész, amely

¹ Faluhelyi Ferenc (1886–1944): nemzetközi jogász, egyetemi tanár

az államok alapvető jogaival foglakozik, s ugyanakkor – igen részletesen – a közigazgatási joggal is.

A műben a szerző a felvetett kérdéseket tudatosan a hatályos jogra korlátozódva tárgyalja; inkább csak tudomásul veszi, de nem elemzi az elmélet és az igazságszolgáltatás terén felmerülő vitás kérdéseket. Véleményünk szerint egy mű felsőoktatási célra való használata nem zárja ki azt, hogy az elméleti vitákról is beszámoljon, feltéve persze, ha ez nem válik pusztán öncélú okoskodássá. Azt is sajnáljuk, hogy a szerző nem tulajdonít az igazságszolgáltatásnak, főként az Állandó Nemzetközi Bíróságnak olyan központi szerepet, amely megilletné, mivel a nemzetközi jog megismerésének egyik forrásáról van szó.

Faluhelyi tárgyalja ezenfelül a nemzetközi jog „különös része” és a nemzetközi igazgatási jog nagy részét; a mű nagyon gazdag, mondhatni teljes, a magyarországi művekre is kiterjedő szakirodalmat tartalmaz. Bibliográfiai alapként szolgálhat és kiindulópontként a kutatók számára, főként a nemzetközi közigazgatási jog tekintetében. Gyakorlati értéke az általa tárgyalt területekben mutatkozik meg, és ennél fogva a magyar jogi szakirodalmat gazdagítja.

1936

(Revue Internationale de la Théorie du Droit, 1936. XI. I, 67–68. Fordította: Schneller Dóra)

AZ „IGAZSÁGOS HÁBORÚ” ÉS A JOGI TÉVEDHETETLENSÉG DOKTRÍNÁJA

Kritikai tanulmány a tiszta jogtanról

A tiszta jogtan elmélete sajátosan élesztette újjá az „igazságos háború” gondolatát, és annak a fogalomnak megfelelően, amelyet a jogról alkot. Ennek az egész elméletnek a kifejtése az említett fogalom következményeinek levonását jelenti. Az elmélet pedig nyilvánvalóan csak megerősíti, megismétli és hangsúlyozza a számára alapként szolgáló fogalmat. Az „igazságos háború” doktrínájának elfogadása fontos részét képezi ennek a gondolatnak, amelyből néhány következtetést szeretnénk levonni.

Az igazságos háború a nemzetközi jogban a tiszta jogtan szerint

A jog olyan szabály, amely kényszert rendel el a törvény által tiltott cselekedetekkel szemben. Ebből a kényszer szankció formájában történő monopolizációja következik, másképpen fogalmazva: minden kényszert jogilag minősíteni kell, akár szankcióként – mint szervi aktust –, akár szankció feltételeként, mint meg nem engedett cselekményt. A nemzetközi kényszerintézkedések – a represszália és a háború – következésképpen a nemzetközi jog szankcióiként határozhatók meg, amelyeknek előfeltétele egy, a törvény által tiltott cselekedet.

A tiszta jogtannak, mint pozitivistá elméletnek, nem szabad figyelmen kívül hagynia a pozitív jogot. A pozitív nemzetközi jogban pedig a következő normák szabályozzák a szankciók, különösen a háború problémáját: a) kizárólag az államok határozhatják meg egy szankció feltételeit; b) a háború olyan szervi

aktus, amelynek végrehajtása az államok hatáskörébe tartozik; c) ha azt állítjuk, hogy egy háborút kellő jogalap nélkül indítottak meg, még nem jelenti azt, hogy nem háborúról van szó; d) a háborúhoz elégséges feltételek magukban foglalják magát a háborút is (a védekező háború jogilag megengedett); e) a pozitív közjog nem tesz jogilag különbséget a háború és a védekező háború között.

A nemzetközi jog ezen jellemzői mind egy központosított – az alkalmazott szankciók helyességét eldöntő – szerv hiányának következményei. A tiszta jogtan tehát, ha pozitivistá elmélet akar maradni, nem fogadhatja el egy *igazságtalan háború* jogi lehetőségét. Elfogadja viszont logikus módon az igazságos háború, vagyis a kölcsönösen alkalmazott szankció lehetőségét.¹

Elfogadja a védekező háború jogosságát is, vagyis egy olyan háborút, amelynek egyedüli alapja egy, a háborút megelőző agresszió. Véleményünk szerint a védekező háború törvényes jellegének nem kell a jog technikai szükségletein alapulnia. Kétségtelen, hogy egy szélsőséges kényszert (halálbüntetés, háború) jelentő szankcióval szembeni ellenállást nem lehet megtiltani, a meg nem engedett ellenállás lehetséges szankciói ugyanis már benne foglaltatnak a szélsőséges kényszerben;² de az ilyen kényszerrel szembeni ellenállásnak sem lehet ugyanaz a jogi minősítése – még a primitív jogban sem – mint magának a szervi kényszernek. A nemzetközi pozitív jog pedig nem tesz különbséget háború és védekező háború között, mind a kettőt szervi aktusnak tekinti.

Az az elmélet, amely a védekező háborút nem tekinti sem szankciónak, sem törvénytelen cselekedetnek, sem szervi aktusnak, túlságosan is hasonlít azokhoz az elméletekhez, amelyek

¹ Kelsen, Unrecht und Unrechtsfolge in Völkerrecht. Zeitschrift für öffentliches Recht, XII. kötet, 1932; 592–593.

² Kelsen uo. 592.: „a tűrési kötelezettség elrendelésének jogtechnikai szempontból nem lenne jelentősége. Egy ilyen kötelezettség szankciójaként háborút kellene indítani, de ez már fennáll.”

a háborút törvényen kívül helyezik. Következésképp helyesebbnek tűnik számunkra, ha a védekező háború kérdését a kétoldalú, igazságos háború kérdéséhez hasonlítjuk. A „védekező hadviselő” szempontjából a védekező háború igazságos háború, szankció, és a megkezdett háború, mivel a szankció elégséges feltétele, törvény által tiltott tett. A tiszta jogtan szerint a védekező háború törvényes jellege nem a tiltás lehetetlenségének; hanem a kompetenciák versengésének következménye. Minden államnak egyenlően és egyidejűleg joga van ahhoz, hogy a szankciók feltételeit megállapítsa, vagyis ahhoz, hogy bizonyos cselekményeket törvénytelené, másokat pedig szankciókká nyilvánítson. Amikor tehát egy hadviselő állam elismeri, hogy még egy igazságtalanul és hibásan elrendelt szankció (háború, védekező háború) is szankció (háború), akkor egyben azt is elismeri, hogy a másik állam versengő kompetenciája is állami kompetencia, vagyis ugyanazon a renden alapszik, és ugyanolyan jellegű. Ily módon a védekező háború törvényes jellege és a kétoldalú igazságos háború a nemzetközi közrend normatív egységének bizonyítékaivá válnak.

Az a felfogás, amely szankciónak tekint minden háborút, és kizárja az igazságtalan háború jogi lehetőségét; a tiszta jogtan jogról alkotott fogalmának következménye, amely a szankciót állítja előtérbe, és a törvény által meg nem engedett cselekedetet a szankcióval határozza meg. Kauzális rend szerint a törvény által meg nem engedett cselekedetnek a szankció feltételeként való meghatározása a meg nem engedett cselekedet elsőbbségét jelenti, ezzel szemben egy normatív rend szerint a szankció elsőbbségét jelenti, azaz a meg nem engedett cselekedet a szankció funkciójává válik. A legáltalánosabban elfogadott elmélet szerint inkább azok a cselekedetek számítanak a törvény által meg nem engedettnek, amelyek lehetővé teszik az államok számára, hogy jóvátételt követeljenek. De a saját jogfogalmából kiinduló tiszta jogtannak ki kell szélesítenie a törvény által tiltott aktus fogalmát a szankcióhoz képest. A pozitív jog felhatalmazza ugyan az államokat arra, hogy holmi homályos

politikai okokból (a rend és az egyensúly fenntartása) háborút indítsanak, de pontosan ezek a homályosan meghatározott helyzetek azok, amelyek létrehozzák a szankciók feltételeit, és ennél fogva *tiltott aktusoknak* (vagy helyzeteknek) tekinthetők. A szankcióként alkalmazott háború és a megengedett háború elmélete között elhelyezhető Kelsen által kínált alternatíva így viszonylagossá és esetlegessé válik.

Az „igazságos háború” elmélete lényegében nem változtatja meg a háború fogalmát, inkább a törvény által tiltott aktus fogalmát változtatja meg, mégpedig úgy, hogy kiszélesíti és alárendeli a szankciónak.

Röviden összefoglalva, a tiszta jogtan szerint az igazságos háború doktrínáját a következőképpen határozhatjuk meg: „Ha egy állam háborút indít, akkor annak *szükségszerűen* feltétele egy törvény által tiltott aktus.”

A legfőbb igazságszolgáltatás tévedhetlensége a belső jogban

A nemzetközi jog háború kapcsán felvetett kérdései megtalálhatók a belső jogban is a szankciókkal kapcsolatban. A belső jogban egy objektívebb és központosítottabb szervnek kell alkalmaznia a szankciót, amely egy konkrét, a törvény által tiltott aktus következménye.

A „szervnek szankciót kell alkalmaznia” kifejezés a tiszta jogtan szerint azt jelenti, hogy a szankció elmaradása esetén egy másik szervnek kell szankciót alkalmaznia az első szervvel szemben. A legtöbb esetben ugyanannak a tiltott cselekménynek a kérdése merül fel, akár a fegyelmi felelősség, akár a fellebbezési jog útján, egészen a legfelsőbb igazságszolgáltatásig.

A legfelsőbb igazságszolgáltatás is megteheti, hogy nem szankcionál egy tiltott cselekményt. A szankció elmaradása a tiszta jogtan szerint a következő jelentéssel bír: „Ha a legfelsőbb igazságszolgáltatás nem rendelt el szankciókat, akkor a tiltott aktus

megvalósulása közömbös a jog számára". Ez a legfőbb igazságszolgáltatás tévedhetetlenségének tétele.³

Ha összehasonlítjuk a tévedhetetlenség fogalmát az igazságos háború fogalmával, könnyű felfedezni a tökéletes azonosságot. A nemzetközi jogban az állam hozza létre a legfőbb jogszolgáltatást, azt a tévedhetetlen szervet, amely megállapítja a szankciók alkalmazásának feltételeit. Az igazságos háború doktrínája: a nemzetközi jog tévedhetetlenségének tétele. A tévedhetetlenség általánosan elfogadott fogalma a következő: „Ha a legfőbb szerv rendel el szankciót, akkor annak *szükségszerűen* feltétele egy törvény által tiltott aktus!”

A legfőbb szervek tévedhetetlenségének tétele a kelsen-i jogfelfogás következménye, amely a tiltott aktus fogalmát másodlagossá, és a szankciótól függő fogalomná teszi.

Köztudott dolog, hogy a tiszta jogtan szerint a jogszabály nem nyújt igazolást tényekre nézve, sem a múltbeli tiltott cselekmény, sem a jövőbeni szankció tekintetében. Mivel a tiszta jogtanban a tiltott cselekmény a szankció funkciója, elmondhatjuk, hogy nem a tiltott cselekmények (valóságos) megnyilvánulásai a szankció *elrendelésének* szükséges feltételei, hanem jogi *megállapításuk*, a *rájuk való hivatkozás*. Így a tiszta jogtanban a tiltott cselekmény megállapítása már nem állandó jogi aktus, hanem egyszerűen a szankciókat elrendelő jogi aktus szükséges tartalmává válik. Következésképpen a szankciónak a tiltott aktusba való beszámítása nem két jogi aktus közt jelent kapcsolatot, hanem egyetlen jogi tény *tartalmának* két eleme között. Egész egyszerűen azt jelenti, hogy a szankció *tartalmazza* a törvény által tiltott aktus megállapítását.

³ A jogi tévedhetetlenség fogalmát Merkl vezette be a tiszta jogtanba, aki azt a pozitív jog intézményének tekintette. Merkl: Zum Problem der Rechtskraft in Justiz und Verwaltung, *Zeitschrift für öffentliches Recht*, vol. 1, 1919/1920. 467.: „az egyházi tévedhetetlenségnek az állami életben is megvan a félreismerhetetlen ellenpárja”; *Die Lehre von der Rechtskraft*, 1923, 297.: „Ameddig a szerve hibalehetőségen belül marad, jogilag nem vonható felelősségre”; 292.: „A hibalehetőségi tűréshatárokat... a tételes jogban kell meghatározni.”

A legfőbb tévedhetetlen szervek és a legfőbb jogalkotó szervek közötti különbség

A szankciók alkalmazását biztosító többfokozatú igazságszolgáltatási hierarchia a jog fejlődésének és központosításának eredménye. A jogrend legalapvetőbb alkotóelemei: a *legfőbb tévedhetetlen szerv* és a *jogalany*. A nemzetközi jog különbséget tesz a két alapvető alkotóelem között. Az állam, mint legfőbb tévedhetetlen szerv szankciókat rendel el, az állam, mint jogalany a szankciók tárgya. A belső joggal ellentétben, a nemzetközi jogban a kompetenciák versengése nem teszi lehetővé, hogy az elrendelt szankciók szabályszerűségét objektív és hierarchizált szervek határozzák meg.

A belső jogban a hierarchia legalsó fokán a szankciók által fenyegetett jogalany helyezkedik el. A második fokot azon alárendelt szervek alkotják, amelyek szankciókat alkalmaznak a jogalanyokkal szemben, de őket magukat is szankciók fenyegetik. A hierarchia legfelső fokán a legfőbb szervek helyezkednek el, amelyek szankciókat elrendelő döntései semmiféle szankciónak vagy felülbírálatnak nincsenek alárendelve. Az alárendelt szervek hierarchiában elfoglalt helye a két alapvető pozíció egyszerű kombinációja. Következésképpen a tiszta jogtanban a legfőbb tévedhetetlen szervek nem a jogon felül álló elemeket is érintő jogrend határán állnak, hanem éppen ellenkezőleg, a *par excellence jogalkotó szerv* szerepét töltik be. Tegyük hozzá, hogy bizonyos hatáskörökben majdnem minden szerv végső jogszolgáltatási fórum, vagy részlegesen legfőbb tévedhetetlen szerv. A „lex imperfecta”-k nagy része egyszerűen olyan norma, amely legfőbb és tévedhetetlen jogszolgáltatási fórumot hoz létre.

A szankciók alkalmazását biztosító szervek ezen hierarchiája nyilvánvalóan nem hasonlítható a lépcsőelmélet klasszikus delegációjához. Ez utóbbi jogforrásokat meghatározó hatáskörrel rendelkező szervek delegációja, vagyis a szankciók alkalmazásának feltételeit általános módon szabályozó normák rendszere.

Ez a delegáció azt jelenti, hogy minden szervi hatáskört egy felsőbb szerv határoz meg. Jogi szempontból így elérkezünk egy olyan szervhez, amely saját magát határozza meg, tehát jogi, vagyis szankcionáló szerepkörrel ruhazza fel saját magát. A két szervi hierarchia gyakran párhuzamos egymással: a szerv, amely jogforrásokat alkot, szankciókat is alkalmaz, amelyek biztosítják azok megvalósulását. De ez a párhuzamosság nem szükségszerű. El lehet képzelni egy olyan legfelső igazságszolgáltatást, amelyet az egyik legalacsonyabb fokú jogforrás hoz létre (legfelső bíróság hatáskörének meghatározása magánjogi szerződéssel). Másrészt el lehet képzelni egy olyan szervet, amelynek kötelességeit a legfőbb jogforrások állapítják meg, s amely egy olyan szervnek felelős, amelynek hatáskörét ezen a téren alsóbb jogforrások határozzák meg (pl. egy miniszter, akinek a kötelességeit az alkotmány szabályozza, és egy, a törvény által létesített bíróságnak felelős). Következésképpen különbséget kell tennünk a legfőbb szervek között abban a tekintetben, hogy hatáskörük van-e a legfőbb jogforrások alkotására, és tévedhetetlenek-e a szankciók alkalmazásában. Az előbbiek a *legfőbb jogalkotó szervek*, az utóbbiak a *legfőbb tévedhetetlen szervek*.

A tiszta jogtan alapvető követelménye az, hogy egy jogrendszerben csak egyetlen normát és egyetlen jogalkotó szervet lehet elfogadni. Több legfőbb tévedhetetlen szervet is el lehet azonban fogadni.⁴ Meg kell tehát vizsgálnunk azt a kérdést, hogy a jogi tévedhetetlenség normatív alapjai korlátozódhatnak-e az alkotmányozó alapnormára.

⁴ Merkl: i. m. 467.: „Az egyházi, szigorúan monista tévedhetetlenség az államban bizonyos mértékig policentrikusan szervezett. Annyi jogilag felelősség nélküli centrum van, ahány bíró és megfellebbezhetetlen döntést hozó közigazgatási szerv.”

A kötelezettség fogalmának megszüntetése

A kelsen elmélet szerint a legfelsőbb tévedhetetlen szervet nem lehet kötelezni, nem lehetnek kötelességei, vagyis nem vonatkozhatnak rá cselekvési normák. A szerv tévedhetetlen jellege abban áll, hogy tévedhetetlenségének keretei között egyetlen jogszabálynak sincs alárendelve: Ha azt feltételeznénk, hogy működését szabályok határozzák meg, akkor ezáltal azt is feltételeznénk, hogy ezen szabályokat megsértheti, pl. objektíve igazságtalannak minősített háborút indíthat, vagy egy objektíve helytelennek minősített legfelsőbb bírósági döntést hozhat. Ezekre az ítéletekre a kelsen elmélet úgy tekint még abban az esetben is, amikor tisztán jogi kritériumon (objektív jogszabályokon) alapulnak, mint tisztán erkölcsi, metajurisztikus ítéletekre, mivel a legfőbb szervek tévedhetetlensége miatt nem nyilvánulhatnak meg egyetlen jogi aktusban sem.

A pozitivista tiszta elmélet rendszerében a jogi tévedhetetlenség alapja nem lehet kötelezettség, hanem csak az ezen legfelsőbb (alkotmányozó) forrás által adott *felhatalmazás*, amely meghatározza és delegálja a tévedhetetlen szerv funkcióit és tévedhetetlenségének kereteit. Ez a meghatározás a klasszikus delegáció révén a legfőbb alkotmányozó szervhez, az alapszabályhoz nyúlik vissza. Következésképpen, minden legfőbb tévedhetetlen szervet végső soron a legfőbb alkotmányozó szerv határoz meg és hoz létre.

A tévedhetetlenségi felhatalmazás az egyszerű immunitásnál mégiscsak többet jelent a felsőbb szervektől származó szankciókkal való viszonyát illetően. Sok alsóbb szerv gyakorolja funkcióit anélkül, hogy erre kényszerítve lenne, és e szervek jogilag mégsem tévedhetetlenek, jogi megállapításaik felülbírálatók. A *tévedhetetlenségi felhatalmazás* jellegzetes eleme az, hogy a legfőbb tévedhetetlen szerv kizárólagosan döntő módon határozza meg a szankció feltételeit, más szóval a törvény által tiltott aktusokat. A szervek tévedhetetlensége abban áll, hogy kizárólagosan ők állapítják meg a tiltott cselekményeket.

Nyilvánvaló, hogy minden szankciót alkalmazó szerv többé-kevésbé jogilag tévedhetetlen, s így Horváth megállapítását idézhetjük, aki szerint a tiszta jogtan szankciót alkalmazó szervei az értelmezett és alkalmazott szabályaik alázatos magyarázóiból szuverén uraivá válnak.⁵

Az alkotmányos „imperatívuszok”, amelyek meghatározzák az uralkodó „kötelességeit”, a törvények cikkelyei, amelyek bizonyos tiltott cselekményekre bizonyos szankciókat állapítanak meg, a legfőbb tévedhetetlen szervek számára csak jelzésértékűek, a jogalanyok számára pedig csupán szociológiai valószínűséggel bírnak. Bár a legfőbb tévedhetetlen szervek ezeket a jelzéseket, útbaigazításokat alkalmazhatják, ez nem jelenti azonban azt, hogy jogsértést, jogi tévedést követnének el, hiszen velük szemben nem létezik sem jogi szankció, sem pedig felülbírálati lehetőség. A tiszta jogtannak az egyik alapvető tézise, hogy a szankcionáló rendszeren kívül nincs jogsértés.

A pozitivista tiszta jogtan kapcsolatot tud teremteni egy általános jogforrás és egy szuverén jogértelmező konkrét szankcionáló aktusa között, amelyet a *beszámítás* harmadik fajtájának tekint. Amikor egy legfőbb tévedhetetlen szerv szankciót rendel el – és ezt az aktust a jogforrások szerint megfelelőnek nyilvánítja, amelyeknek ő a szuverén értelmezője –, ez azt jelenti, hogy a szankcionáló konkrét aktus beszámítódik az elvont jogforrásba. De ez a beszámítás csak a szankciónak a tiltott cselekménybe való klasszikus beszámítását jelenti, vagyis a szankcionáló aktust elrendelő szerv *felidézi* az általános forrást. Ez a felidézés és maga a beszámítás részét képezi a szankciót elrendelő aktus *tartalmának*.

A tiszta pozitivista jogelmélet mindenestre csak a konkrét

⁵ Horváth: *Die Idee der Gerechtigkeit. Zeitschrift für öffentliches Recht*, vol. VII. 1928, 508–544.: „Végso soron – mint legfelsőbb fórumnak – a végrehajtó szervnek döntenie kell az általa alkalmazott norma jogszerűségéről. Végrehajtó szerv tágabb értelemben minden normaalkalmazó, tehát minden »alattvaló«. Ezeknek a végrehajtó szerveknek lehetőségük van a normát konkrét esetben figyelmen kívül hagyni.”

rét szankcionáló aktus révén teremt kapcsolatot az általános jogforrások és a jogalanyok magatartása között. Ez azoknak a fogalmaknak a megsemmisüléséhez vezet, amelyeket a tiszta jogtan „kötelezettségnek” és „másodlagos normának” nevez. Ennek a két fogalomnak a legfőbb eleme egy olyan „magatartás, amelynek szankció a következménye.”⁶

Megállapítottuk, hogy a törvény által tiltott cselekményt megvalósító magatartást nem az általános jogforrások, hanem csak a konkrét szankcionáló aktusok határozzák meg. Következésképpen a jogalanyok magatartását általában egyáltalán nem a szankciók fenyegetik, hanem csak a hatáskörök!

És nincs olyan megkülönböztetett magatartás, amely feltétele lenne ezen hatásköröknek, de minden lehetséges magatartást egy tévedhetetlen szerv legfelsőbb hatásköre fenyeget, amely elrendel vagy nem rendel el szankciókat, aszerint, hogy a magatartást törvény által tiltott aktusnak minősíti-e, vagy nem. Ebből az következik, hogy a jogalany döntéseit nem az általános jogforrások, hanem a tévedhetetlen szervek döntései határozzák meg.⁷ Azt a követelményt, hogy a szankció egy objektív és általános megvalósítása kell, hogy legyen, maga Kelsen is a „jogbiztonság illúziójaként”⁸ jellemzi. De ugyanakkor ez a kötelezettség illúziója is! A tiszta jogtan elméletének rendszerében a kötelezettséget a konkrét szankció hozza létre; csupán

⁶ Kelsen: *Reine Rechtslehre*. 1934, 47.: „Ennek a magatartásnak az ellentéte a jogellenesség következményeit tartalmazó kényszeraktus.”

⁷ Sander: *Das Faktum der Revolution und die Kontinuität der Rechtsordnung. Zeitschrift für öffentliches Recht*, vol. I. 1919/1920, 148.: „A szubjektív jog mindenekelőtt az ítéletekből keletkezik.” (A tanulmány jegyzeteit Bibó István készítette, az utólagos kiegészítéseket jelezzük): Friedrich Sander (1889–1939): osztrák jogfilozófus, a prágai német egyetem professzora – Balog I.

⁸ Kelsen: *Reine Rechtslehre. Tiszta jogtan*. 99/100.: „(A jogbiztonság illúziója) egy olyan vélemény, amely végső fokon abból a szükségből fakad, hogy a jogot szilárd rendként képzeljük el, amely... a jogalkotó szervek tevékenységét... minden oldalról meghatározza.”

a konkrét tiltott cselekmény ellentéte, és nem tekinthető külön jogi kategóriának.

Mindez Kelsen forradalmi tétének logikus következménye, amelynek eredményeképpen az elsődleges és a másodlagos norma hagyományos jelentése felcserélődik. Ez a felcserélés azt jelenti, hogy a jogalanyok kötelezettségeit tartalmazó normáknak van egy másodlagos jelentése, és hogy a szervek funkcióit tartalmazó norma az elsődleges. Úgy gondoljuk, bebizonyítottuk, hogy a tiszta jogtanban ennek a felcserélődésnek a következménye a kötelezettség fogalmának megszűnése. Ha a legfelsőbb tévedhetetlen szerveknek nincsenek kötelezettségei, akkor a jogalanyoknak sincsenek.

A kötelezettség fogalmának megszüntetésével megszűnik a másodlagos norma fogalma is, amely parancsoló formában fejezi ki a kötelezettséget és részlegesen az elsődleges norma kötelezettségét is (úgy, mint értelmezett normát). Az értelmezett elsődleges norma egy *beszámítási* pontra csökken, amelynek *felidézése* a szankcionáló aktus *tartalmában* szerepel.

A legfőbb tévedhetetlen szervek normatív egysége

Bebizonyítottuk, hogy azok a jogforrások, amelyek többé-kevésbé általános módon megkísérlik meghatározni a legfőbb tévedhetetlen szervek rendszerét, csupán *beszámítási* pontok. Egy szerv tévedhetetlensége nem azon a forráson alapszik, amelyet értelmez, hanem azon a forráson, amely magát a szerv tévedhetetlenségét létrehozza, más források szuverén értelmezőjévé téve azt. A delegáció révén, a legfőbb tévedhetetlen szerveket létesítő jogforrások az alapszabályon alapulnak, vagyis a legfőbb alkotmányozó szerv aktusán. Mivel a tévedhetetlen szervek az igazi jogi szervek, a tévedhetetlenségnek egyetlen alkotmányozó szervre való visszavezethetősége azonos a jogrend normatív egységének kérdésével. A normatív egység követelménye a normák, szabályok érvényességének egyetlen legfőbb

szabályra való szűkülését eredményezi.⁹ A tiszta jogtan nem fogalmaz elég világosan az egyetlen legfőbb szabály által megvalósított egység jellegét illetően.¹⁰ Elvont szabály ugyan, amely tisztán logikai egységet valósít meg, de ugyanakkor a jog fogalma által már adott szabály. Kelsen azonban a belső jogban feltételezi egy konkrét szerv által létrehozott konkrét alapszabály létét. A delegációnak köszönhetően, amely minden szervet meghatároz, és amelyet egy másik szerv minősít, elérkezünk egy olyan szervhez, amely úgy határozza meg és minősíti saját magát, mint egy „a történelem során először egy trónbitorló vagy valamilyen testület által létrehozott alkotmányt”.¹¹

Így felmerülhet a kérdés, hogy ez az önmeghatározás elégséges alap-e egy egész jogrendszer számára. Ami véleményünk szerint kérdésessé teszi a helyzetet, az nem a tautologikus „idem per idem”, hiszen ennek léte egy logikai rendszerben elkerülhetetlen. Ami kételyt ébreszt, az inkább az, hogy a tiszta jogtan rendszerében egy szervet mindenekelőtt funkcióinak jogi jellege (kényszerrel rendel el!) minősíti. Egy szankciót elrendelő szerv ehhez az aktushoz egy nyilatkozatot is hozzátehet, amelyben magát szervként határozza meg. De mi a jogi értelme egy olyan legfőbb szervnek, amely miközben jogi szervnek nyilvánítja magát, nem rendel el szankciókat, és megelégszik azzal, hogy ennek végrehajtására más szerveket jelöl ki? Ez azt jelenti, hogy csak az általa jogi tévedhetetlenséggel felruházott más szerveknek az ő nevében elrendelt szankciói révén válik jogi szervvé. A legfőbb alkotmányozó szerv alapvető jellege következésképpen abban nyilvánul meg, vagy jobban mondva úgy *jön létre*, hogy a kényszerrel elrendelő szervek rá, és az ő alapvető aktusaira (az alkotmányra) hivatkoznak. Egy felsőbb szerv

⁹ Kelsen: i. m. 62.

¹⁰ Kelsen: i. m. 135.: „A jogrendszerhez tartozó összes jog egy önmagában zárt egységként értékelendő.” Azonban nem egy és ugyanaz „a dolgokat ugyanazon nézőpontból”, és „mint zárt teljességet” szemlélni!

¹¹ Kelsen: i. m. 65.

ezen *hivatkozása* egyet jelent a tiszta jogtan „központi beszámításával” és szerepel a szankciót elrendelő aktus *tartalmában*.¹²

Mindebből az következik, hogy nemcsak egy tiltott cselekménynek és egy értelmezett forrásnak a felidézése, hanem a delegáló szervnek a felidézése is a szankciót elrendelő konkrét jogi aktus tartalmaként tekinthető.

A nemzetközi jog alapnormája és a belső vagy nemzetközi jog elsőbbségének kérdése

Már említettük, hogy a kelsen-i elmélet elég bizonytalanul fogalmaz az alapnorma jellegét illetően. A belső jogban Kelsen feltételezi egy (a saját eredete által meghatározott) konkrét alapnorma létét.¹³ A nemzetközi jogban az *effektivitás* elvével való összhang határozza meg az államot, mint nemzetközi szervet, és ez az elv tölti be az alapnorma szerepét.¹⁴ Ez egy (a formája által meghatározott) absztrakt alapnorma. Ez a különbség megfelel a belső és a külső jog között létező különbségnek, de elfogadhatatlan a tiszta jogtan számára.¹⁵

A tiszta jogtan a belső jogban sem elégszik meg a jog fogalmának való megfeleléssel (a kényszer elrendelésével, az effektivitással), de megköveteli a kapcsolatot egy konkrét egyesítő

¹² Aufricht különbséget tett a normatív beszámítás és az egyéni beszámítás között (Der Kompetenzbegriff im Rechtssystem, *Revue internationale de la théorie du droit*, VIII. kötet, 1934, 266–280.): amit itt központi beszámításnak nevezünk, az a normatív beszámítás, amely az alapnorma felé irányul. Az egyéni beszámítás másrésztől feltételezi a jogalany karakterét. Aufricht joggal állapítja meg, hogy a normatív beszámítás legmagasabb pontja a nemzetközi rend, míg a személyes beszámításé az állam. Hans Aufricht (1902–1973): jogász, később bankjogász, IMF-tanácsadó. – Balog I.

¹³ Kelsen: i. m. 65.

¹⁴ Kelsen: i. m. 71.

¹⁵ A primitív belső jogra az eredet szerint meghatározott eljárás a jellemző. A nemzetközi jogra (inter groupes) viszont a saját forma szerinti eljárás a jellemző. (Horváth: *Rechtssoziologie*. 1934. 268–271.)

aktussal, ez a követelmény pedig a nemzetközi jogban is elengedhetetlen. Egy elhagyott szigeten létrehozott állam teljesen megfelel az effektivitás követelményének, és nem kell a nemzetközi államközösség tagjának lennie. Két vagy több állam közötti normatív egység szükségessége nem jogrendszerük effektivitásán alapszik, hanem azon a tényen, hogy egymás kényszerítő aktusait (háború, megtorlások) kölcsönösen jogi szankciónak tekintik; s így egymást kölcsönösen államoknak, azonos természetű jogi szerveknek tekintik.

A kelsen-i elméletben ez az azonosság magában foglal egy közös felsőbb rendnek való alávetettséget (a nemzetközi jog elsőbbségét), vagy egy állam normatív jogrendjének alárendelését egy másikénak (a belső jog elsőbbsége).

Ez az alapvető jogi aktus, amelyre az államoknak szüksége van, hogy egymást azonos jellegű szerveknek tekintsék, nem más, mint a kölcsönös nemzetközi *elismerés*.¹⁶ Ezért meg kell vizsgálnunk a nemzetközi elismerés kérdését.

Az államok egyike a saját alkotmánya alapján a másik szerveit ugyanazon alkotmányra alapozottnak tekinti, és ezért fogadja el, tehát úgy tekinti, mint saját szerveit. Ugyanígy tesz a másik állam a saját alkotmánya szerint. Félreérténénk a nemzetközi elismerés jellegét, ha azt képzelnénk, hogy a minősítő és delegáló szervektől származó, két egyoldalú minősítéssel állunk szemben. Éppen ellenkezőleg: az állam nemcsak a partnerét akarja minősíteni, hanem saját magát is vele kívánja minősíteni. Sőt mi több, az államoknak mint jogi szerveknek elsőrendű érdekük, hogy *el legyenek ismerve*. Ez az elismerés mindkettőjük számára lehetővé teszi, hogy szankcionáló aktusaikban a másik jogrendjére hivatkozzanak. Nem két egyoldalúan delegáló minősítésről van szó (a belső jog elsőbbsége), hanem két kölcsönös minősítésről, amely a két alkotmány által visszavezet a két állam különböző alapvető aktusaira. Az elismerés eredményeképpen a két állam új közrendje a két alapvető alkotmányos

¹⁶ Kelsen: i. m. 20.

norma összekapcsolásán nyugszik: ez annál is inkább lehetséges, mert még egy alapvető állami norma is alapulhat kétoldalú aktuson (társadalmi szerződés), és egy Alkotmányozó Nemzetgyűlés is több tagból tevődik össze, akik kölcsönösen egy kollektív szerv tagjainak minősítik egymást.

A részleges nemzetközi rendek alapvető normái államok közötti *elismerési* aktusok, amelyek két alapvető norma egyesítését és cseréjét jelentik.

Ily módon értelmezhetjük az egész nemzetközi rendet. Úgy kell elképzelni, hogy a nemzetközi jog alapjai az alapvető alkotmányozó normák zárt körében helyezkednek el, egy hatalmas képzeletbeli Alkotmányozóban, amely az államok összes legfőbb alkotmányozó szervét egyesíti, s minden egyes nemzetközi elismerés által szélesedik. Ebben a hatalmas ördögi körben az új állami rend alapszabályának normatív alapja a nemzetközi rendben foglal helyet. Másrészt, a nemzetközi alapszabály az államok összes alkotmányos normájának összegzésében megtalálható (Nawiaszky).¹⁷

Az a szükségszerűség, amelynek alapján minden új államnak alá kell magát vetnie a nemzetközi jogrendnek, nem az állam születéséből és rendjének hatékonyságából fakad, hanem egyszerűen abból a viszonyból születik, amelybe más államok szerveivel lép. Abban a pillanatban, amikor elismeri ezeket a szerveket és hivatkozik rájuk, akarva-akaratlanul az egész, már létező nemzetközi rendre hivatkozik.

Úgy gondoljuk, hogy a belső jog vagy nemzetközi jog elsőbbségének alternatívája így módon kiiktatható a tiszta jogtan elméletének rendszeréből. Ez annak a ténynek a kifejezett elismerését jelenti, hogy a jogrend logikai alapjainak végső soron tautologikus („idem per idem”) jellegük van. Ez a tautologikus elem azonban a kelsen-i alternatívában is elkerülhetetlen. Ha két, ugyanolyan értékkel bíró, alternatív magyarázatot kapunk, az a tiszta jogtannak mindenképpen hibája: egy megismerési

¹⁷ Hans Nawiaszky (1880–1961): német alkotmányjogász – Balogh I.

módszer nem kielégítő, ha nem mutatja meg, hogy milyen alapon dönthetünk két elméleti magyarázat között.

A nemzetközi jogrend előzőekben bemutatott egysége azon a gondolaton alapszik, hogy a legfelső alkotmányos normák felcserélhetőek, megerősíthetőek és összeadhatóak, mivel együtt is lehet *hivatkozni* rájuk.

A nemzetközi jogban a szankciók elrendelésekor nem a különböző állami alkotmányokra hivatkoznak, hanem az egy és ugyanazon nemzetközi alkotmányt képező elismerési nyilatkozatok összességére.

Mi következik mindebből? Az, hogy nem a konkrét aktus nyugszik az alapszabály „alapjain”, hanem éppen ellenkezőleg, az alapszabályt a konkrét aktusok hozzák létre, tartják fenn és táplálják. Így volt ez az ókori istenekkel is, akik az oltáraikon bemutatott áldozatok füstjéből táplálkoztak. Az alkotmányozó szervek hierarchiájának legalsó fokán elhelyezkedő szerv alkotja a valódi jogot, amely a konkrét szankciót elrendeli, és ezzel biztosítja az összes felsőbb szerv jogi jellegét.

Ez az értelme az hatékonyság követelményének; az alapszabálynak (első alkotmány, nemzetközi elismerés) fennmaradásához szükségük van arra, hogy a konkrét jogi aktusokban hivatkozzanak rájuk. Ez a hivatkozás nem *megvalósítja* a már létező alapszabályt,¹⁸ hanem *létrehozza* azokat. (Egy alapszabály egy mítosz is alapulhat.) A normatív egység és a központi beszámítás a konkrét szankcionáló aktus tartalmának egymást feltételező következményeivé válnak.

Moór állapította meg, hogy a tiszta jogtan elmélete a jogalkalmazás, a normatív hierarchia, stb. jelenségeinek magya-

¹⁸ Verdross hangsúlyozta ki a leginkább azt a tényt, hogy a jogrend tényleges volta a jogi aktusok általi *megvalósulásban* rejlik. *Einheit des rechtlichen Weltbildes*, 1923, 80. *Verfassung der Völkerrechtsgemeinschaft*, 1926, 26. Verdross elmélete, amely objektív normativitáson alapszik, megelégszik a normák *megvalósulásának* gondolatával. A kelsen-i elmélet számára azonban a pozitívitás a hivatkozott jogi normák által *létrehozott* alapvető és alkotmányos normákat jelenti.

rázatához kénytelen úgy tekinteni ezekre a jelenségekre, mint amelyek a jogi *norma tartalmának* részét képezik.¹⁹ Mi úgy gondoljuk, hogy a tiszta jogtanban a norma jellege, maga a normativitás válik a konkrét jogi *aktus* tartalmává.

A szankcionáló aktus, mint a tiszta jogtan elméletének legfontosabb jelensége

Megpróbáltuk bebizonyítani, hogy a tiszta jogtan elméletében az összes fogalom és az összes posztulátum jogi jellege és létjogosultsága tulajdonképpen abból származik, hogy a kényszert elrendelő aktus tartalmának elemein alapul.

Elsősorban, a szankciót alkalmazó személy hivatkozhat felsőbb szervekre és normákra, beszámíthatja szankcionáló funkcióját egyikükbe vagy az általuk alkotott rendbe (központi beszámítás). Ha ezt a beszámítást a jog szükségszerű elemének tekintjük, akkor a jogi szerv fogalmához, és a normatív egység követelményéhez érkezünk.

Másodsorban, a szankciót alkalmazó szerv hivatkozhat az általános szabályokra, azoknak számíthatja be a szankciót jogalkalmazásként (értelmező beszámítás). Ha ezt a hivatkozást a jog alapvető elemének tekintjük, akkor a jogforrás fogalmához jutunk, amelynek különbsége a lépcsőelmélet jogforrásainak sorozatában mutatkozik meg.

Harmadsorban, a szankciót elrendelő szerv hivatkozhat a törvény által tiltott cselekménynek minősített tényre, és ennek következményeként tudhatja be a szankciót (periférikus beszámítás). Amennyiben ezt a beszámítást a jog fogalma szükségszerű elemének tekintjük, akkor a törvény által tiltott cselekmény fogalmához érkezünk, valamint a kényszer monopolizációja és az igazságos háború követelményeihez.

¹⁹ Moór: *Reine Rechtslehre. Naturrecht und Rechtspositivismus, Kelsen-Festschrift*, 1931, 60–92. Moór Gyula (1888–1950): jogfilozófus – Balog I.

El lehet képzelni más beszámítási variációkat is, főleg a személyes beszámítás tekintetében²⁰ (egy törvény által tiltott cselekmény beszámítása egy személynek, a szankció beszámítása egy felelős személynek stb.). Megerősíthetjük tehát, hogy a beszámítás minden formája a szankcionáló aktus *tartalma*. A tények, a normák, és a személyek különböző beszámításainak ismétlődése által kristályosodik ki a jogi szerv, a jogforrás, a törvény által tiltott aktus stb. fogalma. Mindezek a fogalmak jogi fogalmakká válnak, amennyiben a megfelelő beszámításokat a jog szükségszerű elemeinek tekintjük. A megvizsgált beszámítások egyike sem tűnik a tulajdonképpeni kelsen-i fogalom szükségszerű következményének („szankciót elrendelő norma”).

A tiszta jogtan elmélete tekintheti ezeket a követelményeket a jog alapvető elemeinek, de választhatja az ellenkező megoldást is.

Abban az esetben, ha a tiszta jogtan a jog alapvető elemeinek tekinti, árnyalni kell a jog fogalmát, részekre bontva azt. Ezek a részek a következők: (1) a kényszert elrendelő szabály (2) a törvény által meg nem engedett cselekményekre, (3) valamint az általános szabályok konkretizálása, (4) amelyek egy összefüggő rendszer részét képezik.²¹ Ez a definíció nagyon hasonlít Somló²² és Moór²³ meghatározására. Ez utóbbiak szintén

²⁰ Aufricht: i. m. 269.

²¹ Jegyezzük meg, hogy ez a három járulékos követelmény nem a jog fogalmából logikailag levezetett szükségszerűségeket fejezi ki, hanem inkább erkölcsi gondolatokat és szociológiai követelményeket. A tiltott aktusba való beszámítás az elnyomás és az igazság gondolatának, az objektív és általános forrásba való beszámítás a jogbiztonságnak, végezetül a szerveknek egy nagyobb rendbe való beszámítása a tekintélynek a követelményét, szükségességét fejezi ki.

²² Somló: *Juristische Grundlehre*. 1917, 93–120.: „Egy legfőbb hatalom normája, vagyis egy szilárd hatalomé, amely saját normáit szabályosan és maximális hatékonysággal valósítja meg, és tartalmazza a magatartások nagy számát.”

²³ Moór: *Recht, Macht, Verfahren*. 1923, 7–20. „A legerősebb társadalmi hatalomtól származó szabályok – amelyeknek rendszerint engedelmeskednek – írják elő a fizikai kényszert.”

racionalisták, és tagadják a fogalom tényeknek való alávetettségét, de a jog fogalmának meghatározására több szociológiai kritériumot is elfogadnak.²⁴ A tiszta jogtan egybe is gyűjthetné ezeket a különböző beszámítási követelményeket, és kinyilváníthatná, hogy a jogi megismerés tárgya a *beszámított kényszerítő aktus* (jobban mondva a beszámítódó). Számunkra azonban a beszámítás azt jelenti, hogy a kényszerítő aktus a kényszeren kívül mást is tartalmaz; következésképpen mi úgy gondoljuk, hogy ez a tömör meghatározás nem helyettesítheti a jog fogalmának a különböző beszámítások szerinti tagolását.

Abban az esetben, ha a tiszta jogtan nem tekinti ezeket a követelményeket a jog alapvető elemeinek, akkor a jogi megismerés legfontosabb jelensége kizárólag a jogi aktus, amelyet egész egyszerűen úgy határozhatunk meg, mint kényszert elrendelő aktust. Ebben az esetben a különböző beszámítási követelmények (egy törvény által tiltott cselekménynél, az általános forrásoknál, egy normatív egységnél) a fejlettebb jogrendszerek másodlagos és járulékos jellemzőivé válnak. Nem valószínű azonban, hogy egy ennyire széles jogfogalom kritériumokat tud adni a társadalmi kényszer más szabályainak megkülönböztetésére.

A tiszta jogtan elmélete mindenestre elvezet minket a jog fogalma által egyesített, és tartalmuk (beszámításuk) szerint differenciált, integrált, hierarchizált szankciót elrendelő aktusok összességéhez. A tiszta jogtan azonban nem *magyarázza* e közös tartalmat, hanem csupán absztrahálja, összefoglalja egy megismerési elv, vagy egy meghatározás segítségével. Az aktusok, cselekmények elszigetelték, összefüggéseik pedig megmagyarázhatatlanok maradnak. A magyarázat ezen visszautasítása a szervek aktusainak *tévedhetetlenségben* fejeződik ki, amely így az igazságos háború tételénél szélesebb értelmet nyer. A té-

²⁴ Moór joggal állapítja meg, hogy a kelsen elmélet fejlődésének iránya hasonlít az ő elméletéhez. (*Reine Rechtslehre, Naturrecht und Rechtspositivismus*, 93.)

vedhetetlenség kifejezi egyrészt a normáknak (értelmezett és delegáló normák) a jogi tényektől, másrészt a más tényektől (a törvény által tiltott tettektől) való elszigetelődését: Végső soron minden jogi aktus tévedhetetlenné válik, mert az, ami tévedhetetlenségét korlátozná, nem más, mint saját tartalma.²⁵ Ez a sokféleség jócskán túlszárnyalja Laski²⁶ vagy Gurvitch,²⁷ s még inkább Hörváth²⁸ vagy Verdross²⁹ relatív pluralizmusát. Ezek a pluralizmusok a jogközösségek és a jogi *szervek* pluralitásán alapulnak, míg a kelsen elmélet sajátos pluralizmusa a jogi *aktusok* pluralitásán nyugszik.

A kelsen módszer normatív jellege

Az előzőekben leírtakból az következik, hogy a tiszta jogtan megismerésének tárgya nem a kényszert elrendelő *norma*, hanem a kényszert elrendelő *aktus*. Annak az elméletnek, amely feltételezi, hogy a normák és a kötelezettségek a jogi megismerés

²⁵ A törvény által tiltott aktus (*bellum justum*) vizsgálatán keresztül elérkeztünk a tévedhetetlenség fogalmának elemzéséhez. Merkl a jogi aktus és az értelmező norma közötti viszony elemzése során ugyanezt a fogalmat hozta létre. Elfogadta ugyan, hogy a jogi tévedhetetlenség szükségszerű jogi fogalom (Hörváth: *Jogszociológia*, 1934, 291–292), de úgy gondolta, hogy az alapnormát létrehozó szerv jellemzője. Szerintünk Hörváth ezen feltevése nem állja meg a helyét, mert az alapnormára hivatkozó (normatív beszámítás) konkrét jogi aktus szintén szükségszerűen tévedhetetlen. Adolf Merkl (1890–1970): *osztrák jogtudós* – Balog I.

²⁶ Laski: *Grammar of Politics*, 1930, 50–55. Harold Laski (1893–1950): brit marxista teoretikus – Balog I.

²⁷ Gurvitch: *L'expérience juridique*, 1934, 138–152. Georges Gurvitch (1894–1965): orosz származású francia szociológus; jogszociológus – Balog I.

²⁸ Hörváth: *Rechtssoziologie*. 203.: „A többirányú összehangolt hatalom valóságos rendet hoz létre.”

²⁹ Verdross: *Verfassung der Völkerrechtsgemeinschaft*, 38.: „A rendszer egységesítése nem a különbségek feloldásával, hanem relativizálásával jár. Így a sokféleség az egységben is megtartható lesz.” Alfred Verdross (1890–1980): osztrák jogfilozófus, nemzetközi jogász – Balog I.

tárgyai, azt is feltételeznie kell, hogy a normák és kötelezettségek összekapcsolódnak a tévedhetetlen szervekkel. Ezáltal elfogadja, hogy azokat a szerveket, amelyek nem vethetők alá jogi ítéletnek, azért mégis viselkedési szabályok és gyakorlati normák szabályozzák. A jogrend így egy abszolút erkölcsi rend vagy egy relatív erkölcsi rend részévé, illetve erkölcsi renddé válik.³⁰ Verdross elméletében hajlott arra, hogy az alapnormát egy érték megtestesülésének tekintse.³¹ Ez az elmélet a jogi aktust az általános norma megvalósulásának,³² a normatív egységet pedig a normák hierarchiájának³³ tarthatja.

Ki kell azonban jelentenie, hogy a jog részleges erkölcsi rend, nem csak az alapnorma szűk mezsgyéjén, hanem a jogrend egészében is. Kelsen elmélete Verdross elméletével ellentétes. Egy neokantiánus elmélet, „tertium non datur” a normák és a tények, a jogi norma és a jogi aktus, mint megismerési tárgyak között.³⁴ A kelseni elmélet magában hordozza a jogi aktus kiválasztását és a tények közötti választást. A kelseni szkepticizmus, amely elszigeteli egymástól a jogi megismerés tárgyait, és nem hajlandó megmagyarázni a köztük lévő kapcsolatot, csak a tényekre alkalmazható, hiszen a normatív jelenségekre való alkalmazása magának a normatív módszernek a megsemmisülését jelentené. A tények, mint a jogi megismerés tárgyainak kiválasztása következőképpen nem jelent közeledést a szociológiai módszerhez, ellenben logikus következménye a tiszta jogtan normatív dogmatizmusának. Ez az elmélet nem zárja ki a meg-

³⁰ Jegyezzük meg, hogy a cselekvési normák elmélete, mint a jogi megismerés tárgya nem jelent szükségképpen jogi függést egy abszolút erkölcsi renddel szemben. Amikor egy háborút, vagy egy legfelsőbb bírósági döntést igazságtalannak (a joggal ellentétesnek!) minősítünk, akkor ez egy erkölcsi jellegű ítélet, de az alkalmazott intézkedések nem lépik túl a jogi szabályt.

³¹ Verdross: Die Rechtstheorie Hans Kelsens. *Juristische Blätter*, vol. 59/1930, 20. 5.

³² Verdross: *Die Einheit des rechtlichen Weltbildes*, 80.

³³ Verdross: *Verfassung der Völkerrechtsgemeinschaft*, 11.

³⁴ Moór: i. m. 93.

ismerés tárgyaiként tekintett tényeket, csak azt a gondolatot tagadja, hogy a jogi fogalmak bármilyen módon is függenének a szociológiai tényektől.

A tiszta jogtan normatív jellege következőképpen nem saját ismeretének tárgyában, hanem magában a módszerben található. Kelsen nagyon világosan fogalmaz a szociológiai aktus és a normatív módszer közötti kapcsolatot illetően: „Egy joginak minősített valóságos tartalomban... két elemet különböztethetünk meg: az egyik egy értelem által felfogható *aktus*, a másik pedig az ismeret vagy a kutatás által ezen aktusnak adott *értelem*.”³⁵ Ez az elmélet tehát a jog ismeretét tekinti normatív funkciónak, a norma pedig a megismerés tárgyából magyarázó sémává válik.³⁶ Ez azt jelenti, hogy a normatív elemet és az alapnormát a jog fogalma hozza létre, amelynek az a szerepe, hogy normatív kritériumokat adjon (nem empirikusokat!) a jogi tények feltárásához és kiválasztásához.³⁷

Ez a tisztán logikai természetű normativitás a tiszta jogtanban gyakran összekeveredett a gyakorlati normativitás (erkölcs) hagyományos gondolatával. Így alakult ki például az eredetük szerint osztályozható normák hierarchiájának gondolata („lépcsőelmélet”, konkrét alapnorma), amely csak a gyakorlati normák területén képzelhető el.

Helyesebb lenne a tiszta jogtan normativitását racionalistának nevezni. Ez egyaránt jellemzi a kelseni tiszta jogtant és a természetjogot. Mind a kettő tiszta elmélet, és ezért, sok közös vonásuk ellenére, összeegyeztethetetlenek.

A pozitivizmus és a természetjog csak egy *realista* ismeretelmélet alapján egyeztethető össze, amely az erkölcsi és szociológiai

³⁵ Kelsen: i. m. 2.

³⁶ Kelsen: i. m. 5.

³⁷ F. Kaufmann: Juristischer und soziologischer Rechtsbegriff, Kelsen-Festschrift, 1931, 30–31.: „Az alapnorma meghatározza azokat a kritériumokat, amelyek alapján egy szabály egy meghatározott jogrend jogi normájának tekinthető.” Felix Kaufmann (1895–1949): osztrák-amerikai jogfilozófus – Balog I.

elemeknek csak mennyiségi különbözőségét fogadja el. Olyan jogi tapasztalati módszerre (Gurvitch) lenne szükség, amely elfogadja a különféle tiszta módszerekkel (Horváth) való együttműködést. Úgy gondoljuk, hogy így könnyebben megtalálhatnánk a megoldást. A tiszta jogtan módszere által végzett logikai tisztázódási folyamat kézzelfogható eredményekkel járhat, amelyeket más elméletek sem hagyhatnak figyelmen kívül. Ez a megtisztulás fontos alapja marad a jogelmélet jövőbeni fejlődésének.

1936. évi tanulmányok a jogi elmélet fejlődéséről (Fordította: Schneller Dóra)

A jogi elmélet fejlődéséről (Fordította: Schneller Dóra)

A jogi elmélet fejlődéséről (Fordította: Schneller Dóra)

A jogi elmélet fejlődéséről (Fordította: Schneller Dóra)

A jogi elmélet fejlődéséről (Fordította: Schneller Dóra)

BOHATEC, JOSEF:¹ CALVIN UND DAS RECHT

Feuding in Westphalen. 1934. 286 p.

Bohatec terjedelmes könyve készülő művének („Az organikus gondolat Kálvin állam- és egyházelméletében”) csupán négy fejezetét tartalmazza. A fejezetek Kálvinnak a természetjogról (1–93), a pozitív jogról (97–129), az ellenállás jogáról szóló tanait (133–206) tárgyalják, az utolsó fejezetben pedig (211–279) szerző Kálvin genfi polgári perrendtartás-tervezetét ismerteti.

A természetjogról szóló fejezetben szerző tétele az, hogy Kálvin egyáltalán nem kapcsolta ki rendszeréből a természetjogot, hanem a sztoikus elmélet szerves folytatásaképpen igenis feltételezett egy, az emberiség bűnös állapotából következő és szükségessé vált relatív természetjogot, mely azonban alá van rendelve az isteni szuverenitásnak. A sztoikus elméletben ez utóbbinak az aranykor abszolút természetjoga felel meg, mely túlságosan antropocentrikus ahhoz, hogy Kálvin rendszerében helyet foglalhasson. Az isteni szuverenitás nem áll és nem állhat ellentétben a relatív természetjoggal, mert egy annál magasabb rendű igazságosságot fejez ki s egyúttal értékmérő szereppel bír a relatív természetjog számára.

A természetjog és pozitív jog viszonyáról szóló fejezetben különösen kiemeli a szerző az éles eszmei dialektika és erős valóságérzés töretlen egységét, mely Kálvin jogelméleti rendszerét és teológiáját egyaránt jellemzi. Természetjog (erkölcsi törvény) és pozitív jog (tétéles törvény) Kálvin rendszerében nem

¹ Josef Bohatec (1876–1954): cseh filozófus, teológus

kerülhetnek ellentétbe egymással, de nem tehetik feleslegessé sem egymást. Nem kerülhetnek ellentétbe, mert a pozitív jog a természetjog értékmérője alá esik – akárcsak a természetjog az isteni szuverenitás értékmérője alá –, s így tételes törvény csak az lehet, ami az erkölcsi törvény szelekcióját kiállotta. Nem tehetik azonban feleslegessé sem egymást, mert a tételes törvény több mint az erkölcsi törvény pusztá alkalmazása, konkretizálása.

A tételes törvény nem az erkölcsi törvényből következik, hanem a való világ különböző viszonylatai és követelményei hívják életre, s az erkölcsi törvénytől való függősége abban áll, hogy annak mértéke alá esik és annak szelekcióján megy keresztül. Teljesen hasonló a helyzet, mint az isteni szuverenitás és a természetjog viszonyánál, ahol a relatív természetjog érvényességét a bűnbeesés ténye váltja ki, s az isteni szuverenitástól való függése abban áll, hogy annak mértéke alá esik. Ily módon Kálvin szembekerül a thomizmus,² a lutheranizmus és melanchtonizmus³ álláspontjával, melyek hajlandók az isteni jog, természetjog és pozitív jog viszonyát a konkretizálódás különböző fokain álló, de egynemű lépcsőzetként felfogni. Bohatec meggyőző és helytálló eredményeit a jogelmélet mai problematikájába átültetve ez annyit jelent, hogy Kálvin jogelméleti rendszere az egyoldalú normatív beállítással szakítva eljutott a törvény és a való világ egybevető szemléletéhez, ugyanekkor megvalósította a kettőnek határozott és éles elválasztását, s mindezekén felül biztosította az isteni szuverenitásnak, az értékek világának a primátusát. Oly szintézis ez, melynek aktualitása és modernsége kézenfekvő.

Szerző hangsúlyozza Trölsch-sel⁴ való polémiaja során, hogy Kálvinnak a pozitív jog és állam isteni eredetét állító tana nem

² Szent Tamás követőit nevezik így.

³ Philipp Melanchton (1497–1560): német teológus, Luther munkatársa a reformációban

⁴ Ernst Troeltsch (1865–1923): német protestáns filozófus, teológus, vallástörténész

jelenti a jog és állam abszolút értékességét és nincs ellentétben a keresztyénség által egyetemesen elfogadott ágostoni tannal, mely az államot és a pozitív jogot a bűnbeesés következményének tekinti. Kálvin ugyanis csupán a korabeli anarchikus szek-ták elleni küzdelem során emelte ki, hogy az állam intézménye is az isteni kegyelem ajándéka, azonban nincs kétség abban, hogy a már bűnbeesett emberiség részére szól. Az *ellenállás-jogról* szóló fejezetben a szerző előadja Kálvin ismeretes álláspontját, mely szerint az ellenállás joga a természetjogot és tételes jogot áthágó zsarnokkal szemben csupán erre hivatott államszerveket (tribunok, ephorok, rendek) illeti meg, s az egyes ember kötelessége a békétűrés; ezzel szemben ez utóbbi is jogosan ellenállhat az isteni törvényt lábbal tipró és a lelkiismereten erőszakot tevő zsarnoknak. Közbevetőleg meg kell jegyeznünk, hogy ez a kettéválasztás éppen azáltal válik lehetségessé, hogy Kálvin nem tekinti a pozitív jogot az isteni és természeti jog pusztá alkalmazásának. Szerző itt állást foglal egyrészt azzal a beállítással szemben, mely Kálvinban a mai értelemben vett politikai szabadságjogok előharcosát látja (Doumergue⁵), másrészt azzal, mely Kálvin államtanát arisztokratikus és monarchikus elvek összekapcsolásaként tünteti fel (Baron⁶). Szerző maga főleg abban az erőben, határozottságban és pártosban látja az ellenállás jogáról szóló tan jelentőségét, mellyel Kálvin az isteni jogon és a lelkiismereten való zsarnoksággal szemben az egyes ember ellenállási jogát felállítja s ez az az alap, melyre később tanítványai, Beza⁷ és Hotoman⁸ a kálvinista monarchomachia⁹ rendszerét felépítették.

⁵ Émile Doumergue (1844–1937): francia kálvinista teológus

⁶ Hans Baron (1900–1988): német származású amerikai történész, a reneszánsz korának szakértője

⁷ Théodore de Bèze (1519–1605): francia jogász, költő. Kálvin hivatal-társa és utóda is volt a genfi egyházban.

⁸ Hotoman – valószínűleg elírás, eredetileg: Francois Hotman (1524–1590): kálvinista politikai filozófus

⁹ Monarchomachia (görög): küzdelem a monarchia ellen

A negyedik fejezet Kálvin genfi perrendtartás-tervezetét ismerteti s annak összefüggését vizsgálja a római, a kánoni és francia joggal, továbbá a későbbi genfi jogra való hatását.

Bohatec főtörekvése Kálvin jogelméleti tanait a kálvini teológia és filozófia rendszerébe való szerves beillesztése útján megvilágítani, mely teljes mértékben sikerül is. Kevésbé meggyőzőek azok a gondolatmenetei, melyekkel – főleg a bűnbetés és a pozitív jog összefüggésének kérdésében – Kálvint Lutherhez igyekszik közelíteni. Bohatec kritikai erővel és nagy apparátussal megírt s a szellemtörténeti összefüggéseket világosan fölvezető könyve a négy fejezet kiszakított volta és a helyenként túl terjedelmes szöveggözlő részek ellenére is alkalmas arra, hogy készülében levő könyvével szemben az érdeklődést teljes mértékben felkeltse.

1937. az jogtudományi és jogtörténeti tanulmányok, jogtudományi és jogtörténeti tanulmányok, jogtudományi és jogtörténeti tanulmányok (Szellem és Élet, 1937. december, II. 2. 26–27.)

BALÁS P. ELEMÉR:¹ AZ OKOZATOSSÁG BÜNTETŐJOGI PROBLEMATIKÁJA

Budapest. 1936. A Magyar Tudományos Akadémia Jogtudományi Bizottságának Kiadványsorozata. 7. szám.

Balás P. Elemér műve egy a magyar büntetőjogi irodalomban keveset tárgyalt filozófiai érdekű büntetőjogi kérdés feldolgozását tárja elénk tantörténeti részletességgel. A könyv tárgya nem a determinizmus és indeterminizmus vitakérdése, hanem a büntetőjogilag releváns „okozás” mibenlétének és feltételeinek problematikája, mely főleg a német irodalomban fejlődött ki.

A könyv első két fejezetében szerző az okozatosság filozófiai kérdésére utalva két lényeges fenntartást bocsát előre. Az elsőben arra utal, hogy a kauzalitás, mint természettudományi törvényszerűség, a szellemtudományok, így a jogtudomány számára problematikus értékű kategória. (16–25.) A második viszont arra mutat rá, hogy a kanti, illetve az ennek leszűkítéseképpen kialakult naturalisztikus („racionális-mechanikai”) okfogalom, mely a büntető jogelmélet okozatossági vitájában a „filozófiai” okfogalom neve alatt szerepelt, nem az egyedül lehetséges okfogalom. Nem a filozófia, hanem egy filozófia írja elő kötelezően és kikerülhetetlenül, s rajta kívül más, esetleg tágabb, több szellemtudományi elemet magában foglaló – misztikus, irracionális – okfogalom is lehetséges. (33–47.) A két fejezet ellentétes tartalmú (az egyik adotttnak, a másik vitathatónak tekinti a kanti okfogalmat), de azonos célú: e kétirányú fenntartás biztosítja a következő gondolatmeneteket az oko-

¹ Balás P. Elemér (1883–1947): jogász, egyetemi tanár, az MTA tagja

zatosság körüli vita jellegzetes módszertani zsákutcaja ellen, mely arra vezetett, hogy az okozatosság prekoncepcióként a jogtudományra minden további nélkül alkalmazott filozófiai kategóriája a büntetőjog-tudomány saját tárgyának és problémakörének felismerésében megakadályozta.

E kétirányú fenntartást követi az okozatosság büntetőjogi problematikájának története. Az okozást kezdetben az erő és hatása közötti viszony mechanikai analógiájára fogták fel (Buri², Glaser³), majd az okot a feltétel logikailag erősen színezett fogalmával azonosították (Lammasch,⁴ *conditio sine qua non*-elméletek⁵). Ennek reakciójaképpen hamarosan különbséget tettek feltétel és ok, azaz leghatásosabb, döntő feltétel között, mely utóbbi a feltételek tömegéből akár egyedien döntő voltával, (individualizáló elméletek), akár az általánostól, a szokásostól való eltérésénél vagy ezzel való egyezésénél fogva emelkedik ki (generalizáló elméletek). A valószínűtől, a számításba vehetőtől, a normálistól való eltérés engedi meg, hogy a végtelen sok feltétel közül bizonyos emberi cselekményekért a jog ésszerűen felelősségre vonhasson valakit (adekvát-kauszalitásos elméletek), akár az emberiség egész nomológiai⁶ tudása (Kries⁷), akár az adott esetre vonatkozó utólagos objektív prognózis alapján (Rümelin⁸). Ez elméletekkel szemben jogos volt az ellenvetés, hogy valójában már nem az okozás körülményeit, hanem a jogi beszámítás feltételeit kutatják, ami azonban nem annyira fogatkozás, mint inkább az okozatossági tan fejlődésének az útja. A továbbiakban ok és feltétel között már nem is mennyiségi

² Maximilian von Buri (1825–1902): svájci büntetőjogász

³ Julius Anton Glaser (1831–1885): osztrák jogtudós, liberális politikus

⁴ Heinrich Lammasch (1853–1920): osztrák büntetőjogász, nemzetközi jogász

⁵ *conditio sine qua non* (latin): elengedhetetlen feltétel

⁶ Nomológia: törvénytan

⁷ Johannes von Kries (1853–1928): orvos, fiziológus, pszichológus, a valószínűség elméletének úttörője

⁸ Gustav von Rümelin (1815–1889): német pedagógus, politikus, statisztikus

(döntő feltétel), hanem minőségi különbséget (nem logikai feltétel, hanem létrehozó elem) vesznek el (Kohler⁹) s kiemelik az emberi akaratot, mint a jogi beszámítás alapját (Binding¹⁰). Mind erősebbé válik az a felismerés, hogy az okozatosság büntetőjogi megállapítása mögött erkölcsi, gazdasági, célszerűségi, azaz értékelő szempontok húzódnak meg (Horn¹¹), melyek tapasztalati alapon mérik le az erők hatását és az emberi célok szolgálataiba való állíthatóságát (Rohland¹²). Az adekvátkauszalitásnak a normálist, a rendszerintit hangsúlyozó gondolatmenetétől egyenes út vezet az értékelő és ennek alapján beszámító szemlélethez (Sauer¹³). Ezen a ponton lép fel az objektív beszámítás tana, melynek számára a büntetőjogi okozatosság kérdése az, hogy ami történt, ember tettének tekinthető-e, beszámítható-e? Csak az emberi akaratból kiindulva lehet a kauzális egymásra következés egyes elemeit az alany tettévé alakítani (Larenz¹⁴). A szoros értelemben vett kauzalitás el van döntve, mihielyt a cselekmény szükséges feltétele az eredménynek, azonban az objektív beszámítás a feltételek közül az emberi akaratot nyilvánosságra hozó, mintegy teremtő aktust emeli ki (Honig¹⁵).

Szerző az objektív beszámítás tanához csatlakozik. Álláspontja szerint az elmélet és a jogdogmatika szempontjából az okozatosság kérdése felolvad a beszámítás kérdésében, abban, hogy valamely külső eredmény valamely ember cselekményének tekinthető-e. Minthogy azonban beszámítás és büntetés nem pusztán érülethez, hanem külvilági elváltozáshoz fűződik, a *Jogalkalmazás* az a terület, ahol az okozatosság, az okozás kérdése felmerül, az, hogy ez ember a külvilági történések sorában egyáltalában közrejátszott-e vagy sem. Az okozatosság

⁹ Josef Kohler (1849–1919): német jogászprofesszor

¹⁰ Karl Binding (1841–1920): német jogfilozófus

¹¹ Richard Horn (?): német büntetőjogász

¹² Waldemar von Rohland (1850–?): német büntetőjogász

¹³ Wilhelm Sauer (1879–1962): német jogtudós, kriminológus

¹⁴ Karl Larenz (1903–1993): német jogfilozófus, magánjogász

¹⁵ Richard Honig (1890–1981): svájci büntetőjogász

nem jogdogmatikai, hanem jogalkalmazási kérdés (171–178.), ez szerző gondolatmenetének sajátos végeredménye. A jogalkalmazás pedig az okozás kérdését minden kultúrában az adott szellemtörténeti helyzetnek megfelelően különbözően válaszolja meg, ezért változik tehát a jog okozatossági felfogása aszerint, hogy a korszellem a maga okfogalmát misztikus tapasztalatra (isten-ítéletek, boszorkányperek) vagy racionális-mechanikai tapasztalatra alapítja-e (178–189). Korunk tapasztalati felfogása – minden filozófiai kétség ellenére – racionális-mechanikai lévén, tragikus ellentét van abban, hogy az elmélet és a büntetőjogdogmatika számára éppen akkor válik nyilvánvalóvá a mechanikai kauzalitás-fogalom elégtelensége, mikor a mindennapi élet és a jogalkalmazás teljesen ennek az uralma alá kerül. (7–15.) Úgyannyira, hogy ma a szakértő mindinkább növekvő jelentősége folytán nemcsak a bíró és az átlagember tapasztalati anyaga, hanem a teljes természettudományi tapasztalat válik az okozati összefüggés jogi megítélésének alapjává. A szakértő szerepe azonban, jelentőségének még oly megnövekedése mellett is, mindig csak a tényállás megállapítása lehet, míg a beszámítás kérdése változatlanul jogászi, sőt „a” jogászi funkció. (192–198.)

Csak helyeselni lehet szerző állásfoglalását, mellyel elutasítja a kauzális módszert oly kérdésben, mely tulajdonképpen a beszámítás objektív feltételire vonatkozik, s így értékelő, normatív módszert kíván. Gondolatmenetének legnagyobb erőssége, ahogyan a kérdést teljes dogmatörténeti részletességgel, úgyszólván belülről számolja fel. Ez a módszer teszi azután megtámadhatatlanná azt a végeredményt, mely egy több mint félszázados tudományos vitairodalmat – benne a szerző saját régebbi álláspontját – a kérdés hibás feltevésében marasztal el. Szellemesen egyszerű az a megoldása is, mellyel az okozás jogi kérdésének ekként hontalanná vált problematikáját a jogalkalmazás körébe utalja. Ugyanakkor azonban biztos kézzel ragadja meg a jogi valóság világában fennálló helyzetet is, midőn megállapítja, hogy a jogalkalmazásban a racionális-mechanikai okszemlélet nem visszafejlődően, hanem előretörően van. Valóban, az elmélet teherbírásának

újabb félreismerése lenne, ha irracionális okfogalmak nevében, melyek még nem alakították ki a jogi valóság számára hasznosítható szintézist, a jogalkalmazás fejlődését kísérelnék meg ma úgy befolyásolni, amint hogy annakidején a természettudományos okfogalom a büntetőjogi dogmatika fejlődését megzavarta.

Azt hisszük azonban, hogy beszámító jogdogmatika és okkutató jogalkalmazás ellentétének tragikumát és élességét már a jogi világkép egységének az érdekében is enyhíteni kell. A dogmatika nemcsak a beszámítás, hanem a tényállás tanával is foglalkozván, az okozás kérdése is helyet kaphat benne; a jogalkalmazás beszámítási vonatkozásai pedig maguktól értetődnek. S szellemtörténeti téten is szükségszerűnek fogadhatjuk el az antimechanikus elméletnek a racionális-mechanikus jogalkalmazással való ellentétét, ha meggondoljuk, hogy a filozófia tételei mindig bizonyos késedelemmel válnak a közszellem részévé. Éppen a szerző fejti ki a mulasztási bűncselekmények beszámításáról szóló fejezetben (155–170), hogy ezeknél – különösen a gépi technikával kapcsolatos mulasztásoknál – a beszámítás alapja nem a szemléletes okozás, hanem egy bizonyos absztrakt, tulajdonképpen normatív vonatkozás emberek társadalmi-technikai funkciói és külső események között. Talán a fejlődésnek ez a vonala az, amelyen keresztül a jogalkalmazás a maga erejéből túl fogja haladni a pusztán mechanikai okfogalmat.

Az okozatosság „kérdéses” volta mögött egész kultúránk okfogalmának a krízise rejlik. Ez a felismerés pedig különösen aktuálissá teszi az okozatosság hagyományos – egyetemes összefüggésekből kiragadott – problematikájának a felszámolását. Balás P. Elemér könyvének kérdésfeltevései, elemzései és megoldásai elsősorban a jogászt érdeklik, dogmatikája és módszere azonban művét a filozófia és szaktudomány helyes viszonyának teszik nagy értékű dokumentumává.

1937

(*Szellem és Élet*, 1937. december, II. 2. 64–66.)

A CODE OF INTERNATIONAL ETHICS

(A nemzetközi kapcsolatok etikai kódexe)

Prepared by the International Union of Social Studies. 144 p. Oxford: The Catholic Social Guild. 1937. Sh. 1.

Az előttünk fekvő könyv egy, Mercier kardinális által alapított katolikus értelmiségi kör munkája. Szisztematikusan mutatja be a keresztény etikán alapuló, „helyes” nemzetközi jogot, néhány idevágó erkölcsi probléma bevonásával. Célkitűzésének megfelelően a könyv egyrészt kézikönyvként a katolikus tanárokat segíti a nemzetközi etika oktatásában, másrészt irányelvként szolgál a művelt laikusok számára. A könyv annak ellenére, hogy középpontjában a helyes jog áll, az általános érvényű, hatályos nemzetközi jog szinte egész rendszerét tárgyalja, különös hangsúllyal rendszerezve az állami alapjogokat, miközben a pozitív és a helyes jog közötti határ – a természetjogi alapvetésnek megfelelően – néha elmosódik. A műben – több más bizonyítandó tézis mellett – a természetjogot igazoló törekvés figyelhető meg, így a „tulajdonos” nagyhatalmak ideológiai téziseinek (a gyarmatosítás jogszerűségének kérdései, a bevándorlási törvényalkotás, az egyoldalú leszerelés stb.) szélesebb körű kifejtése. A munka nem jogtudományi igénnyel íródott, de a kitűzött feladatot maradéktalanul teljesíti. Ideológiai szempontból kíváncsatos lenne a *lex aeterna*,¹ a *lex naturalis*² és a *lex humana*³ különbségeinek behatódóbb feldolgozása, gyakorlati

¹ Lex aeterna (latin): örök törvény

² Lex naturalis (latin): természeti törvény

³ Lex humana (latin): emberi törvény

szempontból a pusztai követelmények és az alakulóban lévő nemzetközi jogszabályok erőteljesebb megkülönböztetése.

Különlenyomat az *Athenaeum* 1943. évi 2. füzetéből

(Revue Internationale de la Théorie du Droit (Brno), XII. köt. 1938/4. 358.

Fordította Rózsa Mária)

A BÍRÓI ÉS KÖZIGAZGATÁSI FUNKCIÓ SZOCIOLÓGIÁJÁHOZ

Az igazságügy-miniszter véleményező szerepe a közigazgatásban

Az igazságügy-miniszter változatos feladatai sorába tartozik többek között mindennemű jogi vélemények adása is. Nem tart-
hat különös érdeklődésre számot ezen belül a kincstár szerző-
dései, jogvitái és perei kapcsán történő véleményadás, melyet
az igazságügy-miniszter, mint a kincstár ügyvédjének, a kincs-
tári jogügyi igazgatóságnak a felettes hatósága gyakorol. Nincs
semmi szokatlan abban sem, hogy az igazságügy-miniszter
a helyhatósági szabályrendelet-tervezetekhez jogi szempontból
hozzászól. Ellenben figyelemre érdemes – és ezúttal kizárólag
ezzel a jelenséggel akarunk foglalkozni –, hogy az igazságügy-
miniszter véleményező tevékenységének mind nagyobb, sőt túl-
nyomó részét teszi ki a közigazgatási tárgyú, és pedig *konkrét
közigazgatási ügyben*, rendszerint felülvizsgálati, vagyis harmad-
fokon folyó ügyekben történő véleményadás. Meglehetősen indo-
klatlannak tűnhetik fel, hogy ezeket a véleményeket a magánjogi
osztály adja. Még szokatlanabbnak fog feltűnni, ha megtudjuk
azt, hogy a magánjogi osztály 1934-ben kettéoszlott oly mó-
don, hogy az egyik osztály munkájának nagyobb részét a köz-
igazgatási jogi vélemények adása teszi ki.

A véleményezési ügkörnek ez a kiterjedése azzal kezdő-
dött, hogy az igazságügy-miniszter a hozzáintézett – rendszeren
magánjogi, vagy magánjogi vonatkozású – kérdéssel kapcsola-
latban kitért a kérdéssel összefüggő előkérdésekre, különösen
a megkereső hatóság hatáskörére is, s ennek során gyakran arra
kényszerült, hogy ne a feltett *kérdésre*, hanem az *ügyre* nézve
adjon véleményt. Később már nem is kérdést intéztek hozzá,
hanem minden közelebbi megjelölés nélkül véleményt kértek

tőle, s a felelet az áttett ügy minden vonatkozására kiterjesz-
kedett. Utóbb lassan oda fejlődött a helyzet, hogy az igazság-
ügy-miniszter a szóban lévő ügy összes iratainak birtokában úgy
foglalt állást, hogy valójában nem is véleményt, hanem véle-
mény formájába öltöztetett elintézési tervezetet adott, mintha
a megkereső hatóság helyett neki kellene határoznia. Ennek
során idővel az elvi állásfoglalásoknak és a precedenseknek egy
bizonyos rendszerét is kialakította. Ehhez azonban a tényál-
lások homályosságait is tisztáznia kellett: érintkezésbe lépett
tehát a megkereső minisztériummal, sőt később közvetlenül az
ügyben eljáró alsóbb hatóságokkal is. Sürgetések kapcsán pe-
dig az ügyben érdekelt magánfelek képviselőivel került nolens-
volens¹ érintkezésbe. Az eljárás ilyen módon mindinkább ha-
sonlítani kezdett egy – közvetett és írásbeli, de mégis – bírói
eljáráshoz. Érdemben pedig kezdettől fogva bírói szellem érvé-
nyesült a vélemények adásánál. Az igazságügy-miniszter ugyanis
véleményeiben a fennálló jog alkalmazására és értelmezésére
szorítkozott s e tekintetben – alig lévén a keze megkötve – meg-
felelően nagyvonalú lehetett; viszont következetesen elvonat-
kozott a politikai szempontoktól, igen logikusan abból indulva
ki, hogy ezeket a társmisztériumok az igazságügy-miniszter
közreműködése nélkül is érvényesíteni tudják. Sőt arra is volt
eset a véleményezés hosszú története során, hogy az igazság-
ügy-miniszter megtagadta a véleményadást, midőn a megkereső
hatóság kifejezetten közölte, hogy politikai okokból az igazság-
ügy-miniszter jogi álláspontjával ellentétben akar határozni,
s csupán a jogi indokoláshoz kér segítséget. Ebben az eluta-
sításban az jut kifejezésre, hogy az igazságügy-miniszter nem
jogászai segédhivatala a többi minisztériumnak, hanem jog-
szolgáltatási fórum. Csak az a különbség, hogy döntéséhez
formai értelemben vett kötelező erő vagy jogerő nem fűződik.
A társmisztériumok azonban rendszerint akkor kérnek az
igazságügy-minisztértől véleményt, amikor mindenekelőtt *jog*

¹ nolens-volens (latin): akarva-akaratlanul

szerint akarnak határozni, s ha már a határozás felelősségét is meg óhajtják osztani az igazságügy-miniszterrel, természetesen még kevésbé szívesen veszik magukra a nyert véleménnyel ellentétben való határozás felelősségét: gyakorlatilag az a helyzet, hogy a nyert véleményt, elenyésző kivételektől eltekintve, magukévá teszik, és annak értelmében határoznak. Van tehát valamilyen jogi hatálya ezeknek a véleményeknek, ha az nem is nevezhető kötelező erőnek. A kötelező erő irányában való fejlődés akkor jutna döntő stádiumba, ha bizonyos jogforrások kifejezetten utalnának az igazságügy-miniszter véleményező tevékenységére s a vélemények kikérését egyes esetekben elő is írják.

Az igazságügy-minisztérium véleményeiben kifejezésre jutó jogi állásfoglalások általában érvényesülnek a gyámügyek, építési, városrendezési és közterület-használati ügyek, valamint anyakönyvi ügyek harmadfokú elintézésénél, ezenfelül sok részletkérdésben érvényesülnek az állampolgársági jog, az egyesületi jog, az önkormányzatok feletti vagyongfelügyelet, a vallásügyi közigazgatás, a díj- és illetékügy, egyes iparrendészeti kérdések és közigazgatási kihágások stb. területein. Ezekén a területeken tehát valójában egy véleményezés formájában megjelenő s gyakorlatilag eredményesen működő közigazgatási bíráskodás folyik, melyet a magyar közigazgatás, az erre irányuló szükséglet nyomása alatt, hallgatólagos megegyezéssel szokásjogi úton hozott létre a maga számára.

Érdekes *jogszociológiai* tanulságokhoz jutunk, ha ennek a jelenségnek az okait keressük. Az első ok kétségtelenül az ilyennemű jogi véleményezésnek a bírói funkcióval való rokonságában rejlik. Míg a peres felek számára történő, ügyvédi jellegű jogi véleményadás eléggé ismert és feldolgozott jelenség, addig annak a véleményező funkciónak, mely egy hatóság részére a miként való határozathozatal kérdésében ad véleményt, kevésbé ismertek a jellemző vonásai. Valószínű, hogy igen változatos megjelenési formái voltak és vannak világszerte, de általánosan ismert példája kevés van. Ilyen az angol titkos tanács véleményező hatásköre, melyeknek értelmében a közigazgatási ügyek-

ben, valamint több, Nagy-Britannián kívüli birodalmi jogterületről a király elé terjesztett mindennemű fellebbezési ügyekben a titkos tanács jogi bizottsága mond véleményt.² Ismeretes az is, hogy a francia államtanács egészen 1872-ig nem mint kötelező határozatokat hozó közigazgatási bíróság, hanem mint az államfő véleményező szerve működött.³ Németországban a 18. század végéig gyakorlatban volt az ún. Aktenversendung, vagyis az, hogy a bíróságok a határozathozatalra érett ügy összes iratait már bírósághoz vagy egy jogi fakultáshoz küldötték jogi véleményezés végett.⁴ A nemzetközi jogban ismert példa a hágai Állandó Nemzetközi Bíróság véleményező hatásköre, mely a Nemzetek Szövetségének közgyűlése vagy Tanácsa által hozzá áttett ügyekben adott jogi véleményeket. E véleményező szervek működésében is több ponton észlelhető, hogy igyekeztek a jogilag megragadható kérdésekre szorítkozni,⁵ a politikai kérdések eldöntését lehetőleg elhárították maguktól,⁶ a véleményezés során a maguk és a megkereső hatóság hatáskörét vizsgálat alá vették,⁷ a tényállást tisztázni igyekeztek s csak minden vonatkozásban feltárt, egyértelmű tényállás mellett adtak véleményt, nehogy hiányos tényállás alapján történt állásfoglalásaik miatt véleményeik tekintélye csorbát szenvedjen.⁸ Mindezeket keresztül működésük – melyet maguk is bírói tevékenységnek tekintettek – mindinkább bírói jelleget öltött,⁹ s véleményeik formai kötelező erő nélkül is gyakorlatilag kötelező erőre jutottak azáltal, hogy a megkereső hatóságok azokat

² [A tanulmány következő lábjegyzeteit Bibó István készítette.] Csiky János: *Az Állandó Nemzetközi Bíróság véleményező hatásköre*. 1935. 26.

³ Menczer Károly: *A francia és olasz államtanács szervezete és működése*. 1937. 47.

⁴ Sacher: *Staatslexikon*. I. köt. 'Akten' alatt 101–102.

⁵ Csiky i. m. 105.

⁶ Csiky i. m. 27., 29., 92.

⁷ Csiky i. m. 29., 33., 98., 104.

⁸ Csiky i. m. 29–30., 105–106., 110.

⁹ Csiky i. m. 26., 33., 40. Menczer i. m. 65.

magukévá tették és irányadónak fogadták el.¹⁰ A francia államtanácsa formailag is átalakul ítélő testületté,¹¹ az angol titkos tanács jogi bizottságából is idővel valóságos felsőbbbíróság lett, mely csak külsőleg őrzi a királyhoz intézett vélemény formáit, de véleményeinek el nem fogadása közmeggyőződés szerint alkotmányvétség.¹² A német *Aktenversendung* is szabályozott eljárásá fejlődött, melyben a nyert véleményt a véleménykérő bíróság köteles a sajátjaként kihirdetni.¹³ Hasonlóképpen kialakul a hágai bíróság véleményeivel kapcsolatban is az a jogi meggyőződés, hogy a Nemzetek Szövetségének Tanácsa megsérti a nemzetközi jogot, ha azoktól eltér, s végül is a hágai bíróság ítéletei és véleményei között csak annyi maradt a különbség, hogy ítéletért az egyes államok fordultak hozzá, véleményért ellenben a Nemzetek Szövetségének Tanácsa.¹⁴

A bíráskodó jelleg irányában való fejlődés mindezekben az esetekben – éppen úgy, mint az igazságügy-miniszter véleményező tevékenységénél – mindenekelőtt abból indul ki, hogy egy, a konkrét ügytől távol álló, jogászképzettségi szervtől jogi véleményt kérnek. Ebben a helyzetben működni kezdenek azok az erők, melyek minden ítélő jogász tevékenységet jellemeznek s melyek oda vezetnek, hogy a jogi véleményezés bíráskodó vonásokat ölt magára. Az ítélő jogásznak mindenkor *konkrét* jogesetre kell *általános* szabályt találnia, a vett jogesetet tehát elegendően konkretizálnia, az alkalmazandó jogszabályok körét pedig megfelelően általánosítani kell. Innen a kipusztíthatatlan tendencia egyrészt a tényállás teljessé tétele, másrészt az alkalmazandó szabályanyag teljessé tétele iránt, mely utóbbira éppen az igazságügy-miniszter véleményező tevékenységének a magánjogból a közigazgatási jog területére való átcsapása

¹⁰ Csiky i. m. 127. Menczer i. m. 47–48., 51.

¹¹ Menczer i. m. 50., 68.

¹² Csiky i. m. 26–27.

¹³ Sacher: Staatslexikon. I. köt. 'Akten' alatt. 101–102.

¹⁴ Csiky i. m. 115., 127.

a legjellemzőbb példa. Az ítélő jogászt mindenekfelett nem a tények és a szabályok magukban érdeklik, hanem érdekli az, hogy azt a tényállást, melyre egy jogszabályt vonatkoztat, minden oldalról körülhatárolja, s azokat a normatív következményeket, melyeket ez a tényállás magában hordoz, kimerítően tisztázza. Ezért nem szereti, ha töredékes tényállás mellett elvont és kiszakított jogi kérdéseket intéznek hozzá: ilyenkor a homályos tényállást elhatárolni és tisztázni igyekszik, a téves jogi felfogás alapján vagy a tényálláshoz viszonyítva rosszul feltett kérdésről visszamegy az egész befolyással bíró szabályanyagra – egyszóval iparkodik az egész ügyet ténybeli és jogi szempontból „körüljárni”, nehogy homályos tényállás és kiszakított jogi kérdés alapján hozott határozatát utóbb teljes tényállás mellett vagy más irányú jogi megítélés során azzal szögezzék vele szembe, hogy „ebben az ügyben” már állást foglalt. Ezért nem áll meg az ítélő jogász tevékenység – ha külön jogi korlátokat nem állítanak eléje – a különböző jogterületek, mint magánjog és közigazgatási jog nem mindig éles határainál; ezért áll meg viszont magától is ott, ahol már nem az esetnek általános szabály alá vonásáról van szó, hanem politikai indokból, célszerűségből vagy szociális jótékonyaságból fakadó egyszeri, önkényes döntésről. Mindkét esetben *precedenseinek* tisztaságát és tekintélyét őrzi az ítélő jogász. Ilyen módon a jogi vélemény is idővel kötelező erőhöz jut egyrészt azért, mert a bizonyos véleményadó szerv a véleménykérő hatósággal szemben bizonyos függetlenséggel és tekintéllyel bír, másrészt azért, mert a véleménykérő hatóság *jog szerinti* határozatot akar hozni, tehát a vélemény elvetésének felelősségét nem szívesen vállalja.

A véleményező tevékenység belső tendenciáin kívül kétségtelenül a vonatkozó joganyag természetében rejlik a másik ok, mely az igazságügy-miniszter közigazgatási véleményező hatáskörének kifejlődését előidézte. Ez a joganyag egészében megérett a közigazgatási bíráskodásra. Egy része azért, mert benne nem a közérdeknek esetről esetre való védelme, hanem a tiszta jogszabály-alkalmazás szempontja az uralkodó (anyakönyvi jog,

díj- és illetékügy), más része azért, mert szoros kapcsolatban van a magánjog különböző területeivel (gyámügy, anyakönyvi jog, egyesületi jog), ismét más része azért, mert alanyi jogokat keletkeztető joghatásokkal kapcsolatos (építési, közterület-használati ügyek). De mindezekről eltekintve is, azóta, hogy az 1929. XXX. tc. a harmadfokú jogorvoslat lehetőségét a közigazgatásban a jogsértés és a hatáskörtúllépés eseteire, vagyis a tiszta jogkérdésre korlátozta, a harmadfokú közigazgatási határozathozatal ügykörét egészében is sokkal célszerűbben láthatja el egy tisztán jogalkalmazást végző hatóság, mint a szakminiszter.

Mindez elegendően indokolja, hogy miért fejlődött ki ez a véleményezés formájában megjelenő közigazgatási bíráskodás, de nem magyarázza meg, hogy ez miért az igazságügy-minisztérium kebelében történt. Ennek mélyebben fekvő, a közigazgatás s közigazgatásunk sajátos természetében rejlő oka van. Egy modern közigazgatás jósága – demokráciában és diktatúrában egyaránt – elsősorban azon az egyensúlyon nyugszik, mely benne a közérdek szolgáltatának szelleme és a tiszta jogalkalmazás szelleme között ki tud alakulni. Ez az egyensúly azonban könnyen eltolódik azáltal, hogy a közigazgatás a megvalósítandó közérdekű vagy annak tekintett célt oly mértékben magáévá teszi, hogy az egyesek jogérvényesítő és jogorvoslatot kereső lépéseit nem a jogbiztonság továbbfejlődésének fontos tényezőinek tekinti, hanem inkább a közérdek akadályozásaként vagy megghiúsulásaként ítéli meg. Közigazgatásunk erre azért is hajlik, mert a közérdeknek esetről-esetre való érvényesítését könnyebben összekapcsolhatja személyes hatalomgyakorlással, míg erre a jogszabályok személytelen alkalmazásánál kevesebb lehetőség nyílik. Ilyen körülmények között a jogalkalmazás és jogértelmezés lelki beállítottsága a közigazgatáson belül általában nehezebben jut különös becsléshez, s így nehezebben alakul ki oly személyi gárda, mely a magasabb fokú közigazgatási jogértelmezés és precedensalkotás munkájának ellátására időt és erőt szentelhetne. Ez az oka annak, hogy a ma-

gasabb fokú közigazgatási jogértelmezés során felmerülő elvi kérdések eldöntésében nálunk az igazságügy-miniszter ilyen szerepet kapott.

A fentiekben ismertetett tények *jogpolitikai* tanulsága az, hogy a közigazgatási bíráskodás régóta tervbe vett reformja során az alsóbb fokú közigazgatási bíráskodás bevezetésén kívül a közigazgatási bíráskodás további kiterjesztése is aktuális, s ezzel kapcsolatban célszerűen hasznosítani kellene azt a tapasztalatot és precedensanyagot is, mely az igazságügy-miniszter véleményezői tevékenységének fejlődése során felgyűlemlett. A közigazgatási bíráskodás kiterjesztésének útjában azonban olyan akadályok vannak, melyek nem annyira technikai, hanem inkább *ideológiai* természetűek. Ilyen mindenekelőtt az a közhit, hogy a közigazgatási bíráskodás létrejövetele és kiterjesztésére irányuló tendencia szoros kapcsolatban van az alanyi jogok mindenekfeletti védelmére törekvő jogállam liberális eszmekörével. Valójában a jogállam ideológiája nem annyira a közigazgatási bíráskodás kiterjesztésére, mint inkább a közigazgatás működésének a polgári bíróságok ellenőrzése alá való vonására irányult. Ezt az irányzatot a kontinentális jogfejlődés általában elutasította, s helyette inkább a külön közigazgatási bíráskodást szervezte meg. Történetileg ez is összefügg az alanyi jogok ideológiájával, azonban mi sem mutatja jobban, hogy ez az összefüggés nem szükségszerű, mint az, hogy Olaszországban a fasiszta uralom a közigazgatási bíráskodás új virágzásának korát hozta magával,¹⁵ a nemzeti szocialista Németország pedig a közigazgatási bíráskodás területét éppen ki is terjesztette azáltal, hogy nemcsak az alanyi jogszérmek területére korlátozta.¹⁶ Ezek s az igazságügy-miniszter véleményező tevékenységével kapcsolatban mondottak éppen azt mutatják, hogy a közigazgatási bíráskodás kiterjesztésére

¹⁵ Menczer i. m. 51, 54–55.

¹⁶ Huber Ernst Rudolf: *Verfassungsrecht des Grossdeutschen Reiches*. 1939. 418–419., 448.

irányuló szükséglet ma nem az alanyi jogok ideológiájából, hanem a közigazgatás jogszerű működésének maguk a közigazgatási szervek által érzett szükségességéből táplálkozik, s éppen ezért kiterjed az alanyi jogot nem sértő, de objektíve jogellenes közigazgatási határozatok körére is. Itt lép azonban fel a másik súlyosabb természetű ideológiai akadály, a közigazgatás és bíraskodás elválasztásának klasszikus követelménye. Ennek a követelménynek a szemszögéből nézve a közigazgatási bíraskodás már magában is nehezen elhelyezhető idegen test, mely a jogot pártatlanul alkalmazó bíraskodás és a közérdeket diszkrecionárius módon érvényesítő közigazgatás két külön rendszerének a szimmetriáját rontja, s ezért csak szűk térre – jogvitás vagy alanyi joggal kapcsolatos ügyekre – szorítva; a polgári bíraskodástól élesen elválasztva, sőt esetleg a bírói jelleget még az elnevezésekben is kerülve (államtanács) engedhető meg. A gyakorlatban mindez nem tudta megakadályozni, hogy a közigazgatási bíraskodás szabályszerű bírói tevékenységgé ne fejlődjék s a jogvitás és alanyi joggal kapcsolatos ügyek kereteit túl ne lépje.¹⁷ Valójában az a helyzet, hogy az egész kérdés a közigazgatás és bíraskodás elválasztásáról szóló elv dogmatikus túlértékeléséből származik. Ez az elv a maga idejében is mindenekelőtt a bíraskodásnak a közigazgatás alól való emancipációjára irányult s nem a közigazgatási tevékenység bírói megítélését akarta kikapcsolni. A bírói funkció szociológiai jellegzetességeiről fentebb mondottak világossá teszik, hogy közigazgatás és bíraskodás csak az állami feladatok rendszerében jelentenek két egymás mellé helyezett párhuzamos ügykört: ha azonban ugyanezt a bíraskodás, mint az állam előtt, az államon kívül s az államtól függetlenül is meglévő, örök társadalmi funkció oldaláról nézzük, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy a bíraskodás számára az, hogy a közigazgatás is jogalkalmazás, nem jelent többet, mint az, hogy a magánjogi szerződések szerinti cselekvés is jogalkalmazás. A bírói attitűd – amint

¹⁷ Menczer i. m. 44.

azt az igazságügy-miniszter véleményező tevékenységének fejlődése mutatja – nem tekinti a közigazgatást oly idegen területnek, melynek határainál automatikusan meg kell állnia, hanem az emberi magatartások oly körének, mely éppen úgy bírói megítélés alá vonható, mint a szerződési szabadság szférája. Mind a kettőnél egyaránt felmerülhetnek olyan kérdések, melyek általános szabályoknak konkrét esetekre való intézményes, egyszeri önkényt kizáró, pártatlan és jogbiztonságot teremtő alkalmazásával, vagyis bírói úton intézhetőek csak el kielégítően. Az, hogy a diszkrecionárius közigazgatást mindenekfelett a közérdeknek esetről-esetre való cselekvő érvényesítése jellemzi, a bíraskodás számára csak annyit jelent, hogy a bíró köteles a közigazgatási jogban az illetékes hatóság által megállapított közérdeket – éppen úgy, mint a magánjog széles területein a felek akaratát – irányadónak, adott mennyiségnek tekinteni. Szerződésszegés, önkény, hatásköri túllépés, joggal való visszaélés bírói megállapítására azért itt is, ott is bőven marad tér. S ha figyelembe vesszük azt, hogy a modern politikai és társadalmi rendben a közigazgatás a légszélesebb körben tért foglal oly területeken is, melyek eddig a szabad verseny s a szerződéses szabadság uralma alatt állottak, akkor azt tekinthetjük helyes követelménynek, ha mindazt, amit a polgári bíraskodás hatásterületben elveszít, a közigazgatási bíraskodás foglalja el. A közigazgatási bíraskodás kiterjesztése, nem pedig elsorvasztása a modern s a korszellem haladásával párhuzamos tendencia.

1941

(Társadalomtudomány, 1941. XXI. 1: 136–143.)

LOSONCZY ISTVÁN:¹ A FUNKCIONÁLIS FOGALOMALKOTÁS LEHETŐSÉGE A JOGTUDOMÁNYBAN

Budapest, 1941. Egyetemi Nyomda

Losonczy munkája a funkcionalizmusnak a filozófiában, különösen a jogelméletben nem is régen igen előtérben levő jelszavát veszi vizsgálat alá. Abból a megállapításból indul ki, hogy a funkcionalizmus az újkantianizmus marburgi iskolájának két, Kantra támaszkodó, pontosabban Kant gondolatát túlfeszítő tanában gyökerezik: a módszer ismerettárgy-alkotó erejéről szóló dogmában, mely a megismerés apriori előfeltételeiről szóló kanti tanítást feszíti túl és abban a célkitűzésben, mely a szellemtudományokat is a legtisztább relációtudomány, a matematika módszerével akarja felfrissíteni, ami Kantnak a relációkról, mint a szintézis alapjáról szóló tanítását feszíti túl (11–12). Mint-hogy a „funkció” szót egyedül a matematika használja egyféle és a funkcionalizmus filozófiai programjának megfelelő értelemben (12–13), már ezért is téves a funkcionális fogalmak alkotására irányuló törekvés: a matematikában ugyanis lehetséges, hogy bizonyos tárgyakat funkcionális összefüggésben lássunk, de ezzel nem nyerünk funkcionális fogalmakat (15–17). A Cassirer-féle funkcionalizmus alaptételei vagy nem felelnek meg a funkció helyes fogalmának, vagy nem vezetnek harmonikus eredményhez: a sor bármely tagjának a sorképzési törvény alapján való kiszámíthatósága ugyanis csakis matematikai sorok tulajdonsága, viszont nemcsak funkcionális, hanem egyéb matematikai soroké is (30–31); a módszer ismerettárgy-alkotó

¹ Losonczy István (1908–1980): jogász, egyetemi tanár

szerepéről szóló marburgi tétel csak akkor fejezhet ki funkcionális összefüggést, ha azt a teljesen üres jelentést tulajdonítjuk neki, hogy „a módszer alkothat szubjektív érvényű ismeretet”, egyébként abszurdumhoz vezet (31–41); végül a funkcionális fogalmak alkotására irányuló törekvés közelebből nézve nem tartalmaz mást, mint annak a helyes elvnek a hangoztatását, hogy a dolgok megismerése során mindig relációkat ismerünk meg (48), a szubsztanciális fogalmak elleni küzdelem pedig valójában a dogmatikus jellegű fogalmak ellen irányul, s mindezzel Cassirer nyitott kapukat döngöt (52).

Az a fogalomzavar, mely Cassirer hibás elnevezéseiből származott, súlyos eltévelyedésekre vezetett Kelsen tiszta jogtanában, melyről a szerző azt mutatta ki, hogy nem is funkcionális jellegű, s ugyanakkor nem alkalmas a jog megismerésére sem. Nem funkcionális Sollen kategóriája, sőt ez utóbbi valójában egy változatlan, formális lényegét a pozitív jogtételek minden változásával szemben „mereven megőrző, tehát tipikusan szubsztanciális jellegű jogi alapkategória”. (65) A módszer, vagyis a jogtudomány ismerettárgy-jellegű sem a transzcendentális módszer alkalmazása (64), sem az alkotóerejéről vallott felfogás, sem funkcionális tan, mert valójában azt jelenti, hogy a kelsen jogtudomány nem is a joggal s annak funkcionális összefüggésével foglalkozik, hanem a kelsen jogtudós által önkényesen, csak szubjektíve igazolhatóan felvett normatívummal (68). Nem vezet igazi funkcionalizmushoz a szubsztanciálisnak bélyegzett természetjogi elemek kikapcsolása sem, mert a tiszta jogtan, mint azt már többen, elsősorban Horváthi Barna bebizonyították, maga is egy formális, logikai természetjogtan hirdetőjévé válik (79–80, 83–84), mely dogmatizmusánál fogva szubsztanciális jellegű (79–80), ellenben éppen a helyesen felfogott materiális természet-jogtan az, mely annál a funkcionális összefüggésnél fogva, ami a természetjog és az életviszonyok realitása között van, igazi funkcionális összefüggések felismeréséhez jut el (78). A szerző közbevetőleg kifejti saját nézetét a természetjogról: a természetjogi szabály pszichikai

létű ítélet, mely a pozitív jog normatív-apriori előzménye: egyiktől a másokhoz logikai dedukció vagy redukció útján jutunk (71–75); a pozitív jog érvénye a természetjogban gyökerezik anélkül, hogy a természetjogi szabályokkal való tartalmi egyezéstől függene vagy a természetjogi szabályok pozitív jogi érvénnyel bírnának (75–79–6); az ily értelemben felfogott természetjog szabályai az életviszonyokkal változnak (76–78). Az ősnormatan sem a funkcionalizmusban gyökerezik, hanem abban, hogy a tiszta formalizmus az ősnormában összesűrített ténybeli elemek nélkül a jog társadalmi realitásával szemben teljesen elégtelennek bizonyul (84–86). Végül nem áll meg az sem, hogy a kelsen-i módszernek következetes formalizmusa kölcsönözne funkcionális jelleget: a matematikában ugyanis a funkcionális módszer is, mint minden más művelet, megnyírást, azaz a matematika szempontjából tartalmat eredményez, míg a tiszta jogtan szükségszerűen csak új és új formákat hoz létre (87). Csupán annyi igaz, hogy a jogi személynek; az államszerveknek; az államnak s a jogi lépcsőzet elemeinek beszámítási végpontokként való felfogásában van funkcionális jelleg (89); csak az a hiba, hogy a beszámítási pontokról nem lehet felismerni tartalmi elemek nélkül, hogy mely pozitív normarendszer (jog, vallás stb.) tagjaiként jelennek meg; tehát a kelsen-i jogtan gyér funkcionális elemei sem a *pozitív jog* funkcióit fedik fel (89).

Az utolsó fejezetben fejti ki végül Losonczy önállóan a saját jogfogalmának fényénél a funkcionális fogalomalkotási eljárás lehetőségét a jogtudományban. Szerinte a jog egységnyi alkotóeleme a jogszabály (98); a jogi tárgykör tagjainak sajátos fennállási módja az érvény (99), ami azonban nem azonos a normatív kelsen-i Sollennel; hanem a logikai, explikatív és normatív elemek metszpontjában születik meg (101). A jogszabály érvényességéhez ugyanis nem elég az, hogy kibocsátója az általa megszabott magatartást normatív követelje, hanem van még ezenfelül két további tényezője: a szabály logikai, fizikai és erkölcsi teljesíthetősége az „egyűtthető” tényező; a követelés

tényleges teljesítése a „visszaható” tényező, ezek által válik a jogrend életrenddé (102). A jogi érvény tehát oly jellegű, ha nem is olyan szoros korrelativitásban áll a jogszabály megvalósulásával, mint a fizikai világban a létezés az okozással (103). Az összefüggés kevésbé szoros voltából és abból, hogy a jogban nem érvényesül szükségszerű kauzális összefüggés, és a jogi tárgy nem kvantifikálható, az következik, hogy nem célszerű és nem termékeny a jogban funkcionalizmusról beszélni (104–105). Legfeljebb, ha azt a kölcsönös kauzális függést vizsgáljuk, melyben a jogrend az étellel s az életrend a joggal szemben áll – vagyis ha jogszociológiát művelünk –, akkor találkozhatunk oly jelenségekkel, melyek alkalmasak funkcionális szemléletre, de ezek sem kívánják funkcionális fogalmak alkotását (109–114). A jog és jogtudomány viszonya azonban – Kelsen főkérdése – semmiképpen sem funkcionális; azaz az egyik elem változásával a másik megfelelő változását magával vonó, mert a jogi ismerettárgynak csak logikai elemére vonatkozik; az explikatív és normatív (értékelő) elemekre azonban nem (123–125). A jogi ismerettárgynak tehát nem a funkcionális; hanem az összetett módszer felel meg (126). Amint a márburgi funkcionálizmusa valójában csak jogcím az anyag sajátos törvényszerűségének a semmibe vevésére (128–130), ugyanúgy a kelsen-i jogtudománynak is tulajdonképpen az a célja, hogy eleve tudománytalannak bélyegezhessen minden olyan kísérletet, mely a jogtartalmat a jog lényeges elemének tekintve a társadalmak belső törvényszerűségének meg nem felelő, idegen szellemű jogrend kevesebb-értékűségét fel akarná fedni (131–132). Ez az oka annak a gyűlölettel határos ellenkezésnek, melyet a kelsenizmus kiváltott, nem pedig – ahogy Kelsen gondolja – a kelsenizmus szigorú, politikátlan tudományossága (133). A korszellem fordulata, mely az immanentizmus,² az empirizmus, az univerzalizmus és a természetjog feltámadásának irányába mutat

² Bölcsészeti irányzat, amely a világot; a létet belső okaival, immanens módon magyarázza meg (a transzcendens okok, főleg Isten kizárásával).

(134), a jövőre nézve nemcsak elvileg, de gyakorlatilag is kilátástalanná teszi a jogtudomány terén egy formalisztikus, funkcionális elmélet továbbélését (135).

A funkcionalizmus, mint gondolat, dogma vagy program, a gondolkodásnak azok közé a másodsorbeli jelenségei közé tartozik, melyek nem elég döntőek ahhoz, hogy a gondolkodás továbbfejlődését a maguk útjára tereljék, de azért sokáig benne maradnak a tudomány aktuális anyagában, egy-egy megszokott szóhasználat, kitaposott gondolkodási forma vagy gátló előítélet alakjában. Mindig hálátlan, de nagyon hasznos feladat a nagy kérdéseknek kijáró figyelemmel végignyomozni egy-egy ilyen gondolat, dogma vagy program keletkezését, előfeltevéseit, valódi tartalmát s végül felfedni használható magvát, vagy kimutatni üres voltát. Ezt teszi Losonczy munkája is, mely írója részéről két okból is komoly áldozatot jelent: egyrészt azért, mert a kritikai gondolatmenet végeredménye teljességgel negatív, másrészt azért, mert a szerzőnek van saját mondanivalója, mely itt csak a kritikai keret résein juthat napvilágra.

Losonczy kritikai gondolatmenete a maradéktalan elintézésnek azt a biztonságos érzését hagyja az olvasóban, hogy filozófiai, főleg jogelméleti gondolkodásunkat a funkcionalizmus problémáinak ballasztjától megkönnyebbíthetjük. Ezzel kapcsolatban legfeljebb az kíván némi megjegyzést, hogy a szerző az egész kelsenizmust nem is egészen jóhiszemű tévedések és félreértések pusztá tömegének tekinti. Való, hogy Kelsen ideológia- és természetjog-ellenessége végül élet- és ideaelenességgé, egységre való törekvése pedig az egységet létrehozó logikai műveleteknek a tapasztalati anyagon való erőszakává fajult. Viszont megvan az a történeti szerepe, hogy a joganyag egységes megoldozásával lényegesen hozzájárult egy sor megelőző álprobléma felszámolásához, a jogi jelenségeknek logikus viszonylatokként, beszámítási pontokként való felfogásával pedig, bár egyáltalán nem ez volt a célja, jogszemléletünk spiritualizálásához. Losonczy munkája azonban nem a tiszta jogtan tantörténeti elhelyezését tűzte ki célul, hanem a funkcionalizmus

történeti helyének a megállapítását s főleg annak bizonyítását, hogy a tiszta jogtan nem funkcionális tan, s a funkcionalizmus programja a szellemtudományok egész területén használhatatlan. Ennek bizonyítása pedig teljes mértékben sikerült neki.

Losonczy saját elméleti alapvetése elsősorban a természetjogról (71–78) és a jog sajátos vonásairól (93–103), különösen a jogi érvényről (99–103) szóló részekben található, melyek együtt egy önálló jogelméleti rendszer körvonalait mutatják. Az, hogy jogi érvényen, a közhasználatú fogalmazástól eltérően nem normatív fennállást, hanem normatív, explikatív és logikai elemek metszőpontjában megszülető jelenséget ért, igen figyelemre méltó, s a jog realitásának jó oldalról való megfogását jelenti. Mindenesetre magában foglalja a valóság és érték éles ellentétének a tagadását. Ugyanerre utal az a megjegyzése is, hogy érvény és megvalósulás korrelativitásban vannak egymással. Talán nem hiú várakozás tehát, ha a szerzőtől reméljük, hogy ugyanazzal az energiával, amellyel a funkcionalizmus kérdésének nekivágott, megkísérli majd ezen a nyomon egyáltalán mint jogelméleti problémáfeltevést felszámolni a valóság és érték, a Sein és Sollen áthidalhatatlan ellentétének a dogmáját is, mely immár közel félévszázada a jogelmélet központi kérdéseként szerepel.

Losonczy saját gondolatrendszerének teljes kritikai feldolgozása természetesen időelőtti volna néhány kiszakított tétel alapján. Két tétele kíván mégis némi megjegyzést: az egyik az, hogy a jogszociológiát kizárja a jogelméletből (114–115), a másik az, hogy a természetjog és a pozitív jog közötti utat egyedül logikai dedukció, illetőleg redukció útján kívánja megtenni (71–75). Mindkettő a logikai momentum túlhangsúlyozásából látszik eredni s érdekes megjegyezni, hogy a jogszociológia kizárása és a logikai redukció útján nyert természetjog megtalálható az erősen logista tiszta jogtanban, melynek szubjektivizmusától egyébként a szerzőt objektivizmusa élesen elválasztja. A bíráló érzése szerint a szerzőnek rendszere továbbfejlesztése során elsősorban a jogszociológiai tanulságok számára kellene

nagyobb helyet engednie, mert a jogelméleti formalizmus felszámolása, amit célul tűzött ki, oly feladat, melynek döntő csatáját a valóságszemlélet síkján kell majd megvívni.

E munka Losonczy tudományos egyéniségének különösen két tulajdonságát helyezi előnyös világításba. Az egyik logikai ereje, mellyel az adott problémát hézagatlanul és logikus tagoltságban tudja végiggondolni és levezetni. Másik erénye erőteljes realizmusa, mely megóvja attól, hogy éles logikája dogmatizmusba vezesse. Meg kell említenünk még – az ilyen tárgynál ritka – világos nyelvezetét is. Ha szerző – terve szerint – ezt a gondolatmenetet teljes részletességgel németül is megjelenteti, nemcsak a magyar tudományosságnak szerez vele becsületet, hanem komoly szolgálatot tenne a német tudományosságnak is, melyben a funkcionalizmus kérdése – ha aktualitását el is veszítette – teljes élességgel és határozottsággal lezárva még nincsen.

1942. június 3. (Szellem és Élet, 1942. június, V. 3. 171–175.)

A MAGYAR JOGÉLET IDŐSZERŰ KÉRDÉSEI

(A 'Magyar Jogmívesek Társasága' kiadványa.) Budapest. 1940.

E kötet kilenc előadást tartalmaz, melyek egy haladózsellemű, fiatal magyar jogásztársaság tagösszejövetelein 1936–1939 között hangzottak el. *Ajtay Gábor*¹ a nádori kormányzati forma életre keltéséről, *Jablónkay Géza*² az értékállandósági kikötésekről, *Walton Ágoston*³ a részvényjogi reformmal kapcsolatban a részvénytársasági funkcionáriusok felelősségéről, *Perneczky Béla*⁴ a munkajog fogalmáról, *Kohányi Imre*⁵ a magyar elsőfokú bíraskodás nehézségeiről, *Némethy László*⁶ a csehszlovák polgári eljárási jogról, *Székácsy Miklós*⁷ a liberalizmusról, *Csánk Béla*⁸ a jogász alakjáról Shakespeare-nél, végül *Haitsch Gyula* a sajtó igazmondási kötelességéről adott elő. A közös főcím némileg többet ígér, mint amit az előadások tartalmaznak: az előadás-sorozat nem foglalkozik a magyar jogélet összes időszerű kérdéseivel, sőt még a legfőbbekkel sem, és az előadások tárgyi

¹ Ajtay Gábor (?-?): jogász, Máramaros megyei alispán

² Jablónkay Géza (1902–1985): jogász

³ Walton Ágoston (?-?): ügyvéd. Ő állította össze a munkaszolgálathoz a zsidó ügyvédek névsorát.

⁴ Perneczky Béla (1903–?): egyetemi magántanár

⁵ Kohányi Imre (1903–1945): jogász, közigazgatási bírósági tanácsjegyző

⁶ Némethy László (?-?): jogász, több jogi témájú könyv társszerzője

⁷ Székácsy Miklós (1901–1973): jogász, gazdasági vezető. 1949-től Argentínában, 1970-től Bécsben élt.

⁸ Csánk Béla (1900–1984): jogász, 1933–58 között igazságügy-minisztériumi tisztviselő

összeállításában sem mutatkozik meg egységes terv. A szétesés vádjá ellen azonban megvédi a könyvecskét *Vladár Gábor*⁹ előszava, melyben rámutat arra, hogy a különböző tárgyú előadásokat magasabb egységbe foglalják közös jellemvonásaik: a jognak erkölcsi alapon való magasabb rendű felfogása, a magyar jog tisztelete és szeretete, a tételes jogból kiinduló jogászai tárgyilagosság és az a felismerés, hogy a jog és az élet együvé tartoznak.

Mindenekelőtt a bevezetőül közölt s 1935-ben kelt társasági alapítólevéllel érdemes foglalkozni, mely utal a magyar jogászai múlt nagyszerűségére, mai széttöredezett, pusztuló voltára s célul tűzi ki mindannak érvényesítését, ami abból érték és nemzeti hagyomány. Hivatkozik az új Olaszországra és a Harmadik Birodalomra, melyek egy új jövő kiformalása érdekében a római, illetőleg a germán ősidők hagyományait keltik életre. Ezzel szemben nekünk „Szemünk előtt az Arany bulla, de közjogi berendezkedésünk nem mindig hagyományokon alapuló. Lelki szemünkkel gyönyörködünk a régi magyar jog tökéletességén, de magyar nyelvre fordítjuk a német kereskedelmi törvényt; és anélkül, hogy abba nemzeti jogunkból egy-egy szikrát átmen-tenénk, mint kedves idegent, üdvözljük.» A Társaság a közös úri felfogás, az azonos világnézet és a nagy magyar jogászai múlt hagyományainak szeretete jegyében tömöríteni akarja a jogélet különböző területein működő keresztény és nemzeti szellemű magyar jogászokat.« Az alapítólevél végszava: „Jogi életünk magyar virágait kósza füvek fojtogatják. Gyomlálod a gazt és mentsd meg a virágok közül mindazt, ami szép és egészséges, mindazt, ami magyar!”

Ajtay Gábor 1936-ban tartott előadása a nádori kormányzat helyreállítása mellett száll síkra. Visszatekintve a 48-as törvények sietősen készült és gyökértelen jellegére, úgy véli, hogy a titkos választójog veszélyeit csakis egy olyan kormányforma

⁹ Vladár Gábor (1881–1972): a Lakatos-kormány igazságügy-minisztere

küszöbölheti ki, mely a magyar hagyományokat folytatva népképviselési, de nem parlamentáris. Eszerint az országgyűlés által három évre választott kormányfő, a nádor csak jogilag (törvény-szegés, hűtlen pénzkezelés stb. esetében) volna felelős a népképviseléssel szemben, de nem politikailag, tehát bizalmatlansági szavazattal nem volna lemondatható. A miniszteri ellenjegyzés, a parlament költségvetési és zárszámadási joga, a nádor és a miniszterek jogi felelőssége megmaradnának, de a kormánybuktatás lehetőségének hiánya és az a szabály, hogy a miniszterek nem lehetnének a parlament tagjai, megszüntetné a pártrendszer visszasságait.

Az egész elgondolásnak van egészséges magja, s ez az a gondolat, hogy a magyarság politikai nevelése szempontjából nagyobb kárt jelent egy nem őszinte választási rendszer, mint a miniszterek politikai felelősségén alapuló parlamentáris rendszer hiánya. Ha tehát a kettő együtt valamilyen okból nem megy, úgy a jövőt inkább szolgálja és becsületesebb is tiszta választási rendszer mellett a parlamentárizmuson szűkíteni, mint a politikai felelősség fikcióját fenntartva, a népképviselést megrontani. Ezt az egészséges s egyáltalán nem történeti gyökerű, hanem társadalmi és politikai szerkezetünk mai állapotából fakadó felismerést azonban a szerzőnél teljesen megzavarja az álhistorizálás, a hamis magyar hagyománykeresés. A felvázolt kormányrendszer nem azonos a nádori kormányrendszerrel, legfeljebb csak hasonlít hozzá, a nádori kormányrendszer pedig legalább annyira függvénye az idegen királyságnak, mint a magyar lelkialkatnak. Hogy mennyire zavaróssá teszi a valóságos összefüggéseket a hagyományfelújítás erőltetése, a legvilágosabban az mutatja, hogy a szerző a hagyomány kedvéért elfogadja az országgyűlés által való kormányfőválasztás gondolatát, amit még a legdemokratikusabb alkotmányok is mellőznek s ami az egész elgondolásba egyébként egyáltalán nem illik bele.

Ez az ellentmondás rávilágít az egész mai közszellemünket jellemző tradicionalizmus egyik alapvető tévedésére, s ha vissza-

idézzük az alapítólevélnek az Aranybullát és régi jogunk szépségeit emlegető szavait, félnünk kell, hogy annak szerzői is osztoznak ebben a tévedésben. A hagyomány folytonossága ugyanis lehet valóságos állapot és valóságos lehetőség, de semmiképpen sem lehet pusztá követelmény és program. Egy társadalom vagy abban az állapotban van, hogy eleven hagyományai vannak és lehetséges számára a hagyományokban való továbbélés, vagy abban az állapotban, hogy nincsenek eleven hagyományai, illetőleg nem lehetséges – zsákutca veszélye nélkül – a hagyományok továbbvitele, mely kevésbé felújítása. A hagyomány – ha nem pusztá sallang – olyan társas intézmény, mely vagy teljesítőképes vagy nem. Hogy mai jogrendszerünk legnagyobb része német jogszabályok másolata vagy utánzása, kisebb része jellegtelenül híg európai jog s csak legkisebb része gyökeresen magyar, ezen lehet elszomorodni, de önámítás, ha ezt pusztán történeti szerencsétlenségek sorozatának tulajdonítjuk s nem vetjük fel a kérdést, vajon elveszett hagyományaink elég jók és teljesítőképesek voltak-e ahhoz, hogy az idők változásaival együtt nőjenek. Ha tehát azt a programot halljuk, hogy kultúránk s így jogi szellemünk mai megnyilvánulásainak jellegzetesen magyarnak kell lenniök, akkor ne feledjük el, hogy minden alkotónak, így a magyar jogalkotónak is, elsősorban egy konkrét feladaton kell úrrá lennie, s ha ezenfelül programul tűzi ki, hogy alkotása jellegzetesen magyar legyen, ez valószínűleg csak valami sallangban, elnevezésben tud megnyilvánulni. Mert jellegzetes és értékes magyar alkotások nem azáltal születnek, hogy az alkotó a jellegzetességet programba veszi, hanem akkor, ha az alkotó társadalomnak tiszta az értéktudata és zavartalan a tárgyilagossága. Ilyen társadalomban minden alkotás megfelel az alkotó belső törvényszerűségeinek, vagyis *jellegzetes* lesz. Minthogy azonban már társadalmunkat az álértékekhez való ragaszkodás és az illúziók szelleme jellemzi, erre ma igen kevés a kilátás. A magyar értékek gyarapítását tehát az értékek kemény érvényesítésén és kíméletlen realizmuson kell kezdeni és semmiképpen sem ha-

mis hagyománykeresésen. Semmi sem aktuálisabb ma, mint a múlton való merengést ostromozó Széchenyi!

E kitérés után térjünk vissza az előttünk fekvő előadás-sorozathoz.

Jablonkay Géza előadása az értékállandóság kérdésével foglalkozik. Megállapítja, hogy az értékállandósági kikötések nagyban hozzájárultak a pénztartozások jogának kifejlődéséhez, de ez a folyamat még egyáltalán nincs lezárva. A fejlődés útja arra felé mutat, hogy a szintén ingadozó értékű segéd-értékek (arany, egyéb szükségleti cikkek stb.) helyett a jövőben mindinkább a vásárlási index-számokhoz való igazodás lesz a – mindig relatív – értékállandóság biztosítója, ami végsőleg egy ár-index-valuta bevezetésére fog vezetni.

Walton Ágoston a részvényjogi reformmal foglalkozik. Javasolja, hogy a részvénytársaságoknál a való helyzetnek megfelelően szerveztessék a legfelsőbb irányítást végző igazgatóság (igazgatótanács) mellett külön ügyvezetőség is, melynek felelősségét hatékonyan szabályozni kell. Ezenfelül a hites könyvvizsgálói rend felelősségét és nagyobb függetlenségét is biztosítani kívánja. Javaslatait minden vonalon a közérdek és vállalati érdek arányos kielégítésének realista szempontja hatja át.

Perneczky Béla a munkajog fogalmáról szóló előadásában állást foglal az ún. szociálpolitikai elmélettel szemben, mely a munkajogot az állami szociálpolitikai tevékenység lecsapódásának tartja, valamint az ún. privilégium-elmélettel szemben, mely a munkajogot a munkások kiváltságos jogának tartja; maga amellé a csak helyeselhető álláspont mellé áll, mely a szolgálat tényállását szabályozó jogszabályok összességét tekinti munkajognak. A szociológus természetesen a problémát ott vetné fel, ahol a jogász végzi: miért vált mai jogrendszerünkben a szolgálat oly tényállássá, melynek jogi vonatkozásai valóságos külön jogterületté ágaznak széjjel?

Kohányi Imre előadásában azokat a nehézségeket vázolja, melyek az első fokon bíraskodó magyar bíró elé tornyosulnak: az igazi, bírói előgyakorlat hiánya, a kezdő bírák túlterhelése,

Az alapítólevél és az előadássorozat egybevető elolvasása nem kelti bennünk azt a meggyőződést, hogy a magyar jogászi

The first of these is the fact that the
 second of these is the fact that the
 third of these is the fact that the
 fourth of these is the fact that the
 fifth of these is the fact that the
 sixth of these is the fact that the
 seventh of these is the fact that the
 eighth of these is the fact that the
 ninth of these is the fact that the
 tenth of these is the fact that the
 eleventh of these is the fact that the
 twelfth of these is the fact that the
 thirteenth of these is the fact that the
 fourteenth of these is the fact that the
 fifteenth of these is the fact that the
 sixteenth of these is the fact that the
 seventeenth of these is the fact that the
 eighteenth of these is the fact that the
 nineteenth of these is the fact that the
 twentieth of these is the fact that the
 twenty-first of these is the fact that the
 twenty-second of these is the fact that the
 twenty-third of these is the fact that the
 twenty-fourth of these is the fact that the
 twenty-fifth of these is the fact that the
 twenty-sixth of these is the fact that the
 twenty-seventh of these is the fact that the
 twenty-eighth of these is the fact that the
 twenty-ninth of these is the fact that the
 thirtieth of these is the fact that the
 thirty-first of these is the fact that the
 thirty-second of these is the fact that the
 thirty-third of these is the fact that the
 thirty-fourth of these is the fact that the
 thirty-fifth of these is the fact that the
 thirty-sixth of these is the fact that the
 thirty-seventh of these is the fact that the
 thirty-eighth of these is the fact that the
 thirty-ninth of these is the fact that the
 fortieth of these is the fact that the
 forty-first of these is the fact that the
 forty-second of these is the fact that the
 forty-third of these is the fact that the
 forty-fourth of these is the fact that the
 forty-fifth of these is the fact that the
 forty-sixth of these is the fact that the
 forty-seventh of these is the fact that the
 forty-eighth of these is the fact that the
 forty-ninth of these is the fact that the
 fiftieth of these is the fact that the
 fifty-first of these is the fact that the
 fifty-second of these is the fact that the
 fifty-third of these is the fact that the
 fifty-fourth of these is the fact that the
 fifty-fifth of these is the fact that the
 fifty-sixth of these is the fact that the
 fifty-seventh of these is the fact that the
 fifty-eighth of these is the fact that the
 fifty-ninth of these is the fact that the
 sixtieth of these is the fact that the
 sixty-first of these is the fact that the
 sixty-second of these is the fact that the
 sixty-third of these is the fact that the
 sixty-fourth of these is the fact that the
 sixty-fifth of these is the fact that the
 sixty-sixth of these is the fact that the
 sixty-seventh of these is the fact that the
 sixty-eighth of these is the fact that the
 sixty-ninth of these is the fact that the
 seventieth of these is the fact that the
 seventy-first of these is the fact that the
 seventy-second of these is the fact that the
 seventy-third of these is the fact that the
 seventy-fourth of these is the fact that the
 seventy-fifth of these is the fact that the
 seventy-sixth of these is the fact that the
 seventy-seventh of these is the fact that the
 seventy-eighth of these is the fact that the
 seventy-ninth of these is the fact that the
 eightieth of these is the fact that the
 eighty-first of these is the fact that the
 eighty-second of these is the fact that the
 eighty-third of these is the fact that the
 eighty-fourth of these is the fact that the
 eighty-fifth of these is the fact that the
 eighty-sixth of these is the fact that the
 eighty-seventh of these is the fact that the
 eighty-eighth of these is the fact that the
 eighty-ninth of these is the fact that the
 ninetieth of these is the fact that the
 ninety-first of these is the fact that the
 ninety-second of these is the fact that the
 ninety-third of these is the fact that the
 ninety-fourth of these is the fact that the
 ninety-fifth of these is the fact that the
 ninety-sixth of these is the fact that the
 ninety-seventh of these is the fact that the
 ninety-eighth of these is the fact that the
 ninety-ninth of these is the fact that the
 hundredth of these is the fact that the

HOZZÁSZÓLÁS MOÓR GYULA JOGFILOZÓFIA CÍMMEL ELHANGZOTT ELŐADÁSÁHOZ

Az előadás plasztikus áttekintésű és széles perspektívát nyitó gondolatmenetéhez egy kiegészítő szempontot szeretnék felvetni. Az előadásnak annál a kiindulópontjánál óhajtok bekapcsolódni, mely megállapítja, hogy a jogfilozófia számára inkább, mint más tudományzakok számára, problematikus, mi is tulajdonképpen a tárgya. E ponton, mely bizonyára gyakran keltett csodálkozást vagy megütközést más tudományzakok művelőinél, érdemes megállani és megkérdezni, miért van ez így. Az előadás bemutatta, hogy milyen nehéz a jogi ismerettárgyat és a jogfilozófia tárgyát más tudományzakok tárgyaitól élesen elválasztani, s bemutatta azt is, hogy legtöbbször a valóság és érték viszonya, ellentéte, egybehangelése, szétválasztása vagy valamiféle kapcsolata is, mely úgy jelenik meg, mint ami a jogi ismerettárgynak s a jogfilozófia tárgyának éles meghatározását lehetetlenné teszi vagy legalább is megnehezíti. Minthogy az ismerettárgy világos körülhatárolása általános tudományos követelmény s a valóság és érték alapvető filozófiai kategóriák, a jog pedig, bármilyen fontos is, mégis csak egy társadalmi jelenség a sok közül, alig hihetjük, hogy a jognál az ismerettárgy elhatárolása más eljárást kívánna s benne a valóság és érték viszonya más lenne, mint az emberi lelkiség, az emberi társadalom, az emberi történelem és az emberi kultúra világának jelenségeinél általában. Hogy van tehát az, hogy az ezekre vonatkozó többi tudományzakokat távolról sem foglalkoztatja ismerettárgyuk problematikus volta, éles elhatárolása s benne a valóság és érték viszonyának megállapítása annyira, mint a jogfilozófia és jogtudomány művelőit? Ha nézzük pl. a nevelésu-

domány, lélektan, társadalomtan és államtan sorban egymással érintkező tudományszakait, melyek közös problémák révén egymás területére átnyúlnak, ismerünk neveléstudományi szempontú lélektant, lélektani szempontú társadalomtant, társadalomtudományi szempontú államtant és viszont; ismerünk oly elméleteket, melyek ezek határait elmoszák és egyiket a másikba beleolvasztják; ismerünk oly véleményeket, melyek e határok elhomályosítását a terminológiai célszerűség, a helyes tárgyismeret vagy a módszertaniség nevében helytelenítik; ismerünk vizsgálódásokat, melyek e tudományszakok területén a valóság és érték viszonyát kutatják; de nem tudunk róla, hogy könyveket írtak volna arról, hogy a nevelés és a lélek, a lélek és a társadalom, a társadalom és az állam világát egymástól s ezeken belül a valóságot és értéket élesen és minden átmenetet kizáróan el kell határolni, s nem látjuk egyetlen rokontudomány területén sem azt a 19. század jogfilozófiájában és jogtudományában oly ismerős harci készenlétet, mely azonnal riadót fűj, valahányszor felmerül a gyanú, hogy egyik vagy másik szerző a puszta valóság, a szociológiai, vagy a tiszta értékek, a természetjog felé határátlépést követett el.

Ennek a jelenségnek a mélyebb okát, véleményem szerint, nem a jognak a valóság és érték filozófiai kategóriához való végső viszonyában, hanem a jognak, mint társadalmi technikának, a különleges vonásaiban és feladatában lehet megtalálnunk. A jog legkonkrétebb és legelemibb jelensége, a *jogeset* és az azt lezáró *jogi döntés*, végsőleg mindig akörül forog, hogy a jog, mint magasabb hatalom nevében igen-t vagy nem-et tudjunk mondani arra a kérdésre, jog-e vagy nem jog ez vagy az a szabály, alkalmazható-e vagy sem, és alkalmazható-e úgy, mint ahogyan azt egyik vagy másik fél vitatja. A gyakorló jogász kompromisszumot csak a kérdés felbontásával, tagolásával, finomításával érhet el, de sohasem alkalmazkodhatik a valóság végtelen és folyékony átmeneteihez s logikailag sohasem térhet ki az igen vagy nem kimondása elől, amint azt klasszikusan kifejezi az a régi tilalom, mely megtiltja a bírónak, hogy a felve-

tett kérdésre *non liquet*-tel, *nem tudom*-mal feleljen. Minthogy azonban a valóságban a bíró számos esetben nem tudja, hogy mi a helyes döntés, az így felgyűlt problémákat továbbadja a jogtudomány, a jurisprudencia felé, mely azokat normális esetben, magasabb, általánosabb szempontok bevonásával meg is tudja oldani. Ha azonban a bizonytalanság a szóban lévő egész közösség valamely válságos kérdéséből származik, akkor azt a maga eszközeivel a jogtudomány sem tudja megválaszolni, maga is megoszlik, kettészakad és a jogfilozófiától kérdezi meg, melyek a helyes kritériumai annak, vajon jog-e vagy nem jog az, amire az ellentétes álláspontok hivatkoznak. A jogfilozófia az ilyen kérdéseket olyankor, mikor a közösségben a végső értékek, a közösségi értékelés és a társas valóság viszonyai az időnként vagy helyenként fellépő válságok mellett is végsőleg egyensúlyban vannak – amint az a középkori természetjog uralma alatt így volt –, rendszerint meg is tudja válaszolni. Ha azonban ez az egyensúly megbomlik s az értékek és az értékelés zűrzavara következik be, a jogfilozófia maga is pártokra szakad és továbbadja a kérdést a filozófia felé, amely a maga részéről a szóban lévő – gyökerében és eredetében gyakorlati – kérdésre gyakorlati választ nem tud és nem akar adni, de megadja a probléma filozófiai megfogalmazását. Ama fejlődés mögött, mely az előadás vázlatára szerint a természetjog mértéktartó eredeti formáitól a nekiszabadult észjogi elméleteken, majd az értékektől elszakadt materialista valóságszemléleten keresztül végül a valóság és érték radikális ellentétének elméletébe torkollott, nem nélkülöz az európai közösség értékrendjének párhuzamosan folyó és mind súlyosbodó megzavarodását észrevennünk; s az értékes valóság gondolatához kapcsolódó végkonklúzióhoz, melyet az előadás mindeme fejlődés végeredményeként s a leendő fejlődés irányaként megállapított, szintén könnyen hozzákapszcsolhatjuk azokat a reményeket, melyeket az európai közösség értékvilágának és értékrendjének elkövetkező regenerálódásához fűzünk. Távol áll tőlem, hogy a filozófia álláspontjait és álláspontváltozásait társadalmi válságok pusztá függvényeként

állítsam be: nem társadalmi, hanem értékválságról szóltam s tisztában vagyok ezeknek az összefüggéseknek a kétoldalú és kölcsönös jellegével. Csupán azt akartam hangsúlyozni, hogy a jogfilozófia vonatkozásában az ismerettárgy problematikus volta s a valóságnak és értéknek mögöttes álló éles ellentéte tulajdonképpen nem a filozófia oldaláról került bele a jog világába és a jogfilozófia perspektívájába, hanem először konkrét jogesetek sokaságában konkrét valóságok és konkrét értékek összeütközésének élményei töltötték el a közösség tagjait a valóság és érték radikális ellentétének érzésével s ennek filozófiai megfogalmazása az, amit tévesen viszünk be a filozófia követelményeként a jog világába. Hogy ez miért éppen a jogról szóló tudományban történt így és nem a többi társadalomtudományban, annak okát próbáltam abban megtalálni, hogy a jog, mint társadalmi technika, a maga vitaintéző feladata során különlegesen be van állítva és éles, alternatív kérdések feltevésére és megválaszolására s ez a jellege sugárzik át a jogtudomány és jogfilozófia területére és azok problémafeltevésére is.

(Az előadás a Magyar Filológiai Társaság 1942. december 1-i vitáulésén hangzott el. *Athenaeum*, 1943, XXIX. 2. 167–170.)

OLIVECRONA, KARL:¹ DER IMPERATIV DES GESETZES

Kopenhagen. Ejnar Munksgaard, 1942. 43 l.

E rövid mű Olivecrona *Gesetz und Staat* című könyvének kiegészítése. Minthogy ő ott a törvényt a parancs („imperatívusz”) egy fajaként jelölte meg, most az „imperatívusz” közelebbi mi-benlétét akarja megvilágítani és a vele kapcsolatban felmerült félreértéseket eloszlatni. Az északi realista jogtudományi iskola (Hägerström,² Lundstedt³) folytatójaként legfőbb törekvése az, hogy leleplezze a jogszabály kötelező voltahoz, a jogi „Kell”-hez kapcsolódó hagyományos metafizikai elképzelések ürességét, melyek azt valami valóságon túli, ideális erőnek (kötelező erő, alanyi jog stb.) tüntették fel, ahelyett, hogy annak egyszerű lélektani gyökereit fedték volna fel s imperatív jellegét felismerték volna. Az imperatívusz lélektani kialakulását kívánja Olivecrona ezúttal megvilágítani. Kifejti, hogy a „tedd ezt” felszólítás társadalomlélektani tartalma két részből tevődik össze: egy magatartás képzetéből és egy ahhoz kapcsolt ún. imperatívuszjelből, melyhez magához külön képzettartalom nem fűződik, hanem lényege abból áll, hogy a magatartás megvalósítását előidéző akarati impulzus kiváltására irányul. Az imperatívusz eredeti egyszerű alakjánál, a parancsnál, két személy áll egymással

¹ Karl Olivecrona (1897–1980): svéd jogfilozófus, az ún. lund-i iskola képviselője

² Axel Hägerström (1868–1939): svéd filozófus, jogfilozófus

³ Anders Vilhelm Lundstedt (1882–1955): svéd jogfilozófus, az ún. jogi realizmus képviselője

szemben, egy felszólító és egy felszólított, bonyolultabb viszonylatoknál azonban a felszólító el is maradhat s ekkor az imperatívusz másik fajával, az ún. szabadon álló imperatívusz-szal állunk szemben, amilyenek a „hazudni nem szabad”, „a törvénynek engedelmeskedni kell”, „X. törvény hatályban van” stb. szabályok. Teljesen felesleges ezek mögött egy parancsoló akaratot keresni, vagy fiktív módon feltételezni: egyszerűen az a helyzet, hogy megfelelő társadalmi nevelés eredményeképpen ezek a szabályok, helyesebben a bennük adott s konvencionális formában ismert és kifejezésre jutó imperatívuszjelek önmagától kiváltják a megfelelő akarati impulzust, anélkül, hogy ezen közben bármiféle idegen akarat képzetének fel kellene lépnie. Szellemesen, azonban az éles elhatárolást szándékosan kerülve taglalja Olivecrona az idegen akaratot hatalmába kerítő, energiával teli „szuggesztív” és a meglevő akarati készséget egyszerűen „kiváltó” imperatívuszjelek különbségét, valamint a meghatározott és standardizált „konvencionális” imperatívuszjelek közötti különbséget, s ez utóbbiakra a közlekedést irányító tábláktól kezdve egészen a királyi aláírásig érdekes és találó példákat hoz fel. Megállapítja végül, hogy a jogszabályok, bármilyen mondattani formában vannak is megfogalmazva, lényegszerűen imperatív értelműek s a jogalkotási aktus képezi a szükséges „imperatívuszjelet”. A jogszabály imperatív értelmének ilyen felfogásával és a metafizikai megkötő erő hagyományos gondolatának feladásával a jogtudomány s a jogelmélet összes kapcsolatos kérdései, bármily elágazóak is, végeredményben megoldhatóknak bizonyulnak.

Olivecrona gondolatmenete és okfejtése, mint a jogi érvény s általában az érvény lélektani megmagyarázása, általában találó és meggyőző. Arra is kiválóan alkalmas, hogy a jogtudományban és jogelméletben elburjánzott ál-idealizmus, vagy inkább antirealizmus álproblémáit vele felszámoljuk. Ha azonban függetlenül nézzük azoktól az előzményektől, melyeknek felszámolására irányul, akkor valami ürességet érzünk: tételei nagyon jók az álproblémák semmivé tétele, azonban azoktól

függetlenül annyira maguktól értetődőek, hogy túl sokat nem igen lehet reájuk építeni. Készséggel elhisszük Olivecronának, hogy az erkölcsi és jogi kötelező erő, a Kell fogalma az emberben még nem születhetett volna, ha előzőleg fel nem fedezi, hogy saját magában vagy más emberekben meghatározott módokon akarati impulzusokat lehet kelteni. Ezzel a felismeréssel azonban csak egy primitív idealizmust lehet visszavonulásra kényszeríteni s az erkölcsi, jogi stb. érvény a lélektani megmagyarázás után is sajátos, jellegzetes területe marad a szellem világának.

1943. évi Magyar Jogtudományi Társaság évi közlése (Magyar Jogtudomány, 1943, XXIII. 3. 331–332.)

A szerző röviden összefoglalja a federalizmus jogi természetére vonatkozó elméleteket. A klasszikus elmélet szerint federalizmusról van szó, ha egy államban igen erős decentralizáció mellett a decentralizált egységek (a tagállamok) a szuverén akarat kifejezésében is részt vesznek; Scelle² elmélete egyáltalán tagadja az állam személyiségét és szuverenitását; Kelsen elmélete, federalizmus esetén három jogi rendet tételez fel: a tagállamokét, az összállamét és a két hatáskör elhatárolását megszabó legfelsőbb alkotmányozó jogi rendet; Verdross elmélete különbséget tesz nemzeti és nemzetközi értelemben vett szuverenitás között. Le Fur maga egy pluralista szuverenitáselmélet híve, s a szuverenitás lényegét abban látja, hogy bizonyos személyeknek bizonyos hatáskörben megvan a végső döntéshozó jog és a döntés keresztülvitelére való hatalma, azaz a szuverenitás végső fokú jogi hatáskör és hatalom. Éppen ezért nem egy és korlátatlan, hanem többfelé osztható és végsőleg mindig relatív. Ennek megfelelően a szuverenitásnak három formája van, és pedig egyrészt a jogi szuverenitás és a tényleges szuverenitás, melyek csak együtt adhatnak igazi szuverenitást, másrészt a jogi szuverenitásból az objektív jogi (természetjogi) és a pozitív jogi szuverenitás, amelyek rosszul

LOUIS LE FUR:¹ FÉDÉRALISME ET UNION EUROPÉENNE

Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht. 1942.
I/2. szám. (Január) (12–23. l.)

A szerző röviden összefoglalja a federalizmus jogi természetére vonatkozó elméleteket. A klasszikus elmélet szerint federalizmusról van szó, ha egy államban igen erős decentralizáció mellett a decentralizált egységek (a tagállamok) a szuverén akarat kifejezésében is részt vesznek; Scelle² elmélete egyáltalán tagadja az állam személyiségét és szuverenitását; Kelsen elmélete, federalizmus esetén három jogi rendet tételez fel: a tagállamokét, az összállamét és a két hatáskör elhatárolását megszabó legfelsőbb alkotmányozó jogi rendet; Verdross elmélete különbséget tesz nemzeti és nemzetközi értelemben vett szuverenitás között. Le Fur maga egy pluralista szuverenitáselmélet híve, s a szuverenitás lényegét abban látja, hogy bizonyos személyeknek bizonyos hatáskörben megvan a végső döntéshozó jog és a döntés keresztülvitelére való hatalma, azaz a szuverenitás végső fokú jogi hatáskör és hatalom. Éppen ezért nem egy és korlátatlan, hanem többfelé osztható és végsőleg mindig relatív. Ennek megfelelően a szuverenitásnak három formája van, és pedig egyrészt a jogi szuverenitás és a tényleges szuverenitás, melyek csak együtt adhatnak igazi szuverenitást, másrészt a jogi szuverenitásból az objektív jogi (természetjogi) és a pozitív jogi szuverenitás, amelyek rosszul

¹ Louis Le Fur (1870–1943): francia jogtudós

² Georges Scelle (1878–1961): nemzetközi jogász

kormányzott országokban szintén nem esnek egybe. A tökéletes állapot az, hogyha a szuverenitásnak ez a három formája egybeesik. A jó tételes jogi rendezésnek az a legfőbb feladata, hogy ezt a szintézist megvalósítsa s a hatalmak és hatáskörök megosztásának éppen az a célja, hogy ennek a megvalósítását megkönnyítse. A federalizmus pedig nem más, mint a hatalmak és hatáskörök megosztása, azonban nem tárgyi hatáskörök szerint, hanem területi hatáskörök szerint.

A történeti fejlődés különböző formáinak és a szolidaritás különböző fokának megfelelően áll szemben azután a federalizmus két klasszikus formája, az államszövetség és a szövetséges állam. Az előbbi, rendesen átmenet az utóbbi felé: hogy melyik kívánatos, a kettő közül, azt a történeti helyzet szabja meg. A mai történeti helyzetben két fejlődési vonalat fedezhetünk fel. Az egyik az, hogy egy bizonyos közeledés vehető észre a szövetséges állam és az egységes állam között: egyrészt a legklasszikusabb szövetséges államokban, Svájcban és az Egyesült Államokban és a politika, a gazdasági koordináció és a jogi egységesítés mindinkább szövetségi közti ügyekké válnak, másrészt az egységes államokban is erős tendenciát látunk a minél nagyobb fokú decentralizáció felé. A másik fejlődési vonal pedig az államszövetségek új formáinak a megalakítását tűzi ki és ez a tendencia csak látszólag akadt meg az első kísérletek, a Nemzetek Szövetségének és Briand³ Európai Uniójának a csődjével. Az európai államok unióját továbbra is szükségessé teszik a gazdasági tények és ebben a szükségességben rejlik annak a sikernek a titka, mely Németországnak keleti szomszédjaival folytatott gazdaságpolitikáját kísérte. A szuverenitásra vonatkozó két ellentétes elméleti álláspont, ti. az álla-

³ Aristide Briand (1862–1932): francia politikus, 1909–1929 között ötször volt francia miniszterelnök, 1925–1932 között külügyminiszter, 1926-ban Nobel-békedíjas. Kibékülésre törekedett Németországgal, és egy kollektív biztonsági rendszer kiépítésére törekedett, melynek része volt a locarnói egyezmény és a Kellogg-Briand paktum is.

moknak a kormányok által képviselt sérthetetlen szuverenitása és a jogászoknak és publicistáknak egy szuper-államra irányuló célkitűzései, a Nemzetek Szövetsége fennállásának ideje alatt is szemben állottak egymással. E két szélsőség között kell a helyes középutat megtalálni annak az új federalizmusnak az irányában, mely nem egy vagy több államra, hanem valószínűleg egész kontinensekre fog kiterjedni.

Az egész gondolatmenetnek a federalizmusra vonatkozó megállapításai csaknem egytől-egyig helyesek, de nem különösebben lényegesek. Az, hogy a szuverenitás relatív és plurális jellegű és az, hogy a federalizmus egy formája a hatáskörök és hatalmak megosztásának, helyes összefoglalása az erre a tárgykörre vonatkozó mértéktartó és lényegbeható jogelméleti fel fogásoknak. Az, ahogyan a mai fejlődési tendenciákat összefoglalja, helyes és találó. Az, hogy a federalizmus új formáját csakis a federáció és a tagállamok szempontjainak egy bizonyos kiegyenlítésével lehet elérni, elemi gyakorlati bölcsesség és a federalizmus lényegéből következik. Az, hogy nem szabad jogi posztulátumokként felállítani a szuverenitásnak olyan formáit, melyek mögött reális társadalmi erők nincsenek, a jó politika és a jó jogpolitika alapszabálya, melyet valóban nem lehet elég-szer hangsúlyozni. A cikk ellenben – noha nagyon jól kifejti, hogy itt Európa problémájáról van szó – alig mond valamit a federalizmus konkrét problémáiról: arról, hogy mik a federációnak az adott történeti hagyományai, politikai, társadalmi és közvélemény-lélektani feltételei és milyen jogi formák azok, amelyek a megállapítható adott feltételek mellett a szóban lévő közösség adott hiányait és adott szükségleteit optimálisan tudják kielégíteni. „A” federalizmus jogelméleti problémaköre eléggé ki van dolgozva, szociológiai problémaköre valamennyire szintén kialakult már, de az európai federalizmus mai problémáira válaszoló konkrét megoldási javaslatok még mindig teljességgel absztrakt jellegűek. Csupán azt mondják meg – azt is igen sokféleképpen –, hogy mely területeken s kik között kell federációt létesíteni s esetleg azt, hogy mely hatásköröket – rendszerint

a gazdaságát és katonait – kell központosítani. De alig mondhatnak valamit arról, hogy ennek a federalizálásnak mik volnának a konkrét, intézményes eszközei s hogy lehetne ezeket a szociológiai adottságokhoz úgy hozzáigazítani, hogy funkcionáljanak is. A federalizmus igazi problémái ott kezdődnek, ahol Le Fur cikke befejeződik.

1943: az országpolitikai és társadalmi helyzet vizsgálata
 - társadalomtudományi és közgazdasági szemléletalkotás
 (Társadalomtudomány, 1943, XXIII, 4-5. 556-558.) - köznevelési és

PSZICHOLÓGIA:
ÁLKÖZÖSSÉG,
VALÓDI KÖZÖSSÉG,
EGYÉN

REITZER BÉLA:¹ A PROLETÁRNEVELÉS KÉRDÉSÉHEZ

Szeged, 1935. Prometheus-ny. 108. l. (Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma. 14. sz.)

Reitzer Béla könyve a marxizmus *neveléstudományának* kritikáját adja egy reprezentatív marxista munka (E. Hoernle:² *Grundfragen der proletarischen Erziehung*. Berlin, 1929.) ismertetésével és kritikai feldolgozásával kapcsolatban. Szerző a legszigorúbb tárgyilagosságot tűzte maga elé és ehhez hű is maradt. Tiszta kritikai módszerrel mutat rá azokra a belső ellentmondásokra, melyek a marxizmus dogmatikus alapbeállításából fakadnak. Ilyenek: a valóság mindenáron való megváltoztatásának követelménye; a kauzális változás és az értékes fejlődés azonosságának előitélete; a kritikai eljárásnak az a fogyatékosága, mellyel a polgári és proletártársadalom értékelő összemérésénél állandóan a polgári társadalom tényeit méri össze a proletár-ideál követelményeivel; végül az a paradox és eleve sikertelenségre kárhoztatott feladata minden marxista gondolkozónak, hogy előre meghatározott végeredményével, melyhez el kell jutnia, egyszerre három dolgot is kell „igazolnia”: egy elévült tudományos *világképet*, egy a valósággal a legélesebb követelményekkel fellépő forradalmi *mozgalmat* és végül egy, a valóság minden teherterhelését viselő, létező *államalakulatot*: a szovjetet. A könyv igazi érdeme azonban nem az ellentmondásokat feltáró logikai elemzésben, hanem az egész dolgozat alapjául

¹ Reitzer Béla (1911–1942): jogász, szociológus, Bibó István barátja

² Edwin Hoernle (1883–1952): német marxista teoretikus, pedagógus

szolgáló értéktani beállításban rejlik. Objektivitása nem etikai relativizmusból fakad, hanem a realitáson fundált abszolút értékek hitéből indul ki, melynek szempontjából a marxizmusnak, de minden etikai racionalizmusnak az az alaptétele, hogy értékelni csak előre megválasztott értékrendszer elfogadásával és deduktív alkalmazásával lehet. Ezek a rendszerek szükségképpen csak féligazságokat tartalmaznak a valóság konkrét egyszerűségeinek végtelen folyamával szemben és a valóság minden tényéből élményszerűen, minden logikai állásfoglalás közbevetése nélkül adódó értékekkel szemben. A könyv leg-sikerültebb részei azok, melyekben a szerző kimutatja, hogy a marxizmus néhány nevelési programpontjának sikeres és frappáns volta tulajdonképpen nem az ideológiának, hanem a „tényeknek” az „érdeme”. Hátrányára szolgál a könyvnek – a túlsággal használt idegen szavakon kívül – az, hogy könyvkritika-szerűen lévén megírva, a saját gondolatmenete kevésbé áttekinthető. Csak ajánlani lehet a szerzőnek, hogy figyelmét a továbbiakban a marxizmus összefoglaló és rendszeres kritikájára fordítsa.

Szeged, 1935

(*Athenaeum*, 1935. XXI. 5–6; 312.)

AZ ÚJ ISKOLA¹ – EGYESÜLETI ISKOLA

Az Új Iskola élete nevezetes fordulóponthoz ért: egyesületi iskolává alakult át. Az Új Iskola életének és munkájának kiindulópontja; belső mozgatója és végső célja – attól a pillanattól kezdve, amikor Domokos Lászlóné² 25 évvel ezelőtt az úttörő kockázat, a legszemélyesebb felelősség és kizárólagos teherviselés jegyében életre hívta – alapításának első percétől kezdve a közösség eszméjében, a közösségre nevelés gondolatában és a közösség szolgálatában nyert értelmet. Ezzel a mostani átalakulással különösen is formát nyer az a gondolat, ami kezdettől fogva benne élt az alapító lelkében s az ő szellemén keresztül az Új Iskola életének minden megnyilvánulásában: az ti., hogy az Új Iskola nem egy emberé, nem a tanároké és nem a tanítványoké, hanem a magyar közösségé. Huszonöt évvel ezelőtt az alapítónak nem volt kivel megosztania a megindítás felelősségét és a terhek viselését: egyedül kellett vállalnia a kezdet minden nehézségét, kivédeni a támadásokat, viselni minden anyagi és erkölcsi áldozatot. Ez a helyzet azóta sem sokat változott, sőt ezután is keveset fog. Az oroszlátné ezután is éppúgy őt fogja terhelni, mint eddig. A közösség, az egyesület feladata az lesz, hogy szeresse, erősítse és megvédje Domokos Lászlóné művét, és elindítsa a nagyra hivatott emberi alkotások útján: az intézménnyé szilárdulás irányában.

Huszonöt évvel ezelőtt merészen hangzott az Új Iskola célkitűzése, de érdemben a közvélemény csak egészen kis körben

¹ Reformiskola a század eleji Magyarországon

² Domokos Lászlóné Löllbach Emma (1885–1966): reformpedagógus, az Új Iskola megalapítója

foglalkozott vele. Alkotószellemű pedagógusok bátorítása, amilyen volt a Nagy László,³ megkövesedett nevelési elvekhez mereven ragaszkodó pedagógusok kritikái és támadásai között indult meg a munka. Maguk a pedagógiai újítások egy emberöltőn át küzdöttek azért, hogy beleivódjanak a köztudatba. Valóságos tudományos irodalom keletkezett a megfigyelések, adatgyűjtések, kísérletek és módszerek nyomán, melyeket a többi újító iskola mellett az Új Iskola nyilvános előadásai és kísérleti munkái tártak a szülők és hivatásos pedagógusok elé.

Az Új Iskola több mint pedagógiai reformmódszer és reformirányzat. Nevelni csak végső értékek jegyében és nevében lehet, s az Új Iskola lényegét nemcsak azok a pedagógiai eszmék és gondolatok teszik, melyeket 25 év alatt belevitt a magyar nevelői köztudatba, hanem az értékekre irányított aktív közösségi életszemlélet. Az Új Iskola kiállításainak különleges és utánozhatatlan megkapó volta nem abból származott, hogy mi, gyerekek, a kiállítás teljes anyagát – kezdve tárgyának megválasztásában, elgondolásában, a munka megosztásában, kivitelében –, mindent magunk hordtunk össze, ragasztottunk, agyagoztunk és szögezgettünk, hanem abból, hogy az alkotásnak ezt a lázát, az értékek világába való bekapcsolódást a lelkesedés vágya s a lelkiismereti megrendülés élményei váltották ki, és az egész Új Iskola közössége érlelte cselekedetté. Az Új Iskola kiállításainak ma is az a legcsodálatosabb vonása, hogy miként válik bennük azonnal közösségi cselekedetté az, amit a magyar sors és magyar élet problémáira nézve egy-egy írói lelkiismeret felvet, s ami az egyetemes közösség életében, esetleg csak évtizedek múlva tud programmá és tette sűrűsödni.

Most midőn az Új Iskola barátai, tanítványainak szülői és volt tanítványai az Új Iskola Egyesület keretében a tanárok és gyermekek közössége mellé egy új közösséget állítanak, ennek az új közösségnek a sorsa és sikere azon múlik, hogy mennyire tudja

³ Nagy László (1857–1931): pedagógus, gyermekpszichológus, a magyarországi gyermektanulmányi mozgalom úttörője

az Új Iskola szellemét magába szívni és tettekben megvalósítani. Minden iskola tanítványainak közössége élmények és emlékek közössége szokott lenni, a szülők közössége pedig a maguk gyermekeivel kapcsolatos örömök és panaszok közössége. Azt óhajtjuk és azt reméljük, hogy az Új Iskola „egyesületté” alakulásával ez a közösség is képes lesz a maga értékszemléletét lelkesedéssé és magába szállássá, lelkesedését és magába szállását pedig segítséggé, munkavállalássá és áldozatos tette követésévé!

Dr. Bibó István
az iskola volt tanítványa,
a „Magyar Új Iskola Egyesület” titkára
1939-ben az Új Iskola Egyesület 10. évfolyamán tanított.
(A Magyar Új Iskola Egyesület nyilv. jogú leánygimnáziumának Évkönyve az 1938–39. iskolai évről. Budapest, 1939. 3–4.)

ERDEI FERENC MUNKÁSSÁGA A MAGYAR PARASZTSÁG VÁLSÁGÁNAK IRODALMÁBAN

Az ún. „falukutató” irodalom megítélése és értékelése körül meg-
lehető fogalomzavar uralkodik. Egységes gyűjtőnéven emle-
getik a falukutató írókat, de értékelésükben a legellentétesebb
és legegyszorultabb szempontok érvényesülnek. Az első szempont,
amit velük szemben általánosan alkalmaznak, az irodalmi. A falu-
kutatók legtöbbször mindenekelőtt író, s munkásságuk egészé-
ből legtöbbször kitér, hogy a maguk végleges és méltó helyét
a magyar irodalomtörténetben akarják megtalálni: saját beál-
lítottaságuk és a közönséghez való viszonyuk is inkább az írók
közé sorolják őket. A másik szempont, mely megítélésükben
érvényesül, a tudományos szempont. A falukutatók társadalmi
tényeket állapítanak meg, helyszíni és statisztikai kutatásokat
végeznek, s általános törvényszerűségeket nyernek eredmén-
ként. Úgy látszik, hogy a falukutatás nem más, mint a szociográ-
fia egyik ága: földművelőkre, parasztokra, falusiakra irányított
szociográfia. Ilyen mérték szerint szokták néha megdicsérni,
gyakrabban kárhoztatni a falukutatók műveinek tudományos
nívóját, sajnálkozni vagy örvendezni objektivitásuk hiányán vagy
meglétén és tudományos kutatásokkal cáfolni vagy igazolni ál-
lításait. A harmadik lehetséges szempont a politikai szempont:
e szerint a falukutató irodalom valójában különleges tárgyú
politikai újságírás. Rendesen tudományos részről szokták őket
azzal a formulával elintézni, hogy nem tudományt művelnek,
hanem „publicisztikát”. Valóban jellegzetesen úgy lépnek fel,
mint a politikai ellenzék: visszaéléseket lepleznek le, a törvé-
nyek és intézmények hiányait állapítják meg, és reformokat
sürgetnek, vagy forradalmat jósolnak. Politikai értékelés alap-

ján fűztek a közvélemény széles rétegei a falukutató irodalom
megjelenéséhez nagy várakozásokat, és szántak a falukutatók-
nak politikai szerepeket. Ugyanígy alapon, de ellentétes ér-
tékeléssel minősült munkásságuk lazításá, felforgatásá és el-
hallgattatásuk ügyési feladattá.

Furcsa volna mindennek alapján az ún. falukutató irodal-
mat *vegyes műfaj*nak tekinteni, amelyet irodalmi, tudományos
és politikai szempont szerint más-más értékelés illet meg. Ha
egységben nézzük Illyés Gyula, Vereš Péter, Szabó Zoltán, Kó-
vács Imre, Féja Géza, Erdei Ferenc és Darvas József munkás-
ságát, egységes jellegű írói és gondolkodói megnyilvánulást
érünk bennük, melyet az irodalmi, tudományos vagy politikai
szándék kiemelkedése csak színez egyiknél-másiknál. Mind-
nyájuk munkásságának közös alapvonása, hogy a magyar nem-
zeti közösségnek egy történeti helyzetéhez kapcsolódik. Ennek
a történeti helyzetnek egy lényeges jellemzője van: az, hogy vál-
ságos helyzet. A válság tudata az, mely a falukutató irodalom
íróit, tudományos és politikai vonatkozásait egységbe foglalja, és
elválasztja minden másfajta megnyilvánulástól, mely csak szép-
irodalom, bár ugyanazokat a témákat dolgozza fel, csak tu-
domány, bár ugyanazokkal a kérdésekkel foglalkozik, és csak
politika, bár ugyanazokat a terveket akarja megvalósítani. A falu-
kutató irodalom tehát válságirodalom, a magyar parasztság
válságának az irodalma. Valóban irodalom, mert az írói lelkiis-
meret az, mely a válságot megérzi; de nem kevésbé tudomány
is, mert a válságban általános érvényű igazságokkal kell rendet
teremtenie; végül ugyanannyira politika is, mert a válság meg-
oldására, a válságba jutott közösségben a lehetőségek és szere-
pek új elosztására irányul.

A válságirodalom természeténél fogva irodalmi, tudomá-
nyos és politikai szempontból egyaránt megtermékenyítő. Ha
azonban nyelvét nem fűti át az írói lelkiismeret izgalma, ha ál-
talanosításai nem jutnak a válság gyökeréhez, s ha megoldásainak
nincs politikai értékük, akkor nem külön-külön irodalmi, tu-
dományos és politikai szempontból értéktelen, hanem a maga

teljes egészében. Ha a válságirodalmat mindenáron műfajként akarjuk elhelyezni; akkor a magyar közösségben Németh László, az európai közösségben Spengler,¹ Ortega² és Huizinga³ művei jelentik ennek a műfajnak a magaskiskoláját.

A magyar parasztság válságának az irodalma vonta először kétségbe azt a közhitét, melyen az egész világháború utáni magyar konszolidáció nyugodott: hogy ti. a magyar parasztság egyszerű életviszonyok között él, de sorsával és életformájával elégedett s a történeti osztályok vezetését lojálisan követő rétege a társadalomnak, mely a kiszolgáltatottak révén a politikai érvényesülés és érdekvédelem kielégítő útját is megtalálta. A magyar parasztság válságának irodalma mutatott rá arra, hogy a parasztság nagy tömegeinek az életnívója a szoros szűkség és a tehetetlen nyomorúság között mozog (Szabó Zoltán), hogy a parasztság körében felbukkanó társadalmi patológikus jelenségek (egyke, szekták) nem helyi okokból származnak, hanem a nyomor, földtelenség és rossz földbirtokeloszlás szorító és sorvasztó hatásából (Kovács Imre), és a parasztság nemcsak hogy nem lojális követője a vezetését igénylő osztályoknak, hanem anyagi és erkölcsi érdekeivel teljességgel ellentétes vezetést érez, tud és tűr maga felett (Féja Géza).

A magyar parasztság válságirodalmának ebbe a színeképebe kell külön színeként elhelyeznünk Erdei Ferenc munkásságát. Általában azzal szokták kiemelni, hogy az inkább „publicisztikai” jellegű falukutató irodalomban az ő munkássága nagyobb tudományosságával tűnik ki. A megkülönböztetés kétes értékű: amennyi dicséret van benne az egyik oldalról, ugyanannyi benne a gáncs a másiktól, és ami a fő, nem igaz, helyesebben nem így igaz. Erdei munkássága tökéletesen és maradéktalanul

¹ Spengler, Oswald (1880–1936): német filozófus, a két világháború közötti válságirodalom egyik meghonosítója

² Ortega y Gasset, José (1883–1955): spanyol filozófus, a tömegtársadalom és a tömegkultúra kritikus

³ Huizinga, Johan (1872–1945): holland kultúrtörténész, egyetemi tanár

beleilleszkedik a magyar parasztság válságának az irodalmába: írói lelkiismeretből fakad, tudományos értékű igazságokat állapít meg, és politikai hatásra irányul. Sem irodalom, sem tudomány, sem politika magában, hanem egyetemes érvényű megtámadása az irodalom, tudomány és politika világában egyaránt jelentkező és egyaránt válságba vivő illúzióknak. Ami Erdei műveinek nagyobb tudományos hitelt ad, az nem „tudományos” jellegük, hanem a bennük foglalt leszámolás bátorsága, teljessége és termékenysége. Erdei középponti tétele az, hogy ami itt válságban van, az maga az egész paraszteleforma. Nem a parasztság életnívó-süllyedése a válság főkérdése: azon talán fog segíteni egy körültekintő szociális és jóléti politika; nem a földbirtokeloszlás a legfőbb baj: azon segíthetne egy ügyes földbirtok-politika; és nem a parasztság jogi és politikai helyzetén múlik minden: azt megoldaná egy modern közigazgatási reform. Mindez azonban önmagában hatástalan tüneti kezelés, mert nem a szociális, gazdasági és politikai elesettség okozza a parasztság egyetemes válságát, hanem az egész paraszti életforma magában hordozza az emberi életnek a termelés nyűgeihez való kötöttségét, az emberi és kultúrelvet fővonaláról való leszorítottságot, egyszóval az emberi elesettséget, aminek a szociális, gazdasági és politikai elesettség csak részletjelenségei.

Erdi mindenekelőtt hangsúlyozza, hogy a közvélemény félreérti a kérdést, mikor *falukutató* irodalomról beszél, mert tévedés azt gondolni, hogy a parasztság, a mezőgazdaság és a falu problémája egy és ugyanaz. (*Magyar falu*, 45. o.) Ez az azonosság egyáltalán nem áll meg, mert vannak – Nyugat- és Észak-Európában – mezőgazdák, akik nem parasztok; hanem földművelő foglalkozású szabad polgárok, és vannak – Magyarországon is – mezőgazdák, akik nem falvakban élnek, hanem tanyákon és agrárvárosokban. Ezzel már adva is van az a két illúzió, amelynek lerombolására Erdei munkássága elsősorban irányul. Egyik a *paraszt* illúziója, másik a *falu* illúziója.

Négy műve közül az első, a *Futóhomok* megrendelt mű: egy sorozat tagjaként készült, s Pest megye és Bács megye szocio-

gráfiáját tartalmazza. Mindamellet nem igazi leíró munka: a leírt terület minden egyes pontja példáz valamit, és ez a valószínűleg mindig az, hogy milyen tényezők emelik ki a parasztot elesett, aláztat, magatudatlan s magán segíteni képtelen állapotából, s milyen tényezők tartják meg ugyanebben. Az egész leírt vidékből a legnagyobb átérzéssel a három élen haladó Duna–Tisza közti tanyás nagyváros, Kecskemét, Nagykőrös és Cegléd erőteljes, terjeszkedő, új termelési ágakat meghonosító, exportpiacokat teremtő, öntudatosan polgárosodó, de ugyanakkor a politikai érvényesülést is igénylő parasztságot írja le. Élesen áll szemben ezzel a képpel a Duna mentén fekvő bezárt életű, részben egykézű, részben jobbágyi elmaradottságban tengődő kis falvak élete, s Erdei olvasása után nem kétséges, hogy az egész különbséget egyrészt a városi szabadság és a falusi bezártság, másrészt az öntudatos polgárosodás és a magatudatlan parasztállapot különbsége okozza. Ebben a könyvben többször van alkalma németekkel foglalkoznia. Leírja, hogy a dunapataji és solti magyarok eladó földjeiket Hartán doboltatják, „tudván, hogy a vevő csak hartai német lesz”. (*Futóhomok*, 205. o.) Ez a tény azonban nem vált ki belőle semmiféle literátori jajongást fajtánk pusztulása felett, s a nyugodt ténymegállapítás mögött ott érzik benne az alföldi mezőváros szülöttének az öntudata, aki tudja, hogy ugyanez Makón vagy Kecskeméten nem történhetné meg. Nem vak a veszedelemmel szemben, de a belső veszedelmet nagyobbak érzi, mint a külsőt. A Buda környéki svábságról írja: „Ha olyan magyar társadalom ölelte volna körül, mely széles alapú magyar kultúrán és általános civilizáltságon épült, akkor már magyar polgár lett volna ez időre. Így azonban csak rejtett kívánsága a polgárosodás, és az fogja megnyerni magának, aki hamarabb eljuttatja ezt hozzá. Aki jobban siet. S mivel a magyarok nem sietnek, a németek pedig nagyon igyekeznek: van német veszedelem.” (*Futóhomok*, 31. o.)

A könyv utolsó fejezetében Erdei keserű szájjal kerül szembe azzal az igyekezettel, mely a népi kultúrával meg hasonlott és népi viseletét levett népet „vissza akarja vezetni”

a népművészethez és a népviselethez. A népművészet őszinte hívei számára hangja keménynek és ellenségesnek tűnhetik fel: érezhető, hogy számára mindennemű népművészeti buzgólkodás gyanús, mert a paraszt állapot teljes fenntartásának gyakran nem is titkolt szándékát látja benne. „A gyöngyös bokréta *divat*, tehát egészen más jelenség, mint a parasztművészkedés volt teremtménye korszakában. Ha tökéletes hűséggel le is másolnák a régi formákat, vagy hasonló esztétikai értékű újat produkálnának, akkor is egészen más értelmű ez az »újparaszt« művészkedés, mint volt a régi. Az a minden termelési elfoglaltság mellett is megnyilatkozó »alkotó« ösztön munkája volt, amely közösségi motívumalkotás útján feldíszített minden feldíszíthető eszközt és alkalmat, emez pedig eredendően *nem* paraszt cselekedet: tartalom és jelentés nélkül való másolás vagy kompilálás, fiatalok divatja, melyet az anyagi haszon, a szenzáció, a föltűnés és a *parasztilág határai közül való kiemelkedés* vágya táplál.” (*Futóhomok*, 228. o.) S ebből kiindulva veti fel befejezésül azt a végső kérdést, mely egész munkásságának vezérgondolatát magában foglalja: „Csak egy feltevés igazolhatná a paraszti népelet megmentését és visszaállítását: ha jól van az, hogy a paraszt csak úgy ember, ahogy parasztként embernek lehet lenni; s ha jól van az, hogy egy társadalom kisebbségének a »magas« kultúráját csak »mély« kultúrára szorított többség képes fenntartani. De ki igazolja ezt a feltevést?” (Uo. 230. o.)

Második munkája, a *Parasztok* tartalmazza a leszámolást az idillikus, természeti környezetben élő, egészséges s a társadalom erőtartalmát jelentő parasztság illúziójával.⁹ Az egész mű hitelének a legnagyobb támasza és erőssége az, hogy amennyire történeti és társadalmi analízis, ugyanannyira személyes vallomás is: egy paraszt mondja el benne, hogy miként élte végig a paraszttá nevelődés kezdeti stádiumait, hogyan került az iskoláztatáson keresztül egy tökéletesen idegen világba, s hogyan ismerte fel a parasztleletforma szűk, korlátozott és megkötött voltát. Paraszt alatt Erdei nem ért akármilyen földművelőt, hanem csakis olyant, aki a társadalom többi részével

szemben s annak a javára valamilyen módon megkötött állapotban s megszűkült formák között él, akár jogi megkötöttségben nyilvánul ez meg, akár a termelőhelyhez való kötöttségben. „Egymagukban, önállóan és függetlenül nincsenek parasztok. Ha senki sem szorít le egy csoportot szolgálatra és alvilági életre, az soha nem lesz paraszt... A parasztok valakik miatt parasztok, és valakiknek a parasztjai.” (*Parasztok*, 14. o.) Ebben a helyzetben alakult ki a parasztéletforma, melynek legfőbb jellemzője, hogy benne erkölcsé vált a szünetlen munka, és minden életmegnyilvánulás alárendelődött a termelésnek. Nem is lehet másképp, mert „a paraszt termelő nemcsak önmagát látja el, hanem egy fölötte álló társadalmat is” (uo. 64. o.). Akár a földesúr áll vele szemben, akár az agrárrolló, akár a város ezerféle helyzeti előnye, a paraszt a társadalomban mindig többet ad, mint amennyit kap. A parasztság – bár a rendi társadalom alakította ki – nem rend, és nem is osztály, hanem a rendi társadalom osztatlan alvilága, a polgári társadalomban pedig osztatlan idegen test. (*Parasztok*, 14–15. o.) A paraszt állapot szűkreszabottsága nem függ osztályhelyzettől vagy vagyoni helyzettől: a gazdag parasztnak – amíg töretlen a paraszti életforma – szintén erkölcsé a szünetlen munka, és szintén hátraszorított módon közlekedik a társadalom többi részével. A parasztságnak ez a meghatározása Erdeinél ment minden felesleges felháborodástól. Éles történeti távlatlalt helyezi el a parasztot az európai társadalom történetében, és teljesen tudatában van annak, hogy a társadalmi termelésnek az az egyensúlya, mely a paraszton nyugodott, a maga idejében teljesítőképés és az előző korhoz képest emberséges megoldás volt. (Uo. 191–192. o.) A parasztság mai válsága nem a parasztság belső megmozdulásából származott, hanem a rajta kívül eső világ megváltozásából: a technikai, termelési és közlekedési lehetőségek gyökeres megnövekedéséből. Ezen a ponton tér rá Erdei a válság magyar oldalára. Míg az északi és nyugati parasztok zökkenő nélkül átalakultak földművelő polgárrá, addig a közép-kelet-európai, különösen a magyar paraszt ennek az átalakulásnak a félútján

megállott; ezer sorompóval, nehézséggel, ellenhatással találta magát szemben, s most sem előre, sem hátra némi találja az útját. Ugyanakkor, mikor a mai élet egyik oldalról mindazokkal a kulturális, gazdasági és politikai javakkal megrohanja a parasztságot, melyek paraszt állapotából kimozdítják, s a magyar vezető társadalom szövetkezeti tömörülést, minőségi termelést s közösségi felelősségérzetet követel tőle, a másik oldalról csodálkozva és ellenségesen nézi, hogy a parasztság e javak birtokában a parasztéletformát is le akarja vetkőzni, nem akar többet alázatos és szünetlenül dolgozó szolgálja lenni a termelésnek, hanem élni akar a technika könnyítéseivel és kényelmeivel, nem akar többé termelőhelyéhez kötve lenni, hanem bele akar kapcsolódni a megnövekedett, meggazdagodott s a legtávolabb eső vidéket is magához vonzó város életébe, nem akar többé a maga népi kultúrájának mégoly szép és mégoly célszerű javaival élni, hanem egy rossz emlékü múlt jeleiként vetkőzi le őket, s cseréli fel – egyelőre – silány városi holmival. Ebben a könyvben még nagyobb erővel hangsúlyozza Erdei, amit a *Futóhomok*-ban a népművészetről mondott, s alátámasztja a parasztkultúrának általa adott elemzésével. A parasztkultúra szerinte elemi, közösségi és általános jellegű. Elemi, mert az ember szorult és szűk helyzetében a legközvetlenebbül kitalált és megvalósított megoldások rendszere, és minden megnyilvánulásával kötve van a termeléshez, a termelés alkalmaihoz és szerszámaihoz; közösségi, mert nem egyéni teljesítményekből épül, és nem egyéni helyzeteket old fel, hanem mindenkre érvényes paraszti zsinórmértékeket tartalmaz; végül általános a parasztkultúra, mert „sem úgy nem rétegeződik, hogy egyes csoportok magasabb szintjén élnek, sem úgy, hogy egy rész inkább termeli, alakítja, fejleszti, tágtítja, a másik rész pedig inkább él vele, mint ez a városokban van... mindenki egyformán él vele, és mindenki egyformán részt vesz alakításában”. (Uo. 47. o.) Világos, hogy ennek a paraszti kultúrának a műveit lehet őrizni, csodálni és felhasználni, de e kultúrát magát „ápolni”, a parasztság körében propagálni, vagyis teremtő állapotában fenntartani lehetetlen.

S minden vitába szállásnál jobban cáfolja a paraszti világ dicséretéről szóló elmefuttatások igazságát maga a parasztság az-
zal, hogy menekül a parasztéletforma elől akár úgy, hogy nem
szaporodik, akár úgy, hogy a szekták eksztázisába merül, akár
úgy, hogy a városba tódul munkásnak, cselédnek, altisztnak,
nyugdíjasnak.

A végeredmény tehát az, hogy „parasztnak lenni most már
nem lehet”. Teljességgel szemben áll Erdei azzal a parasztro-
mantikával is, mely a parasztságot paraszt minőségében akarja
politikai hatalomhoz juttatni, s egy parasztországtól, a paraszt-
életforma általánossá tételétől várja a társadalom válságának
a megoldását. A parasztkultúra minden íze annyira egy szoros
és alávetett helyzethez van kötve, hogy azt csak felszámolni le-
het, nem általánossá tenni. S a könyvet lezárja egy jövőbe mu-
tató vallomás: „Nem lehet parasztországot építeni... de... hi-
szem, hogy parasztemberekkel lehet országot építeni... Hiszem
azt, hogy az az emberfajta, mely épségben kibírta a sötétben
lappangás századait, képes arra is, hogy romlatlan ösztönrel
építsen akkor is, ha napvilágra kerül.” (*Parasztok*; 212. o.)

Negyedik műve, a *Magyar falu*, a másik illúzióval, a falu il-
lúziójával foglalkozik. Amint nincs örök paraszt, és a paraszt
nem természeti ember, úgy nincs örök falu sem, s a falu sem
természeti, hanem társadalmi tünetény. Erdei nem nevez fa-
lunak minden mezőgazdasági települést, sőt minden csoportos
mezőgazdasági települést sem, hanem szerinte ott kezdődik
a falu, mikor a mezőgazdasági termelés helyéhez kötött cso-
portos település keletkezik, melyet a városhoz való viszonylat-
ban a kizártság, a hátramaradottság, a kihasználtság állapota
jellemez. A falu tehát, mint településforma, teljesen megfelel
a parasztnak, mint társadalmi rendnek, persze nem úgy, hogy
minden paraszt szükségképpen falusi volna, hanem úgy, hogy ami-
ként mindenki valaki miatt paraszt, úgy minden falu is vala-
mely város miatt falu. Falu az a vidéki település, mely hiányos
és hátrányos közlekedésben él a várossal; s arra sincs reménye,
hogy maga várossá légyen. Ezért nem nevezi falunak azokat

az ókori vagy újkori településeket, melyek állandó, rendezett
és egyenrangú közlekedésben élnek egy várossal, vagy minden
várostól teljesen függetlenek; és szerencsés körülmények kö-
zött maguk lehetnek várossá. A falut éppúgy, mint a paraszt-
tot, a rendi társadalom alakította ki, s ahogyan kialakult tár-
sadalmi okok miatt, úgy ilyen okok teljesen át is alakíthatják.
(*Magyar falu*, 205. o.) Erdei tagadja azt a közhitet, hogy a falu
romlatlan természeti környezet, mely erősebbnek, egészsége-
sebbnek, „romlatlanabbnak” őrzi meg az embert. A természeti
jelleg csak abban áll, hogy a paraszt nemcsak a társadalommal,
hanem a természettel szemben is alázas és megadó, s nem
ismeri a nem parasztember hősies szembefordulását a termé-
szettel, amelyet éppannyi vagy több joggal lehet „romlatlan-
nak” nevezni. Tagadja Erdei azt is, hogy a falu az a kis egység,
amelyben őszintébb és helyesebb társadalmi viszonyok alakul-
hatnak ki, és kisebbek az ellentétek. A falusi közösség kis volta
miatt nemhogy őszintébb és kiegyenlítettebb lenne itt az em-
bereknek egymáshoz való viszonya, hanem éppen a megmere-
vült szembenállásnak a tipikus rendjét alakítja ki, a legerősebb
és legbénítóbb társadalmi kötöttséget, a magánélet teljes hiá-
nyát és a magatartások kikerülhetetlen ellenőrzöttségét. Végül
szembeszáll Erdei a falu illúziójának azzal a tételével is, mely sze-
rint „a falu a társadalom szükséges rezervoárja, amelyből szün-
telenül megújulhat a városok élete. Az biztos, hogy hosszú időn
keresztül ilyen szerepet töltött be... arról azonban már vitázni
lehet, hogy szükséges-e... Fölöslegessé teszi azonban az egész
vitát magának a falunak a megnyilatkozása. Nem hajlandó ezt
a szerepet betölteni, városba özőnléssel apellál termelő szerepe
ellen és gyermekkorlátozással a városi emberanyag pótlásának
a kötelessége ellen.” (Uo. 206–207. o.) Egyszer az is megtörtén-
het, hogy nem a falu regenerálja a várost, hanem a város fogja
válságából kisegíteni a falut. (Uo. 207. o.) Befejezésül rámutat
arra, hogy nemcsak a falu és város közötti problémák, hanem
egyetemes magyar problémák megoldását is jelenti a falunak
a város életébe való teljesebb és méltóbb bekapcsolása. „Ha

egyszer a magyar falu érdem szerint közlekedhet a városokkal, és szervezeten részt vehet a városok életében, akkor már nyitva is az út előtte, hogy behozza különös hátramaradottságát, és hogy emberanyagával átalakítsa a városok népét és kultúráját. Ha a magyar város és a magyar falu nem lesz olyan külön-külön bezárt világ, mint amilyen most, akkor sem a polgári fejlődés nem szorul a városok szigeteire, sem a magyarság java értékei nem szorulnak ki a falvak tehetetlenségébe. Akkor a falu úgy és olyan magasra fejlődhet, ahogy csak a város idegen szigetei tudtak eddig, és akkor a város olyan magyarságnak lehet a hajléka, amilyen eddig csak a falvak kivetettségekben tenyésztett.” (Uo. 230. o.)

Harmadik műve, melyet az ellentét szemléltetése végett utoljára veszünk sorra, a *Magyar város*. E könyv alapja a városi életnek az az értékelése, melyet a fentiekből már ismerünk. A hangsúly nem a városban élésen van, hanem a városi szervezett életen, aminek a magasabbrendűsége azon nyugszik, hogy a városi élet nemcsak egyéni, de tömeges lehetőségét nyújtja annak, hogy az emberek a maguk életében a termelést és a fogyasztást, a termelőhelyet és a lakást, a gazdaságot és a háztartást elválasszák egymástól. Ezzel a háztartás, a fogyasztás és ezek színhelye, a lakás felszabadul a termelés kötöttségeiből, s a szabad, kötetlen és önnön törvényei szerint folyó fogyasztással kezdődik minden kulturált és szabad emberi élet. Ezt az értékelést Erdei alátámasztja a modern építészet és városrendezés változatos törekvéseivel és eredményeivel, melyek minden úton e felé az ideál felé törekednek.

A másik lényeges tartalma e könyvnek a magyar alföldi tanyás mezőváros értékeinek a felfedezése és az alföldi magyar parasztság legnagyobb történeti teljesítményeként való értékelése. A legszenvedélyesebben tiltakozik az ellen a szemlélet ellen, mely a magyar Alföld tanyarendszerét a nyugati „Einzelhof”-okhoz⁴ hasonló önálló és teljes településformának

⁴ Einzelhof (ném.): magányos szállás, tanya

veszi, és a magyar tanyavilág bajain, „elhagyatottságán” falusítással akar segíteni. Rámutat arra – amit a magyar Alföld igazi ismerői, Tessedik Sámuel,⁵ Györffy István,⁶ Szabó Kálmán⁷ mindig is tudtak –, hogy a tanya eredeti rendeltetése szerint nem önálló településforma, melyen a benne lévők minden évszakban és minden életkorban laknak, hanem csupán a gazdasági tevékenység színhelye, melyen munkaidőben és fiatalokban laknak az emberek, de állandó közlekedésben vannak maguk vagy szüleik városi házával, vagy legalábbis állandó törekvésük, hogy öregségükre városi házat szerezzenek. A magyar tanyás mezőváros tehát a tanyarendszer segítségével városnyi nagyságúra tudott növekedni, s ezzel a legmostohább körülmények között megoldotta azt a megoldhatatlannak hitt kérdést, hogy földművelők is lehessenek városlakók (*Magyar város*, 9. o.), és elejét vette a mai Európa legnyugtalanítóbb tünetének, a mezőgazdaság elnéptelenedésének. Az a kétlakóság, mely az ember életét megosztja egy városi lakóház és egy tanyai munkahely között, ha első pillantásra költségesnek látszik is, következményeiben annál termékenyebb, mert ez teszi lehetővé, hogy a földművelők kis, zárt és kötött egységek helyett mozgékony életű városokban éljenek, s ez a városi közösségekben élő földművelő társadalom egészen más teljesítményekre képes, mint a látókörében, lehetőségeiben és hagyományaiban megkötött falusi. A magyar alföldi tanyás mezőváros teljesítményei az összes magyar kerti és kisüzemi exportcikkek: a makói hagyma, a szegedi paprika, a kecskeméti gyümölcs, a nagykovácsi zöldség, az orosházi, vásárhelyi és halási baromfi és pulyka stb. A tanyás mezőváros kialakulását Erdei nem véletlennek, nem is történeti szerencsétlenségnek tulajdonítja, hanem a ma-

⁵ Tessedik Sámuel (1742–1820): evangélikus lelkész, pedagógus, gazdasági szakíró

⁶ Györffy István (1884–1939): néprajztudós, egyetemi tanár, az MTA levelező tagja

⁷ Szabó Kálmán (1886–1963): néprajzkutató, múzeumigazgató

gyarság etnikumából folyó belső tendenciának, melynek érvényesüléséhez a török pusztítások által teremtetett helyzet csak az alkalmat adta meg. A tanya elve ugyanaz az elv, mint a magyarság és más nomád állattenyésztők lakóhelyül szolgáló téli és munkahelyül szolgáló nyári szállásának a kettőssége; s innen van, hogy a kunok évszázadokkal a török pusztítás előtt szintén tanyás mezővárosokban telepedtek le, s a török pusztítás alatt és után az állattenyésztéshez visszatért alföldi magyarság ugyanezt a rendszert fogadta el. A 18. század végén és a 19. század elején, mikor az állattenyésztésről át kellett térnie a földművelésre, helyreállíthatta volna a falurendszert – az alföldi szlovákság hajlik is erre –, de az alföldi magyarság döntő cselekedete éppen az volt, hogy igényesen ragaszkodott a városi élet nyújtotta nagyobb szabadsághoz, szélesebb életkerethez, és megtalálta a módját annak, hogy az ősi szálláselvet a mezőgazdaságban is keresztülvigye, és megteremtse a földművelők városát, a tanyás mezővárost. A magyarság tehát nemcsak hogy nem képtelen a városalapításra, hanem az agrárvárosnak oly sajátos formáját alapította meg, mely kedvező körülmények között európai példa lehet.

Ebből következik a könyv harmadik lényeges mondanivalója: egy mezővárosokra alapított országrendezési terv, egy mezővárosok körül és azok mintájára kialakítandó megyerendszer terve, ahol minden megye egy városból s annak közlekedésileg szorosan hozzákapcsolt vidékéből áll. Erdei rámutat arra, hogy Szent István várrendszere és a néemesi megye rendszere egyaránt egy központnak és vidékének a szervezete volt a vár, illetőleg a megyeszékhely körül, ahol a néemesi vármegye idején a tehetősebb nemések rendszerint házat is tartottak. A mai vármegyerendszer autonómiája azért szervesen és céltalan, mert nem eleven közlekedésben lévő egységet foglal egybe. A megoldás azonban nem a vármegye és az autonómia megszüntetése, hanem az autonómiának életképes egységekre való ruházása, ami a mezőváros tanulsága szerint csak a mai megyénél kisebb, de a járásnál nagyobb területű, egy-egy város körül cso-

portosuló s azzal rendezett és állandó közlekedésben élő vidék lehet, amely azután önkormányzatát tartalommal is meg tudná tölteni. (*Magyar város*, 227–234. o.)

A fentiekben összefoglalt gondolatmenetek világosan érzetetik, hogy a magyar parasztság válságirodalmában Erdei van legközelebb ahhoz, hogy ne csak a válságról, hanem a válságból kivezető útról is tudjon valamit mondani. Neki is szemére szokták hányni, hogy nem a parasztról és a faluról beszél, hanem csupán ezeknek válságos, tarthatatlan és felszámolásra érett formáiról. Ezt azonban ő maga sem tagadja, s több helyen leszögezi, hogy volt és helyenként van is patriarkális primitívségben élő, helyzetével és életformájával még elégedett paraszt és falu, nemkülönben van és nálunk is lehetett volna a maga paraszt állapotából zökkenő nélkül és a parasztkultúrával való meghasonlás nélkül békésen fejlődő és fokozatosan polgárosodó paraszt és falu is. Erdei munkásságát egyáltalán a teljes és végső problémafelvetésekre, általános érvényű törvényszerűségekre és egyetemes érvényű megoldásokra való nagyobb törekvés különbözteti meg. A kezdeti falukutató irodalom ténymegállapításai meghökkentették a magyar középosztály jóhiszemű részét, és heves ellentmondásra késztették a megtámadott és érdekelt köröket. Érthetetlen és áthidalhatatlan úr volt a falukutatók által feltárt „tendenciózus”, „szenzációhajhász”, „egyes kirívó esetekből általánosító” helyzetkép és a magyar középosztálynak, különösen a helyzetet hite szerint közelről ismerő vidéki vezető rétegnek a parasztságról kialakított képe között. Erdei viszont a feltárt képbe beleveszi ezt a vezető réteget magát is: megmutatja, hogy még teljes szaktudás és ügybuzgalom mellett is tökéletesen idegenül áll a parasztság életével, törekvéseivel, főleg pedig polgárosodó igyekezetével szemben; s így teljességgel vakká lesz azokkal a tényekkel szemben, melyeket állítólag oly közelről ismer. A többi falukutató mondanivalójából a közvélemény elsősorban azt jegyezte meg, ami elburjánzott visszaélésekről, ezek kirívó példáiról s a nyomor mélységeiről szólt. Ha eszébe jutna egy külsőséges reformpolitikának;

hogy a falukutató irodalom nyomán támadt felbuzdulást vakvágányra vezesse, akkor a visszaélések tüneti és demonstratív orvoslása mellett a kezdeti falukutató irodalom egész frazeológiáját kisajátíthatná anélkül, hogy a bajok gyökerét még csak érintené is. Erdei megállapításai túl vannak azon, hogy ilyen módon félre lehessen őket érteni, s az a vád is lepattan róla, hogy egy „pesszimista” helyzetképet állít szembe egy éppúgy lehetséges „optimista” helyzetképpel: megállapításai egy teljes és végiggondolt helyzetképet állítanak szembe egy töredékes és érdekeltség által meghomályosított helyzetképpel. Mind a négy műve leíró szempontból is gazdag forrásmunka mindarra nézve, ami a magyar parasztság életmódjára, világképére, társadalmi rétegződésére, településformáira, gazdasági szervezetére és politikai törekvéseire vonatkozik. Konkrét javaslatok realitára mutatnak, nem fantaszta: az agrárnagyváros koncepcióját nem légüres térből agyalta ki, hanem a magyar tanyás mezőváros tényeinek és lehetőségeinek belülről való ismeretére alapította. Írásainak különös értéke fordulatos, zamatos és erőteljes nyelve, mely igen hajlékonyan simul írójának fogalomtisztázó és illúzióromboló szándékához.

Mindezek alapján felmerül a kérdés, miért nem volt Erdei műveinek tartalmukkal arányos a hatásuk is. Nyilván olyan közvéleményhez szóltak, mely inkább reagál az egyszavas csodaszerekre, mint a teljes diagnózisra és az átgondolt tervekre. Azonban Erdei műveinek szerkezete és tárgyalásmódja is közrejátszhatott ebben. Mind a négy mű tizenöt ívnyi terjedelmű; úgy érezni, hogy a tárgy nem kívánja meg ezt a terjedelmet. Ugyanazt a jelenséget néha egymás után végigvizsgálja sorban különböző szempontok szerint, történeti és dinamikus sorrendben, hosszmeteszben és keresztmeteszben, s a sok ismétlés közepette vigyáznunk kell, hogy a szempontok szerkezeti egymásutánját el ne veszítsük. Az átütő erejű problémafeltevések erejét gyakran lecsökkenti a sokat megdicsért „tudományoság”; a különböző tudományos szakirodalmak ellentétes nézeteinek közbevetett sorra taglalása. Mindez együtt elegendően

magyarázza, hogy Erdei műveinek egyelőre inkább lassan haladó és szétszóró, mint közvetlen és egyértelmű visszhangja támadt.

Esedékes tehát, hogy Erdei eddigi műveinek mondanivalóját kerekebben és átütőbb erővel is összefoglalja, s egy ilyen összefoglalásban pregnánsabban kifejezésre jutna az az értékvilág is, mely egész munkásságának végső alapja. Ahogyan Erdei a *Magyar falu*-ban eloszlatja az idillikus, természetközeli, harmonikus életű falu illúzióját, és szembeállítja vele a *Magyar város*-ban a bátor, öntudatos és vállalkozó földművelők szabadságos településformájaként az új magyar agrárváros látomását, akként a természeti és harmonikus állapotban élő embernek, a parasztnak a *Parasztok*-ban megrajzolt képéhez és leleplezett illúziójához is tartozik egy látomás, mely Erdei minden munkáján végigvonul: az emberi méltósággal teljes, öntudatos, eleven, mozgékony, teljesítőképes, vállalkozó, szabad közösségekben élő s a maga szabadságával és a kultúra javaival élni tudó „polgárosodott” embernek a képe. S ha hozzávesszük, hogy a magyar földművelő ember az, akinek ilyené kellene lennie, s ilyené is lehet, akkor ebből a képből olyan melegség és fény árad, mely mellett megfakul a konzervatív, egyszerű, úrtisztelő parasztnak minden dicsérete. A „polgárosodott” embernek ez a képe nem azonos a 19. század polgárával vagy a polgári osztállyal, mely csak keserves karikatúráit termelte ki ennek az ideálnak, s ez az ideál annál kevésbé avulhatott el eddig, mert még meg sem valósult: az északi parasztságok jutottak hozzá eddig aránylag a legközelebb. Ez az ideál elválasztja Erdei értékvilágát a közösségi ellenőrzés pórázát még szorosabbra vonó népi kolléktivizmus eszmekörétől, de értékvilága ugyanolyan távol esik a történelmi materializmusétól is. Ugyanazzal a keménységgel vág neki minden mesterségesen elkódósított problémának, ugyanazzal a kíméletlenséggel fedi fel a jámbor vagy kevésbé jámbor szándékok mögött meghúzódó érdekeket és hatalmi akaratot, és ugyanolyan illúziórombolóan állítja velük szembe a teljes belső és külső leszámolás követelményét. De

a leszámolás követelménye mögött a történelmi materializmusától lényegesen különböző alapvető elgondolás áll, melyet talán így lehetne megfogalmazni: az ember kitűnően társadalmi lény, aki a társadalmi közösségekben *elsősorban teljes emberi méltóságot* és szabadságot kíván, s minden további teljesítményét ez a kívánság határozza meg: gazdasági, szellemi és politikai teljesítőképesége mind azon múlik, hogy a közösség megadja-e neki az emberi méltóság öntudatát, és ránevelje-e a szabadsággal való élésre. Ezért a lázadás a termelés nyűgeiben élő paraszt állapot ellen. „Azt ki mondja meg, miért kell parasztnak lenni akkor is, amikor már van jobb szerszám a föld fölhasogatására, mint lovaink által vont ekénk, s amikor jobb energiaforrás ezer van, mint karunk inai, s amikor városokban is lehet élni, nemcsak pusztai falukban és elhagyott tanyákon? És arra ki ad feleletet, hogy miért élünk akkor is a szigorú közösség hínárjai között, amikor az ember életének szabadságos szép formái is vannak már a világon? És azért ki kárpótol bennünket valaha, hogy mi akkor is csak szerszámainkra lophatjuk rá szellemünk alkotásait, amikor szerte a világon nagy művek élnek a maguk törvényei szerint, és emberek élnek szabadon velük?” (*Parasztok*, 8. o.)

Erdei mondanivalójának áttekintése után egy kérdés marad megválaszolatlanul: milyen erők fogják a válság megoldásához szükséges változásokat létrehozni? Az ő leírása után nem érzi az ember azt a valószínűséget, hogy ezek az erők a parasztság egészéből fognak kiindulni. Az ő műveiből derül ki legjobban, hogy a magyar parasztság mindinkább menekülésszerűen ölti magára a legkülönbözőbb szellemi, gazdasági és politikai törekvések formáját, amelyeket számára a legkülönbözőbb oldalakról kínálnak, s így mind távolabb jut attól, hogy egységes válság viselője, egységes megoldás vágyának az érlelője és egységes politikai akarat hordozója legyen. Az sem meggyőző, amiben Erdi bízni látszik helyenkint: hogy a parasztság emberi épsége biztosítéka a kibontakozás lehetőségének. Ha máshonnan nem tudnók, Erdeitől tudjuk meg éppen, hogy ez az épség keresztül-

kasul meg van támadva. S ha maradt még belőle, ez még mindig csak feltétele, de nem mozgatója a kibontakozásnak.

A kibontakozás útjáról nehéz ma valamit is mondani: az történelmi eshetőségek sorozatán múlik. Csak annyit lehet tudni, hogy ez a kibontakozás, ha sor kerül rá, kikre fog támaszkodni: nagyobb részben olyanokra, akik kiemelkedtek a parasztságból, de nem veszítik el a vele való szolidaritást, bizonyos részben pedig olyanokra, akik kiváltságosoknak születtek, de tökéletesen elveszítik a maguk osztályával való szolidaritást. Addig azonban szüntelenül ismételni kell Erdei tételét: a megoldás útja nem romantikus népieskedésen és parasztkodáson keresztül vezet, hanem a parasztéletforma tudatos, bátor és tervszerű felszámolásán.

1940

(Bibó István *Válogatott tanulmányok. 1935–1944.* Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986. I. kötet 183–202, *BIM* 7. 11–29.)

KÜNKEL, FRITZ:¹ A KÖZÖSSÉG

A közösséglélektan alapfogalmai

Ford. Vető Lajos, Budapest. 1940.

A könyv német címe *Das Wir* s egy antiindividualista közösséglélektan alapvetését tartalmazza, mely tudatosan hivatkozik a Harmadik Birodalomra, mint a közösséglélektani problémák legfontosabb mai műhelyére. (12. o.) A szerző a pszichoterápiai iskoláktól jut el a közösséglélektan kérdéseire: elmondja, hogy az Adler-féle individuálpaszichológiai iskolából kiindulva, mindinkább arra jött rá, hogy az eddigi elméletekben központi szerepet vevő „én” nem más, mint a tulajdonképpeni alanynak hol túl nagyigényű, hol túl bátortalan álarca, s a Jung-féle iskolának az önző ember válságáról és fejlődéséről szóló felismerései is csak akkor nyernek értelmet, ha rájövünk, hogy a zavartalanul ösztönös cselekvésben érvényesülő *tulajdonképpeni* alany a „mi”, vagyis a közösség. (11. o.) Egyes ember és társadalom egyaránt egy tagolatlan, ember és ember között semmi lelki határt nem ismerő ún. ös-közösségben kezdi életét: az egyes ember az anya és gyermek közösségében s az önzés megjelenése által még meg nem bontott családban (21–22. o.), a társadalom pedig a primitív falu- és törzsközösségekben. (22–23. o.) A gyermek azonban előbb-utóbb szembekerül a felnőtteknek valamiképpen megnyilvánuló önzésével vagy szeretetlenségével (31., 47. o.), bizalma megrendül, szembefordul a közösséggel, önzésre önzéssel felel (33. o.) s a felnőtteknek

¹ Fritz Kunkel: (1889–1956): német, majd amerikai pszichiáter, pszichológus

számára félelmissé és fenyegetővé vált világát a maga szempontjából két részre osztja: védelmező és kihasználható Fehér Óriások világára és kitasztással, bántalommal, magárahagyással fenyegető, haragvó Fekete Óriások világára. (35–42. o.) Az első ilyen élmények mineműsége egész életre megszabja az ember önzésének irányát s az önzés túltengése az egyén számára többnyire minden önfeledtséget, bátorságot és hősiességet lehetetlenné tesz. (37. o.) Hiába vágyódik eközben az ember vissza az ősközösségbe s alkot belső tartalom nélkül való, de a felszámolást nem vállaló látszatközösségeket, a fejlődés útja nem az öntudatlan és tagolatlan ősközösségbe vezet vissza, hanem az önzés feladásán keresztül a tudatos és sokszorosán tagolt ún. „érlelődő közösség”-be. (46., 50. o.) Az ideális nevelés egyikből fokozatos és egyenes fejlődés útján vezetne át a másikba, a nevelők önzése miatt azonban (50. o.) közbeiktatódik egy elegyéniesedett, az „én” körül forgó *közösségbomlási* állapot, amelyben az ember számára egyetlen cél válik központivá: elkerülni saját én-je összeomlását. (53. o.) Ennek folytán elszakad az élettől s minden alkotóerő forrásától, a közösségtől s éppen az összeomlástól való félelmében kerül az összeomlás szélére: ez az önző ember *ördögkereké*. (53–54. o.) Az önző ember ugyanis akár részvétkeltéssel („hamupipőke”, 54–60. o.), akár sikerkereséssel („sztár”, 60–64. o.), akár hatalmaskodással („néro”, 64–69. o.), akár tunya tehetetlenséggel („fajankó”, 69–74. o.) akarja is megőrizni dédelgetett én-jét, éppen önzésénél fogva szorongások, gátlások, bűntudat és halálfélelem hínárjába jut, ami arra készteti, hogy a részvétkeltést, a sikerkeresést, a hatalmaskodást, a tunya tehetetlenséget mind tovább feszítse addig, amíg környezete megunja s lázadás vagy magárahagyás formájában beszünteti azt a közreműködést, amire az önző ember a maga közösségellenes életét alapította. Ebből a válságból egyének, törzsek, népek számára egyaránt éppen az a kivezető út, amit az önző ember a leghevesebben el akar kerülni: felfuvalkodott én-jének a feladása. Az élet elértéktelenedésének, az „én” összeomlásának pillanatában jelennek meg

az emberben a tárgyilagosság, a bátorság s a csendes türelem erényei, és rájön arra, hogy ami az „én” összeomlása után megmarad, az nem a semmi, hanem a minden. Az ember újra a közösség egyik tagjaként éli át magát, *maga a közösség lép a tudatába*, s a közösség, mely eddig csak szemlélődő alany volt, most érez, értékel, akar és cselekedni is tud. (85–87. o.) Az önzés szükség-szerű válsága és terméketlenségbe fulladása vezet át az „*érlelődő*” közösség állapotába. Az élet legnemesebb céljának, a produktívnak a forrása a közösség, mert a lét isteni Teremtője az embereket a közösség formájában ruházta fel alkotóerővel: „a privát telefon-összeköttetés” a jó Istennel épp oly önző rögeszme, mint az az állítás, hogy az embernek sosincs szüksége az erőközponttal való összeköttetésre, a re-ligióra”. (89–90. o.) Az erkölctanoknak azt a zsákutcáját, mely az egoizmus és altruizmus, autonómia és heteronómia ellentéteiben jelentkezik, csakis a közösségi erkölctan oldhatja meg. (122–127. o.) A közösségi erkölctan nem merev fogalmakkal dolgozik, hanem „mindenekelőtt arra szorítkozik, hogy a közösségi lelkület és a produktivitás fogalmait az önzés és megcsontosodás fogalmával szembeállítsa”. (127. o.) E fogalompárból levezethetők azután a közreműködés, felelősség, személyiség és hűség pozitív értékei, az elszigetelődés, a felelősségtől való irtózás és az árulás negatív értékei. (127–128. o.) A közösségi erkölctan értékhordozója nem valami elvont fogalom, hanem egy egészen határozott közösség (szerelmespár, család, törzs, hivatáscsoport, gyülekezet, csapat, nemzet vagy nemzetcsoport) konkrét valósága. (123–129. o.) Az értékhordozó közösség realitása azonban nem akadályozza meg, hogy a közösség gondolatában, főleg a bennerejlő teremtőerő folytán, transzcendens elem is legyen s ezen alapszik az az erkölcsi követelmény, hogy a közösségért életünket is fel kell áldoznunk: aki ugyanis kilép az életből, ezzel kilép ugyan a térből és időből, de nem lép ki szükségszerűen a közösségből. (129–130. o.) Az önfeláldozás az ősközösségben a közösséggel való teljes azonosulás folytán ösztönszerűen és tudattalanul valósul meg: az individualista

legfeljebb az erkölcsi parancs külső és belső kényszere folytán hozza meg ezt az áldozatot, s így még ha bele is kényszerül az önfeláldozásba, önzéséből nem lép ki; az érlelődő közösség tagja azonban teljes felelősséggel, tudatossággal és szabadsággal vállalja az önfeláldozást. (130–132. o.) Ez a szabad döntés és egyéni felelősség az individualizmus fejlődési fokának az elveszíthetetlen nyeresége. (132. o.) A nagyok, a bölcsek, a művészek csupán a közösségi lelkület látóvá és cselekvővé vált szervei. (135–138. o.) A közösségben való hit végül is a Teremtőben való hithez vezet, aki teremtőerejét a közösségnek adja hitbizományba: a közösséglélektan ezen a ponton átvezet a vallás birodalmába. (141–142. o.)

A könyv tartalma két lényeges gondolati elemből tevődik össze: az egyik a pszichoanalízisből kiindult pszichoterápiai iskolák gondolatainak közösség-lélektani irányban való továbbfejlesztése, a másik a közösség magasabb rendű s tulajdonképpeni alanyiságát és énbeli elsőbbségét valló értéktan vázlata. Mindenekelőtt feltűnik, hogy a közösségbomlás, elegyéniesedés és válságba vivő önzés lelki folyamatainak rajza – ez a rész épül elsősorban a pszichoterápiai iskolák gondolati anyagára – aránytalanul valószerűbb és meggyőzőbb, mint az „érlelődő” közösség leírása s a reá épített közösségi értéktan. Az én-je körül körül forgó ember négy főtipusának, a hamupipőkének, a sztárnak, a nérónak és a fajankónak a rajza, kifejlődésük, attitűdjeik, álmaik, szorongásaik és összeomlásuk leírása, ha helyenként kissé elnagyolt és túl szimmetrikus is, mégis példáival, lélekrajzaival, fordulataival nemcsak a legérdekesebb, de a legéletesebb és a legelhitetőbb része a könyvek, telve nevelési és önnévelési tanulsággal. Különösen ki kell emelni azt, amit az önzés törvényszerű maga ellen fordulásáról, az önző ember „ördögkereké”-ről, válságáról, összeomlásáról és lehetséges lelki felépüléséről mond. Bár az utóbbi évtizedek történelme az első világháborútól napjainkig s ugyanennek az időnek a bölcsellete az egzisztenciálfilozófiától Ortégáig eléggé előtérbe hozta az „aki meg akarja tartani az ő életét, elveszti azt, aki pedig el-

veszti az ő életét, megtalálja azt” igazságát, mégis a szerző tud ennek az igazságnak az emberi lélek és társadalom *valóságában* való érvényesüléséről újat és meggyőzőt mondani. Alkalmasan bizonyítja a könyv tapasztalati anyaga azt a társadalomtudományi igazságot is, hogy a társadalom alapegysége nem az ember önmagában, hanem az ember a közösségben. A szerző azonban nem ezt akarja bizonyítani, hanem ennél többet. Már maga az a kiindulás, hogy a „zavartalanul ösztönös” cselekvés a közösségi cselekvés (11. o.), ilyen általános érvénnyel nem tapasztalati igazság, hanem épp olyan előítélet, mint Freud előítélete arról, hogy mi a zavartalanul ösztönös cselekvés. Éppen ilyen önkényes előfeltevés az is, hogy a felfuvalkodott „én” összeomlása után az embernek a közösségre való rátalálás egyben elegendő az önmagára találáshoz is. A szerzőnek azonban szüksége van ezekre a tapasztalatinak látszó előfeltevésekre, mert végsőleg azt akarja bizonyítani, hogy az egyén alanyiséga csupán álarc és illúzió; hogy valójában a közösség az, mely érez, ért, akar, cselekszik és alkot; hogy a közösség a tulajdonképpeni alany, Isten teremőerejének a hitbizományosa s minden erkölcsi érték hordozója. Ezt pedig a könyv tapasztalati anyaga legfeljebb csak addig bizonyítja, amíg az anya és gyermeke közötti, nemcsak társadalmi, hanem egyben biológiai közösségről van szó, azt pedig a szerző maga is tudja, hogy a lelki érés folyamata éppen abban áll, hogy a gyermek ebből a kezdeti közösségből kilépjen. Mikor azután a szerző az érett emberek közösségén akarja igazolni elméletét, a közösség „tulajdonképpeni” alanyiséga minden bizonygatás mellett is csak élettelen, programszerű és képszerű váz marad, melynek reális érzékeltetésével az összes példák adósok maradnak. Az, ahogy pl. egy helyen példaképpen leírja egy házaspár beszélgetését, melyben tervezett házuk gót vagy barokk stílusa felett vitakoznak s végül arra jönnek rá, hogy a kettő lényegében egy (94–95. o.), legfeljebb azt az egyszerű igazságot illusztrálhatja, hogy kölcsönös jóakarattal – s ha kell, a művészettörténeti szakkifejezések szelíd keréketörésével – minden családi és

egyéb ellentétet át lehet hidalni, de a pusztá állításon kívül semmivel sem érzékelteti a házaspár „tulajdonképpeni”, „egységes” alanyiségét. Furcsán is hangzik, hogy minden közösség, még a legkisebb s legegyszerűbb, a szerelmespár is, *igazi* alany, csak éppen az egyén *nem igazi* alany; ennek a gondolatnak, minthogy a társadalom realitása nem igazolja, metafizikai igazolást kell keresnie. Ha egyszer elfogadjuk azt a kiindulópontot, hogy az egyén alanyiséga csak álarc és illúzió a fölötté hierarchikus sorrendben álló közösségek, a család, a törzs, a nemzet valódi alanyiséga mellett, akkor az egyetlen kielégítő eredmény, amelyre eljuthatunk, az, hogy az alsóbbrendű közösség alanyiséga is csak illúzió a magasabbé mellett, végsőleg pedig minden alanyiség illúzió az egyetlen és központi metafizikai Alanyiség mellett. Érti ezt a szerző is és egy meglehetősen laza logikájú és alapgondolataiban nem tisztázott mondatban odajut, hogy „a tulajdonképpeni produktív alany nem az ember, hanem a közösség, *vagy* elmondhatjuk, maga az élet, vagy még alaposabb kifejezéssel, a lét isteni Teremője, aki emberi életek révén tör céljai felé.” (89. o.) A szerző ezzel menthetetlenül benne van egy közösségi metafizikában, amely a társadalom realitásától elrugaszkodik, metafizikának viszont erőtelen. A Teremőnek ugyanis, valójában nem „teremő”, hanem kizárólag igazoló szerepe van az ő rendszerében: „teremőerejét a közösségnek adja hitbizományba”, „emberi életek révén tör céljai felé” s ezért a tiltakozás a „jó Istennel való privát telefonösszeköttetés” ellen, vagyis az ellen, hogy a teremőerő másféppen, mint a közösségen keresztül merjen érvényesülni. De nem kevésbé fontos az is, hogy a közösségi értékhordozó nem a közösség eszméje, minden közösség vagy a közösségi lelkület, hanem a *konkrét* közösség. Az átlátszó szándék az egész eszmei konstrukciót erőtelenné teszi: a cél csupán az, hogy egy konkrét közösséget minden tapasztalati igazolás, cáfolás és kritika köréből kivonjunk s a végső értékek védelme alá helyezzünk, úgy azonban, hogy ezek a végső értékek a közösséget csak védelmezhessék, de számadásra ne vonhassák. A könyv

e részben alig eredeti s csupán példája egy ma igen közkeletű közösségi metafizikának, mely a közösségi gondolat térhódításának egyszerű gyermekbetegsége s hiányosan alapozott tételeinek összeomlásával annak az ügynek is árt, melyet szolgálni vél. Összeomlása nagyon emlékeztet az egocentrikus embernek arra az összeomlására, amit a szerző olyan meggyőzően, szellemesen és igazán ír le: az önző ember ahhoz van legjobban kötve, ami elől menekül és az okozza vesztét, amiben segítséget keres. Vajon nem az „átkos” individualizmus kísért-e akkor, mikor a szerző a közösségnek az által akar rangot adni, hogy alanyisággal ruházza fel, holott annak rangját éppen az adja meg, hogy *közösség* és nem *alanyiség*? Vajon azzal a beismeréssel, hogy az egyéni felelősség és a szabad önfeláldozás lehetősége elveszthetetlen nyeresége az individualizmus fejlődési szakának, nem mond-e megsemmisítő ítéletet a felett a felületes azonosítás felett, mely szerint az önzés az ember életében és az individualizmus az emberiség életében egy és ugyanaz? Vajon nem az elnyomott individualizmus tér-e vissza abban, hogy a szerző a közösségért magát feláldozó egyén számára szükségesnek tartja a közösségben való túlélés túlvilág-szurrogátumát megcsillantani? Vajon a közösség és egyéniség éles szembeállítása nem ugyanaz az erkölcstani zsákutca-e, mint az autonómia és heteronómia, egoizmus és altruizmus ellentéteinek a szerző által oly jogosan kárhoztatott zsákutcája? Vajon az, hogy a közösség eleve való magasabbrendűségét a Teremtő hitelével akarja biztosítani, nem vezet-e végül mégis oda, hogy a végső értékek színe előtt a legnagyobb közösség is éppen olyan mulandónak, törékenynek és esetlegesnek fog mutatkozni, mint az egyes ember?

A könyv mindeme hibái ellenére is telve van gyakorlati tanulssággal s ugyanakkor népszerű fogalmazása mellett sincs híjával a tudományos hitelnek. Ezenfelül – helyenkénti laposágoktól eltekintve – élvezetes olvasmány is, amiben része van annak is, hogy az eredeti szöveg metafizikát sejtető szóhasználatát (a „mi”, a „mik”, a „miség”) a fordítás nyelvi okokból

a „közösség” szó világos és átlátszó összetételeivel volt kénytelen visszaadni. A könyv legnagyobb értéke az, hogy gazdag tapasztalati anyaggal, meggyőző erővel és népszerűsítő fogalmazásban képviseli a pszichoterápiai iskolának azt a megtisztult és mindinkább gyakorlativá vált igazságát, hogy az emberi lélek egyensúlya az emberi közösség összhangtalanságától, jelesen az önzéstől és a félelemtől bomlik meg, s hogy a kifelé élő, a maga összeomlásától betegesen félő „én” az igazi alanyiságnak csupán árca, amelynek előbb össze kell omlania ahhoz, hogy az ember a közösséghez és magához való hűségben megtalálhassa a maga alkotó készségét, egyensúlyát és békéjét.

1940

(*Szellem és Élet*, 1941. 34–38. Különnyomat. Kötetben *BIM* 7. 60–67.)

LEOPOLD VON WIESE¹: DIE ETHIK UND DAS SYSTEM DER ZWISCHENMENSCHLICHEN BEZIEHUNGEN

(Az erkölcsstan és az emberek közötti
kapcsolatok rendszere)

Az etika tudománya, mint normatív tudomány mindeddig nem tudta megtalálni a szociológiával, mint valóságtudománnyal a termékeny kapcsolat útját. A szerző felteszi a kérdést: Lehetséges-e, hogy az egymással érintkező emberek cselekedeteivel szemben felállított követelmények tana semmi kapcsolatban se legyen a ténylegesen fennálló társas viszonyokról szóló tudománnyal? A felelet: egy ilyen etikának nem lehetne objektív igazságtartalma. Ebből kiindulva végighalad az etika nagy rendszerein. Megállapítja, hogy az ókor racionalista etikája elsősorban a bölcs viselkedésére s nem a közösségi viselkedésre adott irányelveket. A *kereszténység* emocionálisabb jellegű etikája viszont metafizikai vonatkozásai miatt távolodott el az emberek közötti viszony problémáitól, s az Istennél való érdemszerzés, a túlvilági jutalom stb. momentumai állandóan megzavarták a szeretet emberközi gondolatának a tiszta érvényesülését s a keresztyén etika elveinek új és új értelmezését és hangsúlyváltozásait (Augustinus, Luther, Kálvin) tették szükségessé. Kant tartalommentes kategorikus imperativusából – melyet a szerző kimerítően elemez – nem marad más, mint az emberségesség és erkölcsi emelkedettség levegője, mely a kötelesség felmagasztalása mellett semmi kiutat nem mutat azok számára, akik kötelességüket hamisan fogják fel. Ez a tan azáltal tehát, hogy minden tartalmi részletezést elutasít, azzal a veszéllyel fenyeget, hogy a kategorikus

imperativust a valóságban ellenőrizhetetlen, alantas erők töltik ki tartalommal. A *pozitivist*a etika legfőbb érdeme, hogy az etikát és a szociológiát végre összekapcsolja, de még mindig a spekulációnál maradt a valóság tüzetes vizsgálata helyett; viszont visszaesett az etikai empirizmusnak abba a Kant által is már joggal kárhozottatott zsákutcájába, hogy az etikát pusztá tapasztalat alapján akarta felépíteni. Nietzsche kemény megállapítása után, mely szerint még mindig nem vagyunk tisztában a jó és rossz mibenlétével, az etika teljesen átcsúszik az akarati elhatározás, a világnézet síkjára (marxizmus, anarchizmus, Nietzsche profétizmusa és Tolsztoj újkeresztyénsége). Scheler² és Nicolai Hartmann eljutottak a tartalmi (materiális) etika szükségességének a felismeréséhez, azonban Scheler perszonalizmusa és Nic. Hartmann értéktáblái még mindig csak alapelveket szögeznek le, s a kanti előítélet folyamánaképpen még mindig rangjukon s az etika tudományának rangján alulinak tartják, hogy a valóságkutatás és egyes esetekre kiterjedő kazuisztika műveléséhez leereszkedjenek. Az etika legaktuálisabb kérdései azok, melyeket az eddigi etikák elhanyagoltak: Milyen – akár heteronóm, akár autonóm eredetű – erkölcsi követelmények lépnek fel az emberekkel szemben? Milyen következményekkel jár ember és társadalom számára ezek követése? Hogyan felelhetnek meg e követelményeknek? Nem adódnak-e konfliktusok az erkölcsi elvek között? Mik a következményei ezeknek a konfliktusoknak? Szerzőnk az ily módon felfogott program megvalósításának kiindulási pontjaként utal saját viszonzyszociológiájára, mely a *kell* erkölcsi apriorijával egyenértékűen állítja szembe az emberek közötti távolság *tényének* társadalmi aprioriját. Ebből az alapvető tényből vezethetők le az összes társadalmi folyamatok egészen az egyes esetek kazuisztikájáig. Ezeket a valóságos folyamatokat kell a kötelességek rendszerével összemérni ahhoz, hogy

¹ Leopold von Wiese (1876–1969): német szociológus

² Max Scheler (1874–1928): német filozófus

megválaszolhassuk, mi a kölcsönös összefüggés társadalmi folyamatok és erkölcsi követelmények között.

1943

(Társadalomtudomány, 1943. XXIII, 1-2. 153-154.)

KORUNK DIAGNÓZISA

Az európai közösségi élet válságáról szóló irodalom új művel gyarapodott, Mannheim Károly munkájával,¹ melyet nem annyira felépítésének és megállapításainak nagyigényű volta tüntet ki, mint inkább az alapvető európai értékekről való, egyszerre mély és gyakorlatias felfogása és a kibontakozás lehetőségeinek szolid, nem egeket rázó, de mégis biztató felvázolása. A munka hét, különböző helyen és időben tartott előadást tartalmaz, azonban egységbe foglalja őket a gondolatmenetnek és problémafelvetéseknek az összefüggése. Közös tárgyak végeredményben az, hogy miben áll a társadalmi értékelés és a közösségi nevelés mai válsága, és merre van a belőle kivezető út.

Az első előadás maga is *Korunk diagnózisa* címet viseli, s gondolatmenete a következő: Azok a társadalmi technikák, amelyek a közösségi magatartásokat meghatározzák vagy befolyásolják, a legújabb korban gyökeresen megváltoztak. A társadalmi magatartások tömegessé válása az integrálódás és egyetemes kölcsönhatás olyan folyamatait indította el, melyeken csak tudatos társadalmi tervezéssel lehet úrrá lenni. Ez, valamint a háborús technika fejlődése, az információnak, a közlekedésnek, a tudományos gondolatokkal való ellátásnak, a közvélemény alakításának mechanizált tömegprodukción alapuló új technikái abban az irányban hatnak, hogy csökkentik a kulcshelyzetek

¹ Mannheim, Karl: *Diagnosis of Our Time*. London, Kegan Paul, 1943. 179 o. (Bibó István jegyzete)

számát, növelik azok jelentőségét, elősegítik a társadalmi tervezést végző vezető kisebbség korlátlan uralmát, és lehetővé teszik számára a tömegérzelmek hatékony irányítását. Mindez nemcsak a totális államokban van így, hanem mindenütt, ahol nagyobb válságok, pl. háború, gazdasági depresszió, infláció, katasztrofális munkanélküliség stb. rendkívüli intézkedéseket kívánnak meg. Az előre megtervezett, tudatos tömegszervezésen alapuló társadalomnak ez a perspektívája kétségbe ejtheti mindazokat, akiknek a számára az egyén szabadsága, magánélete és a társadalmi ellenőrzésben való effektív részvétele az emberi méltóság elengedhetetlen kellékeit jelentik. Közelebről nézve azonban kiderül, hogy mindez az elembertelenedésnek, az eltömegesedésnek és az elszolgaiasodásnak csupán a *veszélyét* foglalja magában, azonban nem vezet *szükségképpen* ebben az irányban. Először is fel kell ismernünk, hogy nem minden társadalmi tervezés szükségképpen rossz, mert nemcsak a mechanikus egyformaság irányában lehet tervezni, hanem a szabadság és a változatosság irányában is, s lehet a beavatkozást csupán arra a területre korlátozni, amelyen az erők szabad játéka konfliktusra és zavarra vezetne. Azonkívül nem minden tervezés vezet szükségképpen diktatúrához, hanem megvalósítható demokratikus keretek között is, csakhoggy ehhez a demokráciát a szociális igazság gondolatán keresztül, ami nem jelent feltétlenül mechanikus egyenlőséget, el kell mélyíteni. Ez azonban nem valósítható meg a régi „laissez faire liberalizmus”² alapján, mely a társadalom és a gazdaság végső döntéseit a véletlenre, a gazdasági és társadalmi erők egymást egyensúlyozó hatására bízta, s türelem alatt teljes semlegességet értett. Az új demokráciának, ha fenn akar maradni, harcra demokráciává kell átalakulnia, s nem maradhat semleges, mert funkcionálásának előfeltétele az, hogy bizonyos alapvető értékekre nézve,

² Laissez faire liberalizmus: más néven a klasszikus gazdasági liberalizmus, amely ellenzi az állam beavatkozását a tőkés gazdaság működésébe, s a szabad verseny korlátlan érvényesülését tekinti elsődlegesnek.

melyeket bizonyos részben a klasszikus ókortól, nagyobb részben pedig a kereszténységtől örököltünk, megegyezés álljon fenn. Ugyanakkor fenn kell tartani a liberalizmusnak azt a vívmányát, hogy az alapvető értékeken való megegyezésen túl a részletesebb és komplikáltabb értékek területén továbbra is fennmaradjon az egyéni választás és a kísérletezés szabadsága.

Hogy mindez lehetséges-e, azt nem absztrakt módon, hanem a társadalmi fejlődés pillanatnyi stratégiai helyzetében kell lemérnünk. Ez pedig ma az előbbiekben kíváncsúnak megjelölt fejlődés számára komoly eshetőségeket mutat. Napjainkban egyidejűleg fokozódik a bizalmatlanság mind a rossz eredményekre vezető laissez-faire módszerekkel szemben, mind a nemzeti totalitárius rendszereknek az egyéni szabadságot megsemmisítő eredményességével szemben, mind azzal a hittal szemben, hogy a forradalmi kommunizmus minden baj orvossága lehet. A különféle társadalmi és szellemi erőknek az az összefogása, amit a háború kényszerített ki, szintén ennek a szintézisnek az irányában működik, mert egyrészt a nyugati civilizáció nagy értékeinek a megőrzését, mint feladatot, mindennél jobban kiemeli, másrészt ugyanakkor az eredmény érdekében a legmodernebb társadalmi tömegszervező technika alkalmazását írja elő. A társadalmi technikának azok az új módszerei, melyek a társadalomnak az állammal szemben való mindenféle forradalmát hatástalanná teszik, nagy jövőt biztosítanak az evolúciós módszereknek, különösen ha ennek során sikerül olyan alternatívákat állítani az eddigi uralkodó osztályok elé, melyek lehetőséget adnak számukra az új világba való beilleszkedésre, és ezáltal kiválasztják közülük azokat, akik hajlandók és képesek erre a beilleszkedésre. A „szabadság érdekében való tervezés” (planning for Freedom) módszerének a kidolgozását a mai generációnak kell vállalnia, mert ha egyszer az alapvetés rossz lesz, és az új társadalmi technikát valamilyen csoport a maga érdekében monopolizálni tudja, akkor a diktatúra kikerülhetetlen:

A második előadás *az értékelés válságával* foglalkozik. A legújabb időkig csak igen kevés emberben vált tudatossá, hogy társadalmi értékeink a középkori társadalom vallási és erkölcsi egységéhez képest a legteljesebb zűrzavarba jutottak. A szeretet és egyetemes testvériség gondolatán alapuló keresztény tradíció, a szabadság, szabad személyiség, jólét, biztonság, boldogság, türelem és emberszeretet gondolatain alapuló felvilágosodott és liberális értékelési mód, valamint az egyenlőséget, társadalmi igazságot, egyetemes társadalmi biztonságot és tévszerű társadalmi rendet hangoztató szocializmus még szerves összefüggésben voltak egymással. A zűrzavar csak akkor vált tudatossá, amikor megjelent a fasizmusnak mindeme gondolatokkal radikálisan szakító társadalmi erkölce, mely társadalmi értékrendszerét a termékenység, a faj, a hatalom, a hódítás, a fegyelem és a vak engedelmisség törzsi és katonai erényeire akarja felépíteni. Egyszerre napvilágra került, hogy olyan társadalomban élünk, melynek normái rendezetlenek, és nem fejlődnek egyenletesen. Innen a kontraszt a demokráciáknak a döntések terén – még a háborúban is – megnyilatkozó ingadozása és a fasizmusok leegyszerűsített értékrendszere és gyors elhatározásokra való képessége között. A zűrzavar ma nemcsak a végső értékekre, hanem az emberi viselkedés mindennapos formáira is kiterjed. Zűrzavar van a tekintetben, hogy az ifúságot egészséges önzésre és a szabad versenyben való helytállásra, vagy önzetlenségre, társadalmi szolgálatra és a közös céloknak való alárendelődésre kell-e nevelni. Kétséges, hogy az aszkézis és az önfegyelem, avagy a minél nagyobb önkifejtés az ideál-e. Nem tudjuk, hogyan értelmezzük mindennapi használatra a szabadság és a fegyelem határait, nem tudjuk, hogy racionalistákat neveljünk-e, akik hasznossági szempontból kiindulva könnyen elhagyják a tradicionális módszereket, vagy az erkölcsi szabályrendszerben megtestesült örökség szigorú megőrzőit. A nevelés magasabb fokain nem tudjuk, hogy az iparosodó társadalom által nagymértékben megkívánt specialistákat vagy filozófiai képzett, átfogó és összefogó szelleme-

ket neveljünk-e. Nem tudjuk, mi a munka és mi a szabadidő erkölcsi értéke, s hogyan lehet humanizálni a mechanikus tömegmunkát és a mechanikus tömegszórakozás intézményeit. Nem tudjuk, hogy nemi életünkben az örökölt tilalmak rendszerét kell-e erősíteni, vagy pedig mindenfajta titkolódzást és tilalmat el kell-e távolítanunk erről a területről. Zavarosak az igazi nőiességre és az igazi férfiasságra vonatkozó ideáljaink is. Teljességgel ellentmondók és sokfélék a mindennapi életműködésekre vonatkozó viselkedési szokások is. Végezetül arra nézve sincs biztos megegyezésünk és mértékünk, hogy a szokásoknak és az értékelésnek ez a nagy változatossága maga jó-e vagy rossz. Mindez nemcsak véleménybeli különbségeket jelent, hanem a közösségi élet zavarait is. A régi, homogénebb társadalmaknak gyakran egybeeső vallási, politikai és társadalmi tekintélyei helyett ma a tekintélyek sokasága viaskodik az egyes ember értékeléséért. Minthogy a tekintélyek igazolása teljesen önkényessé vált, tehát nincs egységes mérték a társadalmi szerepviselek felelősségének mértékére és szempontjaira sem, úgyhogy végül senki sem felelős semmiért. Minthogy hiányzik az általánosan elfogadott társadalmi értékek szilárd háttére, hiába-
valók a propaganda, a szuggesztió, a tanulás, a szoktatás, a fegyelmezés, a gyermekvédelem, a lélekgyógyászat stb. stb. összes módszerei – bármilyen modernnek is –, mert hiszen teljességgel céltalanul és összefüggéstelenül dolgoznak egymás mellett és egymás ellen. Sem az emberi test, sem az emberi lélek nem bírja ki a teljes bizonytalanságot, a tökéletesen szabad választást, a végtelen változatosságot, hanem szüksége van az alapvető kérdésekben bizonyos minimális egyformaságra és folytonosságra. Az élet különböző területein érvényesülő értékek ellentmondása az emberi jellemet, ahelyett hogy összefogná, szétesővé teszi, mert az, amit az emberek életük egyik szektorában cselekszenek, teljességgel összefüggéstelenül marad az-
zal, amit életük más területein művelnek.

Az értékelés e válságának okára nézve élénk ellentét van az idealisták között, akik a modern társadalom krízisét éppen bi-

zonyos alapvető értékektől való eltávolodásra vezetik vissza, és a marxisták között, akik az értékek válságát bizonyos társadalmi és gazdasági változások pusztá függvényének tekintik. A marxizmusnak megvan az az alapvető érdeme, hogy rámutatott arra, hogy a kultúra és az értékelés világa bizonyos társadalmi feltételektől függ, amelyek között a gazdasági rendnek és az osztályoknak elsőrendű fontossága van. Ha azonban az értékelés válságát kizárólag ebből a szemszögből ítéljük meg, akkor vizsgálódásunk területét önkényesen leszűkítjük. Az értékek ugyanis végsőleg abban gyökereznek, hogy emberek bizonyos helyzetekben a választás lehetősége és szükségessége előtt állanak. Ennek során pedig egyaránt működésbe lépnek legegységibb aspirációik és a társadalmi környezetük által kialakított, rájuk ható objektív normák, s e két tényező egymásra hatásából adódik minden értékelés. Ebből következik az a felismerés, hogy a társadalom változása az erkölcsi helyzetek újjáértékelését és új megfogalmazását kívánja, s az a felismerés, hogy ha tisztába akarunk jönni a társadalmi szerkezet változásával kapcsolatos válsággal, akkor először tisztába kell jönnünk az értékeléssel kapcsolatos társadalmi és lélektani folyamatokkal, az értékek kialakulásával, terjesztésével, kiegyenlítésével, egységesítésével és átvételével.

Ebből a szemszögből nézve korunk értékelési válságának egyik legfőbb oka társadalmunk ellenőrzés nélküli, rohamos növekedése és eltömegesedése, mely lehetetlenné teszi, hogy a szeretetnek, kölcsönös segítségnek és testvériségnek kis közösségekre méretezett erkölcsi elvei az összefüggő és komplex tömegtársadalmakban rendező szerepüket régi formájukban be tudják tölteni. Emberek igen gyakran azért mondanak csődöt a modern társadalomban előálló helyzetekben, mert senki nem tanította őket, hogyan kell az otthonban tanult erkölcsi erényeket a nagy (nemzeti, emberi) közösségek igényeihez átalítani. Az új társadalmi helyzetek bizonyos intézmények értelmét teljesen megváltoztatták. Így pl. a magántulajdon és az értékelésnek vele kapcsolatos rendszere termékeny és igazságos

volt kisparasztok és kézművesek társadalmában, de értelme megszűnik és kihatásai gyökeresen megváltoznak a nagyméretű ipari technika szervezetében. A gyári üzem keretén belül a munkának egészen más az ideálja, mint az egyéni munkát végző „jó iparos”-é. A különböző s azelőtt egymástól izoláltan élő osztályok és csoportok összekeveredése is napvilágra hozza értékeléseik különbözőségét és ellentmondását. Míg a régi szokás által irányított társadalmakban a legfontosabb értékeket gondolkodás nélkül elfogadták, s új értékelések egy hosszadalmas szokásszerű próbálgatási folyamaton keresztül alakultak ki s szilárdultak meg, addig ma az értékek gyors ütemű, tudatos képzésére volna szükség, melynek szervei és módszerei teljességgel hiányoznak, az emberek tehát tanácstalanságukban elfogadják erkölcsi irányítóként azt a hatalmi tényezőt, aki a legnagyobb erővel jelentkezik erre a szerepre. Ha egy olyan társadalmat szeretnénk megszervezni, amely nem alapul merő szokásszerűségeken, de nem is vak engedelmességen, hanem kollektív mérlegelésen, tudatos belátáson és megegyezésen, akkor meg kell találnunk a totalitárius agyonszabályozás és a laissez faire liberalizmus anarchiája között a Harmadik Utat, és ez a társadalmi tervezés demokratikus módszere, „a szabadság érdekében való tervezés”.

Ennek a munkának első követelménye, hogy fel kell adni a laissez faire liberalizmusnak az értékekkel szemben való közömbösségét. Be kell vinni a köztudatba, hogy a demokrácia funkcionálásának feltétele az önfegyelem, a véleménybeli eltérések hátrahagyása életbe vágó közös akciók érdekében. Ezt az erényt azonban nemcsak a parlamentben, hanem a mindennapi élet mindenféle kis közösségében egyaránt ki kell fejleszteni. Az értékekre vonatkozó megegyezés továbbá nemcsak a vélemények összeegyeztetését jelenti, hanem közös életre való együttes vállalkozást is, ez pedig magában foglalja társadalmi rendszerünk bajainak a tudatos számbavételét, vagyis a közös értékekért való küzdelem teljességgel párhuzamos a szociális igazságért való küzdelemmel, noha nem azonos vele, és nem is

merülhet ki benne, hanem ezenfelül pozitív módon is létre kell hoznia az alapvető értékekre vonatkozó megegyezést, és ki kell építenie a társadalmi értékelések tudatos kialakításának és módosításának a szerveit. Ez pedig a merő tradíción alapuló értékalakítási módszerekhez képest olyan nívumot jelent, melynek keresztülvitele egészen széles alapú és óriási méretű társadalmi átnevelést kíván. S még ha szkeptikusak vagyunk is abban, hogy a nagy tömegeket teljességgel át lehet-e nevelni, akkor sem elégedhetünk meg mai nevelési rendszerünkkel, amely gátlások létesítésére és az ítélőerő növekedésének megakadályozására irányul, hanem megfelelő nevelési stratégiát kell kidolgoznunk, amely mind a kiválasztottak, mind a tömegek nevelését tudatosan végiggondolja. (Úgy, amint a katolikus egyház az egyszerű embernek képekben és rituális cselekedeteken keresztül kívánja az igazságot bemutatni, a magasabb értelmiségűeket pedig bevezeti a teológiai érvelés és igazságkeresés módszereibe.) Mindehhez az értékek terjesztésének és egyeztetésének kezünkben lévő eszközeit, az ifjúság nevelését, a szociális munkát, a gyermekvédelmet stb. magasabb síkon össze kell hangolni, mind a céljukra vonatkozó elméleti felfogások, mind a gyakorlati politikájuk és együttműködésük tekintetében. A háború egyik legnagyobb tanúsága, hogy mennyi rejtett lélektani és intézményi erő tud működésbe lépni, ha a társadalom integrációjára valóban szükség van. A háború utáni újjáépítés nagy munkája remélhetőleg fenntartja az integrálódásnak azt a szükségletét, amelyet ma a háború vált ki: ha ez nem történik meg, akkor az emberiség elkerülhetetlenül valamilyen totalitárius vagy diktatórikus szervezési módszer rabigájába fog kerülni.

A harmadik előadás tárgya az *ifjúság problémája a modern társadalomban*. Az ifjúság minden társadalomban az életerő tartalékát képviseli, mely képes a társadalom életerejének a felfrissítésére. Mind a társadalmi forradalom, mind a társadalmi reform, ha komolyan új utakat akar nyitni, ezt csakis az ifjúság

által viheti keresztül. Az idősebb és közbenső generációk előre láthatják és irányíthatják a változásokat, de élni és elevenné tenni csakis az ifjúság fogja az új helyzeteket. Az ifjúság sem nem progresszív, sem nem konzervatív természeténél fogva, hanem potenciálisan bármiféle új kezdetre kapható, mert még nincs teljesen beleágyazva a meglévő társadalmi rend és érdekek status quójába. A szokásszerűen szilárdan megalapozott társadalmakban, melyek általában arra hajlanak, hogy az ifjúságban rejlő vitális tartalékot lehetőleg kismértékben használják ki, sőt visszaszorítsák, az ifjúság zökkenő nélkül átlép a társadalmi status quo kialakult helyzeteibe. Ezzel szemben az értékelési zavarban élő társadalmi szervezetek jellegzetes tünete a pubertás válsága, amelyet a szilárd, szokásszerű és tradicionális alapokon fejlődő társadalmak egyáltalán nem ismernek. Az ifjúságnak ez a válságos korszaka azonban, melyben oly nagy mértékben kapható új alakulásokra, bandák, csapatok alakítására, nemcsak baj, hanem haszon is lehet, s egy dinamikus társadalom igyekezni fog az ifjúságnak ezt a korszakát minél termékenyebben kihasználni és szervezni. Feltűnő, hogy ennek a módszeréi és szervezetei mennyire hiányoznak Angliában, s ezzel valószínűleg szorosan összefügg a társadalmi és értékelési reformcélok tudatos, világos és határozott körvonalazásának a hiánya is. Természetesen oka lehet ennek a biztonság és jólét magas foka, mely a szükséges átalakulások fokozatos és folytonos lefolyását lehetővé tette; továbbá a tőkésosztály szellemének a befolyása, mely Franciaországgal együtt nemcsak katonai, hanem lélektani síkon is valamiféle Maginot-vonal³ mögé igyekezett húzódni, hogy a veszéllyel való szembenézést elkerülje; az is, hogy az angolok sokkal inkább intézményeikben élnek, mint tudatos és reflexív gondolataikban; az is, hogy Angliában a szabad intelligencia, bár a legteljesebb szabadság-

³ Maginot-vonal: André Maginot (1877–1932) francia hadügyminiszter javaslatára 1929–1932 között a francia–német és a francia–luxemburgi határon épült erődrendszer

gal nyilváníthatja véleményét, végeredményben igen kevésbé befolyásos helyet foglal el a közéletben; s az egész nevelési rendszer, amely annyira előnyben részesíti a vizsgákat és az adatszerű tanulást a kísérletezéssel és az önálló ítélkezéssel szemben. A szükséges reformok és változások világos tudatának és körvonalazásának legdöntőbb oka azonban az ifjúság helyének és súlyának a bizonytalansága vagy hiánya. Az ifjúságnak Angliában nincs társadalmi tekintélye, s hiányoznak a spontán, önkéntes ifjúsági egyesületei, ahol az ifjúság speciális szelleme és kvalitásai összegeződhetnének. Márpedig a társadalom értékvilágának előttünk álló átszervezése csakis a társadalom vitális tartalékainak a teljes mozgósításával érhető el, amihez egész nemzetre kiterjedő ifjúsági mozgalomra van szükség, nehogy az ifjúság latens energiái szétszóródjanak a társadalmi értékelés fennálló káoszában. Egy ilyen egész nemzetre kiterjedő ifjúsági mozgalomra építettek a totalitárius rendszerek, s ezt meg kell tennie az angol demokráciának is, mert ez nem a totalitárius felfogásból magából, hanem annak dinamikájából következik, és a demokráciának, ha fenn akar maradni, szintén dinamikusnak kell válnia. Azokat a rugalmas és sokoldalú attitűdöket, amelyeket a harcok demokráciának ki kell fejlesztenie, csakis nevelés útján lehet elérni. Ennek pedig Angliában voltának a legkomolyabb esélyei, mert ez az ország eddig valóban nagymértékben képesnek mutatkozott egyensúlyozott lelkeket és rugalmas, sokoldalú attitűdöket produkálni.

A negyedik előadás *a szociológia és a társadalmi tudatosság* összefüggéseivel foglalkozik. Mai nevelési perspektívánk legdöntőbb változása szerinte az, hogy a nevelés töredékes és részekre szaggatott koncepciójával szemben a nevelés egyetemes koncepciója lépett előtérbe. Az előző korban nemcsak az iskoláztatás alsóbb és magasabb fokozatai, az egyes iskolatípusok, az egyes osztályok, az egyes tantárgyak nevelési programja volt teljességgel elszakítva a többitől, hanem teljes összefüggése-

lenség uralkodott az otthon, az iskola, a műhely, a gyermekvédelmi s szociális intézmények és egyáltalán az iskola és az élet nevelői munkája között. Teljességgel izolálva volt mindentől az erkölcsi nevelés kérdése, amely szintén tantárgyként volt beillesztve a többi tárgyak közé. A liberális nevelés, még ott is, ahol magasabb értékek felé volt irányítva, a személyiséget absztrakt módon fogta fel, s annak különböző veleszületett képességeit akarta nevelni, tekintet nélkül azok összefüggésére és a társadalmi adottságok meghatározó hatására. Ma tudjuk egyrészt azt, hogy az emberi személyiség egy és oszthatatlan, másrészt azt, hogy kialakulása szorosan összefügg a társadalmi környezettel. Az iparosított civilizáció növekedése részben vagy teljesen szétszüllesztette azokat a közösségeket és módszereket, melyeken belül szokásaink és tradicionális értékeléseink azelőtt létrejöttek, ami az egyes ember alkalmazkodási zavarain felül egész kultúránk eltömegesedését, elembertelenedését és elsilányulását idézte elő. Ezekkel a rohamos változásokkal nem lehet többé az egyszerű józan észnek, a próbálgatásnak és a tévedéseken való tanulásnak (trial and error) a lassan fejlődő társadalmakra szabott módszerével szembenézni, hanem csakis a társadalmi tudatosságnak azon a magas fokán, amelyet a szociológia mai fejlettségű tudománya jelent. A pszichológia és a szociológia ma sok vonatkozásban lehetővé teszik, hogy az emberi viselkedés és a társadalmi szervezés különböző feltételeit és hatásait át tudjuk tekinteni, és az egyes ember neurozisait mint a társadalmi környezethez való alkalmazkodás zavarait tudjuk értelmezni. Társadalmi tudatosság nem azonos a marxi értelemben vett osztálytudatossággal, mely a társadalmi tudatosságnak csupán egyik aspektusa, tudniillik a harcok társadalmi csoport szempontjából nézett tudatosság. Most azonban totális és minden oldalú tudatosságra van szükség, mely nemcsak ismeretből, hanem lelki beállítottságból is áll, különösen bizonyos gátlások, tudat alatti féltelmek leküzdésére való készségből és bátorságból.

E háború előtt Angliában igen kis mértékben volt meg az

ilyenfajta tudatosságra való készség. Ennek azonban semmi köze az angol faji jelleghez, hanem inkább az angol társadalmi fejlődés folytonosságának, fokozatosságának és egy bizonyosfajta nevelésnek az eredménye. Egyike azoknak a dolgoknak, amelyek a kontinensről jövő embert a legjobban meglepik, az az angol életstílus, amely kimondatlanul nagy annyi minden lényeges dolgot, amelynek létezésével és fontosságával nagyon is tisztában van. Ez az életstílus minden esztétikai szépsége és belső értéke mellett is aligha tud megfelelni azoknak a követelményeknek, amelyeket a modern társadalmi fejlődés támaszt a társadalmat vezető elittel szemben. Tárgyaltanná vált az a félelem is, hogy a problémák tudatosítása túlságosan kiélezné a tőkésosztály és a munkásság ellentétét, mert a totalitárius rendszerek megjelenésével a szabadság és a diktatúra alternatívája vált döntővé, noha az emberek nagyobb részben még ma is a régi kapitalista-kommunista ellentét kategóriáiban gondolkodnak. Valójában azonban ma Nyugaton a jobboldal és a baloldal nagyobb része egyaránt hajlandó lényeges áldozatokra, ha azt remélheti, hogy a rekonstrukció létrejöhet osztályharc, forradalom és diktatúra nélkül, és a fasizmus vagy kommunizmus alternatívája között meg lehet találni egy Harmadik Utat, egy olyan térvárosítást útját, amelyben a terv közösségi ellenőrzés alatt áll, és amelyben a szabadság módszerei és formái nem szűntek meg; vagyis a progresszív demokrácia útját. Ennek lehetősége a társadalmi tudatosság kialakulásán áll vagy bukik.

Az ötödik előadás a *tömegnevelés és csoportanalízis* kérdésével foglalkozik. Rámutat arra, hogy a nyugat-európai demokráciákban, melyek eddig nagyobb gazdasági biztonságuk folytán nem jutottak a legélesebb válságba, szintén dolgoznak a szét-esés modern erői, melyek az egész társadalom dezorganizálására fognak vezetni, hacsak nem találjuk meg a társadalmi ellenőrzés, a közösségi kultúra és a tömegtársadalom szükségleteinek

megfelelő nevelés új, kielégítő formáit. Mindehhez világosan tudnunk kell, hogy a nevelés nem absztrakte, hanem egy adott társadalomban formálja az embert; hogy a végső nevelési egység sohasem az egyén, hanem mindig a csoport; hogy a társadalom nevelési célkitűzését nem lehet elválasztani attól a történeti helyzettől és attól a társadalmi rendtől, amelyben a szóban levő társadalomnak helyt kell állnia; hogy az erkölcsi kódexek és normák nem öncélt jelentenek, hanem mindig az egyéni és csoportalkalmazkodás egymásra ható játékának az eredményét, amelyek a változott helyzetekkel változásoknak vannak alávetve; hogy a nevelést és a nevelési módszerek hatását csak úgy érthetjük meg, ha a társadalmi ellenőrzés egyik módszereként vesszük számba a sok közül; s hogy a legfejlettebb nevelési módszer is hatástalan marad, ha a társadalmi vezetés többi módszerével nincs összehangolva. Ha meg akarjuk akadályozni, hogy hatalmi szóval írjanak elő új hitrendszereket és új erkölcsi kódexeket, akkor magunknak kell olyan fórumot teremtenünk, amely a rohamos átalakulások mai idejében irányítást tud adni a társadalmi alkalmazkodás kérdéseiben; nem diktátori hatalmánál fogva, hanem a benne összegyűlt legjobb szellemek tekintélye és az egész közösséggel való szoros kapcsolata alapján.

Ha egyszer tudomásul vesszük, hogy minden emberi aktivitás döntő szempontja az alkalmazkodás, vagyis az egyén viselkedésének a környezet követelményeihez való igazodása, akkor bizonyos fokig ellene kell mondanunk annak az utóbbi évtizedekben elterjedt szélső individualizmusnak, mely azt képzelte, hogy a társadalmi és a lélektani újjárendezés képessé tesz bennünket arra, hogy tilalmak nélkül éljünk. Bizonyos mennyiségű tilalom és szankció elkerülhetetlen. Egy jól rendezett társadalom azonban igyekszik a lehető legkevesebb tilalommal dolgozni, igyekszik különbséget tenni az egyes tilalmak között, és igyekszik segíteni az egyént, hogy a lehető legjobban tudjon alkalmazkodni, és talpra tudjon állni, ha az alkalmazkodásban megbukott. Társadalmunk konvenciói és tilalmai tekintetében

tehát ma ismét a szókratészi reflexió módszerére⁴ van szükség, mely először kísérelte meg a fennálló erkölcsi kódex elavuló elemeit analizálni és mitikus magyarázatokat kritikai megvilágításba helyezni. Ebből a szempontból társadalmi erkölcsünk normái között fogunk találni olyanokat, amelyeknek a társadalmi rend szempontjából határozott és világos funkciójuk van, mint például az emberölés tilalmának, a fegyelmezettség, a megbízhatóság, az állhatatosság parancsainak stb. Találunk olyanokat, amelyek egymásnak ellentmondanak, minthogy ellentétes forrásból származnak, s ezáltal az alkalmazkodás lélektani zavarait idézik elő. Ha pl. a család és az iskola önfeláldozásra nevel, utána pedig kidob egy olyan életbe, amelynek a verseny és az önzés az alapszabálya, az ellentétes kíváncsalak összeütközéséből egy csomó neurózis fog származni, amelyeken végsőleg csakis az ellentétes szellemű intézmények összehangolásával lehet segíteni. Találni fogunk olyan szabályokat, amelyeknek valaha megvolt a funkciójuk, ma azonban elvesztették társadalmi jelentőségüket. Ezeknél a racionális szociológiai analízisnek nagy jelentősége van abban az irányban, hogy képessé teszi az egyént és a közösséget az ilyen értékmérőktől való megszabadulásra. Találunk azután olyan normákat, amelyek önmagukban értelem nélküliek ugyan, de bizonyos társadalmi folyamatok során valóságos funkciót kaptak vagy kaphatnak. Végül vannak értelmetlen szabályok, melyeknek semmiféle valóságos funkciójuk nincs, hanem a régebbi társadalmak gyámságából és történeti esetlegességekből származnak, pl. a különböző rituális étkezési szabályok. Ezek, még ha próbálnak is nekik utólag bizonyos racionális és higiénikus értelmet adni, egyszerűen a közösség és az egyén lélektani ballasztját jelentik, és kétségtelenül nincsen helyük az erkölcsi normák között. Erkölcsi értékmérőink revíziója nem olyan forradalmi

⁴ Szókratészi reflexió módszere: Szókratész (i. e. kb. 470–399) filozófiai módszerének lényege a kritikátlanul elfogadott filozófiai és etikai fogalmak felülvizsgálata volt.

követelmény, mint amilyennek látszik, hiszen a reformáció, különösen pedig a puritanizmus sem volt más, mint a keresztyén erkölcsiségnek végsőig menő megtisztítása mindennemű mágikus elemtől, egy racionálisabb erkölcsiség kialakítása érdekében.

Különösen a pszichoanalízis világított rá az erkölcsi értékmérő és a közösségi alkalmazkodás különböző konfliktusainak a szubjektív oldalára. Azonban a pszichoanalízisnek az analitikus és a beteg viszonyára szorított individualista gyógymódja csupán az egyik lehetősége a lélektani kezelésnek, és hátránya az, hogy a beteget teljesen kiveszi a maga szociális környezetéből. Ma már érdekes kísérletei léteznek a csoportanalízisnek a kórházi ideggyógyászat, a gyermeklélektani tanácsadás és a munkaiskola kereteiben, s nem kevésbé fontos eredményeket lehet elérni a politikai ideológiáknak, a közvéleménynek, de általában a társadalom különböző csoportjaiban uralkodó általános véleményeknek az elemzése terén.

A hatodik, rövid előadás a *nemzetiszocializmus csoportstratégiáját* vizsgálva rámutat arra, hogy ennek sikere éppen abban rejlik, hogy sohasem közeledik az egyénhez mint egyénhez, hanem mindig mint valamely társadalmi csoport tagjához, s igyekszik rohamos támadással bizonytalanná tenni azokat a különböző csoportokat, amelyekhez az általa megnyerni kívánt egyének tartoznak, azután pedig az ilyen módon gazdatlanná és megzavarodottá vált egyéneket a lehető leggyorsabb módon beleszervezi egy új csoportba.

A hetedik előadás keresztyén gondolkodók egy köre előtt hangzott el, *Új társadalomfilozófia felé* címen. Kiindul abból a megállapításból, hogy a reneszánsz és a liberalizmus óta a keresztyénség megszűnt a társadalmi élet alapvető rendező és erjesztő eleme lenni, s az emberi ügyek szabályozását és spi-

ritualizálódását fokozatosan átengedte a társadalom legkülönbözőbb versengő csoportjainak és intézményeinek. Azokon a területeken, amelyekről nem vonult vissza, hatása továbbra is erős és átfogó maradt, ahol azonban visszavonult, ott a valósi vonatkozások teljességgel formálisakká váltak. Ezzel párhuzamosan alakult ki az egyházaknak – főleg a kontinentális Európában – az a hajlandósága, hogy az uralkodó osztályokkal dolgozzanak együtt, és azok érdekeivel azonosítsák magukat. Ez az oka annak a bizalmatlanságnak, amellyel a közönség ma az egyházaktól kiinduló társadalmi reformterveket fogadni szokta. A szabad versenyen alapuló társadalmi berendezkedés megengedhette magának, hogy a vallásos forrásból táplálkozó szabályok és értékmérők segítségével meglegyen. A kanti *Gesinnungsethik*⁵ formalizmusa pontosan megfelel a liberális és kapitalista korszak állapotának, amelyben a különböző, összefüggéstelen erkölcsi szabályok nem alkottak Szent Tamás Summáinak⁶ szellemében vett egységes, konkrét rendszert. A modern, tömeges társadalom összefüggéseiben azonban nem elég az egyén lelkületét számba venni, mert azonnal jelentkeznek az egyéni cselekedetnek a közösség egészére való hatásai is, tehát meg kell követelni, hogy az egyén cselekedeteinek társadalmi hatásait lemérje, és e felelőssége tudatában (*Verantwortungsethik*⁷) cselekedjék. Egy ilyen társadalmi összefüggésben azonban, ahol olyan nagy jelentősége van a társadalmi tervezésnek, az egészért való felelősségnek, a hosszú lejáratra szóló elhatározásoknak, az egész társadalmat összefogó megegyezéseknek, egyszerre kiderül, hogy mindehhez vallásos

⁵ *Gesinnungsethik* (német): „érzületetika”. Etikai koncepció, amely előírja, hogy az ember ragaszkodjon valamely etikai elvhez, normához, tekintet nélkül annak előrelátható negatív következményeire.

⁶ Utalás Aquinói Szent Tamás (1225–1274) *Summa Theologiae* című munkájára.

⁷ *Verantwortungsethik* (német): „felelősségetika”. Az az etikai felfogás, amely a cselekedetek hatását és következményeit, az azokért vallott felelősséget tartja elsődlegesnek.

gyökerű integráló erőkre van szükség, mert ha ezek a gyökerek elszakadnak, mint az az európai történelem szekularizált korszakaiban történt, akkor a társadalmi értékekből nem marad meg más, mint az emberi viselkedésnek a környezethez való alkalmazása, amelyben jó vagy rossz egyszerűen hasznosságot és eredményességet jelent, anélkül hogy felelni tudna arra kérdésre, mi a célja ennek a hasznosságnak és eredményességnek. Az alapvető, végső értékektől való elszakadásnak egyik tünete, hogy elszellemtelenedett korunkban semmi megfelelője nincs azoknak az alapvető típusoknak és képeknek, amelyekben a középkori keresztyén tapasztalat a keresztyén igazságot – példázatos jellegének megfelelően – megjelenítette, amilyenek a Hős, a Bölcs, a Szűz, a Szent, a Bűnbánó, a Keresztség, a Feloldozás, az Eucharisztia,⁸ a Jó pásztor, a Kereszt, a Megváltás. Az ilyen példázatos tapasztalatok („paradigmatic experience”) adják meg a lehetőséget, hogy a cselekvés különböző folyamataira különböző súlyt tudjunk helyezni, és az élet különböző fázisai és különböző helyzetei meg tudják kapni a maguk drámai jelentőségét. Az európai erkölcsiségnek a keresztyénség melletti másik alapvető tényezőjének, a racionalista humanizmusnak a kép- és példaanyaga kevésbé ismert és kevésbé gazdag, azonban az értékszemlélet regenerálásának itt is széles területe és lehetősége volna. Ilyen képek, példázatok és drámai elemek nélkül az emberi viselkedés, az emberi jellem és az emberi együttélés teljességgel szétesik. A kielégíthetetlen pénzkeresés, az öndokumentálás, a végtelenbe növekvő hatalmi komplexumok, az örökös lereagálás, a céltalan szórakozás, korunk megannyi jellemzői, mind különböző aspektusai ennek a szétesési folyamatnak, melyen a tudományos felismerés önmagában nem segíthet. Mert pl. az emberi lelkiállapotok és lelki típusok tisztára tudományos megközelítése szempontjából lehetséges és megengedett, hogy a szent és a hisztérikus között

⁸ Eucharisztia (görög): hálaadás. Tágabb értelemben a misét, szorosabb értelemben az Oltáriszentséget jelenti.

fokozati különbséget találunk; azonban a társadalmi együttélés szempontjából katasztrofálissá válhatik, ha elkezdjük – amint ez korunkban szokásos – a szenteket hisztérikusokként és a hisztérikusokat szentekként kezelni. Ha hiányoznak a társadalmi értékelés vallásos integráló erői, akkor helyettük álvallásos tényezők, valláspótlékká előlépett politikai ideológiák jelentkeznek. A szükséges integráló erőt a keresztyénségben megtestesült erkölcsi értékmérők kétségtelenül tudnák szolgáltatni, de a tradicionális keresztyén etika szabályai és rendszere erre magukban nem elegendők. A keresztyén etikának éppen az a teljesítménye, de egyben a paradoxonja is, hogy egy szomszédsági viszonyokon alapuló társadalom erényeit az egész emberiség viszonylatában alkalmazni kívánta, és a „szeresd felebarátodat” parancsát minden emberre vonatkoztatta. (Ez a kontraszt a nyugat-európai nyelvekben élesebben kirajzolódik, mert ezekben a „felebarát” szónak a „közeli”, „szomszéd” kifejezés, proximus, prochain, neighbour, Nächster felel meg.) Ma azonban a keresztyénségben megtestesült erkölcsi értékeknek a megváltozott, eltömegesedett viszonyokra való áttétele gyakorlati problémává vált. Ha tehát azt akarjuk, hogy a társadalmi élet ismét a vallás erőivel itatódjék át, s hogy ezek az erők keresztyén jellegűek legyenek, ez csak úgy lehetséges, ha azok, akik a keresztyén tradíciót képviselik, nem elégednek meg a vallás szokásszerű vagy intézményes formáival, hanem képesek a keresztyénségben adott végső vallásos tapasztalat alapvető forrásaiból meríteni. E feladat szempontjából a katolicizmus és a protestantizmus helyzete különböző. A katolicizmus előnye az, hogy sok tekintetben fenntartotta a keresztyénség kapitalizmus előtti társadalomszemléletét, s így könnyebben képes megérteni a társadalmi rendezésnek a vallásos erők felé mutató szükségleteit, s a tomizmuson keresztül régtől fogva megszokta, hogy társadalmi intézményeket filozófiai felfogások funkcióiként legyen képes felfogni. Jelentős a katolicizmusnak az a hajlandósága is, hogy a vallásos tapasztalatot igyekszik összekapcsolni szigorú ésszerűséggel és felelős gondolkodással, s ez a tulajdon-

sága teszi képessé arra, hogy bizonyos modern irracionalista mozgalmakkal szemben erős ellenállást tud tanúsítani. Viszont a katolikus szociológia veszélye az, hogy modern méretű társadalmi és társadalomszervezési kérdések megoldásánál is hajlik középkori mértékek alkalmazására, s így a korporativizmus,⁹ a céhrendszer, a hivatásrendiség propagálásával igen gyakran a totalitárius jellegű kisebbségi uralom számára szolgáltató fedőformákat. A protestantizmus viszont lényegesen közelebb van a modern ember világképéhez, az egyéni szabadság, önkéntes kooperáció, önségély és kölcsönös segítség gondolataihoz, amelyek a tekintélyuralom, a centralizáció és a túlszervezés fenyegető veszélyeivel szemben erőssé teszik. Azon felül nem szabad elfelejteni, hogy a tomizmus szisztematikus gondolkodásra való nevelőmunkája után milyen jelentősége volt a protestantizmusnak a modern racionalizmus kifejlesztésében, mely sokkal inkább képes megfelelni új helyzetek és váratlan tapasztalatok követelményeinek. Ugyanakkor azonban az individuális racionalizmusnak az a veszélye, hogy kizárólagos uralmában könnyen ahhoz a modern titanizmushoz vezet, amely semmiféle keretben, rendszerben és metafizikában nem hisz, csak az örökös változás és az örökös szenzáció dinamikájában.

A kérdés az, hogy a keresztyén gondolkodásnak ebben az új feladatában egyáltalán segítségére jöhet-e a szociológia, az emberi élet dolgainak ez a leginkább szekularizált felfogása. Semmi kétség, hogy a szociológiát nem szabad és nem lehet visszaegy-

⁹ Korporativizmus vagy hivatásrendiség – A korporativizmus (korporáció – lat. – egyesület, testület szóból) azoknak a szakmai szervezeteknek, szövetségeknek, ún. korporációknak a rendszere, amelyek a különböző társadalmi rétegeket foglalkozási ágak, hivatások és szakmák szerint egyesítik. 1927-ben a fasiszta Olaszországban a *Carta del Lavoro* (ol. – a munka okmánya) – a kormány gazdasági és szociális programja – alapján kezdték meg kiépítésüket. A hivatásrendiség gondolatát a katolikus egyház is átvette. XI. Pius 1931-ben kiadott *Quadragesimo Anno* című enciklikája szerint a céhszerűen szervezett, kötelező jellegű, szigorú belső fegyelmet tartó hivatásrendeknek kell alkotniuk egy új társadalmi rend alapját.

házasítani, s csak saját hitelét ásná alá, ha bizonyos témákat vallási meggondolások alapján szenteknek és érinthetetleneknek, bizonyos megállapításokat tilosaknak vagy kötelezőknek nyilvánítana, s megelégednék az ilyen módon adódó félutas megoldásokkal. Sokkal őszintébb dolog, ha a szociológus a maga módszerét és feltevéseit, bármilyen vallásos tételbe ütközzenek is, végigviszi a végső konzekvenciáig. Csak így érheti el, hogy megmutatkozzanak számára a szociológiai módszer összes lehetőségei: ugyanakkor viszont megjelennek a módszer határai és korlátai is, és ez az a pont, ahol a teológusnak hivatkoznia kell és lehet a maga, mélyebb tapasztalatokon alapuló érték-mérőire, nem pedig előbb, amikor ezzel csupán a szociológus munkáját bénítja meg, és eredményeit teszi felemásokká. Egy ilyen értelmű termékeny együttműködés teológia és szociológia között ma, amikor a szélső racionalizmus kifutotta a maga formáját, és megmutatkoztak a határai, sokkal könnyebben elképzelhető, mint egy fél századdal ezelőtt.

A teológus oldaláról nézve a legfőbb kérdés az, hogy milyen mértékig engedi meg a kísérletező módszer jelentőségét a vallásos gondolkodás keretén belül. Ha azt a felfogást vallja, hogy a társadalmi életre vonatkozó keresztyén igazság bizonyos élesen körülhatárolt megállapításokban foglalható össze, melyek időtlen érvényűek, akkor ezen belül a szociológiai gondolkodásmód számára alig marad hely. Döntő jelentőségű azonban, hogy a keresztyén erkölcsi állásfoglalás lényege nem absztrakt szabályokban, hanem sokkal inkább képekben és példázatokban van lefektetve, amelyek mindig egy adott társadalmi környezetbe beleágyazott konkrét kép segítségével akarnak vezetni. Ez pedig azt a követelményt támasztja minden keresztyén számára, hogy ne a konkrét képet utánozza le, amire esetleg egyáltalán nincs is meg a lehetősége, hanem Krisztus intencióját próbálja átvinni a legkülönbözőbb más helyzetekre, és a társadalmi feltételek változásával újra és újra teremtmény munkával ragadja meg azt, amit a változott viszonyokra a keresztyén tanítás alapvető példázatai és mintái mondanak. Ha pedig

a keresztyén igazságnak ez a felfogása helyes, akkor ez egyúttal a legélesebben megvilágítja a társadalmi normák jelentőségét a társadalmi élet számára, azt tudniillik, hogy egyrészt meg kell menteniök a cselekvő embert a végtelen lehetőségeknek és a folytonos változásnak a személyiséget megzavaró és szétszóró hatásától, másrészt viszont szabad teret kell hagyniök a változott helyzethez való alkalmazkodásra. Minthogy pedig a „szabadság érdekében való tervezés”-nek pontosan ugyanez a célja, ebből az következik, hogy ma a keresztyén etikai gondolkodás munkája és a szabadság érdekében való társadalmi tervezés munkája a legnagyobb mértékben egy irányban haladnak és haladhatnak. Más oldalról pedig azt állapíthatjuk meg, hogy az európai emberiség erkölcsi és szellemi fejlődésének két döntő tényezője, a vallás és az ész, a keresztyéniség és a racionális humanizmus – melyekből ma nem lehet előre látni, hogy végül is kettejük közül melyiké lesz a döntő szó – a mai történelmi helyzetben meglehetősen azonos feladatok előtt állanak, és meglehetősen azonos beállítást kell hogy felvegyenek, mert hiszen olyan ellenség jelent meg, mely mind a kettő számára halálos veszedelmet jelent: a mechanizált barbarizmus.

Ebben a szemléletben könnyen megoldódnak az evolucionizmus és a keresztyén modernizmus¹⁰ problémái. Egyrészt ugyanis világossá válik, hogy a folytonos fejlődés nem terjed ki az emberi élet végső, legmélyebb tapasztalataira („basic experience of life”), és teljesen felesleges, hogy a vallásos gondolkodás folytonosan igyekezzék a kor újdonságaihoz alkalmazkodni. Másrészt viszont világossá válik az evolucionizmusnak az az igazsága, hogy a készenlét mindenféle élőlény legdöntőbb erkölcsi kvalitása, ami vallásos, erkölcsi és kulturális téren azt a képes-

¹⁰ A keresztyén modernizmus a katolikus gondolkodásnak az az irányzata, amely a 20. század elején azért akarta megújítani a katolicizmust, hogy az képessé váljék a modern kor kihívásainak sikeres megválaszolására. X. Pius pápa 1907-ben *Lamentabili sane exitu* kezdetű dekrétumával és *Pascendi* kezdetű enciklikájával elítélte a modernizmust.

séget jelenti, mely folyton változó új helyzetekben tud azonnal és biztosan visszanyúlni alapvető, mély tapasztalatokhoz, és képes ezeknek a szellemében, nem pedig ezeknek szokásszerűen átörökölt, megmerevedett történeti formái szerint cselekedni.

A keresztyén erkölcsi gondolkodás regenerálásának ebben a munkájában első feladat annak megállapítása, hogy a társadalmi rekonstrukciónak előttünk nyitva álló lehetőségei közül melyik felel meg leginkább az élet amaz alapvető szemléletének, melyet keresztyénnek mondhatunk. Azon lehet vitatkozni, hogy ez az alapvető, végső keresztyén tapasztalás vajon miben áll, az eredendő bűnben, a megváltásban, a szeretet megszabadító és teremtő erejében, vagy pedig a keresztben, a szenvedés mélyebb értelmében. A lényeg az, hogy ezek azok a végső gyökerek, amelyekhez visszanyúlva a helyes magatartás szabályait újra meg újra értelmeznünk és átértelmeznünk kell. Le kell mérni a különböző gazdasági szervezési formák szociológiai távolhatásait – itt lehet nagy szerepe a szociológusnak –, s a keresztyénség szempontjából értékes vagy elvetendő voltukat nem azok szerint a formulák, jelszavak vagy külső formák szerint kell eldöntenünk, melyeket felvesznek, hanem azok szerint a végső hatások szerint, amelyeket a társadalom elmélyedt szociológiai ismerete alapján végsőleg a társadalomban és az emberi lélekben elő fognak idézni. Hasonlóképpen kell lemérni a keresztyén igazság szempontjából a társadalom politikai és társadalmi struktúrájára vonatkozó terveket is. A hagyományos keresztyén erkölcsi kódex minden egyes szabályát vizsgálat alá kell majd venni a modern tömegtársadalomban való értelmezés, átértelmezés és elmélyítés lehetősége és szükségessége szempontjából. Át kell vizsgálni először azokat az erkölcsi szabályokat, amelyek végsőleg a *fennmaradás* értékét szolgálják, mert míg egy egyszerűbb és áttekinthetőbb világban ezt a komplexumot néhány egyszerű normával és aránylag egyszerű problémával („ne öl”, „szabad-e a katonának hazája védelmében ölni?”) fel lehetett dolgozni, addig a modern tömegtársadalom

életében az emberi cselekedeteknek egy sokkal szélesebb területe az, amelyik összehatásában a többi egyének és az egész közösség fennmaradását számba vehetően érintik. Végig kell azután vizsgálni az *aszketizmus* problémáját abból a szempontból, hogy egyrészt az aszkézis hagyományos értékeléséből mi az, ami egy primitívebb gazdasági feltételek között élő világ szükségével függött csupán össze, és mi az, amelyben mélyebb értékek nyilvánulnak meg, melyek különösen alkalmasak arra, hogy a vágyak és szükségletek határt nem ismerő felkorbácsolásán alapuló modern világ korrumpálódásának határt szabjanak. Új formáit és új lehetőségeit kell találni a *magányosságnak* és az időleges visszavonulásnak, melynek számára a modern amerikai, német vagy orosz tömegtársadalmakban máris nem marad semmi hely. Ugyanakkor azonban a *tömegélmények* spiritualizálásának a módszereit és útjait is meg kell találni. Végül meg kell teremteni a *szervezett* emberi viszonylatok, pl. a gyári együtt munkálkodás erkölcsi kódexét, azok fegyelmét, viselkedési szabályait, felelősségi rendszerét, munkaserkentő tényezőit, külső presztízsét és belső hierarchiáját.

Mindézekkel a kérdésekkel kapcsolatban a legkülönbözőbb pontokon érezhetjük annak az új szellemnek a jelentkezését, mely tudatos körvonalazás nélkül is a „szabadság irányában való tervezés” gondolata felé mutat, s amely antifasiszta, antikommunista és antikapitalista egyszerre! Ez az új szellem mutatkozik abban a felfogásban, amely a nagyban való gazdasági szervezés értékét mind kevésbé pénzügyi kalkulációkban és magánköltésekben, hanem sokkal inkább organikus jólétben és társadalmi költségben méri le. Ezzel párhuzamosan jut mindig inkább előtérbe a munkára indító tényezők között a pusztán pénzügyi és anyagi szempontok mellett a szolgálat gondolata. Kialakulóban van a tőkésnek a bizonytalanságtól való túlzott félelme és a vállalkozónak és a spekulánsnak kalandorstílusa között egy egységes attitűd, amely arra igyekszik, hogy az alapvető szükségletekre vonatkozó társadalmi biztonságot általánossá tegye, ugyanakkor azonban társadalmi és kulturális

területen egy bizonyos kollektív vállalkozói szellemet hozzon létre. A szabadság felfogása mindig jobban eltávolodik a pénzügyi befektetés és a spekuláció képeitől, és mindig inkább a teremtő erő kibontakoztatásának a képére alakul át. Végül mind erősebb az *igazi* demokrácia felé való törekvés, amely nem elégszik meg az általános választójogban való párányi részesedéssel, hanem egy mélyre menő decentralizáció által igyekszik mindenki alkotói társadalmi feladatát róni. Nem bizonyos, hogy végül is ezek a tendenciák fognak győzni, de ha nem tudnak győzni, akkor korlát nélkül fognak érvényesülni azok a ma rejtett tendenciák, melyek egy harmadik világháború kirobbanása irányában működnek. A felvázolt Harmadik Útnak nem lehet sikere, ha előtérbe kerülnek azok az érdekek, melyek nem forradalmi módszerek alatt az alapvető társadalmi és gazdasági bajoknak csupán felületi orvoslását értik, nem pedig teljes és dinamikus társadalmi és gazdasági újjárendezést. Ezzel a veszéllyel szemben ismét csak a kérdésekkel való tudatos és bátor szembenézés, a társadalmi tudatosság segíthet.

Eddig a mű gondolatmenete. Benne mindenekelőtt érdeklődéssel vesszük tudomásul mindazt, amit az angol társadalomról mond, anélkül hogy ehhez továbbiakat tudnánk fűzni. Elvileg lényegesebb számunkra az, amit az értékek és az értékelés szociológiájáról, a keresztyén erkölcsiség regenerálásáról, a nevelés történeti feladatáról, az európai politikai fejlődés lehetséges Harmadik Útjáról és a szociológia feladatairól mond.

A társadalmi értékelés folyamatára vonatkozóan döntő jelentőségű és termékeny az a felfogása, mellyel minden társadalmi értéket két tényezőnek, egy végső élettapasztatatnak („basic experience of life”) és a társadalmi környezethez való alkalmazkodás adott történelmi szükségleteinek az összekapcsolódásaként fog fel. Az első nélkül a társadalmi értékek pusztán hasznossági értékekké redukálódnak, és üresek maradnak, a második nélkül a társadalmi értékek irreálisakká és pusztítókká válnak. A társadalmi értékeknek ez a felfogása az idealizmus és a materializmus Szküllája és Kharüdisze között az egyedül lehetsé-

ges termékeny megoldás. Végeredményben a tények és értékek kérdéséről van itt szó, azonban az egész megfogalmazást igen egészséges realizmus hatja át, aminek jellemző tünete az, hogy azt, amit Közép-Európában a német idealizmus szóhasználatával „abszolút érték”-nek neveznének, azt ő alapvető, végső élettapasztatatnak, úgy is mondhatnánk, az életről való végső tapasztalatnak, mélytapasztalatnak nevezi. E végső tapasztalat fontosságának a felismerése folytán jut el a keresztyénség erkölcsi hagyatékának ahhoz a – részéről teljesen szekularizált, de igen mélyen és végig átgondolt – méltatásához, mely művének legnagyobb értéke. A keresztyén erkölcsiségnek azt a jellegzetes vonását, hogy nem merev szabályokban, hanem a lélek visszhangját kiváltó képekben és példázatokban van lerögzítve, kétségtelenül nem ő ismerte fel, azonban nagyon termékeny az a felismerése, hogy a keresztyén erkölcsiség deformálódásának, korunk erkölcsi szétesésének és erkölcsi világképünk elszellemtelenedésének döntő oka éppen ezeknek a példázatos tapasztalatoknak („paradigmatic experience”) a meghalványodása, illetőleg merev normákká való megkeményedése.

Fontos momentuma e műnek a nevelés jelentőségének a teljes előtérbe állítása. Azok között a munkák között, melyek a modern társadalomfejlődéssel kapcsolatos társadalmi, politikai és gazdasági problémákkal, tervekkel és célkitűzésekkel foglalkoznak, ez az, mely nemcsak kimondja, hogy mindezek a tervek az ember teljes átnevelését és a nevelés alapvető reformját kívánják meg, hanem egyúttal ennek a programnak a kiindulópontjaira és gyakorlati elágazásaira is rámutat.

Politikai síkon nagy értéke e munkának, hogy az európai társadalmi és politikai fejlődés sokaktól kívánt Harmadik Útja számára világos és hátsó gondolatok nélküli programot ad. A „Harmadik út” kifejezést két vonatkozásban használja. A két szemben álló szervezési mód, a „laissez faire liberalizmus” és a totalitárius társadalomszervezés alternatívája között a szabadság érdekében való tervezésben látja a Harmadik Utat, minthogy azonban felismeri és kifejti, hogy a laissez faire liberalizmus fel-

támasztása a modern tömegtársadalom világában teljességgel lehetetlen, a szabadság érdekében való tervezés programja egyúttal a két szemben álló, többé-kevésbé totalitárius világnézeti program, a fasizmus és a kommunizmus között is Harmadik Utat jelent. Nyilvánvalóan látszik, hogy ennek a programnak semmi köze a Harmadik Útra irányuló azokhoz a célkitűzésekhez, melyek fasizmus és kommunizmus között végeredményben a gazdasági liberalizmus valamilyen korrigált formáját szeretnék feltámasztani, melyek tehát a modern, eltömegesedett társadalom fejlődési vonalát szeretnék valamiképpen meglassítani vagy megállítani. A szerző ugyanakkor, mikor teljesen tisztában van a modern tömegtársadalmi fejlődés közösségromboló és kultúrapusztító jelenségeivel, világosan látja azt is, hogy a benne megnyilatkozó folyamatokat semmi módon nem lehet megállítani, hanem csakis e fejlődés következményeinek a végső konzekvenciáig való vállalása után találhatjuk meg a közösségi erkölcsiség regenerálódásának és a kultúráképződésnek az új kiindulópontjait.

Kissé túlzottnak látszik az a nagy szerep, amelyet a szerző a szociológiának, a szociológiai tudatosságnak és a szociológusnak az új társadalmi értékelés kialakításában szán. Némileg emlékeztet ez a múlt századi naiv materializmusnak a tudomány valláspótló szerepére vonatkozó hitére, bármennyire is mélyen tisztában van a szerző azzal, hogy a társadalmi értékrend végső megalapozása nem tudományos kérdés. Semmi kétség, hogy társadalmi, történeti és erkölcsi tudatosságunk ma oly fokú, mint még a történelemben talán soha; azonban ma még nem tudhatjuk, mennyi ebből a tudatosságból az értelmi világosság kiterjedése és mennyi a válságtünet. Az előttünk levő műből az a meggyőződés érződik ki, hogy a magas fokú tudatosság most már állandó állapot kell hogy legyen közösségi életünknek, mert a modern tömegtársadalom összefüggésein csak így tudunk úrrá lenni. Ezzel szemben valószínűnek kell tartanunk, hogy ha egyszer a társadalmi értékelés új szervei és módszerei megszilárdulnak, a társadalom életében ismét bizo-

nyos szokásszerűség fog érvényre jutni, s ez így is van jól, mert a túl éles tudatosság túl sok alkotó energiát köt le. A tudatosságot elsősorban nem a modern tömegtársadalmi fejlődés követeli, hanem az ezzel járó válság. Ezt viszont a tömegtársadalmi fejlődés nem annyira okozta, mint inkább súlyosbította azzal, hogy olyankor jelent meg, amikor a társadalmi értékelés már válságba kezdett jutni, és szervei és módszerei, melyeknek hivatása lett volna az új helyzeten úrrá lenniök, már élettelenek vagy maguk is válságtól gyötörtek voltak. A szerző sokat utal a modern tömegtársadalmi összefüggések túlkomplikáltságára, valójában azonban nemcsak a túlkomplikálódás okozza az értékelési zűrzavart, hanem az értékelési bizonytalanság is fokozza a komplikáltság érzését. Ha némileg szokatlanul hangzik is, azt kell mondanunk, hogy az erkölcsi értékelés szerveinek és módszereinek a regenerálódásával a társadalmi összefüggések lényegesen le is fognak egyszerűsödni. Ez nem jelenti természetesen a tudatosságnak a mai helyzetben való lebecsülését valamiféle ködös irracionizmus javára, hanem annak hangsúlyozását, hogy válságos helyzetben nem a merő tudatosság, hanem tudatosság, bátorság és készenlét, mint *erkölcsi* kvalitások a döntők. Hogy ez a gondolat a szerző gondolatmenetének is az irányában fekszik, az annál valószínűbb, mert maga is utal a készenlét morális kvalitásának a jelentőségére, s mert a tudatosságra használt kifejezése (awareness, nem consciousness) az éberség vonatkozását is magában foglalja. A „tudatosság” szerepével párhuzamosan a „tudós” szerepét sem szabad túlfeszítenünk. Ha szociológus alatt az európai válság néhány igazán nagy diagnosztáját értjük, akkor kétségtelenül el lehet fogadnunk a jövő társadalmi értékvilág kialakításában a szociológusnak szánt fontos szerepet. Ha azonban a szociológiát mint a tudományos üzem egyik szakágát tekintjük, akkor ebben az értelemben a „tudós”-tól nem szabad többet várnunk, mint amennyit adhat. Az új értékelési rend kialakítása végsőleg mégiscsak olyanoknak a személyes teljesítményein fog nyugodni, akik azonfelül, hogy teljes egységben képesek látni a válság és a kibon-

takozás erkölcsi, tudományos és politikai aspektusait, személy szerint is egyszerre bírnak erkölcsi, tudományos és politikai hitellel és hivatottsággal az értékek terén való útmutatásra.

1943. évi kiadásban. (Bibó István *Válogatott tanulmányok. 1935–1979.* Magvető Könyvkiadó; Budapest, 1990. I. kötet 243–270, *BIM* 9. 51–77.)

Horváth Barna ebben a munkában azt tűzi ki célul, hogy a jog működését érje friss tetten a génusz perében, abban a drámai pillanatban, amikor a génusz a per dramatizált és intézményesített formájában tragikus módon összezsugorodik környezetével és ebben az összezsugorulásban egyszerre elbukik és felmagasztosul. A feladott kérdés tehát jogszociológiai kérdés. A munka azonban több irányban is túlnő ezen a kereten és mind a génusz lélek- és társadalomtana, mind a történeti lélek- és társadalomrajz síkján, mint pedig az irodalmi értékű lélekábrázolások között a Szókratesszel és Johannával (Jeanne d'Arc) foglalkozó irodalom legelső vonalába emelkedik.

HORVÁTH BARNA: A GÉNIUSZ PERE SZÓKRATÉSZ – JOHANNA

(Universitas Francisco-Josephina, Acta Juridico-Politica, 3.) Kolozsvár, 1942.

Horváth Barna ebben a munkában azt tűzi ki célul, hogy a jog működését érje friss tetten a génusz perében, abban a drámai pillanatban, amikor a génusz a per dramatizált és intézményesített formájában tragikus módon összezsugorodik környezetével és ebben az összezsugorulásban egyszerre elbukik és felmagasztosul. A feladott kérdés tehát jogszociológiai kérdés. A munka azonban több irányban is túlnő ezen a kereten és mind a génusz lélek- és társadalomtana, mind a történeti lélek- és társadalomrajz síkján, mint pedig az irodalmi értékű lélekábrázolások között a Szókratesszel és Johannával (Jeanne d'Arc) foglalkozó irodalom legelső vonalába emelkedik.

Kétségtelenül jogszociológiai vonatkozású a mű legsajátosabb mondanivalója. Nem könnyű szellemesség, hanem egy részleteiben is mélyen átgondolt analízis eredménye az a konklúzió, mely szerint a génusz perében a per génusza mutatkozik meg. Így van ez azért, mert a génusz legmélyebb lényegénél fogva perlekedés a világgal, s ha ez a perlekedés nem is mutatkozik meg minden esetben intézményes és látható formában, mégis a per az, amely a génusznak a világgal való szembenállását, magárahagyatottságát, a környezet számára való kibírhatatlan voltát, a környezetnek a génusszal szemben való ingerültségét, s végül a génusz elbukását a legpregnansabb és a legdrámaibb formában jeleníti meg. „Nem minden génusz kerül bíróság elé és mégis minden génusz perlekedik a világgal és a tökéletes kibontakozásnak arra a magaslataira tör, melyet csakis perben

érhet el." A perben azonban nemcsak elbukik a génius, hanem fel is magasztosul, sőt azt lehet mondani, hogy voltaképpen csak a per, s a benne összesűrített közösségi szemlélet teszi igazán géniusszá. Semmi kétség, hogy az Apológia, a per és a vértanúság nélkül Szókratész nem lett volna az, aki, és elmaradt volna Platón és azon keresztül az utókorra tett megrendítő hatása. A per tragikus konfliktusában elbukó génius a fennálló társadalmi és jogi rend kemény kérgén rést üt, és éppen ezen a résen keresztül fészkelődik be és épül ki a méltányosabb, emberségesebb, fejlettebb, árnyaltabb új társadalmi és jogi rend. Másik oldalról áll az is, hogy: „Nem minden per a génius nagy pere és mégis minden per kissé a génius pere." Minden pernek megvan a maga kis, lokális géniusa. „Minden igazi jogvita per küzdelem a jogért... minden perben elvérzik... a jogeset az egyik perfél értelmezésében." „Minden perben megvan... hacsak elenyésző mértékben is, az az áldozat, amelyet az élet hoz a rendért." A jog örök és alapvető jelensége a jogtétele és a jogeset összeütközése: minden per felsebzi a jogesetet, hogy lemészárolja a géniust. Idővel azonban felhalmozódnak az elvérzett érdekek és értékek, s éppen úgy, mint a génius, áttörök a társadalmi lelkiismeret kemény kérgét és újból meg újból méltányosabb és hajlékonyabb erkölcsi tartalommal töltik meg a jog szigorú és merev formáit. A génius pere tanít meg arra, hogy a jog fejlődésével a szerepek kicserélődnek: A perben a génius ítélte meg a jogtételek értékmérőinek a színe előtt, azonban a perben lemészárolt nagy génius vagy elvérzett kis értékek történelmi távlatban maguk válnak értékmérőkké, amelyek színe előtt a per jogtételei és bírái méretnek le és ítélte meg el. S ahogyan a kis perben is benne van a per géniusa, azonképpen a génius sorsa maga is tulajdonképpen nem más, mint tömör és felnagyított jelképe az eleven lélek működésének.

Ez a gondolatmenet az eljárási jogszemlélet finom eszközeivel világít bele a génius perének jogszociológiai távlatába. Legnagyobb mélysége és finomsága abban áll, hogy éppen úgy,

ahogyan a per bemutatja a génius apológiáját, elítélését és felmagasztaltatását, mutatja be nekünk a génius perén a jog apológiáját, elítélését és felmagasztaltatását, a jog örök funkcióját és a jogfejlődés örök dialektikáját: azt, hogy éppen azoknak a pereknek a sokaságán keresztül, melyekben erőszakot tesz az igazságon és halálra ítéli a géniust, éppen ezekben a perekben drámai erővel kiütöző értékkonfliktusok tisztító erejénél fogva, válik a jog emberségesebbé, mélyebbé, méltányosabbá, hajlékonyabbá. Mindezt bemutatja a jog eszközeivel meggyilkolt géniuszok, Szókratész és Johanna perén, melyekről évszázadok óta a jog tökéletlenségét, hiábavalóságát és hatalmi tényezőktől való függését olvasták le. Hogy ez sikerült neki, azt egyrészt a módszer mélységeinek és realizmusának, másrészt a jog örök erkölcsi és társadalmi funkciójában való mélységes és meleg hitének lehet tulajdonítani.

De nem kis teljesítmény ez a mű mint *történelmi* munka sem. E minőségében természetesen meglévő adatokra és mások által végzett kutatásokra támaszkodik. Az a mód azonban, ahogyan az adott anyagra ráépíti mindazt a következtetést, feltevést, hozzávetést, valószínűséget, analógiát s a képzelet megengedett játékait, amiket az adatok kínálnak s egyben még el is bírnak, s ahogyan nem téved a képzelet önkényes kombinációi közé, de a meglevenítésnek egyetlen lehetőségét sem mulasztja el, mindebben a vérbeli történész alkata mutatkozik meg. Mikor például azt a politikai közhangulatot akarja érzékeltetni, melyben Szókratész pere lezajlott, utal arra, hogy mennyi hasonlóság van a Periklész ragyogókorát követő háborúvesztésből és rémuralomból lassan regenerálódó athéni közhangulat és a Trianon utáni Magyarország közhangulata között. Ezzel az egyetlen odavetett megjegyzéssel minden elemzésnél és részletkutatásnál közelebb hozza hozzánk azt, hogyan vált lehetlenné az új érában Szókratész helyzete, aki továbbra is a maga régi, „liberális" módján botránkoztatta meg az embereket a hivatalos vallás ellentmondásaira, az átnemesített, de erotikus izzású barátság szépségeire s az emberek üres önelégültségére

vonatkozó megjegyzéseivel. Egy másik megjegyzésével az „ifjúság megrontásának” vádját – melyről maga megállapítja, hogy a meglévő adatok alapján pontos mibenléte nem tisztázható – hozza a megérthetőség közelségébe: rámutat arra, hogy a fiúszerelem, melyet a hivatalos erkölcs elítélt, egész Athénben divatos volt és senki sem foglalkozott volna vele, ha Szókratész ezt a divatot követte volna, azonban megbocsáthatatlanná vált az, hogy *idealizálta*. Nagyon érdekes Johanna perének; a szereplő személyeknek, és a per menetének széles és epikus, de egyben összefogott leírása és megelevenítése. Különösen színezi és teljessé teszi ezt a megelevenítő erőt a munka finom és árnyalt, de ugyanakkor kemény és kíméletlen tárgyilagossága, mely bizonyos részben a szerző jogászai étoszában gyökerezik; ez a tárgyilagosság sehol sem válik terméketlen relativizmussá, mert átsugárzik rajta a génisszal szemben a csodálat és a megrendülés; vádlóival szemben pedig az emberi megértés és sajnálat melegsége.

Érdeemes ideiktatnunk a két géniusz történeti és *eszmétörténeti* teljesítményére vonatkozó összefoglaló értékelést, mely egyúttal az egész mű lendületét és melegségét is érzékelteti. „Még ma is nehéz kifejezni, miért halt Szókratész vértanúhalált. Egy sajátságosan átmoralizált szenvedélyes szexualitásaért s azon keresztül egy közvetlen isteni inspirációért, amellyel meg akarta javítani a közösséget. Meghalt az ilyen inspirációból táplált eszményi közösségért, amelyben az „önvizsgálat és mások vizsgálata nélkül nem érdemes élni” elve uralkodik s amely talán hasonlít némileg a sztoikus bölcsék köztársaságához... Nem csupán az egyén autonómiájáért halt meg, hanem a bölcs uralmáért vállalta a vértanúhalált, aki szerelmével és isteni inspirációjával uralkodik a közösségen.” „(Johanna) segíti azokat, akiknek élénk meggyőződése, hivatás- és küldetéstudata van. Segíti azokat, akiknek lelke ég az igazságosságért... Segíti a tisztaszívű katonát és politikust. Segíti a parasztot és a népet; amikor arról van szó, hogy feltámad az idegen elnyomás ellen, amikor maga veszi kezébe sorsa intézését, amikor lesöpri az

asztalt, hogy romlott vezetőinek a helyes utat kijelölje, hogy a maga öserejének mélységeiből hozza fel a kincseket, amelyekkel pótolja a vezetés fogyatékoságát. Johanna segíti végül a nemzetet, amikor arról van szó, hogy róla nélküle a legszebb birodalmi és nemzetközi tervek kedvéért se döntsenek és határozzanak.”

Jelentős adalék Horváth Barna munkája a géniusz *lélek- és társadalomrajzához* is. Fentebb már utaltunk arra, hogy miben foglalja össze a géniusz lélektani és társadalomtani problémáját: a magasabb értékek által való átfűtöttségben, ennek folytán a megmerevedett erkölcsi rendben élő közösség számára való elviselhetetlenségben, a kialakult társadalmi és konvencionális rend útvesztőiben való ügyefogyott bizonytalankodásban; a környezettel való tragikus összeütközés provokálásában és végül a tragikus összeütközés; a per drámáján keresztül való magasba szárnyalásban. A szükségszerű perlekedés és konfliktus hangsúlyozása talán magára vonhatja az egyoldálúság vádját, ha azokra a zseniális *korokra* gondolunk, melyek a géniuszt anélkül repítik magasba, hogy megölnék. De ez a vád megerőslenedik a mű ama igen találó és igen fontos megállapításának a színe előtt, mely szerint a géniusz egy bizonyos közösségi szemléletben, egy bizonyos közösségi helyzetben válik azzá, ami; továbbá az által a – hamis romantikától megtisztított – szemlélet által, mellyel a mű Szókratész és Johanna lélekrajza kapcsán az átszellemültség vonásai mellett meglátja és fontosnak ítéli a robusztus realizmus; az egészséges józan ész és a természetes humor vonásait is. A géniuszról szóló művek között kimagaslik azzal a mértéktartással, mellyel felismeri a géniuszban az egészségesnek és rendellenesnek, a közönségesnek és rendkívülinek az együttes meglétét. A legmélyebbre menő és a legbátrabb tárgyilagossággal veszi sorra Szókratész és Johanna testi megjelenésének, szexuális alkatának, társadalmi előzményeinek meghatározó erőit s lelki arcuknak, erkölcsi és értelmi képességeiknek, pályájuknak és perbeli viselkedésüknek fény- és árnyoldalait. És ennek az elemzésnek, mint minden

magasrendű tárgyilagosságnak, megvan az a csodálatos következménye, hogy az árnyoldalaknak részletekbe menő; metsző és kíméletlen elemzése nem gyengíti, hanem erősíti azt a hatást, ami egészében a géniuszból kiárad.

Végül utoljára, de nem utolsó sorban kell megemlítenünk a könyv mindvégig fordulatos, élvezetes és lebilincselő nyelvét, ami a meglelevenítő erővel együttesen azt eredményezi, hogy ez a munka a két géniusz egyéniségének irodalmi értékű feldolgozásává válik. Maga a szerző szákszerűen végigvezet bennünket azon az irodalmi hatáson, melyet főleg Johanna alakja kiváltott és bemutatja; főleg Voltaire, Schiller, Anatole France, Péguy¹ és Shaw művein, hogyan veszi ki a géniuszból mindenkor a neki szóló mondanivalóit. Ha ebbe a perspektívába állítjuk bele Hörváth Barna munkáját és elfogadjuk a mű céljának azt a megszűkítését, hogy elsősorban a jogász számára szóló és a jogról szóló mondanivalóit akarja megragadni, akkor elégtétellel állapíthatjuk meg, hogy sajátos és egyszeri tudományos eredményein túl azok közé az irodalmi értékű feldolgozások közé sorakozik, melyekben a géniusznak az utókorra való megtermékenyítő hatása méltó közegei keresztül, a legpregnánssabban mutatkozik meg.

1943. évi kiadás. A kötetben: *BIM* 9. 45–50.)
(*Szellem és Élet*, 1943. 3–4. 174–177. Kötetben: *BIM* 9. 45–50.)

Charles Péguy (1873–1914): francia költő, író

JOGFILOZÓFIA, SZOCIOLÓGIA, POLITIKA, NEMZETKÖZI JOG: EGYETEMI ELŐADÁSOK

A JOGELMÉLET FŐ KÉRDÉSEI TEGNAP ÉS MA

A jogelmélet központi kérdése a jog fogalma; s ezzel kapcsolatban újból meg újból elhangzik Kant megjegyzése: „a jogászok még mindig keresik az ő jogfogalmukat”, s hozzágondolhatjuk e megjegyzéshez: Nem is fogják soha megtalálni.

Valóban, a jogelmélet egész eddigi története nem biztat azal a reménnyel, hogy a jogbölcsesek kutatásaik eredményeképpen egy nap éppúgy fel fogják fedezni a jog fogalmát, mint ahogy Newton felfedezte a szabadesés törvényét. Jogfogalma ugyan minden jogelméleti rendszernek van, időnként néha uralkodó jogfogalomról is beszélhetünk, de egyszer s mindenkorra még nem határozta meg a jog fogalmát senki. A legvéglegesebbnek szánt, s legkörültekintőbben meghatározott jogfogalom is a következő nemzedék kritikájának keresztútjében előfeltevések, előítéletek és hátsó gondolatok halmazává foszlik széjjel. Ilyen körülmények között vajon nem volna-e indokolt, hogy a tudományos akadémiák és a jogi karok a jog fogalmára nézve is kimondják azt, amit egykor a francia akadémia mondott ki a kör négyszögesítésére vonatkozólag: „nem fogad el többé olyan pályamunkát, mely ezzel a kérdéssel foglalkozik.”

S ha a jogelmélet a maga központi kérdését nem tudja véglegesen megoldani, vajon lehet-e várni tőle, hogy egyáltalán megoldja bármely kérdését is? Van-e egyáltalában előrehaladás a jogelmélet tudományában?

Talán úgy nyerhetünk erre feleletet, ha visszapillantunk egy emberöltővel és szemügyre vesszük, mik voltak a jogelméleti kutatás fő kérdései a századfordulón és mik a jogelmélet fő kérdései ma.

A századforduló jogelméletének egyetlen uralkodó csillagzata és irányító elve volt: a pozitivizmus. Alig látszott vitásnak, hogy a jogelméletnek és vele a jogtudománynak, ha valódi tudomány rangjára akar emelkedni, a pozitív joggal, a valóságos joggal, az igazán érvényesülő joggal kell foglalkoznia, nem pedig az állítólag természettől velünk született, a dolgok természetéből vagy az észből levezethető joggal, azaz a természetjoggal. A pozitivista jogbölcsészek meg voltak győződve afelől, hogy a természetjogról a pozitivista jogelméletre való áttérés épp oly döntő lépés a jogelmélet igazi tudomány rangjára való emelkedésének az útján, mint a csillagászatnak az asztrológia gyermekes babonáitól való megtisztítása.

De a természetjog hitelvesztése egyelőre nemcsak megújulást, hanem nagy űrt is okozott a jogelmélet kérdéseinek körében. Egyszerre gyermekesnek tunk fel mindazok a kérdések, amelyek a természetjog elméletének fő kérdései voltak: hogy mi volt az ember ősalapota, milyen jogok születtek vele az emberrel, a társadalmi összszződés, az isteni jog, a legjobb államforma kérdései, a fennálló jog igazolása vagy érvényének megdöntése, valamint annak megállapítása, hogy a természetjog szabályai Isten akaratából, az emberi természetből vagy a tiszta észből származnak-e. A jogelmélet addig ismert fő kérdéseinek ilyen radikálisan értelmetlenné válása vagy egy fél századra úgyszólván megbénította a jogelmélet művelését, s a kutatást inkább a történeti és gyakorlati vizsgálódások irányába fordította. Éppen a századfordulón jelentkezett már a visszahatás a gyakorlati és történeti szempontok túlzott előnyomulásával szemben, és felmerültek azok a tételes jogilag meg nem oldható vitakérdések, amelyek döntő jogelméleti kérdései lettek a századforduló nemzedékének.

A jogelméleti kutatás két irányban indult meg. Mindkét irány pozitív volt, harcosan és megingathatatlanul pozitív; mindkét irány a valóságos, a pozitív jogot akarta megragadni és tudományosan feldolgozni, de a két irány ellentétes szükségletekből indult ki és mindkettő egész mást értett a valóságos jog alatt.

Az egyik irány azt tekintette a jogelmélet feladatának, hogy a tételes, a valóságos jogból elvonja a legáltalánosabb közös tulajdonságokat, a mögöttük lévő végső előfeltevéseket, a belőlük nyerhető fogalmi jegyeket, s az ezekről szóló ismeretet a rendszerbeli egység és a módszerbeli tisztaság követelményei szerint foglalja egybe. Minthogy általános érvényűséget keresett, de világért sem etikai színezetű általános természetjogi szabályokat, szükségképpen a jog tiszta formafogalmai felé tájékozódott, s az újkantiánus filozófiára támaszkodva egy formális, logikai pozitivizmushoz jutott el. Hamarosan kiterjesztette az egység követelményét nemcsak a jogról szóló tudományra, hanem a jog anyagára magára is, és így szükségképpen odajutott, hogy a jogot kizárólag normának, szabálynak tekintse, mert a normákban találta meg azt az összefüggésre, egymás igazolására és rendszerré alakulásra irányuló tendenciát, amelyben az egység követelményét szemléltethette.

A másik irány a pozitivista jogelmélet alatt nem a pozitív jog normatív elemeinek, hanem a pozitív jog tényeinek kutatását értette, s azokat a valóságos emberi magatartásokat, társadalmi tényeket, lelki folyamatokat, melyek a jogban jelentkeznek, s erre akarta a pozitív jogelméletet, mint a jog természettudományát vagy legalábbis mint a szociológia egy részét felépíteni.

A logikai és a szociológiai pozitivizmus egymástól majdnem teljes idegenségben folytatta a maga kutatásait, alig véve tudomást arról, hogy a mind a kettő által alapvetőnek tekintett pozitivizmust annyira eltérő értelemben lehet venni. A szabadság kérdéséről eltekintve a kétféle irányzat még vitákban is alig találkozik egymással. Úgy harcoltak egymással, akár a modern tengeri háborúban a csatahajók, amelyek nem szemben ütköznek össze, hanem egymással párhuzamosan rohannak egy irányba, s eközben próbálják megtalálni azt a sebességet, amelynél a legelőnyösebb helyzetben vehetik tűz alá a másikat. A századforduló jogelméletének fő kérdései között első, már szinte nem is vitakérdés, mint inkább iskolai feladat volt minden jogbölcsész számára: a természetjog tételeinek és a természetjog

lehetőségének a cáfolata. Hogy mi a természetjog, azt szabatosan meghatározni nem könnyű: az egyik meghatározás szerint egy tértől és időtől független, örök érvényű jogi kódex szabályaiból áll, a másik szerint nem több mint a mindenkori erkölcsi közmeggyőződésnek a mindenkori jog helyességére vonatkozó része. Mindenesetre természetjogi minden olyan szabály, mely nem a tételes jogot létrehozó társadalmi apparátus eljárásai és aktusai során jön létre, hanem logikai vagy etikai ítélkezés, tehát szellemi művelet útján, és mégis tételes jogi érvényességet igényel. Az újkor egész folyamán mind a pozitívizmus uralomra jutásáig az ilyen, az emberi természetből vagy az észből levezethető jogi szabályok kutatása volt a jogelmélet legelőkelőbb feladata. Mindinkább általános igazságként szerepelt az a tétel, hogy semmilyen jogi kérdésben nem lehet egy bizonyos jogi meggyőződés igazságát kimutatni, mert a különböző korok és népek meggyőzései között oly eltérések vannak, melyekben gondolkodás útján nem dönthetünk: eltérések vannak a végső célokban, a társadalom általános rendjében és az egyes jogintézményekre vonatkozó meggyőzésekben, s nincs olyan egységes tudományos módszer, mely ezek között választani tudna. A természetjogról szóló vita mindinkább abba az eredménybe torkollott, hogy természetjog valójában nemcsak hogy nem tárgya a jogelméletnek, hanem egyáltalán nem is létezik, és az úgynevezett természetjogi szabályok tulajdonképpen nem mások, mint a jog helyességére vonatkozó erkölcsi szabályok, s mint ilyenek, éppúgy nem érinthetik a pozitív jogról szóló tudomány tartalmát, mint ahogyan a történeti alakok erkölcsi megítélése nem változtat a történeti múlt tudományosan megállapítható tényein.

Legszélesebb körű és leghevesebb indulatokat kiváltó vita-kérdése volt ennek a kornak a szabadjog körül dúló háború. A szabadjogi iskola hívei síkra szállottak a jogalkalmazás területén uralomra jutott tudományoskodással és az írott jog alapján való meddő fogalomkereséssel szemben, sőt gyakran a jogalkalmazásnak mindennemű törvényes és írott jogi megkötésé-

vel szemben is. A vita eredetileg nem a jogelmélet területén keletkezett, hanem a tételes jogtudósok és a gyakorlati jogászok körében, s főleg azokban az országokban csapott magasra, ahol egy túl merev kódex, mint Franciaországban, vagy a túl merev jogalkalmazás, mint Németországban, nagy úrt támasztott a jog és az élet között. A vitában régebbi korok problémafeltevésai tükröződnek: hasonlóan állottak szemben egyik oldalról a francia forradalom racionalizmusa, mely a bírót a törvény, helyesebben a benne megnyilvánuló nemzeti akarat pusztá szolgájának tekintette s nemcsak a bírói jogalkotást, de még a kódexek kommentálását is el akarta tiltani; másrészt a romantikából kifarjadt jogtörténeti iskola, mely a jogot a *népszellem* megnyilvánulásának tekintette, tehát a törvényeket és a jogalkalmazást egyaránt csak mint a népszellem pusztá megnyilvánulását értékelte.

A századforduló körül a vita a jogalkalmazás kérdése köré koncentrálódott: az lett a központi kérdés, hogy vajon a jogalkalmazás során a bíró a törvény alapján automata módjára pusztá logikai dedukcióval hozza meg az ítéletet, vagy pedig a maga ösztönös jogérzetéből és a társadalom szükségleteinek mérlegeléséből merítve szabadon teremtsen meg a jogot?

A szabadjogi mozgalom által provokált ádáz harc a jogelmélet művelőinél már lényegesen leszűrtébb formákban jelentkezett. A formális pozitívizmus hívei, élükön Somló Bódoggal, nem azt vitatták, hogy a bírónak ne lehetne része a jogalkotásban, hanem azt, hogy ez nem szükségszerű, s a mindenkori tételes jog [dönti el, van-e része; mennyi ez a rész, s a tételes jog], ha akarja, a bírót a logikai automata működésére is szoríthatja. A formális pozitívizmus természetjognak bélyegezte azt az állítást, hogy a bíró a jogszabályon szükségképpen túlmegy, mert a jogszabályon kívül eső tényezőknek a feltevése, amely a jogi ítéletet szükségszerűen meghatározza, nem lehet más, mint természetjog. A szociológiai pozitívizmus szerint éppen a formális pozitívizmus jelent titkos természetjogot, mert hiszen a jogi élet közvetlen, pozitív lélektani és társadalmi tényezőit

jogon kívüli logikai értékmérők alapján, a jog logikai zártságának és ismerettárgyi egységének a követelményei alapján akarja meghatározni. Mai szemmel nézve a szabadság körüli vitára kezdettől fogva az alapfogalmak nagymértékű tisztázatlanságát találhatjuk jellemzőnek. Az a francia forradalmi racionalista tétel, hogy a törvények a nép akaratát jelentik, az a logikai követelmény, hogy a bíró ítélkezésével egy egyszerű szillogizmust vezet le, nyilvánvalóan fikció. Az a romantikus állítás viszont, hogy a törvény a népszellemben már előre készen van, s az a szabadjogi hit, hogy a bírói ítélet az ösztönös jogérzetből terem meg, lehet igaz, de a szóban forgó folyamat a valóságos lefolyást valamilyen misztikus homályba burkolja.

A századforduló jogelméletének többi fő kérdései már úgyszólván a formális pozitívizmus, a szociológiai pozitívizmus irányainak belső kérdései lettek, s bár az elmélet nagy ellentételei bennük is tükröződtek, a másik irány rendszerint még a probléma létéről is alig vesz tudomást. A formális pozitívizmus szívesen foglalkozik az egyes elemző szakjogtudományoknak mindazokkal a kérdéseivel, melyek a jog fogalmának elemzésével kapcsolatba hozhatók. Ezek között első helyen áll az alanyi és tárgyi jog dualizmusának kérdése: az, hogy miként viszonylik a jogszabályokban lefektetett jog, a tárgyi jog az egyeseket megillető jogosítványokhoz, az alanyi joghoz; mi az alanyi jog mértéke: a jogosított személy akaratkijelentése-e, vagy pedig érdekeinek a védelme; s hogyan viszonylik az alanyi jog a tárgyi joghoz: vajon a tárgyi jog az, amely a már meglévő alanyi jogokat intézményes védelemmel látja el, vagy éppen a tárgyi jog az elsődleges, amelynek árnyékában az egyes alanyi jogok kialakulhatnak. Hasonló kérdés az anyagi jog és az alaki jog közötti különbség kérdése: hogy melyik az elsődleges: azok az általános jogtételek, melyek az egyesek jogait és kötelességeit általános szabályokban fejezik ki, vagy azok az eljárási perrendi szabályok, melyek a bíróságok és hatóságok előtti eljárás folyamatát és technikáját szabályozzák. Hasonló kérdés a jog és állam viszonya: az állam a jog egyik intézménye-e a sok kö-

zül, vagy éppen fordítva, a jog az állam pusztá kikenyszerített parancsa-e?

Mindezekre a kérdésekre a logikai pozitívizmus oly módon kereste a feleletet, hogy minden felmerült megoldásra a logikai zártság, a rendszerbeli egység és ellentmondásmentesség mértékét alkalmazta.

A szociológiai pozitívizmus a másik oldalon hamarosan túljutott azokon a primitív kísérleteken, melyek minden jogi jelenséget valamely biológiai szükségletre akarnak visszavezetni [s ezáltal próbálták a jogelmélet természettudományos jellegét biztosítani]. Ehelyett mind nagyobb mértékben a jog szociológiai kutatására vetette magát, s ennek során elsősorban azokat a közösségeket vette vizsgálat alá, melyek a jogot létrehozzák, s melyeken belül a jog érvényesül. Ezzel kapcsolatban itt is felmerült az állam és jog viszonyának a kérdése; de a kérdés itt nem az volt, hogy melyiket illeti a logikai elsőbbség, hanem az, hogy a jogtörténet különböző korszakaiban s a különböző primitív népeknél a jogalkotó tényező az államhatalom apparátusa volt-e, vagy pedig más, szervezetlenebb, nem-állami közösségek, papi testületek, bírói fórumok vagy szokásjogi tényezők. Ezzel kapcsolatban a szociológiai irány a modern jogéletben is keresni kezdte a nem-állami eredetű jogalkotás központjait a munkaadói és munkásszervezetek gyakorlatában s a gazdasági élet különböző felsőfokú szerveződési jelenségeinek körében. A szociológiai kutatás is szembekerült az alaki jogi eljárások és anyagi jogi szabálytartalmak ellentétével, de ismét nem a logikai elsőbbség vonatkozásában, hanem annak vizsgálata során, hogy vajon a különböző korok és jogterületek világában melyik van részletesebben és csiszoltabban kiművelve: az emberi életviszonyokat rendező általános szabályok, vagy pedig az ezekből folyó jogi lehetőségek érvényesítését szolgáló peres eljárások. Végül különös súllyal foglalkozott a szociológiai jogtudomány – éppen annál a szoros kapcsolatnál fogva, mely a szabadságjogi iránnyal összekötötte – a különböző jogász (bírói, ügyvédi, igazgatási) funkciók lélektani és társadalomtani összefüggéseivel.

Ha ezek után végigtekintünk a jogelmélet időközi fejlődésén, ugyanezeknek a kérdéseknek a mai állásán s a jogelmélet mai új kérdésein, vajon találunk-e fejlődést és találunk-e olyan eredményeket és igazságokat, melyek egy nemzedékkel előbb még vitások voltak, ma pedig minden további jogelméleti kutatás kétségbe nem vont közkinccse?

Az a két irányzat, amely a századfordulón a természetjog elárvult hagyatékát friss erővel és látszólag teljesen új elvekkel birtokba vette, a közben eltelt idő alatt arra kényszerült és odáig jutott, hogy felvett és felvetett alapelveit teljes következetességgel végiggondolja és gyakorlatilag alkalmazza. A formális pozitivizmus Hans Kelsen *Tiszta jogtan*ának rendszerében jutott el oda, hogy levonja az összes konzekvenciáit annak a kiindulópontnak, mely szerint a jog nem tény, hanem norma, és pedig mind az erkölcsi szabályoktól és követelményektől, mind pedig a társadalom reális lélektani és társadalmi tényeitől független norma.

A szociológiai pozitivizmus viszont a jog tényeinek részletes statisztikai, leíró és történeti feldolgozása útján kényszerült arra, hogy igazolja és revidálja azokat a látszólag nagyon pozitív jellegű, de valóban igen primitív általánosításokat, melyeket annak idején hiányos és töredékes tényismeret alapján mint szociológiai igazságokat állapított meg.

Hogyan alakultak és hová jutottak ezenközben azok a nagy vitakérdések, amelyek a század eleji jogelmélet irodalmának uralkodók voltak?

A természetjog kérdése a századfordulón lezárt kérdésnek látszott s a legtöbb akkor modern szerző csak azért foglalt állást a természetjoggal szemben, hogy magamagát is meggyőzze a természetjog véglegesen és visszavonhatatlanul elintézett voltáról. A természetjogra vonatkozó gondolkodás mégis továbbfejlődött azóta is, és pedig egészen különös és szokatlan módon: továbbfejlődött azért, hogy a pozitivista szerzők újból megújából megvádolták egymást burkolt természetjogi gondolkodással s újból meg újból le akarták leplezni egymás természet-

jogi hátsó gondolatait. Így állapította meg Pikler¹ a magát nagymértékben pozitivistának valló utilitarisztikus jogbölcseletről, hogy a hasznosság elve, melyet az ösfoglalás s a tulajdon igazolására is felhasználtak, tiszta természetjog; azonban ugyanígy kimutatták Pikler „velünk született jogérzetének”, Stammler „szabadon akarók közösségének” és számos más jogelméleti alaptételnek a természetjogi jellegét is.

Ebben a leleplezésben a legbuzgóbb és legtürelmetlenebb a tiszta jogtan iránya volt. Szerinte közjog és magánjog, tárgyi jog és alanyi jog megkülönböztetése és különválasztása valójában a liberalizmus természetjogát szolgálja, de természetjog az állam megszemélyesítése, a legfőbb bíróságok jogalkalmazásának szabályszerűsége és így tovább. Mindezek a leleplezések egy csomó jogi fogalomról, amelyek a tételes jogba is rég bevontak (amilyen például az alanyi jog, a magánjog, az életviszony fogalmai), be akarta bizonyítani, hogy azok jogilag nem lényegesek, nem jogi, hanem jogon kívüli fogalmak s a jog megítélése szempontjából nincs jelentőségük. Ezzel az egész eljárással szemben azután fölvetődött az az igen jogos kifogás: vajon egy jogelmélet, amely nem a tételes jog apparátusának közbeiktatásával, hanem tudományos, logikai, tehát szellemi művelettel állapítja meg a jogi normák tartalmának a jogászi vagy nem tisztán jogászi, vagy nem eléggé jogászi jellegét, nem válik-e maga is természetjoggá, logikai természetjoggá?

Különösen szembeszökővé vált ez a jog végső alapjának kérdésében, mert ha a jog norma, meg kellett keresni annak végső érvényalapjait, ezt pedig a formális pozitivizmus nem találhatta meg másban, mint egy feltételezett alapnormában, mely egyszerűen a jog követését írja elő. Ezt az alapnormát fel kell tételeznünk, ha nem akarjuk, hogy az egész jogrendszer értelmetlenné váljék, s ez a feltételezés nem más, mint a természetjogi rendszerek szétszórt természetjogi tételeinek pontra való

¹ Pikler Gyula (1864–1937): jogbölcse, egyetemi tanár, a Társadalomtudományi Társaság tagja

összesűrítése és erkölcsi követelmény helyett logikai szükségszerűség jellegével való felruházása. Ezen az úton mind általánosabbá vált az a felfogás, hogy a jog fogalmára vonatkozó legáltalánosabb, formális kategóriákat kereső tanok végeredményben ugyanazokhoz a dogmatikus általánosságokhoz vezetnek, mint a természetjog, ha nem is etikai, de logikai vonatkozásban.

Más oldalról a szociológiai pozitivizmus is furcsa módon visszavezetett a természetjoghoz. A szabadjogból kiinduló kutatások során a jogalkalmazói funkció lélektanának a vizsgálata rávezetett arra, hogy vannak tételek, éspedig jogilag formulázott tételek, amelyek semminemű pozitív jogforrásban nem szerepelnek, a jogi aktusokban még nem jutottak kifejezésre, de szellemi úton létrejövve már kész formulázásban részei a jogászai közmeggyőződésnek, és a bíró éppen ezekből merít, mikor az elvont jogtétel és a konkrét jogeset közötti űrt áthidalja; s ezekre egyáltalán nem kielégítő azt mondani, hogy rajtuk keresztül valamilyen erkölcsi szabály érvényesül. A Kúriának azt a döntvényét, mely kimondja, hogy a veszélyes üzemek, pl. automobil üzemben tartója akkor is felelős az üzem körében történt balesetért, ha annak előidézésében közvetlenül nem vétkes, még lehet valamilyen erkölcsi közmeggyőződésre visszavezetni. De már azt a másik kúriai határozatot, amely az előbbit kiegészítve kimondja, hogy ez a felelősség csak az üzem veszélyességének körén belül történt balesetre vonatkozik, tehát beáll akkor, ha valakit a vonat elgázol, de nem áll be akkor, ha valaki a „veszélyes üzem körében” a peronon elcsúszik és lábát törí – lehet logikus és kézenfekvő szabálynak, de nehéz erkölcsi szabálynak mondani. Kétségtelen, hogy mielőbb ezt a szabályt a Kúria pozitív jogi erejére emelte volna, a legtöbb jogászai asztaltársaság, megkérdezettven, ugyanebben az értelemben döntött volna. Előttünk van tehát egy szabály, mely egyelőre nélkülözi az érvényesülés tételes jogi garanciáit s a tételes jog formái között még nem jelent meg, hanem csupán szellemi síkon létezik, mindamellett a jogászai közvéleményben megformulázva, logikailag, lélektanilag és szociológiailag teljesen készen áll arra,

hogy bármelyik pillanatban, minden további átformálás nélkül mint már meglévő jogot észlelje a jogalkalmazó: ezt a szabályt kétségtelenül nem lehet pusztán erkölcsi szabálynak vagy pusztán kívánatos jogszabálynak nyilvánítani, de nem lehet kész tételes jognak sem tekinteni: nem jogi aktusban jött létre, hanem szellemi művelet útján, mégis tételes jogi érvényességhez jut: mi tehát a természetjog, ha nem ez?

A formális és a szociológiai pozitivizmus tehát teljesen ellenkező kiindulásból, teljesen különböző módszerekkel a természetjog szükségszerűségének kérdésében mégis teljesen analóg eredményre jutottak.

A századforduló másik nagy problémája: a szabadjog kérdése a jogelméletben szintén a harmonikus és kiegyensúlyozott megoldások felé halad. A logikai pozitivizmus e kérdésben a jog logikai zártságának tanát vallotta, mely szerint a jog fogalmából és a benne adott egységből szükségszerűen következik, hogy egy bizonyos jogrendszer minden pillanatban logikailag zárt egészet képez, melynek alapján minden lehetséges jogeset eldönthető, mert amire nézve a jog hallgat, az jogon kívüli terület, melynek jogi megítélésére nem is kerülhet sor. A formális pozitivizmusnak azonban, amikor vizsgálat alá vette jogszabályoknak formailag ellentmondásmentes, logikailag zárt egységet, rá kellett jönnie arra, hogy a bírói ítélet a törvény rendelkezését nem általánosságban, hanem egyes esetre vonatkozóan tartalmazza, s a bírói ítélet is norma, csak hogy egyedi norma, melynek a maga egyediségében a bíró az alkotója. Ez a művelet pedig logikailag nem különbözik attól, amelyet a törvényhozó végez, mikor az alkotmánytól kapott felhatalmazás keretén belül az alkotmány konkretizálásaképpen törvényeket alkot. Ha a törvény és ítélet egyaránt jogi normákat tartalmaznak, akkor közöttük a különbség fokozati, s végeredményben minden jogi norma abban a részében, mely az általános szabályt reprodukálja, jogalkalmazás, abban pedig, mely azt az egyes esetre vonatkoztatja, jogalkotás.

Nem pihent azonban ugyanez idő alatt a szociológiai pozi-

tivizmus iskolája sem, mely viszont a szabadjogi irányzatnak szolgáltatta annak idején az elméleti fegyverzetet. Egyrészt az etnológiai jogtudomány és a jogtörténet mind több fényt derített a jogalkalmazás körére és szerepére a régi jogban és a primitív jogban, másrészt az amerikai jogi realizmus írói mind közelebről analizálták azokat a lélektani folyamatokat, melyek a jogalkalmazóban, a bíróban a jogalkalmazás, az ítélelhozatal során létrejönnek és lefolynak. Kiderült ezen az úton, hogy a régi jogban és a primitív jogban éppúgy, mint a mai jogalkalmazó lelki világában, jogalkotó és jogalkalmazó tevékenység összefolynak, s az általános jogtételnek az egyszeri, soha nem ismétlődő jogeset egyediségéhez való hozzáigazítása során egyaránt sor kerül a már meglévő tételes jogszabály hű reprodukálására és a jogeset egyediségétől kiváltott spontán, teremtmő döntésre.

A bírói funkció logikai elemzésének és szociológiai kutatásának ez a közös eredménye, melyet Horváth Barna foglalt egymást alátámasztó és egymást kiegészítő harmonikus egészbe, ma nemcsak a jogbölcsezt, hanem a tételes jogtudományok művelőjét és a gyakorlati jogászt is megóvjá azoktól a szélsőségektől, melyek a fogalomhajhász jogászat és a szabad jogászat egykori vitájában nemcsak a jogelméleti gondolkodás zsákutcájaként jelentkeztek, hanem a gyakorlati jogászokat is a szörszálhasogató tudományoskodás vagy az irracionális önkényeskedés végletei felé vitték.

Az alanyi és tárgyi jogok dualizmusának egykor oly vitatott kérdésében szintén nyugvópontra jutott a jogelmélet. A logikai pozitívizmus legtisztábban végiggondolt rendszere, a tiszta jogtan azt hangoztatta, hogy az alanyi jog valójában egyáltalán nem önálló kategóriája a jogtudományoknak, hanem pusztá reflexe annak, hogy a tárgyi jog egyes személyek meghatározott akaratkijelentéseivel kapcsolatban a jogi szervekre meghatározott kötelezettségeket ró. Ennek a szélső állásfoglalásnak a kritikája során Ereky István² mutat rá arra, hogy az alanyi jog

² Ereky István (1876–1943); jogász, egyetemi tanár, az MTA tagja

valóban nem önmagában megálló ősjelensége a jognak, hanem funkcionális összefüggésben áll a pártatlan bírói jogalkalmazás jelenlétével és fejlettségével. Végül Duguit-nek³ ugyancsak tiszta jogtani rendszere az alanyi jog kategóriáját teljességgel a jogi helyzet fogalmára vezeti vissza.

Ugyanekkor a szociológiai pozitívizmus analitikai iránya az említett logikai-dogmatikai kutatásoktól teljesen függetlenül a jogi helyzetek elemzésére vetette magát, melynek során részletesen felkutatta és rendszerezte azokat a lehetőségeket, amelyek a jog technikai differenciálódása során az egyes állampolgárok számára a jogban alanyi jogokat és kötelezettségeket, igényeket és képességeket, váratásokat és veszélyeket, felelősséget és kivételezettséget létesítenek.

A logikai elemzés és a szociológiai kutatás tehát ezen a ponton is egymástól teljesen függetlenül eljutott oda, hogy anélkül, hogy az alanyi jogot akár a tárgyi jognál magasabb rendű alapvető felsőbb kategóriának, akár tökéletesen elhanyagolható reflexhatásnak tekintse, az alanyi jogot és vele együtt a többi lehetséges jogi helyzeteket szoros és funkcionális összefüggésben lássa a jogi eljárásoknak, jogi szerveknek és jogi aktusoknak azzal a technikai apparátusával, mely ezeket a jogi helyzeteket létrehozza és védi.

Hasonlóképpen alakult [a helyzet] az alaki és anyagi jog vitakérdésében, melynél a formális, logikai analízis mindinkább az alaki jognak az egész jogrendszert tartó vázára helyezte a hangsúlyt, ugyanekkor a szociológiai, különösen történeti kutatás arra mutatott rá, hogy a jog kezdeti, primitív stádiumában nem a jogelvek, a jogi szentenciák vannak készen, hanem azok a formális, szakrális procedúrák, amelyeknek keretén belül az egyesek jogvitái elintéztet nyernek. Anélkül, hogy ez az eredmény az alaki jog számára bármiféle elvi elsőbbséget igényelne, logikai és szociológiai síkon párhuzamosan mutat rá az eljárási jog fontosságára és a jogra jellemző voltára.

³ Léon Duguit (1859–1928); francia közigazgatási jogász, és alkotmányjogász

A jogi közösségek kérdésében a formális pozitivizmus kezdetben arra hajlott, hogy csupán az állam differenciálódott, logikailag tagolt és rendszeres egység felé törekvő jogrendjét méltassa figyelemre, s ennek keretén belül az államot teljes, az egyes jogi és természetes személyeket és kisebb közösségeket csupán az államnak alárendelt részleges jogrendeknek tekintse. Azonban a mind élesebb és kihegyezettebb logikai elemzés során a formális, tiszta jogtan arra kényszerült, hogy magát az államot is a nemzetközi jogrend egy részközösségének ismerje el, és ilyen módon teljesen relatívvá tegye az állam és más jogközösségek különbségét és viszonyát. Ugyanekkor a pluralizmusnak a szociológiai pozitivizmusból kinőtt iskolája a logikai elemzés eredményeitől teljesen függetlenül jutott el oda, hogy az állam mellett más rejtettebb és szervezetlenebb közösségek jogalkotó tevékenységét is felismerje, és ennek során a jogforrások régi tana helyébe, mely az alkotmány, a törvény, a rendelet és szabályrendelet hagyományos hierarchiája mellett a szokásjogot is, alig-alig, kelletlenül fogadta el jogforrásként, most olyan pluralista jogforráselméleteket állítson fel, melyek felismerik és kutatják az állami jogforrások és szokásjog forrásain kívül a különböző gazdasági szervezetek megállapodásainak, bírói szervek és nem-állami szervezetek joggyakorlatának, a tudományos irodalomnak, sőt különböző társadalmi deklarációknak a jogforrási szerepét is.

Szó sincs arról, hogy ezek az elméletek szükségképpen lezárt és hajszálla azonos eredményekre jutottak volna. Ha azonban visszaidézzük a századfordulónak a társadalomra és joggyakorlatra is hatást gyakorolt jogelméleti vitáit, melyek gyakran emlékeztetnek a tyúk és tojás elsőbbségének kérdésére, azt kell mondanunk, hogy a jogelmélet fejlődése felmutat olyan erőket, melyek ezt a tudományt túljuttatják a terméketlen spekulációból és felületes általánosításból eredő álproblémákra, s a jogelmélet, miközben ezeket a kérdéseket megoldja, egyben a rendszeresebb és valóságához hívebb jogismeret felé is halad. Ha ezenközben a jog fogalmáról a legváltozatosabb elméletek

keletkeznek, ezeknek az a jelentőségük, mint a fizikában az anyag, az energia, a fény mibenlétére vonatkozó elméletnek, melyek, mint megannyi munkahipotézisek, a későbbi elméletek világánál túlhaladtaknak bizonyulnak; a maguk idejében azonban hozzájárultak a rendszeresebb és realitásabb természetismeret kiépítéséhez.

Az eltelt emberöltő jogelméleti kutatásai a logikai elemzés és szociológiai ténykutatás keretében mozogtak, és ezeken a pontokon hoztak kézzelfogható eredményeket. A jog tényeinek szociológiai kutatása távolról sincs befejezve és valójában nem is fejeződhet be soha; a jog logikai elemzése, bár lehetőségei ugyan csak kimeríthetetlenek, az eddigi eredmények után, úgy látszik, veszített aktualitásából.

Ha azt kérdezzük, hogy a jogelmélet fő kérdéseinek mai állása mellett mely kérdések mutatkoznak a jogelmélet holnapi fő kérdéseinek, akkor a jogszociológia, főleg lélektani és néprajzi kutatás továbbhaladása mellett valószínűnek kell mondanunk, hogy az eltelt emberöltő alatt oly mostoha elbánásban részesült jogi értéktan is új virágzásnak fog indulni. Nagyon sokat beszélnek a természetjog reneszánszáról és kétségtelen, hogy a közeljövő jogelméletének egyik fontos feladata lesz annak kikutatása, hogy ennek az újjászületésnek mik a lehetőségei és a problémái. Kétségtelen, hogy ez az új természetjog nem akar a régi módjára etikai és közgazdasági eszmefuttatásokat direkt jogtételek erejére emelni, de nem elégszik meg egy formális jogtudománnyal sem, mely nem néz a jog mögé, nem nézi a jog célját, s így a felét elveszíti annak, ami a jog lényegét jelenti (Pound⁴).

E pillanatban inkább csak az a negatív eredmény áll előttünk, hogy a természetjog a jogrendszer elméletének bizonyos végső kérdéseinél és határpontjainál kikapcsolhatatlanul felmerül, és ha nincs is egy örökérvényű természeti kódex, van a helyes és szükségszerű jognak egy térben és időben változó, de szük-

⁴ Roscoe Pound (1870–1964): vezető amerikai jogtudós

ségszerű elemeket is felmutató mértéke. [Amint Horváth Barna mondja: „A gyermek korlátozott cselekvőképessége, a követ sértetlensége, a bíró függetlensége, a minimális életszükségletek: táplálkozás, ruházkodás, lakás, pihenés; fejfenntartás lehetőségének legalább általánosságban és a környezethez alkalmazkodó mértékben való biztosítása, a jogos önvédelem, a jog biztonsága és méltányossága, a szerződések megtartása és revideálhatósága, önbíráskodás helyett bírói vagy legalább hatósági jogvédelem: mind olyan pozitív követelmények, amelyek természetjogi jellegére nagy valószínűséggel következtethetünk.”] E pillanatban a jogelmélet az ilyen tételek megállapításánál nagy óvatossággal jár el. A századforduló óta annyiszor, oly nagy apparátussal bizonyították be, hogy semminemű általános érvényű természetjogi tétel nem állhat meg, hogy a jogelmélet mai művelőinek egy bizonyos félelmet kell leküzdeniük magukban, mikor odáig merészkednek, hogy újból természetjogi tételek érvényességét vitassák: ez azonban végül aligha fogja a jogelméletet eltéríteni a természetjog kérdéseinek a kivizsgálástól. Igaz, hogy ezzel elveszítjük azt a büszke öntudatot, hogy a mi korunk emelte a jogelméletet igazi tudomány rangjára, megszabadítva azt a természetjog sötét, középkori babonájától. Viszont megnyugodhatunk abban, hogy a természetjogi kérdések fonalának újrafelvételével azon az úton haladunk, melynek Platon és Arisztotelész, Szent Ágoston és Aquinói Szent Tamás, Grotius és Hobbes, Rousseau és Kant munkássága a határkövei.

Magántanári próbaelőadás. Szegei Ferenc József Tudományegyetem, 1940. június 13.

(A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Tanulmány Kiadó, Budapest, 1993. 314–325.)

BUDAPESTI TUDOMÁNYEGYETEM, TÁRSADALOMELMÉLETI TANSZÉK-PÁLYÁZAT, KURZUSTERV

Előadási tervezet négy félévre

	Társadalomelméleti főkéllégium Heti 2-3 óra	Társadalomelméleti speciál-kollégium Heti 1 óra	Társadalmi értéktani speciál-kollégium Heti 1-2 óra	Magyar társadalmi kérdések Heti 1-2 óra	Szeminárium Heti 2 óra	Praktikum Heti 1-2 óra
1. félév	Társadalomalkotó tényezők. /Természeti környezet, hatalmi tényezők, tekintélyutánszás, történeti tényezők, hagyomány, nemzetiség, fajtság, vallás, célképzetek stb. elemzése/	A nemzet. /A nemzeti eszme története és a nemzeti közösség társadalomtana./	A társadalmi értékrend. /A karizmatikus, tradicionális, hatalmi, racionalizáztikus, utilitarizáztikus, ideológikus, mítikus társadalmi értékelemek./	A magyar paraszti társadalom	A szociológia története	Társadalomrajzi művek olvasása.

	Társadalomelméleti főkéllégium Heti 2-3 óra	Társadalom- elméleti speciál- kéllégium Heti 1 óra	Társadalmi értéktani speciál- kéllégium Heti 1-2 óra	Magyar társadalmi kérdések Heti 1-2 óra	Szeminárium Heti 2 óra	Praktikum Heti 1-2 óra
II. félév	<i>Társadalmi funkciók</i> /Eszmei irányítás és befo- gadás, vezetés és követés, elit és átlag, közvélemény és ellenzék. Papi, katonai, tanítói, értelmiségi, politikai, termelői szerepek./	<i>Az elit társadalmi funkciója.</i>	<i>Az európai társadalom fejlődése és a kereszténység.</i>	<i>Az úriember társadalmi eszménye és az úri rend helyzete a társadalomban.</i>	Modern szocioló- gusok.	Statistikák társadalomtani elemzése.
III. félév	<i>Társadalmi alakulatok</i> /Társ. Egységek és relá- ciók, közösségen belüli és közösségek közötti társadalmi helyzetek. Szervezett és szervezetlen, homogén és komplementer alakulatok. Család, rend, osztály, állam stb./	<i>A város szociológiája</i>	<i>A társadalmi eszmék története</i>	<i>A kisebbségi kérdés társadalomtana.</i>	Magyar szocioló- gusok.	A napisajtó társadalomtani elemzése.

	Társadalomelméleti főkéllégium Heti 2-3 óra	Társadalom- elméleti speciál- kéllégium Heti 1 óra	Társadalmi értéktani speciál- kéllégium Heti 1-2 óra	Magyar társadalmi kérdések Heti 1-2 óra	Szeminárium Heti 2 óra	Praktikum Heti 1-2 óra
IV. félév	<i>Társadalmi változások</i> /Keletkezés, változás, meg- szűnés a társadalomban. Fejlődés, újítás, forradalom. A változás spontán, akarat és értelem elemei, ideológia, utópia, mítosz./	<i>A marxizmus társadalom- elmélete.</i>	<i>Az európai társadalom válsága.</i>	<i>A közgazgatás társadalmi szerepe a legújabb korban.</i>	Az európai válság- irodalom. /Spengler, Ortega, Huizinga./	Szociológiai vonatkozó irodalmi művek olvasása.

Előadási tervzet négy félévre. D			
Társadalomelméleti főkollegium. Het 1-2 óra.	Társadalomelméleti székhelyi kollegium. Het 1 óra.	Társadalom elméleti székhelyi kollegium. Het 1-2 óra.	Magyar társadalmi kérdések. Het 1-2 óra.
I. félév. Társadalomelméleti főkollegium. Het 1-2 óra.	A társadalom fogalma és története. A társadalom fogalma és története. A társadalom fogalma és története.	A társadalom fogalma és története. A társadalom fogalma és története. A társadalom fogalma és története.	A társadalom fogalma és története. A társadalom fogalma és története. A társadalom fogalma és története.
II. félév. Társadalomelméleti főkollegium. Het 1-2 óra.	A társadalom fogalma és története. A társadalom fogalma és története. A társadalom fogalma és története.	A társadalom fogalma és története. A társadalom fogalma és története. A társadalom fogalma és története.	A társadalom fogalma és története. A társadalom fogalma és története. A társadalom fogalma és története.
III. félév. Társadalomelméleti főkollegium. Het 1-2 óra.	A társadalom fogalma és története. A társadalom fogalma és története. A társadalom fogalma és története.	A társadalom fogalma és története. A társadalom fogalma és története. A társadalom fogalma és története.	A társadalom fogalma és története. A társadalom fogalma és története. A társadalom fogalma és története.
IV. félév. Társadalomelméleti főkollegium. Het 1-2 óra.	A társadalom fogalma és története. A társadalom fogalma és története. A társadalom fogalma és története.	A társadalom fogalma és története. A társadalom fogalma és története. A társadalom fogalma és története.	A társadalom fogalma és története. A társadalom fogalma és története. A társadalom fogalma és története.

A 20. SZÁZAD JOGBÖLCSELETE

Kolozsvári jogfilozófiai előadások

E félévi előadásaim tárgya a 20. század jogelméletének ismeretése. Az idő nem fogja engedni, hogy a 20. század minden jelentős jogelméleti írójáról és jogelméleti művéről megemlékezzem, sőt azt sem, hogy minden jogelméleti rendszert ismerthessek. Még lehetne ugyan csinálni, de kár volna, mert a sok név felsorolása és a sok, részben egyező, részben eltérő tanítás ismertetése együttvéve csak egy nagy összevisszaságot hagyna hátra mindazoknak az emlékezetében, akik – s nyilván tisztelt hallgatóim túlnyomó része ilyen – nem választják élethivatásuknak a jogelmélettel való foglalkozást. Ehelyett inkább a 20. századi jogelmélet fő gondolatainak a fejlődését szeretném önök előtt felvázolni. Azt szeretném érzékeltetni, milyen előzmények után jelenik meg egy tudományos gondolat, hogyan terebélyesedik rendszerre, hogyan él tovább, milyen ellenállásokat győz le, hogyan hajlik el, hogyan hat más gondolatokra, hogyan szárad el, vagy hogyan tagolódik be a tudomány maradandó eredményei közé.

A tudományos gondolat lényege az általánosítás: az, hogy a konkrét világ ezerszínűségébe rendet, egységet és kiszámíthatóságot vigyen bele. A tudományos igazság sorsa tehát a helyes *általánosítás* képességén áll vagy bukik. Több életjelenség, aminek az ismétlődése, az ellentmondása vagy az életünkbe való belenyúlása nyugtalanította és bizonytalanná tette lelkünket, vagy felkeltette ismeretvágyunkat: több tudományos tétel, melyek egymás mellett harmonikusan meg nem állhatnak, vagy kiegészítést kívánnak, valamiképpen kiváltja a gondolkodóból azt a kívánságot, hogy a felvetődött kérdést magasabb, *általá-*

nosabb síkon egyeztesse össze, mérje egymáshoz, foglalja rendszerbe. Megszületik tehát a tudományos tétel, mely igazságot akar kifejezni az általánosságnak valamilyen magasabb fokán. Döntő azonban az, hogy a megszületett tudományos igazság elválik azoktól a *személyes folyamatoktól*, melyben létrejött, önálló életet kezd élni, s a meglévő igazságoknak, a tudománynak a rendszerében folytatja immár kigondolójától független életét.

Hogyan születik a tudományos gondolat? Semmiképpen sem előzmény nélkül. Az a romantikus elképzelés, mely szerint a zseniális gondolatok minden előzmény nélkül pattannak ki a gondolkodók agyából, mindenesetre hamis. Az ilyen hirtelen támadt gondolatok is előzmények, esetleg nem tudatos előzmények után érnek meg, s a legszorgosabb részletmunka eredményében is, ha valóban gondolat, van valami felvillanásszerű. S a tudományos gondolat előzménye nem valami önkényes gondolat vagy esetleges esemény: a fáról leesett alma, állítólagos esete Newtonnal azért történhetett, mert Newton a megfigyelésben és a gondolkodásban arra a pontra jutott, ahol bizonyos jelenségek egységes magyarázatára volt szüksége. A tudományos gondolat kiváltója mindig a szükség: az életnek vagy a gondolkodásnak a szüksége.

Ezért kétféle jellegzetes előzménye van: az élet és az előző tudományos irodalom. Vagy az élet, a társadalom, a politika, a gazdasági problémák, a szellemi élet jelenségei vetnek fel olyan problémákat, melyeknek megértése és megoldása magasabb általános magyarázó rendet kíván, vagy a meglévő tudományos irodalom jut a saját gondolataiból származó következmények végiggondolása útján olyan kérdések elé, melyek feleletet kívánnak.

A legtöbb tudományos fordulatban a két tényező együtt hat. Szükséges is, hogy a két tényező együtt hasson, mert azt a tudományt, mely kizárólag az addig kialakult, s mai világunkban rendszerint írásban leszögezett tudomány gondolatain és kérdésein tőpreng tovább, az akadémikus elszáradás veszedelme

fenyegeti, az a tudomány pedig, mely csupán a közvetlen szemlélet alapján; a gondolkodás addigi eredményeinek az ismerete nélkül akarja az élet problémáit megoldani, a dilettantizmus vakvágányára kerül, vagy legalábbis arra kényszerül, hogy saját erejéből fáradságosan gondoljon végig rég végiggondolt előkérdéseket.

Marxnak az a gondolata, hogy a világtörténelem osztályharcok története, csak két feltétel mellett születhetett meg: az egyik feltétel az előtte zajló politikai és társadalmi történés, mely valóban osztályharcot mutatott; a másik feltétel az előtte járó tudományos irodalom, mely Hegelnél csúcsosodott ki abban a gondolatban, hogy a világtörténelem egységes törvényszerűségnek van alávetve. Ha akármelyik feltétel hiányzik; nem merülhet fel az a gondolat, hogy a világtörténelem osztályharcok története. Az, hogy a gondolat ebben a formában megszületett, Marx személyes műve. Ugyanazt a tudományos gondolatot másképpen is meg lehetett volna fogalmazni, ugyanazt az életjelenséget másképpen is lehetett volna értelmezni: pl. úgy, hogy a világtörténelem gazdasági rendszerek harca, vagy úgy, hogy a zsarnokság és a szabadság harca, vagy úgy, hogy a születés szerinti és a tehetség szerinti kiválasztás harca. Marx nem ezeket választotta, hanem az osztályharc értelmező gondolatát. Ennek is kétségtelenül vannak előzményei Marx születési, társadalmi, nemzetiségi körülményeiben, de ezek elemzése után is, amire most nem kell kitérnünk, feltétlenül marad valami, ami a gondolatban a gondolkodónak teljesen személyes, magyarázhatatlan és másra vissza nem vezethető hozzátetele.

Ebben az önálló sorsban a tudományos tételnek, úgy, ahogyan kétféle előzményből született meg, két irányban kell helyt is állnia: a meglévő tudományos tételekkel szemben és az élet valóságával szemben. Felsorakoznak az új tétellel szemben az általa megtámadott vagy mellőzött régi tételek: tagadják az új tétel használhatóságát; megvilágosító erejét, rámutatnak azokra a tényekre, melyek cáfolják az új tételt, igyekeznek rámutatni azoknak a következményeknek a lehetetlenségére, melye-

ket az új tétel következetesen végiggondolva magában hordoz. Mindezt azért, hogy bebizonyítsák a maguk igazságának elégséges voltát, azt, hogy az új tételre szükség nincs, mert az általa megoldandóként felismert kérdés megoldását ők már magukban rejtik. Minden valamirevaló tétel ugyanis a régi igazságokat nemcsak tagadásba veszi, hanem gyakran egész problémafelvetéseket, melyek megválaszolására mások nem kis időt és fáradságot fordítottak, mint feleslegeseket félretesz és leegyszerűsít. Ezért igyekeznek a régi problémafelvetések hívei az új tétel éles és erőszakos voltát kimutatni s az új tétel által középpontba állított kérdést kevésbé éles, egyeztető, kiegyenlítő megoldásokkal és meghatározásokkal úgy megválaszolni, hogy azonközben az ő problémafelvetéseik is érvényben maradjanak.

Ez az új igazság érvényesülésének az első fázisa, hogy úgy mondjuk, az első menet. Nagyon erőtlennnek kell lennie annak a tudományos tételnek, amely már ebben elvérzik; hiszen itt elsősorban akadémikus jellegű támadásokat kell legyőznie. Mindamellettt már ez a fázis is csiszol, módosít valamit az új gondolaton, megmutatja azokat a pontjait, ahol a legkönnyebben félreérthető, ahol világosabbnak kell lennie, ahol túl sokat markol: ki kell tehát egészítenie magát néhány magyarázó hozzátétellel, hogy a légvaskosabb félremagyarázások ellen vértesse magát.

A tudományos gondolat sorsának második szakaszában komolyabb ellenfelekkel kell számolnia. Az új gondolat nemcsak azokban a tudósokban vált ki ellentmondást, akik életük művével érdekelve vannak egy régebbi gondolat érvényességében. Ellentmondást vált ki, és ez az igazi erőteljes ellentmondás, a tudósokban és a céhszerű tudományon kívül álló, gondolkodó emberekben egyszerűen azért, mert ezek tapasztalata, meggyőződése vagy belső megérzése szerint a tétel nem egyezik a tényekkel, vagy egyenesen erőszakot követ el rajtuk, vagy valami alapvető értéket sért, amely tényekkel vagy amely értékekkel ők viszont éppen szoros kapcsolatban vannak, ezért, hogy

úgy mondjam, a bőrükön érzik, hogy az új tétel részben vagy egészben téved. Már nem egy elszáradt, régi tétel viaskodik az újjal, hanem a tényeknek egy más, ellenkező látása, s ha az elég erőteljes, megszületik az ellenkező értelmű tényekből levont ellentétel, az antitézis. Ennek megjelenése azonban nem olyan szükségszerű, mint azt Hegel hármás felállításában – tézis, antitézis, szintézis – találjuk: antitézist csak a nagyon erősen, élesen, mondhatnám erőszakosan fogalmazott s a tényeken sok ponton erőszakot tevő tudományos tételek váltanak ki.

Ehhez képest az ellentétellként megjelenő tudományos tételek is magukon viselik a főtétel élességének a jeleit, ezért igen gyakran abban a hibában is szenvednek, hogy abban az igyekezetben, hogy a vitatott tétel feltűnő elemének az ellenkezőjét mondják, a vitatott tétel mélyebb, sebezhetőbb pontjait nem veszik észre, sőt, ők maguk is elfogadják a főtétel kiinduló pontját éppen avégből, hogy szembeszállhassanak vele. Erőteljes tudományos gondolat tehát ritkán dől meg csupán az antitézis hatására.

Ha azonban élesen előállított antitézis nem is jelenik meg, megjelennek az új tétel különböző pontjaira való korrekciók, részleges polémiák és kiegészítő igazságok. Ebben a második szakaszban kapja meg a tudományos tétel a maga végleges formáját, amelyben majd, idővel iskolai tantétel lesz belőle.

E második szakasz a tudományos igazságok nagy selejtezője, s a tudományos tételek tekintélyes része áldozatául esik ennek a selejtezésnek. Esetleg megmarad tovább is, mint értékes vagy érdekes látásforma, melynek részleges igazsága a tényeken gyakran meg-megmutatkozik, azonban a tények egész csoportját rendező gondolat nem lesz már belőle, hanem maga olvad bele, mint részigazság, valamely egyetemesebb, erősebb gondolatrendszerbe.

Előttünk áll tehát a kialakult s véglegesnek szánt tudományos tétel, mondjuk a marxizmus jogelméleti alaptétele, hogy a jog a társadalomgazdasági helyzet függvénye, vagy az újkan-tiánus jogelmélet alaptétele, hogy a jog szabályok összessége,

vagy Somló tétele: a jogban logikai hézag nincs. Esetleg egyedül ural egy ilyen tétel egy egész tudományágat, esetleg egymás mellett állnak vagy kiegyenlítés nélkül vitáznak egymással. Akárhogyan is, egy bizonyos körben elfogadásra találnak, s ami a legfontosabb, problémák megoldására, tények megvilágítására segítségül hívják őket.

Ezzel kezdődik a tudományos igazság sorsának a harmadik szakasza. További részletkérdések merülnek fel az előtérbe kerülő új meg új tényeknél, és felvetődik a kérdés, hogy erősítik-e a szóban lévő igazságot, vagy beleillenek-e az igazság kereteibe, esetleg gyengítik-e. A tétel rendszerre terebélyesedik, rákényszeríti a tudományra a maga szempontjait, a maga felosztásait, a maga értékelési rendjét, meghatározza, hogy mit kell tekintsenek fontosnak s mit lényegtelennek. Iskolák támadnak belőle, gondos részletmunkával terjesztik ki érvényességét olyan területekre is, melyekre szerzője annak idején egyáltalán nem is szánta. Ezen a ponton kerül az utolsó és leglényegesebb próba elé, amelyen már csak az egészen nagy élet- és eszmeformáló gondolatok jutnak túl. Minél szélesebb területre terjesztjük ki a szóban lévő igazságban rejlő általánosságot, annál inkább fenyeget az, hogy erőszakot követ el a tényeken, s minél inkább rendszerre alakul egy igazság, annál inkább láthatóvá válik, hogy túl tetszetős vagy nem tetszetős volta végsőleg megkönnyítette-e vagy megnehezítette-e az emberi gondolkodás terhét. Amint a gondolat időben előrehalad, mindinkább elszakad nemcsak a kigondoló személytől, hanem azoktól a történeti feltételektől, melyekben született, s ezzel együtt mindinkább elfelejtődnek azok az érdemek és eredmények, amelyeket születésének történeti helyzetében fel tudott mutatni. Mindinkább meztelenül marad: nyers általánosság, tiszta tudattartalom, melynél nem lényeges, hogy mi minden zavart és bizonytalanságot tisztított el a maga idejében, hanem csak önmagában fontos, vajon mond-e olyant, amit érdemes megjegyezni s a tárgyakra alkalmazni. S ekkor jut el a gondolat sorsának legkritikusabb pontjához, amikor a gondolatból ma-

gából származnak esetleges félreértés folytán megoldásra váró problémák.

Micsoda ellentmondás: a gondolat, melynek az a hivatása, hogy az ember problémáit csökkentse s a világba rendet és értelmet vigyen bele, maga válik problémák forrásává. Az általánosítás legkisebb hibája itt bosszulja meg magát. Ha csak egy ponton is erőszakot tett a tényeken, akkor a gondolkodás számára, mely a rendszer egységét kívánja, problémává lesz, hogy ezt az egy pontot hogyan illessze bele a rendszerbe.

Az ilyen probléma minden tudományosság legterméketelebb, legkeservesebb terhe: nem a tárgyi valóság veti fel a problémát, hanem az emberi gondolkodás csikorgása; nem azért problémázunk, hogy megoldásunk nyomán a világ valamely területére világosság gyűljön, hanem azért, hogy egy nehezen létrejött elmemű léket ne kapjon. Mennyi munka, amíg kiderül, hogy a gondolkodás zsákutcájáról volt-e szó, amit egyszerűen az egész gondolat sutba dobásával lehet csak megoldani, vagy pedig pusztá félreértésről, mert a gondolat megerősödve és megizmosodva került ki a tárgyával folytatott viaskodásból.

Itt tűnik ki az általánosítás diabolikus, ördögi, pusztító jellege, ami arra indított számos gondolkodót, hogy a gondolat, az általánosítással szembeállítsa a misztikus intuíciót, hogy a szellemmel a lelket, a gondolati általánosítással a lélek megszállottságában született gondolatot, mint ami az üres spekuláció eltévelyedései ellen több biztosítékot nyújt. Ez azonban hiú és reménytelen törekvés: a lélek megszállottságában ugyan valóban éppúgy születnek nagy gondolatok, mint az értelem munkájával, de éppen úgy születhetnek nagy tévedések vagy üres fantazmagóriák is: s az ily módon született gondolatok éppen úgy alá vannak vetve a gondolatok sorsának, mint az elme élességéből származó gondolatok. Nem számít, s nem segít, hogy a gondolat hogyan jött létre, ugyanazt a reményt, ugyanazt a bizonytalanságot és ugyanazt a veszélyt foglalja magában mindenik.

Szeretném a tudományos gondolatról eddig mondottakat most néhány példával megvilágítani. Ezek a példák olyan gon-

dolatokról fognak szólni, melyek a 20. század jogelméletének a kezdőpontjánál állnak, s így egyúttal bevezetőül s a tudománytörténeti helyzet jellemzéséül is fognak szolgálni, hogy rájuk építve jellemezhessem majd egészben azt a szellem- s tudománytörténeti helyzetet, melyben a 20. század kezdetén a jogelmélet új időszaka megkezdődött.

Nem volna érdemes külön beszélni a 20. század jogelméletéről, ha a századforduló csupán önkényes kronológiai dátum; s a jogelmélet történetében jelentőség nélküli időpont volna. A 20. századdal, pontosabban kevéssel a 20. század kezdete előtt azonban a jogelméletnek is új korszaka kezdődik. A tudományos gondolat születéséről mondottakat most három olyan fordulaton szeretném bemutatni, melyek éppen a jogelmélet emez új korszakának a kezdetét jelzik.

Az első Stammler *Wirtschaft und Recht* című munkájának a főgondolata: az, hogy a gazdasági élet előfeltétele a jogi szabályozás. Mikor ez a mű megjelent, már mintegy fél évszázada döntő jelentőséggel érvényesült az európai tudományosságban a marxizmus elmélete. A céhbeli tudományosságon egy kissé kívül esett, azonban úgy szerepelt, mint a leginkább tudományos alapozású politikai program, ami valaha is megjelent. A jogra vonatkozóan a marxizmusnak egy, lényegében radikálisan egyszerű tanítása volt, ami már Marx *Kommünista Kiáltványá-*ban is kifejezésre jutott: a törvény, az erkölcs, a vallás csupa polgári előítélet, ami mögött megannyi polgári érdek rejtőzködik. A modern államhatalom csupán az egész burzsoá osztály közös ügyeinek igazgató bizottsága. Ez a gondolat részletes kifejtést talált Engelsnek a családról, a magántulajdonról és az államról szóló művében. A 19. század végén már számos kritikai szempont vonta kétségbe ennek az egyoldalú szemléletnek a helyességét, azonban mégis széles körben beivódott a tudományos gondolkodásba a marxizmusnak az az alaptétele, hogy a társadalom különböző intézményei, elsősorban a jog mögött mint elsődleges meghatározó tényezők, gazdasági erők és érdekek húzódnak meg, s a jog jelenségeit akkor tudjuk jól meg-

ragadni és értelmezni, ha alaposan vizsgáljuk azokat a gazdasági erőket, érdekeket és szempontokat, melyek a szóban lévő jogi jelenséggel kapcsolatban vannak. Ez a szemléletmód széles körben érvényesült, sőt érvényesül ma is, olyanoknál is, akik a marxizmustól egyébként teljesen távol állanak.

Stammler műve ennek a marxi tételnek a cáfolata akar lenni. Túl van már azon a primitív és nem meggyőző cáfolási módon, mely egyszerűen a megsértett régi értékeket és a tudományos igazságokat ismétli és erősítgeti meg. Gondolata mélyebb annál is, hogy a marxi tétel egyszerű antitézise lenne, így annak pont az ellenkezőjét mondja. Az az igénye, hogy a kérdést egy mélyebb és általánosabb, egyben a marxizmusénál modernebb és újabb gondolati alapra helyezze, s így tegye egészen magától értetődővé azt, hogy a jog a gazdaság előfeltétele s így a jognak a gazdaságtól való függése tévképzet.

Az az új alap, melyből kiindulva Stammler a kérdést meg akarja világítani, az új kanti filozófia, mely éles különbséget tesz minden vonatkozásban valóság és érték, *Sein* és *Sollen* között, a között, ami van, és a között, ami kell, ami érvényes, akár logikai, akár erkölcsi, akár esztétikai követelmény. A valósággal foglalkoznak a természettudományok; a leíró társadalomtudomány, ezzel szemben az értékek; a *Kell*, a követelmények világával foglalkozik a logika, az etika, az esztétika s többek között a jogtudomány is. Íme Stammler tételének kiindulópontja: Marx szerint abban tévedett, hogy a jogot pusztá társadalmi ténynek, valóságnak, tényleges érdekharcnak fogta fel, mely puhán és engedelmesen alakul aszerint, hogy a gazdasági szerkezet mit ír elő neki. Nem vette észre, hogy a jog nem a valóságot írja le, nem tényeket rögzít, s így nincs is tényekhez kötve, hanem azt mondja meg, hogy minek kell lennie, normákat, szabályokat, előírásokat tartalmaz, tekintet nélkül arra, hogy azokat valóban követik-e vagy sem. Ennélfogva nincs is a valósághoz kötve, sőt, ellenkezőleg; a jog az, ami a társadalom s a gazdasági élet valóságának a rendjét megadja. A gazdaság maga sem más, mint az embereknek rendezett, szabálya-

zott működése, s az a rend, az a szabályrendszer, mely magát a gazdaságot egyáltalán lehetővé teszi, nem más, mint éppen maga a jogi rend. A gazdasági élet elemi tényei nincsenek meg a szerződés, vétel, csere, a tulajdon jogintézménye nélkül, feudális gazdasági élet ott van, ahol hűbérúri jogok, céhszabályok vannak, polgári kapitalizmus ott van, ahol a részvénytársaság, a kereskedelmi jog és váltójog van, és így tovább. Valóságos kopernikuszi fordulat ez: ahogy a kopernikuszi világmépben a látszólagos központról, a Földről kiderül, hogy a Nap körül forog s nem fordítva, úgy fordul meg itt Stammler szemléletében a gazdaság és a jog egymáshoz való viszonya.

Stammler tétele tehát az antitézis példája. De nem valami primitív antitézisé, mely egyszerűen megfordítja a vitatott állítást. Az egyszerű antitézis az volna, ha azt mondanánk, hogy nem a gazdaság hat a jogra, hanem a jog a gazdaságra. Stammler visszautasítja ezt a primitív szemléletet. Szerinte a tévedés éppen abban van, hogy Marx úgy állította egymással szembe a jogot és a gazdaságot, mint két egymásra ható részét a társadalmi valóságnak: ha fordított egymásra hatást tételeznénk fel, ezzel benné maradnánk ugyanabban a tévedésben. Ugyanezért utasítja vissza Stammler azt a szerinte lapos fogalmazást is, hogy a jog és gazdaság kölcsönösen hatnak egymásra. Stammler tétele az, hogy gazdaság és jog úgy állnak szemben egymással, mint nyers valóság és a valóságnak formát adó normatív szabályozás, ami a valóságban rendet és értelmet teremt.

Íme, Stammler tétele. Nézzük, mi lett ennek a tételnek a tudományos sorsa. Semmi kétség, hogy ez a mű nagyban hozzájárult a marxizmus egyoldalúságainak a feltárásához, rámutatott arra, hogy mennyire másképpen is lehet látni ugyanazt az összefüggést és éppen nem igazság nélkül. Az a tétel, hogy a jog feltétele lehet a gazdaságnak, mélyen beleivódott a tudományba. De nem kevésbé szembeszökők Stammler tételének hibái is. Könnyen meg lehetett állapítani, hogy mennyire egyoldalú jogot és gazdaságot úgy állítani egymással szembe, mint merő értékrendet a puszta valósággal. Nyilvánvaló volt, hogy a jog-

hoz tartozik egy olyan valóságanyag, mely nem szabály, nem norma, hanem valóságos társadalmi történés, de azért mégsem gazdaság, pl. a peres eljárások, a perlekedés, a bíraskodás; a kormányzás tényei, melyek mind nemcsak merő szabályokat, követelményeket tartalmaznak; hanem valóságos társadalmi történéseket, amelyek azonban egyáltalán nem gazdasági jellegű valóságok. Másrészt az is világos, hogy a gazdasági életnek nemcsak a jog adja meg a rendjét, hanem vannak a gazdasági életben olyan rendező szabályok, melyek egyáltalán nem jogszabályok, még csak nem is társadalmi szabályok, de azért a gazdasági élet szabályozásához és rendjéhez hozzá tartoznak: amilyenek a termelésnek, a kézművességnek, a kereskedésnek a hagyományai, fogásai, technikái. Ez éppúgy rend, éppúgy szabály, éppúgy norma, mint a jog, de mégsem jogi szabály, jogi rend, jogi norma.

Mi marad tehát Stammler tételéből? Megmarad az az igazság, amit Stammler maga laposnak és közhelyszerűnek bélyegzett, hogy ti. jog és gazdaság kölcsönösen hatnak egymásra. Ezt Stammler előtt már többen ellene szegeztek Marxnak, s bizony sovány eredménynek látszik, hogy maga ezt a gondolatot elutasította. Mégis Stammler járult hozzá leginkább ahhoz, hogy általánossá legyen az a magjában helyes igazság, miszerint jog és gazdaság kölcsönösen hatnak egymásra: hol a gazdaság kényszeríti ki a jog átalakulását, hol a jogi változtatások alakítják át a gazdaság szerkezetét (Anglia – Magyarország).

Vajon azt kell-e ezek után mondanunk, hogy hiábavaló és felesleges kitérő volt Stammlernek az a beállítása, hogy a jog a gazdaságra nem úgy hat, mint valami valóság, hanem annak formai vázát, rendjét, szerkezetét adja meg? Mégsem mondhatjuk ezt: Stammler ezzel rávilágított minden társadalmi jelenség lényeges tulajdonságára, arra, hogy konvenciói, szabályozottsága, rendje, normatív szerkezeté van. A jognak éppen úgy megvan a magáé, mint a gazdaságnak, ezen felül ezek kölcsönösen hatnak egymásra úgy, hogy a jog és a gazdaság tényei is befolyásolják egymást, s normatív szabályozásuk is kölcsönös viszonyban van egymással.

Ha ezek után felvetődik az a kérdés, hogy nem kár-e azért a rengeteg elmemunkáért, egész életeket betöltő meditációért, rengeteg szóért és papirosért, amit a tudományos gondolkodás előrehaladása igénybe vesz, amíg egyetlenegy nagyon részleges, de mégis hiteles és termékeny igazságot létre tud hozni, akkor erre nem kell felelnünk sem igennel, sem nemmel, hanem egyszerűen rámutatni arra, hogy az emberi fajta mindennemű erőfeszítése ugyanennek a törvénynek van alávetve. Akár egy kézművesség technikájáról van szó, akár az emberi érintkezés formáiról, akár a politikai élet törvényeiről, mindenütt azt látjuk, hogy az emberiségnek rengeteg fáradsággal, tévelygéssel, szenvedéssel és gyakran vérrel kell megfizetnie a legegyszerűbb, legkisebb, legszerűbb igazságot vagy előrehaladást.

A múlt órán rámutattam a gondolat fejlődésének a jellegzetes vonásaira, most röviden át akarom tekinteni az európai társadalom eszmevilágát és az európai jogi gondolkodás helyzetét a század elején, s azután rátérni a pozitivizmus programjának az elemzésére. Mi volt a társadalom eszmevilága a század elején? A francia forradalom politikai és társadalmi hatásai ebben az időben bizonyos egyensúlyi állapotba kerültek, de ugyanakkor érezhetőek voltak egyes tünetek, melyek ennek az egyensúlyi állapotnak forradalmasodására mutattak. A monarchia és a politikai szabadságeszmék küzdelme csaknem egész Európában az „alkotmányos monarchia” kompromisszumában találta meg a maga kiegyenlítődsét. Kivétel volt Franciaország, ahol a monarchia végleg megbukott, és Oroszország, ahol a legkisebb alkotmányosság sem tudott érvényre jutni. Volt azonban egy mélyebb különbség is, amit a századvég köztudata kevésbé vett észre: egyik oldalon álltak Anglia, Franciaország és az északi államok, ahol kialakult egy, a politikai szabadság értékével és használati módjával tisztában lévő széles rétegekre támaszkodó közvélemény, amely valóban hatalom volt s ezt tudta is. Közülük Anglia folyamatos fejlődés útján jutott a pol-

gári társadalom állapotába, közben soha nem került az alaptól való újjáépítés politikai alacsonyságába, és így rengeteg feudális intézményre és erőre támaszkodott, anélkül, hogy ez zavarba hozta volna. A másik oldalon állottak Németország, Olaszország, Ausztria, Magyarország és Oroszország, ahol bizonyos politikai szabadság, bizonyos demokratikus vívmányok, bizonyos autonómia mellett csupán szűkebb rétegek közvéleménye vált politikai hatalommá, s ahol valójában a monarchia hatalmának döntő jellege, főleg pedig a hadsereg irányában való kizárólagos jellege nem ingott meg komolyan soha, bár ezekben az országokban ugyanúgy beszéltek a közvélemény és a sajtó hatalmáról, mint a nyugati országokban. Feltűnő volt ez a jelenség Németországban, ahol nagyfokú iparosodás, politizáló munkásság, vagyonos polgárság és fejlett értelmiségi réteg mellett egész Európában egyedülálló módon maradt meg a közjogban és a társadalom szellemében is egy csomó feudális és arisztokratikus elem. Ez azonban nem vált sem társadalmi, sem tudományos köztudattá, s ez az eljövendő bonyodalmak egyik fő forrása lett. Társadalmi fejlődés terén Nyugat-Európában a társadalom vezető osztályává vált a vagyonos polgárság, s a szociáldemokrácia politikai tényezővé vált egész Európában. A szocializmus akkor ugyan még nem vált ketté szociáldemokráciára és kommunizmusra, de már megmutatkozott az az ellentmondás benne, hogy egyrészt a szociáldemokrácia formájában parlamenti párt és kormányzati tényező lett belőle, másrészt úgyszólván kizárólagos örököse lett az erőszakos társadalmi változás francia forradalmi romantikájának is. A szocializmus a maga marxi megfogalmazásában vált általánossá, amely minden utópikus elemet kikapcsolt, alaptényezőnek a gazdasági érdeket tekintette, a szocializmust pedig nem az igazságtalanság elleni küzdelemnek, hanem a fejlődésből és a gazdasági törvényekből szükségszerűen következő folyamatnak. A szocializmus az egész európai társadalomtudományi gondolkodás központi problémájává lett. Marx nyomán lényegét nem a francia forradalom folytatásában látták, azaz abban, hogy a szüle-

téssel és örökléssel nyert közjogi szerepek megtámadása után most már az igazságtalanság kiterjed a születéssel és örökléssel szerzett vagyoni helyzetekre is, hanem a szocializmussal kapcsolatos fő kérdések a magántulajdon, a család intézményei, a társadalom gazdasági szerkezete és az osztályharc módszerei lettek. Minthogy pedig a társadalomba mind mélyebben beleivódó szocialisztikus szemlélet valahogy mégsem az osztályérdeken, nem az osztálytudaton, nem önmagában a magántulajdon elleni állásfoglaláson, s nem gazdasági meggondolásokon nyugodott, hanem a születésen alapuló vagyoni szelekció elleni általános és alapjában véve osztálytól független ellenérzésen, vagyis a társadalmi igazságérzet megváltozásán, az elméletnek s a valóságos indulatoknak ez az eltérése volt a későbbi súlyos válságoknak és kisiklásoknak a másik forrása.

Röviden utalok még az európai jogi szemlélet állására, mely szintén igen különböző vonásokat mutat országonként. Angliában közjog és magánjog egyaránt megmaradt a tapasztalati fejlődés útján s fokozatos, egyenletes lépésekkel nyitotta meg és váltotta le azokat és csakis azokat a jogintézményeket, melyek a választójog, a törvényhozás, a jogszolgáltatás, a magánjog és a kereskedelmi jog terén középkori jellegükkel a fejlődés útjában állottak. Feltűnő maradt az alkotmányjog aránylagos fejletlensége, ami a régi társadalmi fejlődés erejében keresendő. Franciaországban nagy fejlődésnek indult a közigazgatási jog gyakorlata és tudománya, ami megfelelt a demokratikus polgár ama igényének, hogy ne az önkény, hanem a jog igazgasson. Németországban ellenben mind a magánjog, mind a közjog területén meglehetősen absztrakt vitakérdések lettek a jogtudomány középponti kérdései. Mindkét területen ugyanis a valóság és a tudományos általánosítás közötti szakadék volt a problémák elbonyolódásának az oka. A közjog terén a német közjogi tudomány az európai tudomány aktuális kérdéseiből és általánosan elfogadott problémáfelvetéseiből indult ki, tehát a politikai szabadság, az alkotmányosság, az állampolgári alapjogok, a közigazgatás jogszerűségének kérdéseit tárgyalta, mint aktuá-

lis kérdéseket, akárcsak Európában mindenütt, s ebben a keretben akarta értelmezni a német közjog tényeit, azt, hogy Németország összes államaiban a politikai szabadság s az alkotmány az uralkodók pusztá adományozásából jött létre, hogy a német államok közjoga szerint igazi és elvitathatatlan alapjogai továbbra is csak a fejedelmeknek voltak, s hogy Németországban, bármennyire is „állam”-ról beszéltek az elméletben, s nem „uralkodó”-ról, valójában az állam monarchikus és misztikus felfogása maradt továbbra is érvényben. Minthogy egész problémáfelvetésük ellentétben volt a német közjog realitásaival, az összeegyeztetésből a valóság és az elvek súlyos ellentéte és az álproblémák tömege származott.

Hasonló volt a helyzet a magánjog terén is. Németország a 16. században a hazai jogfejlődés megszakításával recipiálta a római jogot. Ettől kezdve a jogtudomány és az egész jogászat Németországban csupán a római jogban jártas kevés számú beavatottak tudománya lett. Minthogy pedig a római jog éppen idegensége folytán a gyakorlatban számos problémát vetett fel, melyek az átlagjog s a jogászai problémák normális mértékénél sokkalta nagyobb logikai készséget követeltek, a német jogban mind nagyobb tért nyert a jogszabályok általános, mélyebb értelmét a belőlük fakadó következmények feldolgozására és különböző lehetőségek taglalására vonatkozó fogalomlemező jogi tevékenység. Úgy vették, mintha a római jog nem egy konkrét jogrendszer lett volna, hanem általános érvényű tudományos jogelvek gyűjteménye. Bizonyos részben az volt, hiszen éppen ezért lehetett recipiálni. Hogy azonban a római jog elvei és a német jogi életnek ezzel kapcsolatban nem lévő realitái össze ne ütközzenek, állandóan magasabb, általánosabb elveket, fogalmakat kellett a római jogba beleértetni. Ha azonban az egyik esetben talán sikerült valamely jogintézmény fogalmának megkonstruálásával kikerülni valami abszurdumot, mely a jogi szövegek szóról szóra való értelmezéséből adódott volna, az egyszer megkonstruált fogalom az általánosságok félelmetes erejével érvényesült más esetekben is, ahol már semmi gyakor-

lati szükség nem volt rá: így a német jogtudomány mindinkább elszakadt a gyakorlat követelményeitől, s merő fogalomelemzésbe, ún. *Begriffsjurisprudenz*¹-be fulladt. Ez ellen újból meg újból támadtak ellenhatások: a történeti iskola a jogot termelő népszellemre, a spontán ösztönös jogkeletkezésre, a szokásjogra helyezte a hangsúlyt, Jhering² azokra a célokra, melyek a jogintézmények keletkezésénél szerepet játszanak, az akkor már hatályos római jog azonban annyira kötötte őket, hogy a népszellem, a szokás, a spontán jogkeletkezés nyomait a római jog történetében keresték, s a római jogintézmények céljából vontak le következtetéseket a német tételes jog számára is. Ezért nem véletlen, hogy a jogelmélet tudományos termelése Németországban indult meg a leghangsúlyozottabban, és ott fűzték a jogelmélet újjászületéséhez a legnagyobb várakozásokat. A tudományos termelés gazdagsága ugyanis nem mindig a gondolkodás virágzására, hanem gyakran a problémák kibogozhatatlan bonyolultságára vezethető vissza.

Rövid áttekintésben ez volt az európai társadalom és az európai jogelmélet eszmevilága a századfordulón. Most még ves-sünk egy rövid pillantást arra, hogy a jogelméleteknek ez a várt és kívánt újjászületése milyen előzmények után jelent meg.

Az a hatalmas áramlat, mely az újkor egész folyamán a természetjog neve alatt az európai jogi gondolkodást áthatotta és megdolgozta, az ember mint társas lény, az állam és a jog természettől adott sajátosságait kutatva, ha nem is tudott egy tértől és időtől független, a természetből fakadó jogrendszert felépíteni, mégis értékes felismerésekhez és jogelméleti értékű általánosításokhoz jutott el. Ez az irány a felvilágosodás racionalizmusa és nem utolsó sorban Kant hatására a 18. század végén átment az ún. észjogba, mely a természetjog rendszerét

¹ Begriffsjurisprudenz (fogalmi jogászat): abból indul ki, hogy a jogrend jogi fogalmak zárt rendszeréből áll, amelyre támaszkodva a formális logika eszközeivel joghézagmentesen új jogtételek alkothatók.

² Jhering (vagy: Ihering), Rudolf von (1818–1892): német jogtudós

nem hogy nem a tényekből, de nem is a természetből, hanem a tiszta eszből akarta levezetni (Hegel, Stahl,³ Trendelenburg⁴). A természetjog azonban éppen azért, mert az ember, a dogok, az állam, a társas együttélés természetéből indult ki, mindig megragadt valami valóságelemet is, s míg így – sok önkényes dedukció mellett – jogszociológiai értékű általánosításokhoz is el tudott jutni, addig az észjog igen rövid idő alatt kiélte magát és teljesen terméketlennek bizonyult: az ésszel ugyanis egy teljesen önkényes elem vonult be a jogbölcséletbe, s csakhamar közvéleménnyé vált, miszerint az észjog arra való, hogy annak segítségével az észjogász arról bizonyítsa be, hogy jog vagy nem jog, amiről éppen akarja: a pozitív, valóságos, törvényes jogról azt, hogy nem jog, viszont a saját kívánságairól és elveiről azt, hogy azok valóságos, alkalmazni való jogtételek. Minthogy pedig annak idején a természetjog volt a jogelmélet, most az örökébe lépett észjog lett egyenlő a jogfilozófiával, úgyhogy az észjoggal együtt a jogfilozófia is a teljes hitelvesztés állapotába került.

Az észjog elleni visszahatás így nem is a jogelméleten belül indult meg, hanem a tételes jogtudományokban, különösen a magánjog történeti iskolájában, mely az észjog tértől és időtől független absztrakt jogrendszerre törekvő racionalitásával ellentétben a jogot úgy fogja fel, mint egy örökké változatlan és magában lévő életjelenséget: a spontán jogkeletkezést; a szokásjogot, a népszellem által való lassú, észrevétlen, nem tudatos és nem szándékolt jogfejlődést helyezte előtérbe annyira, hogy mindennemű fogalmi meghatározást és logikai általánosítást kerülni igyekezett (Savigny,⁵ Puchta⁶). Minthogy pedig jogelmélet bizonyos fokú általánosítás nélkül mégsem képzelhető,

³ Stahl, Friedrich Julius (1802–1861): német jogfilozófus, politikus, állam-bölcselelő

⁴ Trendelenburg, Friedrich Adolf (1802–1872): német filozófus

⁵ Savigny, Friedrich Carl von (1779–1861): német jogtudós, jogfilozófus

⁶ Puchta, Georg Friedrich (1798 – 1846): német jogtudós

a múlt század közepére kialakult az a helyzet, hogy a jogi általánosságokkal és fogalmakkal foglalkozó észjog teljesen hitelet vesztette, a jogtudomány uralkodó elmélete, a történeti iskola pedig minden általánosítástól, fogalomképzéstől idegenkedett, a jogfilozófia tehát halott és elsorvadt tudományként tűnt fel.

A jogelmélet ebből a zsákutcából éppen a századforduló előtt indult új virágzásnak, s ennek az új virágzásnak a mozgatója a pozitívizmus programja volt. A pozitívizmus ekkor már többi évtizede uralkodó csillagzata volt az európai filozófiának. A filozófiai pozitívizmus jegyében született meg a szociológia, a társadalom tényeinek tárgyi törvényszerűségeivel foglalkozó tudomány, mely ugyanolyan ökoziati törvényszerűségeket akart a társadalomban felfedezni, mint a természettudomány a természetben (Comte). Hamarosan a jogi intézmények tárgyi törvényszerűségeit is kutatni kezdte. Mindinkább utat tört magának az a meggyőződés, hogy a természetjogi gondolkodás lehanyatlásával nem jár együtt a jogelméletnek, mint tudománynak a lehanyatlása, sőt a jogelmélet éppen az által emelkedhetik igazi tudomány rangjára, ha nem valami örökérvényű, velünk született, vagy az észből levezethető jogrendszert próbál felépíteni, hanem a valóságos, a tények világában érvényesülő, egy szóval a pozitív jogról szóló pozitivista mondanivalókat foglalja magában. A századforduló pozitivista jogbölcsesei meg voltak győződve arról, amint azt Pikler kifejezésre juttatta, hogy a természetjogról a pozitív jogtudományra való áttérés éppen olyan döntő lépés a jogelméletnek valódi tudomány rangjára való emelkedésének útján, mint a csillagászatnak az asztrológia és a kémia az alkímia gyermekes babonáitól való megtisztulása. Ma már ennél újra lényegesen szerényebbek lettünk, s ismét úgy nézzük a magunk jogelméletét, mint egy kétezer-egynéhány száz esztendő gondolatkinccsnek a szerény továbbfejlesztését. A századforduló jogelmélete azonban a természet tudományos módszer újságának izgalmaiban élt, az észjog száraz elmeszüleményeit ismerte megelőző jogbölcseletnek: nem csoda tehát, hogy a maga új tárgyi szempontjait olyan újaknak, s min-

den eddigit tárgyalanná tevőknek érezte, amelyek mellett mindazt, ami addig volt, csak lesajnálva lehetett emlegetni.

A századforduló jogelméletének tehát az volt a problémája, hogy miképp építhető ki pozitív jogelmélet. Erre a kérdésre két teljesen különböző irányból, két alapvetően különböző tartalmú válasz érkezett, úgyhogy a jogelméletben más tudományokkal ellentétben a „pozitívizmus” szó két határozottan eltérő értelemben van használatban. Az, hogy a jogelméleti pozitívizmus problémafelvetése így kettéágazott, szintén a megelőző észjogi iskolákban találja magyarázatát: a természetjog vagy észjog ugyanis egyszerre volt egy állítólag érvényben lévő jogszabályrendszer, s ugyanakkor a jogról szóló tudomány is. A vele szemben való reakció is tehát két irányban indult meg: egyrészt olyan jogról szóló jogelméletet akartak, mely nem a tudósok agyában született meg, hanem a társadalomban valóban hatályban lévő törvényekből, jogszabályokból, pozitív jogról szól, másrészt olyan tudományt akartak, mely nem önkényes állításokból spekulatív úton származtat le tudományos tételeket, hanem a tények tapasztalati vizsgálata és megállapítása alapján állapít meg általános törvényszerűségeket. A jogelméleti pozitívizmus tehát kezdettől fogva két részre oszlott: a pozitív jogról szóló elméletre és a jogról szóló pozitív elméletre. Hogy példával érzékeltessem ezt a különbséget: bemutatok egy a pozitív jogról szóló tudományos tételt. Merkl lépcsőelmélete szerint a törvény éppen úgy viszonylik a rendelethez, mint a rendelet a bírói ítélethez, s a bírói ítélet a végrehajtási cselekményhez, árveréshez. Ugyanis a rendelet a törvény rendelkezésén, a bírói ítélet a törvény és a rendelet intézkedésén, a végrehajtási cselekmény, az árverés pedig a bírói ítélet rendelkezéseire alapszik. Ez egy tudományos tétel, mely a pozitív, érvényben lévő jogról szól, de létrejöttéhez semmiféle pozitív tény nem kellett megvizsgálni, a logikai összefüggés azonosságát kellett csak észrevenni: ez a tétel egy tisztán elmémunkával létrehozott általánosítás, ami egy észjog tételtől csak abban különbözik, hogy nem valamilyen, a tudós által megállapított

jogszabályra vonatkozik, hanem a tételes pozitív jogról tartalmaz egy általánosító megállapítást. Nézzünk ezzel szemben egy olyan pozitivistát, mely a jogról szóló pozitív tudományt hoz létre. Ilyen: a kapitalista polgárság arra törekszik, hogy a céhrendszer jogi intézményét eltörölje, és a részvénytársaság jogi létrejöttét lehetővé tegye. Ez a tétel nem a pozitív jognak egy tétele; képzelhető olyan pozitív jogszabály, törvény is, mely ellentmond ennek a tudományos szabálynak: az egyes törvényhozó ellenállhat annak az áramlatnak, melyet ez a tudományos tétel megállapít. Ezt a tételt pozitívvá nem az teszi, hogy a pozitív jogról szól, hanem az, hogy pozitív tudományos módszerrel jött létre. A pozitív jogról szóló jogelmélet sokkal lazábban függ össze a filozófiai pozitívizmussal, mint a jogról szóló pozitív tudomány, a jog szociológiája. A pozitív jog elmélete csupán annyiban pozitivisták iskolája a szó filozófiai értelmében, hogy legalábbis célkitűzése során felvett ismerettárgyának, a pozitív jogszabálynak saját törvényszerűségét akarja magáról a tárgyról leolvasni, ellentétben a természetjoggal, mely a maga gondolatait akarta belemagyarázni a jog világába. Ennyiben egyezik a kétféle pozitívizmus. A következőkben a kétféle pozitívizmust fogom ismertetni, és pedig először a pozitív jog elméletét, mert ez az, amely az őt megelőző jogtudomány-nyal szorosabban összefügg, míg a jog pozitivisták tudománya inkább filozófiai és szociológiai indítékokból táplálkozott.

A múlt órán már említettem, hogy a pozitívizmusnak az az ága, mely nem a jogról szóló ismereteknek a pozitív, tapasztalati, tényszerű reális voltára helyezte a hangsúlyt, hanem arra, hogy a pozitív joggal és nem valamilyen metafizikai természetjoggal foglalkozzék, csak igen laza kapcsolatban volt a filozófiai pozitívizmussal, azzal a filozófiai tannal, mely a tudománynak a metafizikai, vallási és misztikus előítéletektől való mentességét, tapasztalatszerűségét hirdette. Az az irány, mely a jogfilozófia feladatát abban látta, hogy a jogszabályok rendszerezésével és feldolgozásával foglalkozó tételes jogtudományoknak az elméleti hátterét adja meg, a maga filozófiai alátámasztását

nem a filozófiai pozitívizmusban találta meg, mely kizárólag tapasztalati tények alapján állt, hanem más filozófiai irányba kellett fordulnia. Ez a filozófiai irány az újkantiánus filozófia volt, különösen annak marburgi irányzata, melynek legkiemelkedőbb képviselői Cohen⁷ és Natorp⁸ voltak. Ennek az iránynak a mi szempontunkból három vonását kell kiemelnünk: először azt, hogy éles különbséget tett *Sein* és *Sollen*, valóság és érték között; és az ezeknek megfelelő tudományok között. A valósággal, a *Seinnel* foglalkozó tudományok, elsősorban a természettudományok, de a szociológia is okok és okozatok összefüggését, tehát kauzális törvényszerűségeket állapítottak meg, míg a normatív tudományok a *Sollennel*, az értékekkel, vagyis azzal foglalkoztak, hogy mi az igaz, mi a helyes, mi az erkölcsös, mi a jó, mi a szép, mi a jogos, vagyis érvényességeket; értékviszonyokat állapítottak meg tekintet nélkül arra, hogy a valóságos történések ezeknek az érvényes szabályoknak mindenben megfelelnek-e. Ilyen tudományok a logika, az etika, az esztétika, és ilyen tudománynak számították ezek az irányok csaknem kivétel nélkül a jogról szóló tudományokat is, mert hiszen a jogot is jellemzi az, hogy akkor is érvényes, ha nem követik, pl. tolvaj.

A másik jellemző vonása az újkanti filozófiának, hogy a filozófia feladatát elsősorban a módszer megállapításában látta: szerintük a helyes módszer megállapítása lényegesebb, mint maga a részletes kutatás, mert a módszer helyessége már magában foglalja a részletkutatások sikerét is. A filozófiának örök kérdése, hogy vajon a világról való képünk a saját lelkvilágunk kivetítése-e, melyben az is, amit tárgyakként látunk, valójában csak saját érzékelésünk, vagy pedig a világ az az alapvető valóság, ami érzékelésünket kiváltja (fababa hasonlat).

Ebben az alapvető vitakérdésben az újkantiánus iskola határozottan az előbbi, a szubjektivistikus felfogás mellé állt,

⁷ Cohen, Hermann (1842–1918): német filozófus

⁸ Natorp, Paul (1854–1924): német filozófus.

olyannyira, hogy ebből az iskolából származik az a nevezetes jelszó, miszerint a módszer hozza létre az ismerettárgyat: azaz az ember, mikor a különböző tudományok különböző tárgyait kutatja, valójában nem önmagától független tárgyakat ismer meg, hanem a saját maga szempontjait vetíti bele a valóságba, s tulajdonképpen nem tesz mást, mint rendet csinál abban, ami saját elméjében, saját érzékelésében van csak igazában meg, mert hiszen nem is lehet bizonyos tapasztalatunk másról, mint arról, ami saját elménkben és saját érzékeinkben található.

Az újkanti filozófia harmadik jellemző vonása az egységre való törekvés. Ez logikusan következik az előbb mondottakból: ha ugyanis minden tudomány tulajdonképpen csak azzal foglalkozik, ami gondolatok vagy érzékletek formájában elménkben benne van, akkor a tudomány tulajdonképpen feladata nem is lehet valami külső dolognak, tárgynak a megismerése, hanem a legfőbb feladata meglévő érzékleteinknek, gondolatainknak egységes szempontok szerint való rendezése, értelmezése és egységbe foglalása.

Ez a három fő jellemvonása az újkanti filozófiának. Ez a filozófia adta a kereteket és a szempontokat a normatív pozitivizmus jogelméletének. A feladatokat pedig, amint azt már érintettük, az egyes tételes jogtudományok adták meg általános részeikben található közös fogalmaiknak, másrészt teljes általánosságban a jog fogalmának a tisztázásában.

Lássuk tehát ezek után az előzmények után, hogy milyen problémákat vet fel, és hogyan oldja meg őket a normatív pozitivizmus legteljesebb és legjelentősebb rendszere: Kelsen jogelmélete.

A normatív pozitivizmus irányának mind a négy fő képviselője, Stammler, Kelsen, Somló és Moór megegyeznek abban, hogy a jogot kizárólag szabálynak, normának tekintik. Megegyeznek abban is, hogy tanításukban előrebocsátják a jog fogalmát: nem a tapasztalat világában akarják kitapogatni a jog mibenlétét, hanem először meghatározzák a jog fogalmát, azután látnak hozzá, hogy az általuk meghatározott jogfogalomnak

megfelelő jelenségeket a valóságban felkeressék és rendezzék. Ezzel is pontosan megfelelnek az újkanti filozófiai irány eszmei elvének, mely szerint a módszer, a szempont, az előre meghatározott fogalom hozza létre az ismerettárgyat. Stammler, Somló és Moór azonban meglehetősen részletezett jogfogalmat adnak, és azon igyekeznek, hogy ez a fogalom lehetőleg megfeleljen annak, ami a való életben a jogot jellemzi: Stammler szerint a jog meg nem sérthető, öntörvényűen uralkodó, egybekötő akarat. Ez első hallásra alig érthető meghatározás nem olyan veszedelmes közlőről: az, hogy egybekötő, annyit akar mondani, hogy több embert foglal egybe közös célban, s ebben különbözik az erkölctől, mely az egyes ember lelkiismerete előtt lép fel; az, hogy öntörvényűen uralkodó, annyit tesz, hogy tagjait megkérdezésük nélkül veti alá a jogrendnek, s ez megkülönbözteti a konvencionális udvariassági, illem-, divat-, stb. -szabályoktól, végül melyek csak azt kötelezik, aki aláveti magát nekik; az, hogy meg nem sérthető, annyit tesz, hogy a jogban az is, aki parancsol, kötve van a jog szabályaihoz, ami megkülönbözteti a jogot az önkényes parancsoktól, melyeknél a parancsoló kénye-kedve szerint hágya át a maga alkotta szabályokat. Somló szerint a jog a legfőbb hatalom parancsa, legfőbb hatalom alatt pedig azt kell érteni, amely az emberi magatartások nagy számára vonatkozik, és kibocsátott normáit nagyfokú szabályossággal és hatékonysággal, rendszeresen keresztülviszi. Végül Moór szerint a jog a legerősebb társadalmi hatalomnak bizonyos állandósággal érvényesülő parancsa, mely nem követés esetére fizikai kényszer alkalmazásával fenyeget.

Kelsen is éppúgy, mint az előbb említettek, a jogot normának tekinti: azonban meghatározása mindezeknél sokkal egyszerűbb és következetesebb. Ha a jog norma, vagyis *Kell*-t fejez ki, akkor nem tévesztendő össze a paranccsal, amely ugyan imperatív, de nem norma, csak reális hatást akar elérni. Más normáktól, más szabályoktól abban különbözik, hogy mit tartalmaz, a jog ti. kényszer alkalmazását előíró szabály.

Kelsen az, aki jogtanával leginkább szolgálatában áll a jog-

tudományoknak. Ezek számára tulajdonképpen nem is lényeges más, mint az, hogy a jog norma. Minden további meghatározás csak arra jó, hogy annak alapján egyes esetekben kétséget lehessen támasztani afelől, hogy a szóban lévő szabály jogszabály-e vagy sem. Az egyes jogtudományok pedig éppen ezért váltak bizalmatlanná a jogfilozófiával szemben, mert az annak eldöntését igényelte magának, hogy saját meghatározásai alapján kétségbe vonhassa, hogy az, amivel az egyes jogtudományok foglalkoznak, jog-e vagy sem. Kelsen definíciója ezért foglal magába csak egyetlen, egyszerű megkülönböztetést: a jog kényszeralkalmazást elrendelő norma. A kényszer elég régi, elég ismeretes, meglehetősen elterjedt megkülönböztető [jegy] volt, valóban igaz is, hogy a jogszabályok tekintélyes része kényszert rendel, főleg a közjog és a büntetőjog terén, s különösen magától értetődőnek és természetesnek tűnt fel ez a meghatározás a század eleji német közjogban, ahol elsősorban az állami törvényekben lefektetett jogot általában úgy fogták fel, mint az állam akaratát, az államot pedig kétségtelenül jellemzi az, hogy szervezett kényszer.

Kelsen meghatározása tehát az egész normatív pozitivisták iskola legegyszerűbb és legáttetszőbb fogalmazása volt, s különösen alkalmas arra, hogy a jogtudomány problémáit leegyszerűsítve közös nevezőre hozza.

Kelsen első nagy alapvető műve a *Hauptprobleme der Staatsrechtslehre* (a közjogtan fő kérdései – a jogtételekről szóló tan alapján). Mindenekelőtt szigorúan leszögezi a kauzális természeti törvény és a norma közötti különbséget: a kauzalitást kutató törvények, így a természettörvény, de a szociológia és a pszichológia törvényei is okok és okozatok összefüggését kutatják, azt, hogy mi van. A normatív tudományok ellenben normákat ismernek fel, melyek azt állapítják meg, hogy mi legyen. Ha egyetlen tény is akad, mely nem felel meg az állítólagos természettörvénynek, akkor a természettörvény máris nem áll fenn, vagy legalábbis nem ugyanúgy áll fenn. Ezzel szemben a normatív törvények fennállása független attól, hogy a tények

megegyeznek velük, vagy ellenkeznek-e. Ha valaki egyetlen egy esetben is azt észleli, hogy a fénysugár görbe pályát fut be, akkor már nem lehet érvényes természettörvény az, mely szerint a fénysugár egyenes irányban terjed. Ha ellenben valaki lopást követ el, ezzel egyáltalán nem lesz kevésbé érvényes az a norma, hogy lopni nem szabad. Minthogy pedig a jogszabályokra különösen jellemző, hogy akkor is érvényesek, ha megszegik őket, Kelsen szerint alig lehet kétséges, hogy a jogszabályok normák, s a jogszabályok tudománya csakis mint normatív tudomány építhető fel. Persze – mondja Kelsen –, lehet a jogot kauzális módszerrel is kutatni, a jog okait, a jog hatásait, azt, hogy a társadalomban, a valóságban hogyan és mennyire érvényesülnek a jogszabályok, és milyen lélektani hatást váltanak ki az emberekben: az azonban nem a jogtudománytól teljesen független, idegen, más módszerrel dolgozó és más módszert kívánó tudomány, szociológia, pszichológia, vagy ha éppen úgy akarják nevezni, jogszociológia vagy jogpszichológia. A jogtudomány s a különböző jogtudományok eredményeit egységben látó jogelmélet azonban nem ilyen kauzális, hanem normatív tudomány, amelynek feladata a normák összefüggéseit s törvényszerűségeit kutatni.

A tények összefüggését ismerjük: a létezés, az okozás, a hatás. Mi felel meg ennek a normák világában? Erre keres feleletet Kelsen: Ez irányú kutatásait a jogi akarat kérdésével kezdi: mindjárt meglátjuk, miért.

Mindenekelőtt abból a közfelfogásból indul ki, hogy a jog az állam akaratát. Ez a tétel logikusan összefügg az ő jogfogalmával, mert hiszen a jogi kényszert az állam alkalmazza, ez nem lehetséges az államon kívül, az állam „akaratát” ellenére. Rámutat azonban arra, hogy milyen ingátag és bizonytalan a jogban az „akarat” fogalma. Mindenekelőtt a magánjogban, mikor azt mondják, hogy a jogügylet lényeges kelléke a jogügyleti akarat. Teljes a zavar, hogy ez az akarat hogyan viszonylik azokhoz az emberi lélek belsejében lefolyó lelki folyamatokhoz, melyeket a lélektan akarat néven foglal össze. Azonos nem lehet a lélek-

tani akarattal, mert hiszen a jogügyleti nyilatkozat kétségtelenül köti azt is, aki magában az ellenkezőt akarja, mint amit nyilatkozott. Igaz, hogy kényszer, tévedés, megtévesztés, azaz az ún. akarathiány esetén a jogügylet érvénytelen, azonban nem minden kényszer, nem minden tévedés esetén: ha valakit pisztolylövéssel fenyegetnek, ha a másik részére nem ad pénzt, s ha az evégből valamely értéktárgyat zálogba teszi, s a kapott pénzt a kényszerrel fenyegető személynek átadja, akkor a pénz átadása nem érvényes jogügylet, ellenben a zálogházzal kötött zálogügylet érvényes; holott mind a kettő egyformán kényszerből történt. Ha valaki téved abban, hogy a kikötött pénzösszeget a sötétben Péter helyett Pálnak adja át, a jogügylet nem érvényes, ha ellenben valaki abban téved, hogy az általa vásárolt áru értéke emelkedni fog, s ez nem következik be, azért a jogügylet érvényes. A magánjogi akaratelmélet tehát kénytelen oda kilyukadni, hogy nem mindig a lélektani akarat a fontos, hanem a jog külső jelek, nyilatkozatok alapján feltételezi, vélelmezi az akaratot, sőt gyakran olyan személynek, aki kétségen kívül nem akart valamit, jogilag mégis akaratot tulajdonít, úgy számít be neki valamit, mintha akarta volna. Hasonló a helyzet Kelsen megállapítása szerint a büntetőjogban is. A bűnösség feltétele általános felfogás szerint az, hogy a bűnös akarta a bűncselekményként megállapított cselekedetet vagy eredményt. Gyakran azonban a büntetőjog bünteti azt is, aki az eredményt nem akarta ugyan, de előre látta, sőt azt is, aki előre láthatta, akinek előre kellett volna látnia. A jog tehát neki tulajdonítja, neki számítja be ezeket a cselekedeteket. Mi van azonban a károkozásért való tárgyi felelősség eseteiben? Itt a háztulajdonos felelős a házából kidobott tárgyak okozta károkért, a veszélyes üzem tulajdonosa felelős a veszélyes üzem okozta károkért olyankor is, mikor az eredményt nem okozta, nem akarta, nem látta előre és nem is láthatta előre. A jog mégis neki tulajdonítja, neki számítja be a kárt úgy, mintha ő tette volna. Ismét fikciós akarat. Végül ott van a legnehezebb kérdés, az állam akaratának kérdése: akarni csak ember tud, kérdés,

kinek az akarata az állami akarat? Némelyek szerint a népé, mások szerint a törvényhozásban résztvevő személyeké, ismét mások szerint az államszerveké. Ha azonban akarat alatt itt is valóságos lélektani akaratot értünk, akkor ez az egész elgondolás is merő fikciónak bizonyul: a törvény, ha egyszer törvényesen létrejött és hatályba lépett, akkor is törvény, ha a nép, vagy a nép többsége, vagy az uralkodó lélektanilag nem akarja őket. Itt sem marad meg tulajdonképpen más, mint az, hogy a jog bizonyos esetekben valamely jogszabályt a jog alapján az államnak tulajdonít, az államnak számít be.

Ezzel ér el Kelsen a maga normatív felfogásának döntő pontjához: úgy ahogy a tények egymással az okozás viszonyában vannak, úgy vannak a normák a beszámítás viszonyában, a jogi normák jellegzetes törvényszerűsége a beszámítás. A jog számára végsőleg teljesen közömbös, hogy ott, ahol a jog akaratáról beszél, van-e valódi lélektani értelemben vett akarat. A jog számára valakinek, egy embernek, az államnak az akarata nem jelent mást, mint egy beszámítási végpontot: ha arról van szó, hogy egy jogügyletet, egy károkozást, egy bűncselekményt, egy jogszabályt kinek kell tulajdonítani, kinek kell beszámítani, akkor valakinek az akarata jogi értelemben annyit tesz, hogy nem megyünk túl rajta, hanem megállunk önála, annál, akinek a jogi akaratáról szó van. Az, hogy ez valóban akarta-e azt, amiről szó van, jogilag nem számít, az pusztán lélektani tény; az esetek nagy számában egyezhetik a jogi és a lélektani akarat, de a jogot ez nem érdekli: hogy valami jogilag kinek számít be, azt nem a lélektan, hanem a jog maga mondja meg.

Magántanári előadás, 1942, Kolozsvár

(MTAKK Ms 5116/11, 1–83. Nyomtatásban: Bibó István egyetemi előadásai 1942–1949. Szerkesztette Dénes Iván Zoltán. Sajtó alá rendezte, a szöveget gondozta Balog Iván és Tóth László Dávid /Tóth-Matolcsi László/ Debreceni Egyetem, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2004. 11–32. Közreadta: Balog Iván.)

BEVEZETÉS A JOG-, ÁLLAM- ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYBA

Szegedi szociológiai előadások

1. Bevezetés: A tudományokról általában

- a) A tudomány mivolta*
- b) Társadalmi törvények és történet*
- c) Valóság-, és értéktörvények*
- d) Természettörvények és szellemtörvények*
- e) Comte-féle felosztás*
- f) A filozófia*

2. A társadalomtudomány alapfogalmai

- a) A társadalomtudomány helye*
- b) A társadalomtudomány tárgya*
- c) Egyén és közösség*
- d) Öröklés és környezet*
- e) Ösztön és értelem*
- f) Harc és összeműködés*
- g) Érdek és társadalmi szerkezet*
- h) Szabadság és kényszer*

3. Társadalmi csoportok

4. Társadalmi szabályok

5. Társadalmi intézmények

6. A társadalmi fejlődés

II. Jog

- A jog
- Az egyes jogterületek és joggal foglalkozó tudományok
- Az egyes jogász élethivatások

III. Állam

- Az állam
- Városállam, törzsi állam, nemzetállam
- Alkotmány és államformák
- Hivatal és közigazgatás

1. Bevezetés. A tudományokról általában

a) Mi a tudomány?

A jogász és közigazgatási pályákra való képzettség előfeltétele egyes *jogtudományok*, egyes *államtudományok* és még néhány más tárgy (közgazdaságtan, statisztika) elsajátítása. Mindezek a tárgyak együtt beletartoznak a tudományoknak egy tágabb, nagy csoportjába, melyeket *társadalomtudomány* név alatt foglalunk össze. Éppen ezért van szükség először a társadalomtudomány áttekintő megismerésére, ezen belül a jogtudományok és az államtudományok alapos ismeretére. A jogi és közigazgatási pályákon magukon ugyan nem tudományos munka folyik, hanem *gyakorlati* jogász és közigazgatási munka; azonban ezen a téren is, mint minden szakmának a területén, általános, vagyis tudományos alapismeretek elsajátítása nélkül a gyakorlati munka igen sekélyes és komolytalan marad. Ha tudományról beszélünk, nem a valóságtól távol eső, üres, öncélú elméletekre kell gondolnunk, hanem azokra az általános alapismeretekre és alapelvekre, amelyek a gyakorlati ismereténél általánosabb érvényűek, s a gyakorlati ismeretek végső alapjait jelentik. *A tudomány a legáltalánosabb, igazolt ismeretek össz-*

szessége. Az, hogy ismeret, annyit tesz, hogy az emberi értelem, az emberi tudásvágy erőfeszítéséből származik, nem pedig az érzelem és a szépérzék megnyilvánulása, mint pl. a művészet, és nem is az emberi hatalomvágy nyilatkozik meg benne, mint pl. a harcban vagy a szervezkedésben. De a tudomány nem akármilyen ismeret, hanem *igazolt* ismeret, ami annyit jelent, hogy a megismerésnek módszeres és kritikus útján törekszik a bizonyosság felé s ebben különbözik a feltevésre, hitre vagy kinyilatkoztatásra alapított ismerettől. Azonban az igazolt ismeretek között is csak a *legáltalánosabb* igazolt ismeretek összességét tekinthetjük tudománynak, s ebben különbözik a tudomány a gyakorlati ismeretektől, a jogi, orvosi, iparos, földműves vagy bármilyen más gyakorlati pálya gyakorlati ismereteitől, technikai fogásaitól, melyek szintén lehetnek igazolt ismeretek, azonban csak egy bizonyos szakma gyakorlati szükségleteihez kapcsolódnak s hiányzik belőlük a gyakorlati, hasznossági szempontoktól független, általános érvényességre való törekvés.

A tudományokat sokféleképpen szokták felosztani és ezek közül a felosztások közül egyik sem tekinthető kizárólagos érvényűnek.

b) *Valóságtudományok és értéktudományok*

A tudományokat szokták felosztani valóságtudományokra és értéktudományokra. Ez utóbbiakat nevezik *normatív* (szabályalkotó) tudományoknak is. A *valóságtudományokat* az jellemzi, hogy a „mi van” kérdésre felelnek, arra a kérdésre, hogy a tények világában bizonyos dolgok hogyan folynak, vagy hogyan folytak le. Valóságtudományok pl. azok, amelyek a természet törvényeit, az emberek szokásait, vagy bizonyos történeti eseményeket írnak le. Az ilyen tudományok eredményeit aszerint értékeljük, hogy a megállapításaik megfelelnek-e a tényeknek. Ezzel szemben az *értéktudományok* vagy *normatív tudományok* a „mi legyen”, „mi a helyzet” kérdéseire felelnek, vagyis szabályokat, irányelveket, normákat állítanak fel, tekintet nélkül arra,

hogy a valóság alkalmazkodik-e ezekhez az irányelvekhez. Értéktudományok vagy *normatív tudományok* pl. az erkölcsstan, a széptan (esztétika), s egyes jogtudományok, amelyek mind arról szólnak, hogy mi a helyes erkölcsi cselekvés, mi a szép alkotás, vagy mi a jogszerű eljárás, tekintet nélkül arra, hogy az emberek valóban helyesen cselekszenek-e, valóban szép műveket alkotnak-e, vagy valóban jogszerűen cselekednek-e. Ebből egyúttal látjuk azt is, hogy az értéktudományi szempont az *emberi* világgal kapcsolatos, mert csak az emberi viselkedés, vagy alkotás területén, nem pedig az élettelen világban lehet azt a kérdést felvetni, hogy mi a szép, mi a jó, mi a helyes viselkedés. Az ember világában viszont a valóság és az érték szorosan összefügg, a helyesség, az érték felismerése a valóság szemléletéből alakul ki. Ennek megfelelően szoros összefüggés van azok között a tudományok között, melyek egyugyanazon tárgyat valóságtudományi, ill. értéktudományi szempontból vizsgálnak. Így például a *kriminológia* a büntettek világát, társadalmát, környezetét, szokásait, vagyis a valóságot írja le a büntettek világában. Ezzel szemben a *kriminálpolitika* a büntettek helyes kezelésének, javításának, az ellenük való védekezésnek a módszereit tárgyalja, tehát értéktudomány, illetőleg normatív, szabályalkotó tudomány. Mind a kettőnek a tárgyköre szorosan kapcsolódik egymáshoz, kiegészíti egymást. Igazság szerint tehát nem annyira külön *tudományokról*, hanem egyugyanazon tudományon belül vagy rokontudományok között különböző *szempontokról* van szó, egyrészt a valóság leírásának, megismerésének a szempontjáról, másrészt a valóság értékelésének, irányításának, követendő szabályok felállításának a szempontjáról.

c) *Törvénytudományok és leíró vagy történeti tudományok*

A tudományokat fel lehet osztani egyrészt *törvénytudományokra*, másrészt *történeti és leíró tudományokra*. A törvénytudományok általános érvényű törvényszerűségeket igyekeznek felfedni; ame-

lyek egy bizonyos körön belül egyes eseteken túlmenően is érvényesek. Ezzel szemben a történeti és leíró tudományok egyszerű eseményeket vagy állapotokat írnak le; a történeti tudományoknál inkább múltbeli események egymásutánján, a leíró tudományoknál inkább többé-kevésbé tartós állapotoknak a részletező leírásán van a hangsúly. Ha történettudományokról beszélünk, akkor elsősorban az emberi nem történetére szoktunk gondolni, azonban a természettudomány területén is lehetségesek történeti kutatások, pl. azok, amelyek a föld történetével, kőzeteinek kialakulásával, a természet világában lezajlott nagy katasztrófákkal, az élőlények kifejlődésének egyes történeti szakaszaival stb. foglalkoznak.

A törvénytudományok és a történettudományok között nincs határozott és éles választóvonal. A tudomány igazi jellegének az általános érvényűségre való törekvés, vagyis a törvények kutatása felel meg leginkább; helyesen tehát itt sem annyira *törvénytudományok és történettudományok* ellentétéről kell beszélni, mint inkább a szempontok, a szemléletmód különbözőségéről, a törvényszerűségek keresésére való törekvés kisebb vagy nagyobb fokáról. Mert az egyik oldalon az olyanfajta történeti vagy leíró tudomány, amelyik a tényeket kizárólag csak leírja, anélkül hogy csoportosítaná, általános összefüggésekbe beállítaná és kritikailag feldolgozná, már nem is volna tudomány, hanem pusztá elbeszélés, feljegyzés. Viszont az ún. törvénytudományoknak is, bármennyire is általános érvényű törvények megállapítására törekszenek, ha nem akarnak a valóságtól elszakadni, állandóan kapcsolatban kell maradniuk azokkal az egyes tényekkel, amelyekből törvényeiket levezették. Ez a legáltalánosabb tudomány is az *ember szemléletmódjából* ered, ami szintén nem örökérvényű szempont.

d) Természttudományok és szellemtudományok

Feloszthatjuk a tudományokat tárgyuk szerint *természettudományokra* és *szellemtudományokra*. Az előbbiek a természet merőben élettelen vagy vegetatív (öntudat nélkül élő) világával

foglalkoznak, az utóbbiak az önmaga helyzetére ébredt szellem öntudatából fakadó jelenségeket tanulmányozzák. Ebből következik, hogy a szellemtudományok elsősorban az emberi szellem alkotásaival foglalkoznak. Nem azért, mintha bizonyosak lennének arról, hogy az embertől különböző élőlények (pl. méhek, termeszhangyák) nem jutottak-e az öntudatnak magasabb fokára. Azonban az ilyenfajta öntudatnak a belső világát mostanáig nem sikerült megismernünk. Természettudományok a csillagászat, a fizika (természettan), a kémia (vegytan), a geológia (földtan) stb. Szellemtudományok viszont a néptudomány (etnológia), a társadalomtudomány (szociológia), a jogtudományok, a történettudományok, az irodalomtudomány, a filozófia stb. Vannak területek, ahol a természet és az emberi szellem világa szorososan összekapcsolódik; ilyen pl. az élettan (biológia), amely természettudomány, azonban jelenségei nem függetlenek lelki és szellemi jelenségektől; s ilyen a lélektan (pszichológia), mely szellemtudomány, azonban tárgyát, az emberi lelket természeti; testi adottságok döntően befolyásolják.

A tudományok Comte-féle felosztása

A tudományoknak van ezen kívül egy érdekes és könnyen megjegyezhető felosztása, amelyik Comte-tól (francia filozófus) származik, és elsősorban a törvénytudományokat csoportosítja, és pedig piramisszerű felépítésben mutatja be őket. A különböző tudományokat ugyanis mintegy alulról felfelé olyan sorrendben csoportosítja, melyben a sorrend elején álló tudományok általánosabb érvényűek, viszont kevésbé gazdag tartalmúak, de az utóbb következő tudományok alapját és előfeltételét képezik. Ez a sorrend a következő:

1. Első helyen állnak a *logika* és a *matematika* tudományai, melyek egészen általános érvényűek, a gondolkodás és a szemlélet formáival foglalkoznak, s olyan általános igazságokat tartalmaznak, melyek minden további tudománynak alaptételei.

2. A tudományok következő csoportja a *csillagászat*, a *fizika* és a *kémia*, amelyek a tudomány más állásában tulajdonképpen egyetlen tudományt alkotnak, mert mind a világűr törvényei (csillagászat), mind az atomok törvényei (vegytan) a fizika szabályaira vezethetők vissza. A fizika a logika és a matematika szabályaira épül fel, azonban egy szűkebb és egyben gazdagabb területre vonatkozik, mert egy olyan valami jelenik meg a fizika világában, ami a logika és matematika merőben formái, mondhatnók úgy is, hogy íves síkjában ismeretlen, ti. az *anyag*.
3. A tudományok következő területe az *élettan*, ahol továbbra is érvényesek az anyag törvényszerűségei, azonban egy új tényező jelentkezik, mely az ide tartozó tudományokat gazdagabbá teszi, de ugyanakkor érvényességüket szűkebb területre szorítja, ti. az *életnek* a jelenségeire.
4. A sorban következő tudomány a *lélektan*, amely az élettanon épül fel, azonban megint egy új jelenséget foglal magában, mely érvényességi területét szűkebb térre szorítja, de egyben gazdagabbá teszi, ti. a maga helyzetét felismerő s azzal szemben állást foglaló emberi *lélek* jelenségét.
5. Végül a legutolsó, legszűkebb tudományterület a *társadalomtudomány* területe, ahol a lélektan összes szabályai érvényesek maradnak, de olyan jelenségek is megjelennek, melyekkel a lélektan kevésbé foglalkozik, ti. a *társas szerveződés*, a *társas intézmények* jelenségei.

A tudománynak mindezek a felosztásai a legkülönbözőbb módon keresztezik egymást s nem merev rendszert, hanem egy történetileg kialakult, összefonódó együttest alkotnak.

f) A filozófia

Különleges helyzetet foglal el a tudományok körében a filozófia (bölcselet), melyről azt mondhatjuk, hogy a tudományok tudománya, vagyis az a szerepe a tudományok között, ami a tu-

domány szerepe a különféle ismeretek között. A filozófia ti. a tudományok között is a legáltalánosabb érvényű feltételeket keresi, azokat az ismereteket, melyek minden tudományban közősek, melyek azzal a kérdéssel foglalkoznak, miként lehetséges egyáltalán tudomány vagy megismerés. Minden egyes tudománynak vannak olyan egészen általános közös alapkérdései, melyek ezeket a tudományokat a végső kérdéseket tárgyaló filozófiával kapcsolják össze. Ilyen értelemben szoktak természetfilozófiáról, történetfilozófiáról és államfilozófiáról beszélni. Az, amit az alábbiakban társadalomtudományba, jogtudományba és államtudományba való bevezetés címén mondani fogunk, ilyen értelemben sok vonatkozásban filozófiai jellegű, vagyis a társadalom-, jog- és államtudományoknak azokat a legáltalánosabb elemeit foglalják össze, amelyek már oly általános érvényűek, hogy a filozófiával, a tudományokról szóló tudománnyal kapcsolódnak.

I. A társadalom

2. A társadalom alapfogalmai

a) Társadalomtudomány helye a tudományok között

Hogyan helyezkedik el a társadalomtudomány a tudományoknak eddig ismertetett csoportjában? A társadalomtudomány (szociológia) a 19. század közepén vált önálló tudománnyá s azok, akik elsőnek foglalkoztak vele, mindenekelőtt a már említett Auguste Comte és Herbert Spencer (angol filozófus) úgy fogták fel a szociológiát, mint ami természete szerint *valóságtudomány és törvénytudomány*, vagyis a társadalmi valóság vizsgálatából éppen olyan bizonyossággal állapítja meg a társadalom törvényszerűségeit, mint a természettudományok a természet törvényeit. Azóta azonban kiderült, hogy a társadalomtudományok vizsgálata terén döntő jelentősége van nemcsak annak, hogy *tényleg* mi van a társadalomban, hanem annak

is, hogy mit tartunk helyesnek, kívánatosnak, mit szeretnénk, hogy *legyen*. A társadalomtudomány tehát szükségképpen foglalkozik a társadalom tényeinek és változásainak az értékelésével, vagyis nemcsak valóságtudomány, hanem értéktudomány is. A fontos az, hogy a kétféle szempontot ne keverjük össze, vagyis egyrészt ne állítsuk arról, ami valóban és megállapíthatóan *van*, egyben azt is, hogy annak úgy is *kell* lennie, másrészt ne állítsuk arról, amit szeretnénk, hogy *legyen*, azt, hogy az már úgy is *van*.

Hasonlóképpen kiderült az is, hogy a társadalomtudomány soha sem lehet olyan tiszta törvénytudomány, mint a természettudományok. A természettudomány megteheti azt, hogy életelen tárgyakkal kísérletezik, vagyis laboratóriumban lefolytat bizonyos folyamatokat, melyekből nagyfokú biztonsággal le lehet olvasni általános törvényszerűségeket. Így feleslegessé válik, hogy újból meg újból leírja, hogy ugyanaz a folyamat azelőtt s azután ezerszer és ezerszer hogyan ismétlődik meg kinn a természetben. A társadalomtudomány ellenben élő emberekkel foglalkozik, tehát nem kísérletezhetik velük kedve szerint; sokkal nagyobb szüksége van tehát a *leíró* és a *történeti* szempont segítségére.

Mai felfogás szerint tehát a társadalomtudomány nemcsak a társadalmi valóság törvényszerűségeivel foglalkozik, hanem magában foglalja a társadalmi értékek tudományát (társadalmi értéktan), a társadalmi leírást (szociográfia) és a társadalomtörténetet is.

b) A társadalomtudomány tárgya

Mi a társadalomtudomány tárgya? Elsőre legegyszerűbben azt lehet felelni, és azt is feleli mindenki, hogy a társadalomtudomány tárgya, amivel foglalkozik, az emberi *társadalom*. Csak, hogy a társadalomban nagyon sok minden van; pl. az emberek testi állapota, a házépítés és a háború, de azért sem a gyomor-sebészet, sem a tetőszerkezet, sem pedig a tűzéség nem

társadalomtudomány. Azért sem elég azt mondanunk, hogy a társadalomtudomány tárgya a társadalom, mert társadalom alatt, akár egy ország, egy város, egy osztály, egy gyár, egy iskola társadalmáról beszélünk, már valami összetársult, összeszervezett, együvé tartozó dolgot értünk, viszont a társadalomtudomány nemcsak ezekkel foglalkozik, hanem foglalkozik a szétesett, szembenálló emberekkel, vagyis az anarchiával, versennyel, háborúval is. A társadalomtudomány tárgya tehát a *társas viszony*, akár barátságos, akár ellenséges. Szokták úgy is meghatározni, hogy társadalmi jelenség az, melynek során az egyik ember cselekedete a másik emberre vonatkozik, vagyis a másik ember feltételeit érinti, azokra kihat. Nem fontos, hogy ezek közül a meghatározások közül válasszunk, hanem fontos felismernünk azt, hogy mindegyik meghatározás szerint a társadalom lényege az, hogy ott az ember nem mint puszta fizikai lény és nem mint egyedülálló egyén szerepel, hanem mint más emberekkel közösséget alkotó valaki.

A betegség, a házépítés, a háború tehát azért társadalmi jelenség, mert ezeket az emberek valakikkel, valakik javára, valakik ellen vagy valakik terhére szokták csinálni, de a gyomor-sebészet, a tetőszerkezet, a tűzéség azért nem társadalomtudomány, mert ezek nem ember és ember, hanem ember és testrész, ember és anyag, ember és szerszám közötti viszonytal foglalkoznak.

c) Egyén és közösség viszonya a társadalomban

A társadalomtudomány tehát az ember társas, közösségi viszonyaival és feltételeivel foglalkozik. A társadalomtudományi kutatást – éppen úgy, mint minden más tudományos kutatást – döntően befolyásolja, hogy nincs-e valami előítéletünk, elfogultságunk a társas viszonyok természetére nézve. A legtöbb embernek az *egyén és közösség viszonyára* nézve van előítélete: vagy az egyént, vagy a közösséget eleve fontosabbnak s a másikkal előbbre valónak tekinti.

Azt az előítéletet, amely azt vallja, hogy valójában csakis az egyén az igazi valóság, a közösség pedig nem más, mint egyének sokasága, s a közösség minden megnyilvánulása pusztán az egyének megnyilvánulásaiból tevődik össze, *individualizmusnak* nevezzük. Az individualizmus főleg azt hangsúlyozza, hogy semmiféle közösség nem létezhetik a közösséget alkotó egyének nélkül, s közösségi tudatuk, érzelmeik, szándékaik is csak az egyéneknek lehetnek.

Azt az ellentétes előítéletet, amely azt vallja, hogy a tulajdonképpen, alapvető valóság a közösség, és az egyén csakis mint valamilyen közösségnek, vagy közösségeknek a tagja bír egyáltalán jelentőséggel, *kollektivizmusnak* nevezzük. Ez a felfogás hivatkozik arra a tapasztalati tényre, hogy az ember a közösségben teljesen másképpen viselkedik, mint egymagában, s tömegek együtt olyan dolgokat visznek véghez, melyek néha felette vannak, néha alatta maradniak annak, amit az egyes tagok képességei, erkölcei, tudása alapján várni lehetne tőlük.

Közkeletű felfogás szerint a szocializmus kollektivistá felfogás. Ez nem helyes meghatározás, mert a szocializmus csakis a kapitalizmusnak egyéni, önkényre vezető formáival szemben hangsúlyozza a közösségi szerveződés, a közös tulajdon és a közös szervezés jelentőségét. Azonban végső célkitűzéseiben a szocializmus sem vallja a közösség egyedülvalóságát, és végsőleg nem a közösség pusztá dicsőségére és nagyságára törekszik, mint pl. a nemzeti szocializmus, hanem a közösséget alkotó egyének jólétére és boldogságára.

A valóság az, hogy az individualizmusnak és a kollektivizmusnak ez az ellentéte mesterséges és kihegyezett ellentét. Az egyik oldalról világosan fel kell ismernünk, hogy bármennyire is átalakítja a közösség az egyéni megnyilvánulásokat, lelke, személyisége és saját személyiségéről való tudata mégis csak az egyéneknek van, nem pedig a közösségeknek, törzseknek, osztályoknak, nemzeteknek. Mindazok a szólásmondások, melyek a törzs *szelleméről*, a proletáriosztály *tudatáról* vagy a magyar nemzeti génusz *bánatáról* szólnak, pusztá képek, melyek az

egy ember lelkivilágából ismert jelenségeket visznek át képszerűen egész közösségekre. A közösség tehát soha abban az értelemben nem lehet előbbre való, hogy a közösséget alkotó egyénektől függetlenül létezzék. A másik oldalról viszont tudnunk kell azt, hogy az embert más testi és fizikai adottságai is közösségi létre utalják, mert azok közé az élőlények közé tartozik, melyek csakis hosszú időre nyúló szülői gondoskodás útján képesek életben maradni. Ennek megfelelően az ember pusztá testi léte is közösségi feltételeken múlik, a testi léten túlmenő lelki megnyilvánulásai között pedig úgyszólván egy sincsen, amely közösségi adottságoktól független lenne; még akkor sem, ha teljes egyedülvalóságban folyik le. Egemagában elmélkedő, bánkódó és egyedül élő embernek a gondolatai, érzelmei és cselekedetei is a legnagyobb mértékben függenek attól a közösségtől, amelyben felnőtt. Úgyszólván alig tudjuk még elképzelni is, hogy egy minden közösségen kívül álló, mintegy üvegbura alatt előállított egyén hogyan élne, hogyan érezne, hogyan gondolkodnék. A pusztá szigeten egyedül élő Robinsonnak az egész szigeti élete is arra a tudásra és azokra a számszámokra volt felépítve, melyeket ő a társadalomból hozott magával. Ismeretes néhány történeti esete vadonban vagy minden szülői gondoskodás híján felnőtt gyermekeknek, ezek azonban egyáltalán nem Tarzan-szerű, tiszta lelkű atléták voltak, hanem lelkileg és szellemileg teljesen elmaradt, félig állati lények.

Az individualizmus és kollektivizmus kihegyezett vitájában tehát az az igazság, hogy lelke és tudata csakis az *egyénnek* van, ennek az egyéni léleknek és tudatnak azonban nyilván semmi olyan megnyilvánulása nincs, amely ne függne össze más egyének megnyilvánulásaival, vagyis az emberi *közösség* létezésével.

d) Öröklés és környezet

A társadalomtudomány egyik legfőbb vitakérdése, hogy az egyének azokban az alapvető magatartásaiban, melyek társadalmi

viselkedésére a legdöntőbben hatnak, minek tulajdonít első sorban meghatározó szerepet, a születéssel örökölt adottságoknak; vagy a *környezet*, a nevelés, a társadalom hatásainak. A társadalomtudományban úgyszólván divatszerűen váltakoznak azok az áramlatok, melyek hol úgy tekintik az ember közösségi sorsát, mint amit születésével magával hozott képességei nagyjából teljesen meghatároznak, hol pedig úgy, mint ami teljességgel azon dől el, hogy az ember milyen környezetbe kerül és nevelkedik fel.

A középkor hierarchikus, születésrendi tagolódásra alapuló világában magától értetődőnek tartották, hogy az ember társadalmi sorsát születése határozza meg, hogy a nemesek születéstől fogva előkelők és az állam vezetésére képesek, a parasztok pedig születésüknél fogva együgyűek és durvák. A születésrendi adottságokban való hit csökkenésével mind erősebben foglalkoztatta a tudományt az a kérdés, hogy az egyes ember társadalmi sorsát, az egész társadalom fejlődését és intézményeit milyen tényezők befolyásolják és határozzák meg. *Montesquieu*¹ francia politikai író a 18. század elején foglalkozott először az éghajlatnak a társadalmi intézményekre való hatásával, s ő állította fel azt a tételt, hogy az emberi tevékenységet ellustító forró, déli éghajlat alatt könnyebben kifejlődik a zsarnokság, mint az egyéni cselekvőképességet kívánó zordabb, északi vidékeken. A későbbi kutatások túlhaladtak az ilyen primitív általánosításokon, s mélyebb összefüggéseket kerestek.

A 19. század közepén két nagy tudományos gondolkodó hatására különös lendületet kaptak azok a kutatások, melyek egyrészt a természeti, másrészt a társadalmi környezetnek az emberre való hatásával foglalkoztak. Az egyik *Darwin* (angol természettudós) volt, aki megállapította, hogy az összes élőlény egymástól, illetve közös őstől származik; az ő feltevése szerint az egyes állatfajták úgy alakultak ki, hogy az életért való harc során a *ter-*

mészeti környezethez jobban alkalmazkodó egyedek maradtak életben, s ezek egymás közt szaporodván mindjobban kifejeztették azokat a tulajdonságaikat, melyek az eltérő környezetekhez való alkalmazkodást lehetéssé tették, s így alakultak ki a különböző állatfajták. Általánosan ismert példája ennek a zsiráf, mely eszerint a felfogás szerint úgy fejlődött ki, hogy egy zsiráfhoz hasonló, de nem hosszúnyakú állatfaj oly vidékre került, ahol élelmét csak magas pálmák leveleiben tudta megtalálni. Ennek következtében csak azok a zsiráfelődök maradtak életben, melyek a magas pálmák leveleit el tudták érni, míg a többiek elpusztultak. A hosszúnyakúak keveredéséből és folytonos kiválasztódásából alakult ki a régi állatfajból egy új, hosszúnyakú állatfaj, a jelenlegi zsiráf. Későbbi élettani kutatások kiderítették, hogy a fajok változásai nem ilyen egyszerűen folynak le, hanem rejtett öröklési lehetőségeknek hirtelen való kibontakozása útján történnek. Mindemellett Darwinnak a környezethez való alkalmazkodásról szóló elmélete nagy hatással volt a társadalomtudományra, és számos részletkutatás foglalkozott és foglalkozik a természeti környezetnek a különféle kultúrák, társadalmi intézmények és települési formák kialakulására gyakorolt hatásával.

A másik nagyhatású elmélet *Marx* Károly elmélete volt, mely azt fejtette ki, hogy az ember társadalmi viselkedését osztályhelyzete, vagyis társadalmi környezete határozza meg. Ennek nyomán ismerte fel a modern társadalomtudomány, hogy az ember sokkal kevésbé él természeti környezetben, mint az állat, hanem igen tekintélyes részben maga alkotta mesterséges *társadalmi* környezetben, és innen indultak el azok a kutatások, melyek a polgári, proletár, falusi, kisvárosi, külvárosi és nagyvárosi környezetnek az ember fejlődésére való hatását vizsgálták. Marx nyomán azonban egyesek, pl. *Bebel* (német szociáldemokrata politikus és író a 19. század és a 20. század fordulóján) odáig mentek, hogy feltételezték, hogy egyenlő iskoláztatás és egyenlően jó nevelés mellett teljességgel megszűnnének azok a különbségek is, melyek az emberek között *tehetség* tekintetében fennállnak.

¹ Montesquieu, Charles-Louis de Secondat (1689–1755): francia filozófus, politikai gondolkodó

A 20. század folyamán bekövetkezett egy ellenáramlat is, amely a környezet hatásával szemben újból kiemelte az öröklés jelentőségét. Az élettan megállapította, hogy a többi élőlényhez hasonlóan az embernek is a testi és alkati adottságait a szülők testi és lelki adottságainak meghatározott egysége alapján történő, de kiszámíthatatlan kombinációja hozza létre úgy, hogy belejátszanak távolabbi ősöknek olyan tulajdonságai, melyek a szülőknél rejtve maradtak. Az élettannak ezeket a felismeréseit egyesek éppen olyan felületes módon vitték át a társadalomtudományra, mint régebben mások Darwinnak a környezethez való alkalmazkodásról szóló elméletét. Az átvitel téves volta abban rejlik, hogy az élettant az élőlények *adottsága, alkata* érdekli, míg a társadalomtudományt az, hogy ezekből mi lesz a társadalomban, vagyis az ember *közösségi sorsa*, ami- ben az örökölt adottságokon túl környezeti és közösségi ráhatások is döntő szerepet játszanak. Híressé vált Amerikában az Edwards család és a Yuke család példája, amely a 18. századra visszamenően két család szembeállításával mutatta be, hogy a munkájával komoly pozíciót elért derék és kiváló Edwards-ős leszármazottjai nemzedékeken keresztül szintén derék, kiváló és fontos pozíciót betöltő emberek voltak, míg a züllött, börtönviselt, alkoholista Yuke-ős leszármazottjai nemzedékeken keresztül szintén bűnözők, alkoholisták és prostituáltak lettek. Gondos vizsgálatokkal megállapították azt is, hogy az amerikai gazdasági élet vezetőinek tekintélyes százaléka hasonlóképpen magas gazdasági pozíciókat elfoglalt ősöktől származik, hogy a rég bevándorolt nyugat- és észak-európai eredetű amerikaiak intelligenciájának magasabb a foka az újonnan bevándorolt dél- és kelet-európaiakénál, valamint a fehéreké a színesekénél. Mindezek a vizsgálatok, bármily pontos mérésekkel s bármily nagy területen végezték is őket, alapvetően elhibáztak, mert előre bizonyítottnak tételezik fel azt, ami egyáltalán nem biztos, s a vizsgálatok után sem válik biztosabbá, hogy ti. mindezeket a tulajdonságokat, erényeket vagy hibákat a testi öröklés viszi át szülőről gyermekbe. A testi örökléstől teljesen függetle-

nül nincs semmi csodálatos abban, hogy a társadalmilag aránylag biztos helyzetben levő és gondos nevelést kapott egyének leszármazottjai is túlnyomó részükben ebben a környezetben maradnak, és ennek megfelelő társadalmi pozíciót érnek el, viszont züllött és nyomorgó környezetben levő emberek leszármazottjainak túlnyomó része is ugyanilyen környezetben él tovább, és ennek megfelelő életvitelt folytat. Az apák ugyanis nemcsak személyes adottságokat, hanem vagyoni helyzetet, társadalmi, környezeti és nevelési előnyöket vagy hátrányokat is átörökítenek, s a Yuke család, a kelet-európai bevándorlás és a színesek hátrányos helyzete ezzel éppen úgy, sőt jobban megmagyarázható, mint az örökléssel. Az öröklés társadalmi hatásait csak akkor lehet pontosan lemérni, ha gyermekeket csecsemő koruktól kezdve nevelnek más-más környezetben, ilyen kísérleteket pedig, emberekről lévén szó, nem lehet tetszés szerinti kiterjedésben végezni. Az eddigi ilyen tárgyú megfigyelések mindenesetre azt mutatják, hogy a szülők *testi, kedélybeli és temperamentumbeli* adottságai valóban megváltozott társadalmi környezetben is kiütkeznek, ezzel szemben a társadalmi viselkedés szempontjából jelentős erkölcsi beidegződések és készségek, valamint a kultúráltság, az értelmi mozgékonyság és a meglevő lehetőségekkel való élni tudás inkább a társadalmi környezettől és a neveléstől függ, végeredményben tehát azt mondhatjuk, hogy az öröklés szabja meg az ember alapvető testi és lelki lehetőségeinek a határait, azonban azt, hogy ezekből a lehetőségekből mi és mennyire valósul meg, a nevelés és a társadalmi környezet dönti el.

e) Társadalmi viselkedés, társadalmi érdek, társadalmi szerkezet

A társadalomtudomány művelői régen arra építették fel rendszerüket, hogy a társas kapcsolatok valamelyikét kiemelték, alapvetőnek jelentették ki, és minden mást belőle vezettek le.

Így egyesek minden társas jelenséget az ember *ösztöneiből*, mindenekelőtt önfenntartási és fajfenntartási ösztöneiből vezettek le; egyesek bizonyos *érzelmekeket*, mások az emberi *akarat* jelenségeit, ismét mások az emberi *értelem* munkáját tekintették a társulás alapvető mozgatójának. Említettük már a *környezethez való alkalmazkodás* Darwin-féle elméletét. Más felfogás szerint a társadalmi megnyilvánulások között a legalapvetőbb és legjellemzőbb az *utánzás* (Tarde,² francia szociológus). Mások szerint a *szokás*, ismét mások szerint a *félelem* (Hobbes,³ angol filozófus), vagy a *hasznosság* (Bentham,⁴ angol közgazdász). Van olyan felfogás, mely szerint az emberben van külön ún. *társas ösztön* (Grotius,⁵ holland jogász). Egyesek a *harcot*, mások az emberek egymás közötti *szolidaritását* veszik kiindulópontnak. Marxnál az osztály, az osztályérdek és az osztályharc jelenségei vannak előtérben.

Ha mindezek között a feltételezett alapjelenségek között rendet akarunk csinálni, akkor mindenekelőtt észre kell vennünk, hogy ezeket gyakran össze sem lehet mérni, mert más és más értelemben *alapvetők*. Egyesek egészen egyszerű emberi *viselkedéseket*, *viselkedésformákat*, *viselkedési beállítottságokat* jelentenek, melyekről önmagukban még nem tudjuk, hogy honnan jönnek és hova mennek, mi az okuk és mi a céljuk. Bonyolultabbak azok a jelenségek, melyekben világosan megmutatkozik valamilyen emberi *érdek* (környezethez való alkalmazkodás, hasznosság, osztályérdek stb.). Végül a bonyolultság magas fokán állnak azok a jelenségek, melyek már a társadalmi *szerveződések* valamilyen határozott módszerét, valamilyen *társadalmi szerkezetet*, sőt, nagyobb méretű *társadalmi intézményt* is jelentenek (munkamegosztás, hatalom, önkormányzat, háború stb.).

² Tarde, Gabriel (1843–1904): francia büntetőjogász, szociológus

³ Hobbes, Thomas (1588–1679): angol filozófus

⁴ Bentham, Jeremy (1748–1832): angol filozófus

⁵ Grotius, Hugo (1583–1645): holland jogtudós, filozófus

Fontos; hogy ezeket ne keverjük össze egymással; pl. az *elenségesség* önmagában pusztán viselkedésforma, az *érdekellen-tét* már egy tartós érdekállapot, mely az okok és emberi célok világában szilárdabban elhelyezkedik, végül a *háború* egy szervezett, szétágazó társadalmi intézmény. Hasonlóképpen az *alávetés*, az erőszak merő viselkedésforma, mely lehet pillanatnyi is, a *kizsákmányolás*, a *túlerő* az erőviszonyoknak és érdekállapotoknak egy állandóbb összefüggése, míg a *hatalom* egy szervezett, eljárásilag és szerkezetileg tagolt társadalmi intézmény.

Ilyen módon most már felismerhetjük, hogy a társadalmi viselkedés ezerféle változatai közül egyiket sem érdemes alapvetőbbnek tekinteni a másiknál, legfeljebb csak csoportosíthatjuk ezeket a társadalmi viselkedésformákat aszerint, hogy társadalmi *kapcsolatot* tartalmaznak-e (pl. szeretet, szolidaritás, bizalom, lojalitás, hűség, utánzás, szokás, csodálat stb.), társadalmi *ellentét* fejeződik-e ki bennük (gyűlölet, félelem, idegenkedés, lenézés, különködés stb.), vagy pedig társadalmi *kizárólagosságot* mutatnak, vagyis bizonyos, többé-kevésbé szűk körben kapcsolatot, de a körön kívül állókkal szemben ellentétet (ilyen pl. a büszkeség, az osztályöntudat, a harci bajtársiaság, a zsványbecsület stb.).

Mindezek a viselkedésformák igazán akkor válnak fontossá a társadalomtudomány számára, mikor társadalmi *érdekek* jutnak bennük kifejezésre. Marx volt az első, aki különösen éles fénybe helyezte az emberi érdek döntő szerepét a történelmi fejlődés és a társadalmi szerveződés terén.

Ennek eredménye, hogy a mai társadalomtudomány üres és veszélyes romantikának minősít minden olyan beállítást, mely az emberi cselekedetek mozgatóiként merőben eszményeket és eszméket tételez fel, s nem veti fel azt a kérdést, hogy az eszmék vagy eszmények nevében folyó cselekvés eredménye kinek vagy kiknek áll érdekében. Ezzel nem az eszmék és eszmények hatását és jelentőségét vonjuk kétségbe, hanem arra az alapvető igazságra mutatunk rá, hogy az ember mindabban, amit

csinál, még ha nem is közvetlenül a saját érdekében cselekszik, alapvetően *érdekelt*; valamit ki akar hozni belőle a maga számára, legyen az jólét, hatalom, dicsőség, tudásgyarapodás vagy örök üdvösség.

Itt azonban fel kell ismernünk, hol vannak a határai a marxi felfogásnak, mert elsősorban az osztályérdek és a gazdasági érdek döntő szerepét hangsúlyozza.

Mindenekelőtt tudnivaló, hogy az ember életének vannak területei, melyek érdekszempontból, főleg tudatos érdekszempontokból, és egyáltalán minden fajtájú céltudatosságtól nagymértékben mentesek. Persze az ember abban is *érdekelt*, hogy életének legyen egy ilyen területe, de ezen belül az „érdekei” annyira háttérbe vagy a tudat alá szorulnak, hogy nem érdemes ezeken a területeken társadalmi érdekről beszélni. Elsősorban a kötelezettségektől mentes szabadidőben, a szórakozás, az időtöltés és az életöröm különböző megnyilvánulásaiban kerül napvilágra az emberi életnek ez az érdekmentes szférája. Az állatnál és az egészen primitív társadalmakban ezek a spontán, érdekmentes cselekedetek szabadon váltakoznak a létfenntartási és más szükségletek által meghatározott, *érdekelt* cselekvésekkel. Fejlettebb társadalmakban az embernek az élete mind erősebben beágyazódik a társadalmi szükségletek által kiváltott, *érdekelt* cselekedetek rendszerébe, viszont az érdektelen cselekvések is kialakulnak, persze, szigorúan meghatározott és körülírt formákra (ünnepségek, ünnepnapok, szabadidő) korlátozódnak. A legmagasabb rendű társadalmi fejlődés viszont ismét mind erősebben irányul arra, hogy ennek a társadalmi érdekeltségektől mentes szabadidőnek a területét kiterjessze.

A másik fontos kiegészítése az ember alapvető társadalmi érdekeltségéről szóló marxi álláspontnak, hogy az embereknek nemcsak gazdasági és osztályérdekeik vannak, de van több másféle érdekük is, mindenekelőtt hatalmi érdekeik, s adott esetben nem lehet olyan nagy bizonyossággal megállapítani, hogy a különböző érdekek összeütközése melyiknek a győzelmével végződik, és milyen eredményt hoz létre. A hatalmi érdekek, az

uralkodási vágytól kezdve le egészen gyermekes hiúsági megnyilvánulásokig az embereket igen gyakran indítják arra, hogy gazdasági érdekeikkel teljesen ellentétes módon cselekedjenek. Bizonyos – ritkább – helyzetekben pedig az emberi tudásvágy, az elvek vagy eszmék sikeréhez fűződő érdekeltség, vagy a válásos üdvözülés vágya bizonyulnak döntő emberi és társadalmi érdekeltségekké.

Tudnunk kell végül azt is, hogy bármennyire döntő meghatározója az egyes emberi cselekedeteknek az ember *érdeke*, a társadalmi folyamatokat az érdek magában nem határozza meg egyértelműleg. Az egyes ember érdekéből ugyanis nagyon különböző utakon lehet közösségi folyamat. Az érdekek a legkülönbözőbben viszonyulhatnak egymáshoz: lehetnek *azonosak*, *közösek*, *párhuzamosak*, *összefüggőek*, *versengőek* vagy *ellentétesek*, s az érdekeknek ez a sokféle egymáshoz való viszonya igen különböző végeredményt hozhat létre: sor kerülhet *érdekegyesítésre*, *érdekkiegyenlítésre*, *érdekmegosztásra* vagy *érdekharcra*. Hogy melyikre kerül sor, azt az érdek maga nem határozza meg kizárólagos érvénnyel, hanem döntő szerepe van a *társadalmi szerkezetnek*, a társadalmi egybeszervezés módszerének. Egy gyári szakmunkás, egy kisgazda, egy urasági inas és egy irodatiszt nagyjából azonos havi jövedelemmel bír és egyaránt az az érdekük, hogy magasabb havi jövedelmet érjenek el. Ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy ezek a törekvéseik minden további nélkül egyforma irányban fognak haladni, és egységes társadalmi folyamattá egyesülnek. A gyári munkás olyan társadalmi szerkezetben él, melyben csak a munkaadóval szembeni egységes fellépés, tárgyalás vagy harc útján lehet magasabb munkabér felé törni; a törpegazda a magasabb jövedelmet elérheti jövedelmezőbb termények termesztésével, modernebb gazdálkodással; az urasági inas olyan társadalmi szerkezetben él, melyben egyikre is, másakra is alig van lehetősége, ellenben elérheti ugyanazt munkaadójának fokozottabb kiszolgálásával, esetleg saját emberi méltóságának rovására menő módon; végül az irodai tisztviselő társadalmi szervezetsége

olyan, hogy a magasabb fizetési osztályt, a soron kívüli előlépést szorgalmas szakmunka révén érheti el. Mindezekben az esetekben a társadalom szervezési módja dönti el, hogy az azonos érdekek kielégítéséhez harc, vállalkozás, alkalmazkodás vagy egyenletes munka kell-e. Hasonlóképpen társadalmi szerkezeti okok döntenek el, hogy az érdekek különbözőségeiből érdekkiegyenlítés, érdekegyesítés vagy érdekharc lesz-e.

f) *Harc és béke*

A társadalom számára jelentős emberi viselkedésformák vizsgálata szempontjából legfontosabb az a különbség, amely az egymással szembenálló emberi viselkedés és az egymással barátságos emberi viselkedés között áll fenn. Általában első látásra természetesnek tartjuk, hogy a társadalom fejlődése szempontjából a barátságos, békés viselkedésformák jelentősek, ezzel szemben az egymás megsemmisítésére irányuló, *harci* viselkedésformák pusztítóak és veszedelmesek. Ezzel szemben tudnunk kell azt, hogy a társadalom élete telve van ember és ember közötti ellentétekkel, feszültségekkel, s ezeket nem lehet minden további nélkül kártékonynak minősíteni. Sőt, igen sok vonatkozásban az ellentétes, *harci* helyzetek váltják ki a fenyegetett vagy támadó közösségen belül a szorosabb összeműködés, a belső béke megerősödését, s az egyesek és közösségek közötti legszorosabb együttműködések, a legtartósabb békék rendszerint valaki harmadik *ellen* szokat irányulni.

A harc alapvető jelentőségét vallja a marxizmus is, mely szerint a társadalmi fejlődés legdöntőbb tényezője az *osztályharc*; abban a kezdeti állapotban pedig, amikor még nem voltak osztályok, valamint abban a végső állapotban, a szocialista társadalomban, amelyben már nem lesznek osztályok, ott is volt és ott is lesz harc, csak nem osztályharc, hanem a *természet erőivel való harc*. Teljesen más oldalról a harc erkölcsi értékét hangsúlyozza a modern nacionalizmus, militarizmus és impe-

rializmus, s különösen a német gondolkodás hangoztatta, hogy olyan dolog, amelyet a nemzetek életéből kikapcsolni nem lehet és nem szabad, mert különben tespedés, elkényelmesedés és erkölcsi elaljasodás venné hatalmába az egész társadalmat.

Ezzel szemben áll a *pacifizmus* világnézete, mely a legsúlyosabban elítél mindenféle háborút s általában mindenféle erőszakot, s nyomatékkal rámutat a háború és az erőszak kultúrapusztító és erkölcsromboló hatására.

Ha a két ellentétes nézetben rejlő igazságmagot meg akarjuk találni, akkor mindenekelőtt fel kell ismernünk, hogy a kétféle nézet gyakran más-másról beszél, mikor *harcot* emleget. Az első feladat tehát az, hogy az összes félrevezető képek és hasonlatok kikapcsolásával világosan határozzuk meg, miről van szó. Elsősorban ki kell kapcsolnunk a természet erőivel folytatott *harcot*, mert ez teljességgel más értelemben *harc*, mint az emberek közötti *harc*: merőben hasonlatszerű és félrevezető azt mondani, hogy a természet elleni *harc* „helyébe” az emberek közötti *harc* „lép”, majd ismét az emberek közötti *harc* „helyébe” a természet elleni *harc*. Legfeljebb abban a szűk részben lehet ez igaz, hogy a vadállatokkal szemben való *harc*ciasság – mely a természet erőivel szemben való *harc*nak csak egy kis része – valóban könnyen átmegy emberekkel szemben való *harc*ciasságba. Azonban már a földművelőnek a természet mostohaságával folytatott küzdelme igen nehezen „alakulhat át” emberek közötti *harc*ciassággá. Az pedig, hogy a modern háború technikai eszközeit a békés termelés szolgálatába lehet, kell s talán fogják is állítani, egyáltalán nem azt jelenti, hogy a modern ember háborúskodó *viselkedésformája* „alakul át” a természettel való modern küzdelem *viselkedésformáivá*.

Másodszor tudnunk kell azt, hogy valóban rengeteg *viselkedésforma* van, amely *ellentétes* jellegű, kezdve a gazdasági, politikai, szellemi és sportbeli versengésen és versenyen, folytatva a párviadallal és a szabályos háborúviseléssel, és végezve a tömeges öldökléssel. Semmiképpen sem lehet azonban a tömeges öldöklést azzal igazolni, ami a versenyben, a versengés-

ben, a társadalmi és politikai harcban, vagy akár a fegyveres harcban vagy a forradalomban termékeny és előrevivő. A harcnak mindeme formái között egy nagyon világos határvonalat kell húznunk: van olyan harc, amely kifejezetten más emberek megsemmisítésére, megsebesítésére vagy nyomorba döntésére irányul, vagy ha nem is kifejezetten erre irányul, olyan feltételek mellett folyik, melyben a harcolók szándékosan és tudatosan közönyösek lehetnek ezekkel a következményekkel szemben. És van olyan harc, melynek a feltételei olyanok, melyek mellett más emberek életét és egzisztenciáját kifejezetten tiszteletben kell és lehet tartani. Semmi vita nincs akörül, hogy az utóbbi értelemben vett harc hasznos és termékeny, s a gazdasági, politikai és szellemi élet valóban tespedésbe sülyedne, ha a harcnak ezek a jelenségei megszűnnének.

Ezután jutunk csak el a probléma igazi magjához: ahhoz ti., hogy a harcnak azok a formái, melyek emberek megölésével, megsebesítésével vagy teljes nyomorba döntésével s ember alkotta értékek pusztulásával járnak, vagyis a háború, a fegyveres forradalom és a végsőig menő gazdasági harc eleve kártékonyak és elvetendőek, avagy bizonyos esetekben vagy túlnyomórészt ezek is szükségszerű, termékeny és előrevivő jelenségek-e. Mind a két nézet hívei túlnyomórészt történeti példákra hivatkoznak. Az egyik oldal hivatkozik a világtörténelem ismert irtóháborúinak céltalanságára és kártékonyosságára, legújabbán a két világháború hallatlan ember- és értékpusztítására. A másik oldal hivatkozik arra, hogy pl. a római köztársaság által lefolytatott irtóháborúk nélkül nem jött volna létre a római birodalom s az ennek kebelében kialakuló nagy anyagi és szellemi teljesítmények, vagy hivatkozik arra, hogy voltak háborúk és forradalmak, melyek mindennemű gazdasági, politikai és kulturális fejlődésnek mindenre elszánt ellenfeleivel szemben folytak, akiknek győzelme sokkal nagyobb veszélyt jelentett volna, mint a velük szemben vállalt háború vagy forradalom. Nem kétséges, hogy azok a nagyobb politikai egységek, melyekben egyáltalán nagyobb méretű gazdasági, politikai és szellemi fejlődés

dés keretei kialakulhattak, a történelem eddigi folyamán nagyobbra jutottak, a háborús hódítások révén jöttek létre, és nem kétséges az sem, hogy a forradalmaknak a politikai és társadalmi fejlődés terén milyen döntő és termékeny szerepük volt. Tudunk azonban évtizedekig, vagy évszázadokig folyó háborúkról és pártharcokról, melyeket mindkét oldalról azzal a meggyőződéssel vívtak, hogy szent és fontos ügyről van szó, s végül is csak az emberi nyomorúságot szaporították, s nem győzött bennük egyik „szent” ügy sem, pl. a vallásháborúk. Ne felejtjük el, hogy azért, mert minden megtörtént rosszból származik valami jó is, melyet *ismerünk*, ez nem jelenti azt, hogy ez összességében a rossz miatt elmaradt mindama jókkal, melyeket *nem ismerünk*. A történelem valóban egyaránt mutat példát szent, termékeny háborúkra és aljas, pusztító háborúkra, valamint boldog, termékeny békére és romlott, tespedt békére. Nem elég tehát példákkal érvelnünk, mert példát mindenre találhatunk, hanem a rendelkezésünkre álló történeti példák *összességét* kell mérlegre tennünk. S ha ezt tesszük, akkor mégiscsak arra kell rájönnünk, hogy a jogos és termékeny háborúk s forradalmak, és a terméketlen, tespedt békék példáinak ellenére a történelem összes példáinak az együttes tanulsága egészben sokkal inkább mutatja a béke, mint a háború és az erőszak termékenységét. Aki erőszakhoz folyamodik, az összehasonlíthatatlanul nagyobb kockázatát vállalja annak, hogy cselekedete a társadalomra kártékony lesz, mint az, aki a béke fenntartása és az ellentétek kiegyenlítése irányában dolgozik. Soha senki sem igazolhatja tehát az erőszakot egyszerűen azzal, hogy a háború és a forradalom *természeténél fogva* szükségszerű, kikerülhetetlen, termékeny és áldásos: *Ez nem igaz*. Egy háború, egy forradalom igazolásához több kell: azt kell bebizonyítani, hogy az ellenféllel való kiegyenlítés nem lehetséges és nem erkölcsös; hogy olyan értékek forognak veszélyben, melyeknek a kára *valóban* – nemcsak a propaganda szerint – nagyobb veszély minden háborús pusztulásnál.

Ez az a pont, ahol különös jelentőséget kap a harc és a *harci*

eszköz egymáshoz való viszonya. Háborúindítást, erőszak-alkalmazást a siker reményével csak az igazolhat, aki teljes biztonsággal használja a rendelkezésére álló harci eszközöket, és tökéletesen szabályozni tudja azok távolabbi kihatásait is. Ezért nem lehettek végzetesek évszázadokon keresztül a bármennyire is pusztító európai háborúk; mert a háború eszközei és használatuk következményei beláthatók és áttekinthetők voltak. Viszont ugyanezért váltak mind fokozódó mértékben végzetesekké a 20. század úgynevezett világháborúi, mert az emberiség olyan harci eszközöknek jutott a birtokába, és olyan harci technikákat fejlesztett ki, melyek alkalmazásának végső következményeit teljességgel képtelenek kézben tartani azok, akik alkalmazásukat elrendelték és elindították. Ma pedig, az atomfegyver használatával kapcsolatban ezek a kiszámíthatatlan, távoli következmények minden eddigi emberi mértékben túlmennek. Úgy van ezzel ma az emberiség, mint egyes primitív törzsek voltak a puskával: etnológiai kutatók közlése szerint egyes, egymással ellenségeskedő primitív törzsek, melyeknek technikai, gazdasági és társadalmi fejlettsége nem volt azon a fokon, hogy a lőfegyver távolhatásait átlátni és szabályozni tudták volna, de a fehér ember jóvoltából modern puskához jutottak, úgyszólván az utolsó szálig kiirtották egymást.

Az emberek közötti érdekellentétnek a megszerveződése a harc. Ha a harc egymástól független közösségek között folyik, akkor azzal a jelenséggel állunk szemben, amit mai szóval háborúnak nevezünk, ha viszont a közösségen belül, az erőviszonyok megváltoztatására irányul a harc; akkor ezzel kapcsolatban megjelenik a társadalmon belül a kényszernek a jelensége, és a sokféle kényszer összetevődéséből és az emberek kényszerítésének lehetőségéből tevődik össze az, amit hatalomnak szoktak nevezni, vagyis egyes embereknek az a lehetősége, hogy másokat tartósan és ismétlődően kényszer alá vessenek. Érdekközösségnek és érdekellentétnek, megegyezésnek és kényszernek, egyesülésnek és harcnak; szabadságnak és kényszernek,

megegyezésnek és hatalomnak állandó váltakozása és kölcsönhatása folyik a társadalom egész történetén belül. Az egyes emberek vagy az egyes közösségek egymástól óvják a szabadságukat, egymással harcokba keverednek, ennek során vagy kiegyeznek, vagy egymáson felülkerekednek: az így kialakuló hatalom, kényszer, alávetés jelenségei az idők folyamán megegyezéssé, általánosan ismertté és bizonyos fokig biztosítottá, vagyis szabaddá válnak, másrészt a szabad megegyezésen alapuló társas viszonyok az erőviszonyok és a társadalmi javak eloszlásának az eltolódásával egyoldalú kihasználássá, kiszolgáltatottsággá, alávetődéssé alakulnak, ami újabb harcokhoz, forradalmakhoz vezet.

A társadalmi életnek a fentiekben leírt számos alapjelensége közül különös figyelmet érdemelnek a társadalmi csoportok és a társadalmi szabályok. A társadalmi jelenségek és folyamatok közepette a legdöntőbb társas jelenség mégiscsak az, hogy az emberek hogyan és milyen közösségi szempontok szerint alkotnak csoportokat, és milyen közösségi szabályok szabják meg viselkedésüket. Ennek megfelelően a társadalmi csoportok és a társadalmi szabályok a legváltozatosabb tagozódást és változatokat mutatják fel.

A társadalmi csoportok kialakulásával kapcsolatban különösen élesen szokták az egyént a csoporttal, a tömeggel, a közösséggel szembeállítani, ami főleg Le Bon⁶ *A tömegek lélektana* c. műve óta jött szokásba. Le Bon kifejti, hogy az egyes ember értelmi és erkölcsi tulajdonságai a tömegben megváltoznak, és pedig elsősorban lejjebb szállnak: szerinte a tömeg viselkedése irra-

3. A társadalmi csoportok

a) Az egyén helyzete a csoportban

A társadalmi csoportok kialakulásával kapcsolatban különösen élesen szokták az egyént a csoporttal, a tömeggel, a közösséggel szembeállítani, ami főleg Le Bon⁶ *A tömegek lélektana* c. műve óta jött szokásba. Le Bon kifejti, hogy az egyes ember értelmi és erkölcsi tulajdonságai a tömegben megváltoznak, és pedig elsősorban lejjebb szállnak: szerinte a tömeg viselkedése irra-

⁶ Le Bon, Gustave (1841–1931): francia szociálpszichológus

cionálisabb, észellenesebb, kiszámíthatatlanabb a benne résztvevő egyének külön-külön viselkedésénél, a tömeg lelkiülete a benne résztvevő legalacsonyabb rendű egyének lelkiületének a színvonalát veszi fel; a tömeg az egyénénél sokkalta inkább befolyásolható, és végül a tömeg gondolkodása leegyszerűsítettebb, primitívebb a benne résztvevő egyes emberekénél. Ezekben a megállapításokban van némi tapasztalati igazság, azonban az egész gondolat inkább a tömeggel és a tömegekkel szemben ellenséges felfogásból származó általánosítás. Valóban vannak tömegek, amelyek így viselkednek; azonban főleg a szervezetlen, anarchikus, alkalmoszerűen összeverődött és alacsonyrendű vezetők által vezetett tömegek. Az ilyen tömegek azonban nem azért viselkednek így, mintha a csoportnak az egyéntől különböző, alacsonyrendű lelke volna; hanem azért, mert az anarchia és fejetlenség az egyes emberek lelkéből kiváltja az alacsonyrendű viselkedést. Viszont az emberi társadalom több ezer éves erőfeszítése éppen arra irányul, hogy az alkalmoszerűen összeverődött tömegekből szervezett csoportokat csináljanak, ezen belül a vezetők kiválasztását, a vezetésre való hivatottság rendjét, a parancsolás és az engedelmség köreit, a vezetés és a követés szabályait minél világosabban, minél ésszerűbben, minél áttekinthetőbben tisztázzák, s ezáltal a társadalmi életet az alkalmoszerű, kiszámíthatatlan, fejetlen tömegmegnyilvánulások helyett minél nagyobb mértékben valamilyen ésszerű rend uralma alá vessék. Le Bon gondolatmenetéből téves volna tehát azt levonni, hogy a csoport alacsonyabb rendű, mint az egyén (ezt mondják az individualisták), akár azt, hogy a tömegnek a benne résztvevő egyénektől különböző, különleges lelke volna (ezt mondják a kollektivisták). Az egyes társadalmi csoportok különböző kollektív megnyilvánulásainál tehát soha sem azt kell feltennünk, hogy azoknak különleges lelkük volna, hanem azt kell vizsgálnunk, hogy az egyesbeszerveződés módja hogyan vált ki az *egyénekből* olyan viselkedésformákat, amelyeknek az összegeződése azután úgy jelenik meg, mint a *közösség* viselkedése.

b) A család mint a társadalmi csoportalakulás kiindulópontja

A társadalmi csoportok között legősibb és legalapvetőbb a *család*, amely a közösen nemzett gyermekek felnevelésére jön létre. A család mindenekelőtt a *férfi és nő* közötti kapcsolatnak az intézményes kerete, másodsor alapja és kiindulási pontja az emberek közötti vérségi kapcsolatok (szülő-gyermek, rokonság, sógorság) rögzítésének és megjelölésének; harmadszor a család a legegyszerűbb formája a közös gazdasági tevékenységnek és gazdasági munkamegosztásnak, legalábbis abban a keretben, amely a gyermekek gondozásához és felneveléséhez szükséges; végül a család magával hozza – legalábbis bizonyos időszakokban – az állandó együttlakást, vagyis kiindulópontja a *letelepedés* jelenségének is. A család mindennek folytán több mint társadalmi csoport, mert nem áll pusztán emberek összességéből vagy összeműködéséből, hanem előre megszervezett eljárások láncolata, vagyis társadalmi intézmény. Mégis meg kell említenünk a társadalmi csoportok élén, mert kiindulópontja azoknak a nagyobb csoportoknak, melyek a vérségen, a közös gazdasági tevékenységen és a letelepedés különböző formáin alapulnak.

A család különböző formái körül sokáig sok vita folyt néprajztudósok és társadalomtudósok között, egyesek azt próbálták bebizonyítani, hogy a család legeredetibb és legprimitívebb formája a szigorúan egyneű (monogám), mások szerint a társadalom ősi formája az egyneű családot nem ismerő, teljes emberi és nőközösségben élő csoport. Mindezen nézetek között állandóan ott volt az a hátsó gondolat, hogy a családnak az a formája, amelyről sikerül bebizonyítani, hogy a régibb és az ősi forma, egyben a családi viszonyok *helyes* és kívánatos formája is; ilyen módon tehát a néprajz különböző eredményeivel igyekeztek igazolni, a modern életre vonatkoztatva, egyik oldalról a család fennmaradásának a fontosságát, másik oldalról a család felbomlásának a szükségességét. Azóta a rész-

letesebb kutatások bebizonyították, hogy úgyszólván semmilyen családforrásról nem állíthatjuk, hogy az volna az ősi és az eredeti, mert törzsenként és kultúrkörönként más fejlődési irányok mutathatók ki. A közelebbi vizsgálatok annyit kétségtelenné tettek, hogy teljes nő- és férfiközösség a legprimitívebb társadalomban sem volt; hanem bárhogyan is, de minden társadalom ismeri a férfi és nő közötti kapcsolatoknak valamilyen szabályozását, sőt éppen ezzel a szabályozással kezdődik minden társadalmi élet. Az is áll, hogy primitívebb viszonylatok között az egynejű és egyférjű család a legszokásosabb forma, anélkül azonban, hogy kivétel nélküli és kötelező szabály lenne és az időtartamára vagy szorosságának a fokára általános szabályokat lehetne felállítani.

A családnak ennek megfelelően a legkülönbözőbb formái ismeretesek. Az életre szóló családi kapcsolat mellett egyes társadalmakban megtalálhatók az aránylag rövidebb időre szóló vagy könnyebben változtatható családi kapcsolatok. Az egynejű, egyférjű családon kívül ismer a néprajz és a társadalomtudomány olyan családi formákat, ahol az általános egynejűség mellett kivételképpen léteznek más kapcsolatok is (másodfeleség), valamint olyan társadalmakat, amelyekben a többnejűség (poligamia) vagy a többférjűség (poliandria) az általános szabály. Igen különböző szabályok léteznek arra nézve is, hogy a házastársakat kiknek a köréből kell és lehet kiválasztani. Vannak törzsek, ahol az a szabály, hogy csak azonos vagy rokon törzsbelit lehet házastársul venni (endogámia), és vannak csoportok, ahol éppen ellenkezőleg az a szabály, hogy csakis különböző vagy távol eső törzsbelit lehet házastársul venni (exogámia). Mindezeknek egészen a legmodernebb időkig megmaradtak bizonyos átalakult formái. Egészen közeli rokonok között azonban ma is általában tilos a házasság, ez tehát mai társadalmunkban is egy exogámiára emlékeztető szabály. Másodszor ma is – bár kevésbé kötelező módon – érvényesül az a törekvés, hogy a házastársak között túl nagy különbségek ne legyenek. Minden ilyenfajta szabály vagy társadalmi tendencia viszont a primitív endogámiára emlékeztet.

Különböző típusok ismeretesek a tekintetben is, hogy a családi kapcsolatok terén a férfiági vagy a nőiági kapcsolat tekintődik-e fontosabbnak. Ismeretesek primitív törzsek, amelyek csak apai ágon, és mások, melyek csak anyai ágon számítják a rokonságot. Ismét ismeretesek törzsek, ahol szabály szerint a nő költözik a férfi családjához és törzséhez, másoknál viszont a férfi költözik a nő családjához. Ilyenfajta különböző szokásokat nemcsak primitív törzseknél, hanem akár hazánkban is, fálvanként változó módon, megfigyelhetünk. Azt a társadalmi szerveződési módot, amelyben a családi kapcsolatokban elsősorban az apai ági kapcsolatok vannak túlsúlyban, patriarchálisnak, azt viszont, ahol az anyai ági kapcsolatok vannak túlsúlyban, matriarchátusnak nevezzük. A patriarchátus, a patriarchális családi kapcsolatok inkább állattenyésztő társadalmakra jellemzőek; a matriarchális kapcsolatokat inkább földművelő társadalmakban találjuk meg, ez utóbbiaknál a többnejűség is gyakoribb. Mai társadalmi szokásaink közül pl. patriarchális jellegű az, hogy a gyermek az apa családi nevét örökl. Viszont az a több helyütt meglévő szokás, hogy házasság alkalmával a nő ún. kiházásztást, stafírungot visz magával, sőt esetleg a férfi hozományt is kap, matriarchális jellegű és eredetű szokás. A patriarchális és matriarchális család közül kétségtelenül a patriarchális család volt az, amely szorosabb, erősebb és nagyobb kiterjedésre képesebb társadalmi csoportokat hozott létre úgy, hogy a családnál magasabb egységek – törzs, falu, város, ország, stb. – sokkal inkább voltak képesek kinőni a harcos férfiak által vezetett társadalmi csoportokból, mint a matriarchális csoportokból. Különösen patriarchális jellegű volt az a társadalmi szervezet, amiből a modern európai társadalom kinőtt. Mind a régi római család, mind pedig a középkorban a nemesség és a többi társadalmi osztályokban a család úgy jelent meg, mint szigorúan az atya uralma alatt álló szervezet, ahol a nő, a gyermekekhez hasonlóan, csupán egyike a családfő uralma alatt álló, jogi, politikai és gazdasági önállósággal nem rendelkező személyeknek. Az európai családnak ez a patriarchális jellege

egészen a 18. századig tartott, és akkor különböző gazdasági és társadalmi tényezők hatása folytán bomlásnak indult. A 18. század végétől kezdve erőteljesen előtérbe lép az a követelés, hogy a nők is a férfiakéval egyenlő értékű nevelést kapjanak, és vagyoni jogi, majd később állampolgári vonatkozásban egyenrangúak legyenek. A 19. század főleg a nők elvi egyenrangúságáért vívott harcokban telt el (feminizmus), a 20. században viszont a családi termelés teljes szétbomlásával és a modern tömegtermelés kialakulásával igen nagy mértékben általánossá vált a nőknek a kereső pályákra való tódulása. Ezzel párhuzamosan világszerte meglazultak a régi családi keretek, gyakoribbá váltak a válások, és igen sokan hol helytelenítő, hol helyeslő hangszólyal a családi élet teljes felbomlásáról és a családnak mint intézménynek az előbb-utóbb való megszűnéséről beszéltek. Ezek a következtetések azonban határozottan túlzottak. Az a folyamat, ami a szemünk előtt folyik, nem a családnak mindenképpen, hanem elsősorban az apa tekintélyén alapuló régi patriarchális családnak a felbomlását jelenti, és egy olyan, egyenlőségén alapuló családi formának a kialakulását, amely a férfi és a nő egyenrangúságából kiindulva, a gyermekeket is csupán az önállósodásig tartja tekintélye alatt, de ezt a tekintélyt is aránylag hamar megosztja az iskolával. Nem áll azonban az, hogy a válások szaporodása végsőleg az egynejű család teljes megszűnéséhez és a nemi kapcsolatok tetszés szerinti váltogatásához fog vezetni. Éppen ellenkezőleg, a férfi és a nő közötti mai kapcsolatok sokkal egyénibbek és sokkal kevésbé konvencionálisak, mint a régi családéi, ahol elsősorban mindkét fél tipikus szabályszerű viselkedésén és kötelességteljesítésén volt a hangsúly. A férfi és nő közötti kapcsolatok ilyenféle egyénibbé és személyesebbé válása bizonyos fokig a válások szaporodásához vezet, vagyis ahhoz, hogy az egyéni kapcsolat nem sikerülése esetén a társadalom egészének nyomása és a szokások szigorúsága immár nem tartja össze a házastársakat, egészben azonban a házasságoknak azt a részét, ahol az egyéni kapcsolat sikeresen alakul, az eddigénél nagyobb mértékben elmélyíti en-

nek a házasságnak az egynejű és egyférjű (monogám) jellegét. A nőknek a kereső pályákra való elhelyezkedése is a statisztika tanúsága szerint egyrészt a férfi és nő egyenrangúságának fokozódásával, másrészt bizonyos gazdasági helyzetekkel függ össze, nem változtat azonban azon, hogy a nők számára továbbra is a családalapítás marad az életpálya döntő kérdése.

A családból, és pedig a patriarchális apai vezetés és apai uralom alatt álló családból fejlődik ki a nagycsalád, amelyet az jellemez, hogy a gyermekek felnőtt korukban is egészen az apa haláláig az apa uralma alatt maradnak. Egy ilyen nagycsalád tehát, különösen akkor, ha a családtagokon kívül szolgák és rabszolgák is tartoznak hozzá, 50–100, sőt több tagból is áll. Egy ilyen nagycsaládtól már csak egy lépés a törzs, amely immár több családra vagy nagycsaládra oszlik, azonban továbbra is tudatában van a közös vérségi, *nemzetiségi* kapcsolatnak, és aláveti magát a törzs főnökének. Számos primitív népnél a fejlődés ezen a törzsi fokon meg is áll. Két fontos tényező az, amin keresztül a társadalmi csoportok továbbfejlődnek: az egyik a hódítás, a másik a letelepedés, különösen a városiasodás.

A hódítás különösen a nomád állattenyésztő törzseket tudja egészen lavinaszerűen óriási szervezetekké megnövelni, ahol a hódítónak a nemzetsége immár óriási területen fennálló katonai és társadalmi szervezet felett válik uralkodó családdá, dinasztivá. Az ilyenfajta nomád hódító birodalmak általában nem szoktak túl hosszú életűek lenni, és néhány nemzedéknyi időt élnek csak túl. Különleges helyzet adódik azonban akkor, ha egy-egy ilyen nomád hódító törzs [egy] kultúralt, letelepedett törzs lakosságát vette uralma alá, és sikerül uralmát konszolidálnia. Ez történt Európában, ahol különböző germán és más törzsek a Római Birodalom bukása után a Római Birodalom letelepedett népei felett rendezték be a maguk uralmát, ami később a kereszténység hatása alatt konszolidálódott úgy, hogy azoknak a nemzetségeknek a leszármazói, akik Krisztus után az 5. századtól kezdve a Római Birodalom különféle tar-

tományait elfoglalták; egészen a legmodernebb időkig uralkodtak és kis részben uralkodnak mint európai dinasztiák. A modern nemzetek és a modern nemzeti tudat kialakulásában is nagy része van a vérségen alapuló nemzetségi-törzsi összetartozás gondolatának, és a modern nemzeti érzés, valamint a modern nacionalizmus erőszakosabb, állandóbb vonásai (nemzeti büszkeség, nemzeti kizárólagosság, uralmi elhivatottság, fajelmélet stb.) eredetükben végső soron ezekre a vérségi alapon álló nemzetségi és törzsi összetartozásra mennek vissza.

Másik döntő társadalmi csoportképző tényező a letelepedés. Már a legprimitívebb népek is ismerik a letelepedésnek, házépítésnek a technikáját, és hol állandóbb, hol ide-oda változó helyeken építenek falvakat. Az állandóbb letelepedésnek általában a földművelés kedvez inkább, mintsem a vadászó, állattenyésztő életmód. A társadalmi fejlődés döntő változása azonban nem annyira a tartósan letelepült falu, mint inkább a város. Falu és város között pedig nem az a legfontosabb különbség, hogy a falu kicsi és a város nagy, mert vannak aránylag nagy falvak és aránylag kicsi városok, hanem az, hogy a falu a természetbe beágyazott, ahol az emberek napkeltekor felkelnek és a tyúkokkal lefeksznek, ahol életük rendje és változásai teljességgel a nap és évszakok váltakozásaihoz igazodnak, és nem tesznek kísérletet az életnek olyan berendezésére, mely az egyes embert a természet életétől és annak változásaitól elszakítaná vagy függetlenné tenné. Ezzel szemben a város az a település, ahol az embereknek az életét inkább határozza meg a többi emberhez, mintsem a természethez való viszony. Minden városi élet kezdete a piactér, amit a görögök agorának, a rómaiak fórumnak neveztek, ahol az emberek gyűléseket tartani, terveket megbeszélni, gondolatokat kicserélni összejöttek. A piactér az, ahol először jelent meg az, amit modern szóval közvéleménynek nevezünk, ahol először jelent meg a népszó-
nok, a pártember és a hírterjesztő. A városokban született meg az, amit mai szóval közéletnek nevezünk, a közügyek nyil-

vános megbeszélése és elintézése, a városi életben jelent meg a közügyekben való részvétel jogosultsága, és ebből fejlődött ki az, amit kezdetben a városi polgárság, a városi polgári jog (népgyűléseken való részvétel és felszólalás joga), ma pedig az állampolgárság és a különböző politikai jogok jelentenek. Az előbbieken rámutattunk, hogy a modern élet nagy területi közösségeinek, a nemzeteknek milyen vonásai és milyen vonatkozásai erednek a törzsi, nemzetségi összetartozás egykori tényezőjéből. Most viszont arra mutatunk rá, hogy a modern nemzeti, állami közösségek egy csomó jellemző vonást viselnek magukon, melyek egykor a városokban fejlődtek ki. Ilyenek elsősorban az állampolgárság és a különböző politikai jogok.

Természetesen a vérségen és a letelepülésen kívül még számos más tényező van, amely társadalmi csoportokat hoz létre, és a vérségi és letelepült társadalmakon belül számos más tényező van, amely társadalmi csoportokat hoz létre vagy választ el egymástól. A vérségi társadalmakban nagy jelentősége van a születésnek: születés szerint tagozódnak az emberek különféle *rendekre*: a nemesek, polgárok, jobbágyok, rabszolgák stb. rendjeire. A vagyon szerint tagozódó csoportokat osztályoknak nevezzük, és e szerint van vagyonos osztály, középosztály és proletárosztály. Az egészen szigorú, rendszerint vallási hiedelmekkel is megerősített születési csoportot kasztnak nevezzük (a kasztrendszeren alapuló társadalmi szervezetnek a legismeretebb példája India). A középkori európai társadalmi rendszer szintén erősen a születésen alapuló csoportokra tagozódik; ún. *rendekre*, nemesi rendre, polgári rendre, jobbágyi rendre, stb., azonban ez a tagozódás összefüggött bizonyos társadalmi szereposztással is, úgyhogy az emberek csupán addig számítottak a nemesi, polgári, jobbágyi rendhez tartozónak, amíg a megfelelő leszármazás mellett a megfelelő társadalmi szerepet is betöltötték. Ezért ismert az európai középkor a születésrendi csoportok (nemesek és nem nemesek) mellett olyan rendeket is, amelyek egyáltalán nem születési alapon egészültek ki és

maradtak fenn, pl. az egyházi rend, vagy olyan rendeket, amelyekben a társadalmi szereposztás legalább olyan fontos volt, mint a születés; pl. a polgári és jobbágyi rendek. Ezzel szemben azt a társadalmi csoportot, amely a legteljesebb szigorúsággal és kivétel nélkül csupán a születés összetartó erején alapszik, kasztnak nevezzük. A kaszttrendszer legismertebb területe India, ahol pl. a legmagasabb kasztba tartozó brachmin akkor is megtartja összes kiváltságait, ha egy öltöny ruhájánál többje nincsen, míg a legalacsonyabb kasztba tartozók akkor sem léphetnek ki kasztjukból, ha óriási vagyont szereztek. A modern európai társadalomban a régi rendi keretek általában szétestek, bár nagyon sok társadalmi csoportban élnek még rendi jellegű elzárkózásra vagy különleges rendi öntudatra való hajlamok, és elsősorban a vagyon szerinti tagozódás vált döntővé. A társadalomnak vagyoni helyzet alapján összeálló csoportjait osztályoknak nevezzük, e szerint teszünk különbséget vagyonos osztály, középosztály és proletárosztály között. A további modern társadalmi fejlődés azonban a vagyon szerinti tagozódást túlhaladni igyekszik és az osztálynélküli társadalom felé mutat, amelyen belül az emberek helyzetét és csoportjait elsősorban a munka és a munkához való viszony szabja meg.

Mindezekről függetlenül és mindezeket keresztezve vannak a társadalomnak bizonyos csoportosulásai, amelyek minden időben, minden kultúrkörben megvannak, és több-kevesebb jelentőséggel bírnak. Minden társadalom férfiakra és nőkre oszlik, minden társadalom gyermekekre, ifjakra, felnőttekre és öregekre oszlik, végül minden társadalom tagozódik foglalkozási csoportok szerint és minden társadalom tagozódik kulturális tényezők, vallás világnézet, nyelv stb. szerint, valamint politikai tényezők szerint, amelyek közül legfontosabbak a modern életben a politikai pártok.

A társadalom fontos szervezési tényezője a társadalmi szabály. Az emberi társadalomra különösen jellemző, hogy a társadalmi szabályoknak a rendszerét mind nagyobb mértékben tudatossá teszi, sőt többé-kevésbé írásba is foglalja.

4. Társadalmi szabályok

A társadalmi élet kezdetleges fokán az emberek társadalmi, társas viselkedését szigorú, tagolatlan és a közösség egésze által érvényesített szabályok (normák) szabályozzák. Szigorúak ezek a szabályok, mert kevés kivételt, kevés eltérést engedélyeznek, és a szabályokkal való szembekerülést kemény szankciókkal sújtják, melyek között meglehetősen hamar kerül sor a leg súlyosabbakra, a közösségből való kizárásra és a halálbüntetésre. Tagolatlanok ezek a szabályok, mert nem tesznek különbséget, mert a közösség nem ismer különbséget a tekintetben, hogy melyik szabály [alapul] kötelező isteni jogon, melyik kötelező a hatalom erejénél fogva, és melyik kötelező egyszerűen azért, mert a közösség így állapodott meg. A primitív társadalmakban mindent a régi szokás szabályoz, mindenki csak a régi szokásnak megfelelő módon viselkedhetik a közösségben.

S az egész társadalom, nem pedig valami erre hivatott külön szerv vagy tekintély ellenőrzi az egyes emberek közösségi viselkedését, s az egész társadalomban alakul ki a közös vélemény és a közös meggyőződés az egyes emberek viselkedésének szabályszerű voltáról, vagy a szabálytalan viselkedésnek járó következményekről.

Ezekből adódik ki a primitív zárt közösség szabályrendszere, amelyet mindenki saját tapasztalásból ismer, aki valaha látta zárt, primitív, közlekedéstől eldugott, elzárt, primitív kislakosságú falvak életét. Szoros szabályok határozzák meg a családtagok egymáshoz való viszonyát a megszólítás és üdvözlés módjait, a parancsolás jogát és az engedelmisség kötelezettségét, a munka és a pihenő beosztását, a ruházódást, a közösség együttes ünnepeit, ünnepnapjait és ünnepi szokásait, a gyógyítás módjait, a különféle alkalmakkor szokásos vallásos, varázsos vagy babonás cselekedeteket. Az embereknek nincs határozott igazi tudásuk arról, hogy mindezeket miért kell így csinálni, s ki az a hatalom, amelyik előírta őket. A merőben vallásos előírásokat éppúgy képesek célszerűségi okokkal indokolni, mint ahogy

a merőben célszerű eljárásokat is szinte vallásos szigorúsággal tartják be és tartatják be. Aki áthágja a szabályokat, az egész közösségnek a szigorú ítéletével és ellenségeskedésével találja szemben magát. Az ilyen szoros és primitív közösségben épp olyan lehetetlen közös munka idején henyélni, közös ünnepről távol maradni, asszonyoknak a férjet visszategezni vagy leányok számára előírt ruhát hordani, mint ahogyan tilos lopni, rabolni és gyilkolni. S aki bármelyiket ezek közül a szabályok közül áthágja, azt egyszerre tekintik engedetlennek, különcnek, erkölcstelennek, jogtalanoknak és istentelennek.

Fejlettebb társadalmakban azután kialakul a társadalmi szabályoknak a differenciálódása, a társadalmi szabályok is tagoltabbakká, egyénibbekké válnak, elkülönülnek, differenciálódnak. Kialakulnak a szigorú és kevésbé szigorú szabályok között is különbségek, különbséget tesznek a szabályok között aszerint, hogy a szabályokat ki bocsátja ki és ki ellenőrzi, és milyen jellegű a kötelező erejük, milyen következmények járnak az áthágásukért. Végül külön szerveket is kijelöl a közösség bizonyos szabályok érvényesülése számára. Az ilyen módon elkülönült, differenciálódott társadalmi szabályokat a következőkben négy nagy jellegzetes csoportba fogjuk foglalni. Tudnunk kell azonban, hogy a társadalmi szabályokat ettől eltérően is és a legkülönbözőbb módon lehet csoportosítani. Ez a négy csoport a következő: egyszerű parancsok, szokásszabályok, társadalmi erkölcsi szabályok és jogi szabályok.

a) Az egyszerű parancs

Az egyszerű parancs tulajdonképpen nem is társadalmi szabály, mert hiszen a parancsban foglalt rendelkezés tulajdonképpen nem szabály, vagyis valamennyire általános több esetre szóló irányelv, hanem csak egy egyszerű, alkalmoszerű rendelkezés. Mégis nagyon nagy társadalmi jelentősége van az alkalmi parancsadási lehetőség kifejlődésének. A primitív társadalomnak

a legprimitívebb közösségében is van természetesen családfő és családtagok, törzsfők és alattvalók között alkalmi parancsadási lehetőség, azonban a kezdetleges közösségben ez a lehetőség is egészen új körre szorul, a látszólag korlátlan hatalmú családfő és törzsfő is, az a családfő és törzsfő, amelyek a családtagokat, vagy a törzs tagjait megfenyítheti, szigorúan megbüntetheti, sőt esetleg meg is ölheti, csak a mi elképzeléseink szerint és a mi szemünkben tűnik fel korlátlan hatalmú parancsolónak, mert valójában nagyon szigorú szokásszerű szabályok szabják meg, hogy mikor kit és hogyan büntethet. A legfejlettebb társadalmakban azonban kifejlődnek bizonyos parancsadási hatáskörök: egy bizonyos társadalmi munkamegosztás vagy hatalmi eloszlás, bizonyos emberek számára megadja azt a hatáskört, hogy másoknak tetszés szerinti parancsokat adjanak. Ezek a tetszés szerinti parancsok azok, amelyekben keresztül megkezdődik a társadalmi szabályoknak a szokásszerűségtől az értelemszerűség felé változása. A társadalomban nagyon sokáig eszébe sem jut senkinek, hogy bármilyen hatalmas személy vagy testület az őseitől öröklött szokásokat egyik napról a másikra tetszés szerint egy bizonyos határozattal megváltoztathatja. Egyedül a parancsadás az a terület, ahol a parancsoló a maga által kiadott parancsokat természetszerűen, ugyanúgy, ahogyan kibocsátotta, meg is változtathatja. Az egész középkoron keresztül pl. a leghatalmasabb fejedelemnek sem jutott eszébe, hogy a társadalom régi kialakult szokásait törvénnyel, vagy rendelettel próbálja megváltoztatni: az úgynevezett törvényekkel és rendeletekkel mindig csak vélt vagy valódi szokásokat foglaltak írásba. Később, csak az abszolút fejedelemség kialakulásával kezdték csak a szabályokat, különösen a jogszabályokat úgy felfogni, mint amelyek a fejedelem személyes parancsai, s csak ekkor vált általánossá a társadalmi szabályoknak, elsősorban a jogszabályoknak tetszés szerint, az arra illetékes szerv szabad elhatározása szerinti módosítása. Ezt a lehetőséget azután a társadalom demokratizált hatalmai is átvették az abszolút királyságtól, s így alakult ki az a mai,

közmeggyőződés és közgyakorlat, hogy a társadalmat túlnyomó részben nem ősidők óta nőtt és fejlődött szabályok, hanem erre illetékes szervek által készített, csinált szabályok s ennek megfelelően visszacsinálható szabályok irányítják. A szokásszerűségtől a merő ésszerűség és célszerűség irányában való változás az egyik fontos jelensége a modern társadalom fejlődésének, s az egész folyamatnak a kezdő pontjánál az egyszerű parancs közösségi lehetőségének az elkülönülése és a kiterjedése áll, s ez az egész folyamat onnan indult ki, hogy a társadalomban az egyszerű parancsok lehetősége először elkülönült, azután széles körben elterjedt.

b) A szokásszabály

A szokásszabály a társadalmi szabály eredeti, ősi típusa, megjelenési formája, amely a társadalmi szabályok elkülönülése után is természetszerűen megmaradt. Minthogy azonban éppen a társadalomnak a szigorú és közösségileg jelentős szabályai parancsokká és társadalmi erkölcsi szabályokká válnak, mindazok a szabályok, amelyek ilyen módon el nem különülnek, megmaradnak a szokás gyűjtőneve alatt. Ilyen módon a mai közhasználatban szokás alatt leginkább azokat a szabályokat értjük, melyeknek kötelező ereje az állandó és ismétlődő egyöntetű gyakorlatban van anélkül, hogy különösen szigorú következményekkel járna az áthágásuk. Így mai szemléletünkben a szokásszabályok úgy tűnnek fel, mint a legenyhébb szabályok. Ez azonban csak látszat, mert a szokásszabályok csak azért tűnnek fel enyhének, mert a legszigorúbb szabályok, a hatalmi parancs, a jog és a társadalmi erkölcs szabályai elváltak, elkülönültek a szokásszabályok nagy tömegétől. Azért ma is vannak, csakúgy, mint a legkezdetlegesebb fokon, igen szigorú szokásszabályok, melyeknek az áthágása épp olyan súlyos, sőt egyénilig esetleg súlyosabb, érzékenyebb következményekkel jár, mint a jogszabályoké vagy más szabályoké. A szokásszabályok

között aszerint, hogy az emberek mennyire tudatosan követik őket, többféle különbséget tehetünk: szoros értelemben vett szokásról beszélünk akkor, mikor egyszerűen csak a szóban levő emberi magatartások tartósan és állandóan ismétlődnek, s ennek folytán tűnnek fel kötelezőknek. Gyakorlatról beszélünk akkor, amikor a kialakult szokást a benne résztvevő egyes emberek tudatosan is számon tartják, és kifejezetten kötelezőnek minősítik, végül konvencióról beszélünk akkor, mikor olyanfajta szabálykövetésről van szó, melyet egy bizonyos hallgatóságos vagy kifejezett megállapodás előzött meg, s az emberekben él annak a tudata, hogy adott esetben azt ugyanilyen módon meg is lehet változtatni.

Különbséget tehetünk a szokásszabályok között a tekintetben is, hogy milyen mértékben, milyen irányban és milyen vonatkozásban van kötelező erejük.

Divatról beszélünk akkor, amikor a szabály követői maguk is tudják, hogy gyorsan és láthatóan változó társadalmi szabályokról van szó. Végül rítusról, ceremóniáról beszélünk akkor, mikor a szóba jövő szabályok egészen részletesen kimunkált eljárási módokat tartalmaznak.

A szokásszabályoknak mindezek a fajtái nagymértékben különböznek még aszerint is, hogy a társadalom milyen fontosságot, milyen súlyosságot tulajdonít nekik, milyen irányban és milyen vonatkozásban tekinti őket kötelezőknek, és milyen következményekkel sújtja a szabályok áthágóit. Így vannak illemszabályok, melyeknek áthágása különbségnek vagy neveletlenségnek vagy durvaságnak számít, az üzleti szokások áthágása viszont esetleg már tisztességtelenségnek. Ez az a pont, ahol a szokásszabályoktól elkülönül és kiemelkedik a társadalmi erkölcs szabályainak csoportja.

c) Társadalmi erkölcsi szabályok

A társadalmi erkölcsi szabályok elsősorban azzal emelkednek ki a mindenkire és egyformán kötelező szokásszabályok nagy tö-

megéből, hogy a társadalom különösen heves indulati (emocionális) jelentőséget fűz betartásukhoz és áthágásukhoz. Akkor különülnek tehát el, mikor a társadalomban az emberi viselkedés felett való társadalmi ítélet már eléri azt a fejlettségi fokot, ahol különbséget tud tenni fontos és kevésbé fontos szabályok, felháborító és elnézhető szabálysértések között. Ez természetesen azokkal a szabályokkal kapcsolatban történik elsősorban, melyek a társadalom alapvető, fontos, életbevágó (vitális) érdekeit érintik. Fejlettebb társadalmak elsősorban ezeket a szabályokat helyezik szembe az emberek felett álló vallásos, isteni jelleggel, s így alakul ki ezeknek a szabályoknak a végső, emberfeletti értékekkel az a kapcsolata, amely mind a mai napig a vallás és az erkölcs ügyét összekapcsolja. Az a tény, hogy bizonyos szabályok követése mélyen összefügg a végső értékekkel szemben való állásfoglalással, a legkevésbé sem változtat azon, hogy az erkölcsstan szabályainak elsősorban társadalmi funkciói vannak. A különböző népek erkölcsi szabályainak összehasonlítására világít arra, hogy azok az erkölcsi szabályok, melyeket egy bizonyos kultúrkörben és egy bizonyos időpontban abszolút értékűnek szoktak tekinteni, valójában térben és időben a legkülönbözőbb változásoknak vannak alávetve, ami egészen természetes is, mert hiszen ezeknek a szabályoknak társadalmi funkciói vannak, amik az egyes társadalmak adottságai szerint maguk is változnak. Az egyes szabályoknak azonban elsősorban az egyes emberi viselkedésekben meghatározott konkrét tartalma az, ami idő, nép és kultúrkör szerint változik, pl. az, hogy kinek, kivel szabad házasságra lépnie, kinek, kivel és mikor szabad nemi életet élnie, kinek kit szabad vagy tilos megölnie, ki milyen használati tárgyakkal rendelkezhetik. Sokkal kevesebb változékonyságot mutatnak az erkölcsstanoknak azok a követelményei, amelyek az ember egész lelkiségével szemben támasztanak követeléseket. Ebből a szempontból minden, valamennyire is fejlett erkölcsstan az emberrel szemben a megbízhatóság, a jóhiszeműség, a kötelességteljesítés, a helytállás és az önzés leküzdésének a követelményeit állítja fel, és az

egyes erkölcsstanok közötti különbség inkább abból adódik, hogy ezek közül melyikre helyezik a hangsúlyt. Ebben az értelemben beszélhetünk a szeretet erkölcsstanáról, mely a szeretet erényét helyezi mindenek fölé, beszélhetünk hősi erkölcsről, mely elsősorban a helytállás kötelezettségét írja elő, beszélhetünk kötelességetikáról, mely elsősorban a megbízhatóság erényét helyezi középpontba, beszélhetünk aszkétikus erkölcsről, mely elsősorban az önmegtagadásra épül fel, és beszélhetünk hedonisztikus, epikureus erkölcsről, mely az élvezetekre, az öröme és a boldogságra való képességet tekinti a legfőbb erkölcsi értéknek.

II. A jog

A jog szabályai éppen úgy a szokás tagolatlan tömegéből emelkednek ki, mint a többi szabályok, egyaránt kiemelkedhetnek a szokásszabályok tagolatlan tömegéből, a hatalom parancsaiból vagy az erkölcs szabályaiból. A jog szabályainak a tartalma igen gyakran egyezik azzal, amit a szokás, az erkölcs és a hatalom parancsa előír. Mégis különbözik a jogszabály ezekről a szervezethez, az értelemszerűségnek, a logikai összefüggésnek nagyobb fokával, és ennek tulajdonítható, hogy a jogszabályoknak a rendszere mennyiségben, tagoltságban felülmúlja az összes többi szabályokat, és külön társadalmi apparátus és külön tudományág foglalkozik a mibenlétével.

Bevezetés a jogtudományba

A jog meghatározása minden elméletben különböző. Annak ellenére, hogy ezek a technikák nem mindig fedik egymást, vannak a jognak olyan kritériumai, amelyek minden teóriában fellelhetők.

A jognak elsősorban etikailag kell jónak lennie. Ennek dacára néha összeütközésbe kerül az erkölccsel, pl. devizapolitika.

Szükséges, hogy a jog ne érdemeljen erkölcsi rosszállást, mert célja az igazság elérése. Az igazságot erkölcsi kötelességünk nemcsak szeretni, hanem tisztelni is. Tisztelni annyit tesz, mint valakinek az érvényesülési jogait elismerni. Aki az igazságot tiszteli, annak tisztelni kell mindazt, aminek a segítségével az igazság érvényesülhet. S viszont, az igazság érvényesülése a moralitással bíró ember személyén keresztül történik. Ebből az következik, minél nagyobb moralitással bír egy ember, annál jobban tiszteljük. Ha az emberi személyt erkölcsi értékénél fogva tiszteljük, előáll a becsület eszménye, és ha ebből folyólag igényeit is tiszteljük, a jog ideálja alakul ki. Csak annak van teljes emberi joga, akinek teljes becsülete van. Aki ez utóbbit elvesztette, jogában is megcsorbult. Ezért nem igazságtalan a büntettest fenytetés által részben vagy egészben jogaitól megfosztani, hiszen az igazság maga is ezt kívánja.

Ide kapcsolódik a jog másik kritériuma, mely a következőképp szól: „ha kell, a jogszabályokat az állam, mint a legnagyobb társadalmi tényező, kényszerrel is betartathatja”.

Ezt a pontot nem fogadják el az anarchisták. Főbb képviselőik: Max Stirner,⁷ Bakunyin és Tolsztoj. Szerintük ugyanis a jogszabályok teljesen útjában vannak az emberi szabadság kibontakozásának. Eszményképük a szabálynélküli társadalom. Azonban ha behatóan foglalkozunk az anarchiával, rájövünk jellegzetes hibáira, amelynek folytán nincs létjogosultsága, mert folyton önellentmondásokba ütközik. Szabálynélküli társadalom nincs, mert ugyanakkor, mikor kimondják, hogy szabályok nélkül élünk, már egy szabályt állítottak fel, amit nem kétséges, hogy követne a többi is.

Tehát összegezve a dolgokat, megállapíthatjuk, hogy a jog egy szükségszerű jó, amelynek a legfőbb kritériumai az alábbiak: moralitással bírjon, minden erkölcsi értékkel bíró ember élvezhesse s az igazság érdekében az állam kényszerrel be is tartathatja.

⁷ Stirner, Max (1806–1865): német filozófus. A szélsőséges individualizmus, anarchizmus és szolipszizmus képviselője

A jogtudományok felosztása

Általában két nagy csoportot különböztetünk meg: közjogot és magánjogot. A határ a kettő között nem egészen tiszta. Legelfogadottabb az ulpianusi meghatározás: „publicum ius est, quod ad statum rei romanem spectat ius privatum, quod utilitatem pertinet.”⁸

Magánjog

Felosztása: kötelmi jog, dologi jog, családi jog, örökösödési jog és a személyi jog.

A magánjog területéhez tartozik még a kereskedelmi jog, váltójog, csődjog, biztosítási jog és a bányajog.

A jogok osztályozása

Országos – részszerű	Ius commune – particulare
Egyetemes – egyéni	universale – individuale
Általános – különös	generale – speciale
Közönséges – kivételes	regulare – singulare
Engedélyező – kényszerítő	permissive – preceptive
Méltányos – szigorú	aequum – strictum

Közjog

Ide tartoznak:

Alkotmányjog

Közigazgatási jog

⁸ A pontos idézet: „Publicum ius est, quod ad statum rei Romanae spectat, privatum quod ad singulorum utilitatem.” (A közjog a római államra vonatkozik, míg a magánjog az egyéni érdeket tartja szem előtt. Digesta, 1.1.1.2.)

Büntetőjog

Büntető és polgári perrendtartás

A jog lehet

Alanyi és tárgyi

Anyagi és alaki

Kereskedelmi jog

Kereskedelmi ügyek alatt azokat a jogviszonyokat értjük, amelyek a kereskedelmi forgalomból erednek, és magára a kereskedelemre és egyes intézményeire vonatkoznak.

A kereskedelmi ügyekre vonatkozólag szétágaznak a jogászok véleményei. Grosschmid⁹ szerint a kereskedelmi ügyek két csoportra oszthatók: anyagira és alakira. Az utóbbi értelemben vett kereskedelmi ügyeknek azokat a peres viszonyokat tekintjük, amelyek a kereskedelmi bíróságok hatásköréhez vagy külön peres eljárás alá tartoznak.

Neumann¹⁰ szerint kereskedelmi ügy minden kereskedelemre – annak személyeit vagy tárgyait illetőleg – vonatkozó tényálladék, amennyiben akár a magán-, akár a köz-, akár a perjog sajátlagos szabályainak alá van vetve.

Váltójog

Megkülönböztetünk anyagi és alaki váltójogot. A váltójog a kereskedelmi jog egyik sajátos ága. A váltójog egyes intézményei: saját váltó és idegen váltó.

⁹ Grosschmid Béni (1852–1938): jogtudós, a magyar magánjog egyik kiemelkedő képviselője

¹⁰ Neumann Ármán (1845–1909): jogtudós, egyetemi tanár

Egyházjog

Teljesen specifikus jog. Néha összeütközésbe kerül az állam szabályaival. Mindkettő vitatja a másik felsőbbrendűségét. Valójában kiegészítik egymást.

Nemzetközi jog

Az államok egymás közötti viszonyait rendezi. Bizonyos fokig a szuverenitás rovására megy.

A jogszabályok értelmezése és magyarázata
Megkülönböztetünk tudományos és magánmagyarázatot. Mindig az előbbi a mérvadó, illetve a nagyobb súlyú.

Magyarázatok (a jogászai élet négyesfogata):

Kiterjesztő (interpretatio extensiva)

Megszűkítő (interpretatio restrictiva)

Analógia¹¹ (legis¹² és iuris¹³)

Argumentum a contrario¹⁴

¹¹ Nem szabályozott tényállásra olyan jogszabály alkalmazása, amely egy hozzá közel álló, másik tényállásra vonatkozik, azaz: a joghatás átvitele egy másik tényállásra.

¹² Analógia legis (törvényi analógia): konkrét jogszabályi rendelkezés (törvény) hiányában a hasonló esetre vonatkozó jogszabályok (törvény) alkalmazására kerül sor.

¹³ Analógia iuris (joganalógia): hasonló esetre vonatkozó jogszabályi rendelkezés (törvény) hiányában a jogrendszer egészéből levonható (jogi) elvek alapján kerül sor az eset megoldására.

¹⁴ Argumentum a contrario: egy állítás ellentétéből való következtetés.

Kialakult tételek: ubi eadem legis ratio, ibi legis dispositio.¹⁵ Cessante legis ratione, cessat ipso lex.¹⁶ Az „argumentum a contrario”-val óvatosan kell bánni, mert: unus positio non est alterius exclusio.¹⁷ Az analogia pragmatikus alapja az 1869/IV. tc. 22. §, amely szerint a bíró az igazságot senkitől sem tagadhatja meg.

Az értelmezés lehet grammatikai és logikai. A logikai a fontosabb, mert: sententia est magis quam scriptura.¹⁸

Jogászi foglalkozások

Szerkesztő jogász

Talán a lehető legsúlyosabb teher van a vállán: A szabályalkotásnál minden kis körülménynek figyelmet kell szentelnie, sok mindent előre kell látnia. Ugyanakkor az a veszély fenyegeti, hogy elszakad az élettől és ez káros befolyást gyakorol a szabályalkotásra.

Ügyvéd

Az egyik legrégebb jogászi foglalkozás. Ügyvéd mindig volt és mindig lesz. Bár csűrés-csavarással szokták őket vádolni, a jogászi életben nagy szerepük van. A holt betűket ők hívják életre. A rideg paragrafusokból ők hozzák elő az emberi érzést. Karikatúrájuk: a csűrés-csavarás és a kliensek „megvágása”.

¹⁵ Ubi eadem legis ratio, ibi legis dispositio: ha megszűnnek a körülmények, amelyek a jogi szabályozást indokolták, a jogszabály is hatályát veszti.

¹⁶ Cessante legis ratione, cessat ipse lex: a törvény alapgondolatát kiváltó ok (társadalmi viszony) megszűntével maga a törvény is megszűnik.

¹⁷ Unus positio non est alterius exclusio: ha az egyiket állítjuk, azzal még nem zárjuk ki a másikat.

¹⁸ Sententia est magis quam scriptura: a törvény szelleme fontosabb a törvény betűjénél.

Bíró [szó szerint: aki eldönti a vita kérdését]
A legelőkelőbb helye van a jogásztársadalomban. Ennek szer-
ves része a bírói függetlenség. Habár ő is ember, ennek ellenére
pártatlannak kell maradnia, és hűvösen érzelmi távolságot tar-
tani, hogy judíciumát megőrizze. Problémája: van-e egyáltalán
igazság? Másik probléma: ítélni nem nehéz, de indokolni annál
nehezebb.

Karikatúrája: a nagyképű ridegség és az, hogy jobban érdekli
a jogászi léte, mint az emberi élet.

Közigazgató jogász

Közigazgató jogásznak nevezzük azt a közhivatalnokot, aki jogi
iskolázottsággal rendelkezik. Ezt tehát nem a tisztsége határozza
meg. Nem olyan független, mint a bíró, és nincs is meg benne az
előbbi hűvössége. Rajta „átfolyik az élet”. Legfontosabb tulajdon-
sága, hogy a cselekvő embert elegyíti a jogászi gondolkodással. Jó
információszerző és szervezőképességgel rendelkezik. Jegyezzük
meg: a modern szervezés nem személyi romantikán alapul. Kari-
katúrája: bürokrácia, tehetetlenség, önkény.

Laikus jogász

Általában a népbírót, a községi esküdteket soroljuk ide, de a vád-
lottat is ide lehet számítani, mert ő is jogi ténykedést fejt ki
a vádlottak padján. Horváth Barna szerint rossz jogászok a ka-
tonák és az orvosok; jó jogászok az asszonyok, a papok és a keres-
kedők.

Jogi tanár

Az étellel kapcsolatban kell lennie, de ugyanakkor a nagy ál-

talánosságokra is ki kell terjedjen a figyelme. Birtokában kell lennie az ösztönösen, mélyen fekvő judíciumnak.

Árnyoldala: a szórakozottság és az elvontság.

[III. Állam]

Bevezetés az államtudományba

Az államtudomány a lehető legkevésbé összefüggő, az állam ügyeivel foglalkozó sokféle tudományágak összessége. A sokféle ágazat közül az alábbi négy játszik a legnagyobb szerepet.

1. Az állam keletkezése. 2. Az alkotmánytan. 3. A közigazgatás. 4. A nemzetközi jog.

Az állam keletkezése

A mai értelemben vett államról nem mindig lehetett beszélni. Ahhoz, hogy az állam eljusson a mai stádiumáig, évezredek tapasztalata volt szükséges. Az állam történelmi képződmény. Szaladjunk végig a történelem vonalán, hogy a kép világossá váljék előttünk.

Az ókor elején az állam két formáját ismerjük. Az egyik az ún. zsarnoki hatalom, a másik a városállam. A zsarnokság legjellemzőbb vonása az, hogy nagy területen fekszik, míg a városállamok kiesszámú embercsoportok közösségei. Az ókori államforma két legklasszikusabb példája Athén és Asszíria. Ekkor írja még Platón *Az ideális állam* című művét, amelyben eszményképül a kis városállamokat állítja elének. Hangsúlyozza, hogy egy városállam lakosságának nem szabad 6000 főnél többre rúgnia.

Arisztotelész a *Politika* c. munkájában írja le a görög városállamok alkotmányát. Az, hogy ő is ideálisnak tartja a városállamokat, éppen ebből a munkájából tűnik ki. Egy szót sem ejt

benne a nagy területi államformákról, mintegy nem véve tudomást róluk. Pedig Arisztotelész annak a Nagy Sándornak volt a nevelője, aki lába alá teperte egész Közel-Keletet, és megdöntötte egy másik despota államát, Dárius Perzsiáját.

A polgár fogalma

A városállamban az összetartozásnak rokoni alapja van. Itt jóformán mindenki rokona egymásnak. Tehát alapjában véve a szeretet kapcsolja össze ezt a kis közösséget. Jellemző erre a neve: „res publica”, ami tulajdonképpen közös ügyet, dolgot jelent, azt a helyet, ahol egyenjogú címisek vannak.

Viszont a birodalomban „csak alattvalók” vannak, ezek felett áll magasan az uralkodó.

A városállamok közül kivált Róma, amely először a környező városok meghódításával, később pedig az egész földközi-tengeri medence magáévá tételével világbirodalomná vált. Annál furcsább volt viszont, hogy még mindig csak római polgárokról beszéltek.

Kr. e. 90-ben volt az itáliai felkelés, amely annak ellenére, hogy a rómaiak győzelmével végződött, létrehozta a másodosztályú állampolgárság intézményét. Mind többen és többen kapják meg Róma tiszteletbeli polgára címet. Róma lassan fölveszi a városállamok formáját. Ezen a ponton vallott kudarcot Platón elmélete. Mindezek dacára azonban a képviseleti intézményt nem ismerték.

Róma később letért erről az útról, és lassan hasonlítani kezdett a keleti despota államokhoz.

Ebben az állapotban érte Rómát a népvándorlás, és az csak természetes, hogy nem tudott ellenállni. A nyugati fele teljesen összeomlott. A nyugati gótok megszállják Hispániát, a longobárdok Itáliát, a frankok a mai Franciaország területét, és végül a mai Németország helyén kialakulnak a germán királyságok. Habár a törzsi öntudat erős volt a hódítóknál, szellemileg

mégis legyőzettek. Az akkor már keresztény Róma egyházi tényezői megtöltötték őket humanizmussal. Tehát összegezve a megállapítottakat, arra az eredményre jutunk, hogy az állam szintetikus úton jött létre. Négy fő szála, melyekből összefonódott:

1. a görög városállam, innen az állampolgárság intézménye;
2. a keleti államforma, innen a központi hatalmi szervezet;
3. a királyi-nemesi-törzsi öntudat, innen a nemzeti öntudat;
4. és végül mindezeket a modern forradalmak által a népmagáévá teszi.

A középkorban a szervezés nem a királytól indult ki. Itt kezdődik a hűbériség intézménye, mely nyugaton érte el tetőfokát, ahol mindenki függött valakitől.

A kiskirályok letörésére szövetkezett a király a polgársággal és a parasztsággal. Sajnos, ez Kelet-Európában nem történt meg, és így a 20. században robbanásszerűen söpörte el az idő szele a feudalizmus nyomait.

Marx tanaiban az állam elhalásáról beszél. Nála az állam osztályuralmat jelent. Elhalásról nem lehet beszélni, de fellép a fokozatos decentralizáció.

Míg az állam feladata eleinte csak a védelemre és a bíraskodásra terjed ki, később a gazdaság-, ipar- és vámpolitika is az állam közfeladatai közé tartozik.

Legújabban a szociálpolitika is átmegy tudatos politikába. Kezdetleges formája volt az OTL. Kezdi átvenni az egyházaktól a kulturális élet irányítását, a városoktól a kényelmi szolgáltatásokat.

Ezek azonban csak külső keretek. Ne feledjük, hogy a belső szabadságnak is nagy fontossága van.

Világállam

Újabban sokat hangoztatják egy világállam szükségességét. Ezt „uno ictu” létre hívni nem lehet. Ennek a megszületéséhez is egy történelmi folyamat szükséges: a sok világszervezet annyira át

fogja szőni az államokat, hogy proklamálás nélkül is létrejön. A meglévő világszervezetek, pl. a Nemzetek Szövetsége, a Biztonsági Tanács, a nemzetközi jog, a Vöröskereszt, a Nobel-díj, az olimpiák stb. már most bizonyítják, hogy ezen az úton jól haladunk.

Ezeket talán már úgy könyvelhetjük el, mint a világállam előfutárait.

Államforma
Lehet királyság és köztársaság.

1. A királyságban az államfőnek az uralkodása egy természetfölötti dologból fakad.
2. A köztársasági államforma egy racionálisabb megoldás, ahol az államfőt maga a nép bízta meg az állam hajójának a vezetésével.

Kormányzat

Többféle lehet:

1. autokratikus,
2. arisztokratikus,
3. demokratikus.

Az autokrácia személyes, hagyományoszerű államforma. Önkényes tradíciók által korlátozott, pl.: abszolút monarchia.

Az arisztokratikus kormányzat esetében már nem egy személy, hanem egy kisebb klikk kezében van az állam sorsa.

A demokráciában a nép gyakorolja az uralkodói hatalmat. Megkülönböztetünk parlamentáris és elnöki demokráciát. A különbség az, hogy az előbbinél a nép által választott parlament jelöli, illetve választja meg az elnököt, míg az utóbbinál maga a nép. Az elnöki demokráciában az elnöknek lényegesen nagyobb hatásköre van, mint a parlamentárisban.

Az alkotmány

Az alkotmány biztosítja az állampolgárok alapvető jogait, előírja kötelességeiket, és az állam alapvető szerveit szabályozza: lényegében az állami szervek összetételét, működését, egymáshoz való viszonyát. Az alkotmány lehet írott és történeti. Az írott alkotmány szakaszokba van szedve. Egy állam belső válsága után rendszerint új alkotmányt ad ki, pl. Jugoszlávia. A történeti alkotmány, mint már a neve is mutatja, a történelem folyamán alakult ki. Ilyen pl. Anglia alkotmánya. Rendszerint mi is szeretjük bizonyítani, hogy a miénk is ez. Megkülönböztetünk merev és rugalmas alkotmányt. A merev alkotmány megváltoztatása körülményes. Rugalmas alkotmány az angol és magyar.

Államfői hatalom

Itt már vita folyik, hogy külön, avagy végrehajtó hatalom-e?

A királyság lehet: örökletes, választható és kombinált.

A köztársaság lehet: prezidentális és parlamentáris.

A törvényhozás

Különböző fajai:

1. autokrácia (egy személytől függ),
2. arisztokrácia (többtagú testülettől függ, pl.: Velence, Szovjetunió),
3. közvetlen és képviselői,
4. egykamarás és kétkamarás (szövetségekben a szenátus).

Érdekes megemlíteni Laski elméletét. Ő ui. híve a kétkamarás rendszernek, de a második kamarát teljesen a gazdasági vonatkozású ügyek vezetésével ruházná fel.

Választás

A demokratikus választásnak öt követelménye van: legyen általános, titkos, direkt, egyenlő és egy koron felül mindenki gyakorolhassa szavazati jogát. A régebbi választásoknál több intézmény gátolta a választások általános voltát, pl. a vagyoni cenzus vagy bizonyos iskolai végzettség. Titkos választásról alig ötvenhatvan éve beszélhetünk, addig a nyílt szavazás elvét vallották. Követelmény, hogy a népképviselőt egyenesen legyen választva, ne pedig elektorok útján. Egyenlő választójog: amikor mindenkinek csak egy szavazat leadására van jogosultsága. Ennek ellentéte a plurális, ahol pl. egy diplomás jogalanynak több szavazat leadására volt jogosultsága, mint az 1913-as Andrássy-féle választójogi tervezetben is. És végül: legyen arányos. Ezt Anglia nem akarja követni.

Bírászkodás

Mindenkitől különálló hatalom. Ezért hívják nálunk is független bíróságnak. Az alkotmány biztosítása szempontjából különös fontossága van ott, ahol az alkotmánybírászkodás meghonosodott.

1946 ősz, Szeged, munkástanfolyam

(MTAKK Ms 5116/12, 1-76. Nyomtatásban: Bibó István egyetemi előadásai 1942-1949. Szerkesztette Dénes Iván Zoltán. Sajtó alá rendezte, a szöveget gondozta Balog Iván és Tóth László Dávid /Tóth-Matolcsi László/ Debreceni Egyetem, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2004. 33-76. Közreadta: Balog Iván.)¹⁹

¹⁹ A Szegedi szociológiai előadások élen található tartalomjegyzék és a tényleges anyag azért tér el időnként, mert a szöveget különböző, eltérően számozott vagy más-más fejezetcímekkel ellátott, de hasonló tartalmú, gépelt kéziratokból kellett összeállítani úgy, hogy a jobb nyelvi megformáltságú variánsok kerüljenek közlésre.

BEVEZETÉS A POLITIKATUDOMÁNYBA

A politika kapcsolatban van az állammal. Viták alakultak ki, hogy az egyetemen előadott politika az állam felfogásával egyezik-e? A politika tulajdonképpen nem tesz mást, mint rendszerezi, szortírozza azokat, amik az állammal kapcsolatos dolgok, és felfedezi közöttük a különbséget. A magyar politikatudomány képviselője Concha Győző,¹ s mint később látni fogjuk, ő határozta meg a politika fogalmát. Az ókorban és az újkorban a politika nagy képviselői Morus Tamás, Platón, Arisztotelész, Machiavelli, Szent Ágoston, Marx, akik tulajdonképpen publicisták voltak. Az egyetemen előadott politika általános államtannak felel meg, amely a legújabb jogi reform szerint „Általános alkotmánytan és közigazgatás” címen szerepel. A politikát az igazságkeresés teszi tudománnyá, tehát legfőbb feladata, hogy felfedje a lényegét, vagyis még a hátsó gondolatokat is. Legfontosabb nevelő feladata pedig az, hogy egyensúlyt hozzon létre az utópizmus és a lapos realizmus között. Az utópizmus képviselője Morus Tamás, a realizmusé Machiavelli volt. A politika visszahat a valóságra, tehát formáló erejű, maga az anyaga pedig a társadalomtudomány. Az eszmék történeti folyamatban alakulnak ki, melyeket szem előtt kell tartani, és így a politikatudománynak csak olyan abszolút érvényű tételeket szabad megállapítania, melyek mindenütt érvényesek. Minden válság

¹ Concha Győző (1846–1933): jogász, a kolozsvári, később a budapesti egyetem tanára

úgy jön létre, hogy az emberek elfelejtik azt, hogy a megoldásokat hogyan kell kialakítani. Ha elhagyják az erőfeszítéseket [amelyek a megoldások kialakítására irányulnak], egy egész rendszer összeomolhat. (Például Európa a monarchiára van nevelve, amely azonban Napóleontól napjainkig összeomlási folyamatban van.)

A politika meghatározását definícióval kell kezdeni. Mindezek a definíciók azonban visszatérő momentumok az államra és az azzal kapcsolatos kérdésekre. Krisztics² azt mondja, „az állam önirányzó tevékenységű”. Ha szakpolitikákkal foglalkozunk, akkor azt látjuk, hogy a politika célra irányzott cselekvés. Nem mondhatjuk, hogy a politika a társadalom kérdéseit vizsgálja, mint a szociológia, mert a politika igazi tárgyának azt a célra irányuló erőfeszítést tekinthetjük, amely a társadalmat egyensúlyban tartja, és életfeltételeit biztosítja. A politikatudomány azt tárgyalja, hogy mi a dolgok helyes szellemi elrendezése, és ezekre az elrendezésekre fordítja feltevéseit. A jogbölcsélet pedig az egyes dolgok szortírozására szorítkozik, azonban mellette áll a realista szélsőség, amely a dolgokat a rideg valóság talaján állva vizsgálja. Egyes rendszerek azzal a követelménnyel állnak elő, hogy a politika csak azzal foglalkozzon, ami van, ne pedig azzal, hogy mi legyen. Concha Győző felfogása ezeket a politikai felfogásokat mintegy a hátsó ajtón, újra becsempészi. A politikatudomány azonban helyesléseket és értékeléseket foglal magába, kritikai ismereteket gyűjt össze, és ezekkel öhajt a közösségre hatást gyakorolni.

A politika nagymesterein, Platónon, Rousseau-n, Montesquieu-n át ezek az értékelések nem váltak publicisztikai értékléssé a mai értelemben. A politika történetét azzal az államrendszerrel kapcsoljuk össze, amiben élünk, és ezen a párhuzamos tárgyaláson látjuk, hogy a politika minden döntő lépése egy konkrét helyzetbe van beágyazva úgy, hogy ebből a helyzetből nő ki és olyan abszolút igazságokat épít ki, melyek idővel elvál-

² Krisztics Sándor (1890–1966): jogász, egyetemi tanár

nak a konkrét szituációktól, és mint sikeres eszmék befolyásolják a közösséget, de nem mindig abban az irányban, ahogy azt az alapító kezdeményezte. Ezt láthatjuk Platónnál is, akinek felfogása szemben állt az athéni demokráciával, azonban még az ő beállítódottságával szemben is volt egy visszahatás. Mivel a születési arisztokrácia az ő korában már összeomlott, így ő azt állapította meg, hogy „akkor lesz rend, ha a királyok filozófusok lesznek és a filozófusok királyok”. Ez a mondat tovább élt Marcus Aureliusnál³ is, aki ugyan mint király filozófus volt, de uralkodásában nem alkalmazta a filozófiát; majd tovább élt ez a szellem a 20. századig, melyben legtökéletesebb megjelenési alakja Lenin volt, aki a filozófus király megtestesülése.

Történetileg két nagy társadalmi és eszmei tényezőt kell megragadni.

1. A mediterrán világ kisváros államait,

2. a kereszténység gondolatát.

A lényeg az, hogy a mediterrán térségben ez [a kisvárosok rendszere] vált uralkodóvá, és a kisvárosok közösségéből nőtt ki az a politikai gyakorlat és tudomány, amely ma is érvényben van. Az athéni városállam az, ahol a politikatudomány kiinduló lehetőségét kell keresni. A szofisták voltak az elsők, akik az államélet és igazságosság érzésére törekedtek. A szofisták első kérdése ez volt: mi az igazság? Szerintük nincs igazság, mert minden igazság kifordítható, és ez a hozzáállás máig alaptípusa maradt a politikának. A politikai igazság a nagyhatalmak érdekeinek alá van vetve, és magasan lebeg a realitás felett. Platón mondása: „az igazság az igazi valóság, amely az ideákban megvalósul”. Ismeretes a barlang-hasonlata, mely szerint a barlangban leláncolt ember az igazi világosságot nem láthatja meg, csak a falon az árnyképeket, amelyeket ő valóságnak tekint. Platón az ő ideálja szerint három rendet különböztet meg:

³ Marcus Aurelius, Antonius (121–180): római császár 161–180 között, filozófus.

1. A filozófusok rendje,

2. a tökéletes vigyázók rendje,

3. a dolgozók vagy munkások rendje.

Szerinte követelmény, hogy a filozófusok bölcsek, a tökéletes vigyázók bátrak és a dolgozók mértékletesek legyenek. Platónnal szemben igen erős változást mutat Arisztotelész gondolkodása, aki Platón tanítványa volt. Mert míg Platón az ideákat, Arisztotelész a valóságot látta meg. Arisztotelész sok platóni hagyatékot vett át, és ez a gondolkodásán látható. Mint arisztokrata származású, kívülről nézte a városállamot. Az ő államelméletét a német államelmélet fejlesztette tovább. Arisztotelész is arisztokrata államszemléletet képvisel, de nem a tömeguralom elleni ellenszenvvel, mint Platón.

Határozott ellenszenvvel van a kézművesekkel szemben, mert ők rabjaik a munkájuknak, és a szabadidejük kevés a szépművészet gyakorlására és megértésére. A szabadidő szerinte a teljes értékű emberiség kifejtésére szolgál, s ez egy tipikus ókori felfogásra (otium) vall.⁴ A rabszolgaságot a kereszténység és üdvösség gondolatának kellett eltörölnie. Jellemző Arisztotelészre, hogy a görög városállam van a szeme előtt, és borzalommal fordul el a keleti monarcháktól, például Nagy Sándortól, akinek néhány évig nevelője is volt. A leglényegesebb Arisztotelész politikájában a kormányformák tipizálása és értékelése. A jó kormányzást a kiválasztottaknak kell végeznie. A kormányzást háromféleképpen osztályozza:

1. királyság,

2. arisztokrácia,

3. mérsékelt demokrácia (politeia).

Ha a kormányzást egy kiválasztott végzi, akkor ez a kormányzó vagy a király, ha kettő vagy ennél több kiválasztott, akkor arisztokrácia, ha sokan végzik, akkor politeia, vagyis a többség uralma áll előttünk. Szerinte a királyság legfőbb értékei, hogy mindenki egy ember uralma alatt áll, bár mint ő ezt kifejti,

⁴ otium: (lat.) in): szabad idő, a munkától, közügyektől mentes élet

jobb inkább törvény uralma alatt lenni, mert ellenkező esetben egy ember hangulatának van kitéve az összesség. Szerinte az arisztokráciáról a nevelésnek kell gondoskodnia, és fontosnak tartja a közepesen vagyonos réteget is. A politeiának a mérsékelt demokrácia az államformája. Ezeknek az államformáknak a gyakorlása jó, és ezeknek hirtelen megváltoztatása romlásra vezet. Mindhárom államforma eltörzslése egy-egy új államformát fejleszt ki. Így:

- a) türannizmus vagy zsarnokság,
- b) oligarchia,
- c) anarchia (csöcselékuralom).

Arisztotelész a legnagyobb szimpátiával a politeiát⁵ szemléli. Tárházában sok olyan gondolatot találunk, amely ma is megvan, így szerinte az embernek ember feletti uralma erkölcstelen. Az ő gondolkodása egyébként később Locke-nál⁶ jelenik meg, [aki hozzá hasonlóan] megkülönbözteti:

- a) a törvényhozó hatalmat,
- b) a bírói hatalmat,
- c) a végrehajtó hatalmat.

Két évezreddel később Montesquieu ugyanezt a felosztást alkalmazza. Legjelentősebb az egészben a kormányformák tipizálása, és szerinte a leghelyesebb a mindenből keveset (mérsékelt demokrácia-politeia) felfogás, amely később Cicerónál vetődik fel. Cicero szerint a jó alkotmányban vannak demokratikus és arisztokratikus elemek. Ezeken épül fel az augustusi római császárság. A görög városállamok élete a macedón hódítás után lehanyatlott, és a helyüket félhellén, félmacedón hódítók foglalják el. Eközben Róma tekintélye kezd felemelkedni a Földközi-tenger nyugati peremén, melyhez hozzájárul a lakosság karaktere, melyben erős racionális szervezőképesség nyil-

⁵ Politeia: a monarchikus, az arisztokratikus és a demokratikus államforma elemeit tartalmazó vegyes államforma a tökéletes államforma Arisztotelésznél, átvitt értelemben jelenti az állam helyes kormányzásának tudományát is.

⁶ Locke, John (1632–1704): angol filozófus; természettudós; orvos

vánul meg. Krisztus előtt az első század folyamán Marius⁷ és Sulla⁸ idejében súlyos válságba jutott a Kelet-római Birodalom, melynek hatalmát később Egyiptom megdöntötte. A súlyos belviszályok alatt az egységet szétbontó erő kezdett megnövekedni, és megzavarta Róma belső egyensúlyát.

A politika fejlődése

Az állam keletkezésének két módja van:

- 1. városállam,
- 2. nomád hódítók nagy területi államai.

Ez a két államforma fejlesztette a mai modern politikát. A város az a pont, ahol a családi életen kívül folyik a piaci és a gazdasági élet, amely pedig a politikai életet fejleszt ki. A görög városállamokban mindinkább elhomályosult a király személye, és egy-egy nemesi család nyomult előtérbe. Az athéni városállam nagy fejlődést mutatott a demokrácia irányába Szolón⁹ törvénykönyve által, majd sorozatos fejlődés után eljutott a periklészi demokráciához. Ennek a tömeges athéni demokráciának jellemzője a nagyszámú köztisztviség volt (kb. 1300), és személyeiben ez évente változott. A háború oly mértékben volt közügy, mint ahogy közügy volt a piac.

Azonban minden polgár beleszólási joga növeli a politikai feljelentők számát is. Ebből [a polgárok beleszólási jogából] fejlődik ki az állampolgár fogalma, és ez a legfontosabb. A hangsúly azon volt, hogy a polgár a közéletben részt vehet, ez volt a klasszikus demokrácia eredménye. Ennek hátterében azonban egy sötét árnyék: a munkások és rabszolgák tömege állt. Így ezek az állampolgárok nem szüntek meg kiváltságosok lenni. További fejlődést jelentett a római civitas fogalma. Szemben

⁷ Marius, Gaius (i. e. 156–86): római hadvezér

⁸ Sulla, Lucius Cornelius (i. e. 138–78): római hadvezér, i. e. 82–79 között diktátor

⁹ Szolón (i. e. 640 körül–559): athéni államférfi

a görög város polgári jogával, Róma kénytelen volt ezt a polgárjogot kiterjesztően értelmezni. Ezzel egy óriási dolog történt, ugyanis a polgárjog kezdett a város falain kívül is terjedni. A római polgárok privilégiumai kiterjedtek a kisebb államok polgáira is. Krisztus előtt 90-ben kitört a polgárháború, amely [a római polgárokéval] egyenlő házasságkötésről és állandó kereskedelemről szólt. A harmadik században Caracalla¹⁰ rendeletére minden polgárra egyaránt kiterjesztették a római polgárjogot. A plebejusok és patríciusok között kitört a polgárháború, és egyenjogúságot hozott a comitiáknak.¹¹ Marius, Sulla, Crassus¹² személyében megindul a nagy polgárháború, és Róma hatalmas birodalmat hódít meg keleten. A keleti óriási gazdagság nagy hatást gyakorol a polgárookra, és új demokratikus elemek alakultak ki. A szenátus a demokratikus elemeket képviseli, Caesar¹³ pedig az arisztokratákat. Caesar meggyilkolása után nagy vérengzés következik, és olyan politikai zűrzavar keletkezik, mely a régi köztársaság végét jelenti. Cicero fellépéseiben és műveiben egy nagyobb állandóságot követelő államfőt kíván, és állandó utalás van műveiben a köztársaság válságára. Cicero személyének világtörténeti jelentősége van, és ő is gyilkosság áldozata lett. Sem nemes, sem gazdag nem volt, mégis a gazdagokkal és nemésekkel együtt vett részt a kormányzásban. Ő volt az első publicista, az egyetlen, aki megőrizte a jónak és rossznak a fogalmát, és átgondolt ideológia szerint vett részt a kormányzásban. Ebben a válságban állt elő az actiumi csata¹⁴ után, miután Octavianus¹⁵ bevonult Rómába. Ő volt

¹⁰ Caracalla, Marcus Aurelius Antonius (186–217): római császár 211–217 között

¹¹ Comitia: népgyűlés az ókori Rómában

¹² Crassus, Marcus Licinius (i. e. 115–53): római hadvezér és politikus

¹³ Caesar, Gaius Iulius (i. e. 100 vagy 102–44): római hadvezér és politikus, az i. e. 60-ban megalakult első triumvirátus tagja

¹⁴ i. e. 31. év: a polgárháború véget ért Octavianus győzelme után

¹⁵ Octavianus, később Gaius Iulius Caesar Octavianus Augustus (i. e. 63–i. sz. 14): római császár (i. e. 27–i. sz. 14)

a legtanulatlanabb tehetség, és ebben a helyzetben alapozta meg a cicerói császári állapotot, amely három évszázadon át fennmaradt. Augustusként uralkodása sokban hasonlított egy mai amerikai elnökéhez.

Nero¹⁶ első ténykedése volt, hogy a szenátust megerősítse saját egyeduralmának megerősítésére. Krisztus után a 200. esztendőben Septimius Severus¹⁷ alatt kezdődik a katonacsászárok kora. Kelet-Európában egy despota császárság keletkezik, míg nyugaton, a provinciákban a szenátus gyakorolja a hatalmat. A res publica gondolatát később átvették a nagy államok is, melyek a középkort kifejlesztették, és kialakult az állam oszthatatlanságának kora. Ez a gondolat azonban nem alakult ki Németország kis államai között, és ez hozzájárult ahhoz, hogy Németország lemaradt Európa szellemi fejlődésétől. A római jog, a polgárjog és a ius gentium [népek joga] egyaránt kialakult.

Bevezetés a politikatudományba

Szokás szerint a politika tudományának ismertetését is definícióval kezdjük. E szokásos definíciókban visszatérő motívum az állam. *Krisztics* szerint az állam a nemzet önirányító ténykedésével kapcsolatos tudomány. A politikatudomány központi eleme pedig az állam. Ha foglalkozunk a különböző szaktudományokkal, akkor azt látjuk, hogy a politika valamely célra irányított cselekvést jelent. E célra irányított cselekvés és az állam momentumá mögött a közösséget kell felfedeznünk. A politikatudomány igazi tárgya pedig az a törekvés, mely a közösséget bizonyos egyensúlyban tartja, s mely a társadalom szociális, kulturális, ipari, s más politikáinál is az életfeltételeiket biztosítja.

¹⁶ Nero, Claudius Caesar Augustus Germanicus, eredetileg Lucius Domitius Ahenobarbus (37–68): római császár (54–68)

¹⁷ Septimius Severus, Lucius (146–211): római császár (193–211)

A politikatudomány művelői centrális problémának tekintik; hogy szabad-e azzal foglalkozni, mi legyen, s' nem kell-e pusztán a meglévők rendszerezésére szorítkozni. A jogbölcselet, mely a jog struktúrájával, illetve a helyes jog fogalmával foglalkozik, hasonló problémával áll szemben. A kérdés ilyen formájú feltevése mögött az a konzervatív felfogás áll, hogy a politikatudomány azért foglalkozik pusztán azzal, ami van, mivel ama körülményt állítják fel, hogy az legyen, ami van. Ez *Concha Győző* határozott és óvatos politikai nézete is.

A politika szó azonban nemcsak tudományt jelent; hanem bizonyos gyakorlatot is. Mint tudomány azonban kritikailag feldolgozott és igazolt nézeteket akar összegyűjteni.

A politikatudomány nagymesterei – mint Plátón, Arisztotelész, Szent Ágoston, Szent Tamás, Montesquieu és mások – nem mondtak le arról, hogy véleményt mondjanak a tekintetben, hogy mi legyen.

A politikatudomány története

A politikatudomány történeti vizsgálatán át egybefonódva tárgyaljuk a politikatudomány elvi tételeit és a ténylegesen meglévő politikai rendszereket.

Első kiindulópontként megállapíthatjuk, hogy a politikatudomány atyja *Plátón*. Politikai rendszere kétségbeesett visszahatás az athéni demokrácia hibáira. Plátón az elit magasabbrendűségét hirdeti. Végsőig arisztokratikus szemléletében azonban nem a születési arisztokráciát veszi alapul, hanem az erényre neveltek, filozófusok arisztokráciáját. Teóriája szerint a világ akkor lesz rendben, ha a királyok filozófusokká, a filozófusok pedig királyokká lesznek. Bár a teória helytelenségét sokan kimutatták, a gondolat látenszen tovább hatott. Amint Plátónt egy történelmi helyzet determinálta, hogy filozófiáját így alkossa meg, épp úgy egy történelmi helyzet okozta, hogy e gondolat sokkal később és más körülmények között bár, de megvalósult Lenin személyében.

(Szokták ugyan Marcus Aurelius császárt és Nagy Frigyes¹⁸ is ilyennek feltüntetni, de lényegében itt nem erről van szó.)

1. Az európai politikai és politikatudományi fejlődésre mindjárt kezdetben rányomta a bélyegét a mediterrán világ kisvárosi államberendezkedése. A nagy világbirodalmak hódító hullámai itt megtorpanak. Innen nőtt ki az a politikatudomány és gyakorlat, amiből a mai származik.

2. A másik tényező a kereszténység, a civitas dei gondolata, amelyből az egész európai emberiségre kötelező politikai formák eredtek.

Az athéni demokrácia kiindulópontja a szofisták rendszere volt. A szofisták centrális témája az államélet és az igazság kérdése. Az igazság létezését vagy relatívnak tartják, vagy tagadják, hogy van. Két ellentétes nézet alakult ki az igazságról:

1. Az igazság nem más, mint a hatalmasok érdeke, az igazság a realitás jegyében nem létezik.

2. Az igazság a realitás felett lebeg.

Ezzel szemben Plátón szerint az igazság az igazi valóság. A mi igazságunk az ideák igazságának csupán az árnyképe (barlang hasonlat). Plátón elméletének sajátossága, hogy azokat az állami formákat és társulásokat, melyeket maga előtt látott, annyira megvetette, hogy nemcsak helyességüket, de létezésüket is megkérdőjelezte.

Plátón államában három rend van: a filozófusok, a katonák és a munkások rendje. A *filozófusok* archonok,¹⁹ tökéletes örök, legjobban látják az igazságot; a *katonák* segítők, vigyázók; a *munkások* a dolgozók rendje. Az egyes rendek domináló erénye: a bölcsesség, a bátorság és a mértékletesség. Plátón misztikus képekbe ágyazza be eszméit, az ideákat pedig mintegy a múltba helyezi. Mi az utópiákat szoktuk a múltba helyezni.

¹⁸ II. (Hohenzollern) Frigyes (1712–1786): Brandenburg-Poroszország királya (1740–1786)

¹⁹ Az arkhóni intézmény a királyságot váltotta fel i. e. 683-ban. Az arkhónokat egy évre választották, feladatköreik: *arkhón baszileosz* (a Dionüszosz-kultuszt felügyelő), *arkhón epónümosz* (Athén városi előljárója) és *arkhón polemakhosz* (a hadsereg parancsnoka).

Arisztotelész Platón tanítványa volt, s ő igen erős változást jelent Platónnal szemben. Míg Platón az ideákat a látható dolgokon kívül látta meg valóságként, addig Arisztotelész a látható és tapasztalható dolgokban. Platón egyes gondolatai nála is ismétlődnek, például az államéletet az erényesség megvalósulásának tekinti, de a platóni gondolatok a valósághoz simuló elemekkel bővülnek. Arisztotelészből hiányzott Platón szenvedélyes elégedetlensége az igazságkeresésben.

Az egyes görög államokban meglevő államberendezkedési formákat típusok szerint hasonlította össze. Olyan gondolatok is felmerültek már nála, mint az éghajlat hatása az államalakulatra. Arisztokratizmusa valamiképpen a középszerűség kultuszában nyilvánul meg. Ellenérzéssel van a kézműves foglalkozásokkal szemben. Szerinte a kézműves rabszolga, foglalkozásának a rabja, s nincs a teljes értékű emberség kifejtéséhez szükséges szabadideje.

A rabszolgaságon viszont nem akad fenn. Az ókori társadalomban az egyenlőség nem volt támpont, csak kozmikus adottságként volt meg. Arisztotelész egyenlőség helyett emberségről, mértékletességről szól. Arisztotelész Nagy Sándor nevelője volt, s bár előtte folyt le annak világhódító műve, a maga politikáját attól függetlenül építette fel. Felveti a kérdést, mi a jobb: egy embernek vagy a törvények uralma alatt állni?

Három elfogadható államformát ismer:

1. alkotmányos királyság, ha egy kormányzó van,
2. alkotmányos arisztokrácia, ha több kormányzó van,
3. politeia vagy demokrácia, ha sok kormányzó van.

A jó arisztokráciában fontos a nevelés, a demokráciában pedig a középvagyonú elemek meghatározó súlya.

Három eltorzult államformát ismer:

1. türannizmus (a királyság),
2. oligarchia (az arisztokrácia),
3. ochlokrácia²⁰ (a demokrácia eltorzulása).

²⁰ ochlokrácia: csőcselékuralom

Az oligarchia azért rossz, mert a nagy vagyon az embereket elrontja, az ochlokrácia pedig csőcselékuralmat jelent. Az ő demokráciafogalma nem más, mint a piacon lézengők képe, azaz egy deformálódott demokrácia-fogalom.

Arisztotelész számára nincs tökéletesebb, mint a politeia, mely a királyság és az arisztokrácia előnyeit egyesíti magában. Megvan nála az a Locke által is kifejtett gondolat, hogy embernek ember feletti uralma erkölcsstelen. Nem hirdeti ugyan az államhatalmak elválasztásának elvét, de logikailag elválasztja őket. Az államhatalmi ágakat törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalomra tagolja. Arisztotelész szerint a politeia a legtökéletesebb államforma; mely a monarchia, arisztokrácia és demokrácia megfelelő kombinációjából áll elő.

Jó államformát keresve két évszázaddal később Cicero is szintézist próbált megvalósítani. A jó államformában szerinte is megvannak a különböző elemek. A római *Res Publica*-ban monarchikus elem a konzuli hatalom állandósága, arisztokratikus elem a szenátus, és demokratikus a comitia [népgyűlés].

Amikor a görög városállamok élete rohamos hanyatlásnak indult, helyüket a félig hellén, félig árja²¹ és makedón elemek foglalják el, akiknek politikai jelentősége ekkor nem nagy. Ekkor emelkedik fel a Földközi-tenger nyugati felében Róma. Sokak szerint Rómát földrajzi helyzete determinálta később betöltött szerepére. Azonban ez a körülmény nem látszik elegendő oknak, nyilván a lakosság, illetve az egész faj lelkiségének a következménye. A rómaiak ritka szervezőképessége megnyilvánul lucidus²² nyelvükben és alkotmányukban.

A Római Birodalom a mediterrán városállam rendszeréből fejlődött ki, s mégis eljutott a nagy politikai energiák szorosítottaságából addig a fokig, hogy nagyobb birodalmat tudott létrehozni, mint minden asszír, babiloni despota uralmi

²¹ Az indoeurópai nyelvcsalád indiai és iráni ágához tartozó népek megjelölése

²² lucidus: világos

rendszer. A Kr. u. 1. században megdöntötte az összes fennálló (szeleukida, babiloni) birodalmat.

Az állam keletkezésének kétféle útja volt:

1. a városállam, amely az intenzív városi életből keletkezett,
2. a nomád, nagy területi államok.

A modern államalakulás e kettőnek az összefoglalása. A görög városállamokban a hatalmat a néhány nemes család által dominált közélet veszi át. Az athéni alkotmány demokratikus volt; Szolón census-rendszere²³ pedig a vagyonosabbak uralmát biztosította. (Periklészi közvetlen demokrácia.)

A tömeges athéni demokráciában a tisztségek állandóan cserélődtek (a 30 000-es államban 1900 tisztség volt). Ez a fajta nagyon intenzív demokrácia öngyilkossághoz vezetett azáltal, hogy az államhatalom bizonytalanná lett.

Az efféle túl intenzív államélet fejlesztette ki az addigi alattvalóból az állampolgárt. A túl intenzív demokratikus szabadság hátterében azonban sötét árnyékként ott volt a rabszolgaság. A görög polgárság exkluzív [értsd: zárt] volt a rabszolgákkal és a külföldiekkel szemben, s ez a görög államok gyors összeomlását idézte elő.

Az államalakulás két útja közül az egyik a városállam, a másik a nomád, nagy területi állam.

A római városi köztársaság

Szemben a görög városi polgárjoggal, a hódítások során Róma kénytelen volt polgárjogát kiterjesztően értelmezni és alkalmazni. Ezzel a polgárjog gondolata kilépett a város falai közül. Először csak a latin városok nyertek privilegiális helyzetet, de a Kr. e. 90-ben kitört itáliai háború után egész Itáliára római

polgárjogot terjesztettek ki.

²³ Szolón census-rendszere négy osztályba sorolta az athéni polgárokat vagyonuk alapján: *pentakosziomedimnoi* (évi 500 mérő gabona), *hippeisz* (300–500 mérő gabona), *zeugitai* (igás parasztok) és *thészek* (birtok nélküli osztály).

jogot alkottak a *ius conubii*-ből²⁴ és a *ius commercii*-ből.²⁵ Ezzel egész Itália belevonódott a római tudatba. A császárkor 1. századában Hispániára, Caracalla idejében pedig az egész birodalomra nézve érvénybe lépett a római jog.

A patríciusok és plebejusok küzdelme pedig egyensúlyhoz vezetett, s a szenátus mellett jogot kaptak a comitiák is.

A polgárháborúk végén Róma Kis-Ázsiában nagy birodalmat hódított meg, s innen a hadvezérek hazatérvén, a Forum szűklátókörű világába kerültek bele.

Később kiéleződik az ellentét az arisztokrácia és a demokrata tömegek között (Caesar–Pompeius²⁶) s a fejlődés az egyeduralom felé halad. Ebben a nagy krízisben jelenik meg a politikai gondolkodás Ciceróval. Cicero *De re publica* című munkájában egyensúlyt követel a szenátus, a népgyűlés és az államfő között.

Octavianus volt a legtöbbet bukdácsoló és legkevésbé tehetséges hadvezér, aki bevonult Rómába, az actiumi csata után. Ő Cicero elvei alapján háromszáz évre megalapozta a biztos alapokon nyugvó birodalmat, Augustusként pedig a köztársasági tradíciókat erősítette meg, államalkotásában a dinasztia nem bírt nagy jelentőséggel. A Nero utáni helyzetben, amikor a légiók akaratától függtek a császárok, Vespasianus²⁷ teremtett rendet, s a szenátust is megerősítette. A szenátus jelölte ki császárrá Nervát,²⁸ Traianust,²⁹ Hadrianust,³⁰ Marcus Aureliust.

²⁴ *ius conubii* (latin.): a házasságkötés joga. A *ius conubii* a római polgárjog része volt, a magánjogi jogosultságok körébe tartozó családügyi jogképességet (római polgárral való házasságkötés) jelentett.

²⁵ *ius commercii* (latin.): a kereskedés, az adás-vétel joga. A *ius commercii* a római polgárjog része volt, a magánjogi jogosultságok körébe tartozó vagyoni jogképességet (római civiljogi tulajdon szerzése, római civiljogi jogügyletek megkötése) jelentett.

²⁶ Pompeius Magnus, Gnaeus (i. e. 106–48): római államférfi és hadvezér, az első triumvirátus tagja

²⁷ Vespasianus, Titus Flavius (9–79): római császár (69–79)

²⁸ Nerva, Marcus Cocceius (35–98): római császár (96–98)

²⁹ Traianus, Marcus Ulpius (53–117): római császár (98–117)

³⁰ Hadrianus, Publius Aelius (76–138): római császár (117–138)

A katonai diktatúra Septimus Severusszal kezdődik, körülbelül Kr. u. 200-ban, s ez nyugaton felszabadította a birodalmat, keleten pedig a despotizmus lett úrrá. (A mai európai monarchia intézménye nem a keleti despotizmusból, hanem a res publica [közügy] gondolatából ered. Franciaországban és Angliában kialakult az állam oszthatatlanságának gondolata, ellentétben Németországgal.) A Római Birodalom bukásával pedig megjelent az új szerveződési elv: a keresztény államelmélet.

A sztoikus államelmélet a görög államelmélettel kapcsolatos. A Zénón³¹ által alapított sztoikus elmélet alapgondolata a természettel való harmónia. Ez teljesen kinőtt a görög városállamok köréből, és egy, már kissé kozmopolitikus, hellenisztikus szemléletű alakult át.

Alkotóelemei:

1. Füzei (a természetes törvény, a dolgok természete, ész stb.),
 2. Thezei (az ember által alkotott törvény).
- Zénón leírja a maga államideálját, amely a Platónénál lényegesen szelídebb. A természeti állapotban nincs bíróság, pénz stb. De mivel a bölcseknek ez az állama nem valósítható meg, egy közbenső fokozatot létesít: Amint az illő és a körülményeknek megfelelő cselekedet a jó és a rossz között áll, úgy az ideális és a rossz állam között áll egy állam, amelynek intézményei igazolást találnak az emberek tökéletlenségében. Az újplatonizmus a kereszténység ideális oldalát (misztika) táplálja, s az államfilozófiára sokkal kevésbé hat. A kereszténység több mint a sztoikus világ megvetése, mert a keresztény az Isten országát a Földre akarja lehozni, s a világot a szó spirituális értelmében meg akarja hódítani. Constantin³² császár révén a 3–4. században a kereszténység államvallás lett, s ezáltal nem állhat az abszolút kritika

³¹ Zénón (i. e. 333 v. 335–263): kítiai filozófus, a sztoikus filozófia első képviselője

³² I. (Nagy) Konstantin (Constantinus) (285–334): római császár (311/313–337)

talaján merőben szemben az állammal. (Például katonáskodhat-e a keresztény ember?) Az állammal szemben a kereszténység problémája az, hogy egészen a sátáné-e az állam.

Szent Ágoston a Kr. u. 4. század végén a keresztény Római Birodalomban nőtt fel, s a kereszténynek lett római birodalmat a barbárokkal szemben meg kellett védenie. Szent Ágoston államelmélete a sztoikus gondolkodás nyomán halad. Az ideált, a civitas deit fel kell állítani, és a valóságot ehhez kell igazítani. (A civitas dei-en a szeretet uralkodik, nincs magántulajdon stb.) A civitas terrae tekintetében nem mondja Szent Ágoston, hogy a földi ország a sátán műve, hanem csak azt, hogy a bűnbeesés következménye. A kereszténység felfogásában novum [újdonság], hogy az államot eredendően terheli a bűn.

Az állam erkölcsi igazolásra szorul, mert kényszert alkalmaz, katonáskodást, ölést követel. Szent Ágoston mondta: „*remota itaque iustitia, quid sunt regina nisi magna latrocinia*” [az igazságosság megszűnésével tehát mivé válnak az országok, ha nem hatalmas rablóbandákká]. Azóta ez a gondolat táplálja a forradalmakat. Az állam célja a béke. Az államot igazolni kell, s ennek érdekében Szent Ágoston engedményt tesz az állammal szemben.

Szent Ágoston korában a Nyugat-Római Birodalom már teljes anarchiába süllyedt. A hódító germán király pedig úgy jelenik meg, mint aki bekéredzkezik az általa tisztelt Római Birodalom területére. Ezek a törzsfőnökök megalapítják a maguk királyságait, de ez csak annyit jelent, hogy ahol letelepedtek, nagy birtokokhoz jutnak. De a kultúrát a bennszülött népek képviselik, és ezáltal presztízst [erkölcsi fölényt] gyakorolnak a hódítók felett. Tehát a széteső római társadalmi rendre ráhelyezkedik a nyers és kezdetleges germán társadalmi rend, és ezek felett áll a germán király hatalma. A dinasztikiák körül valamiféle tekintély kezd kialakulni, amely azonban csak azokra terjed ki, akik mint lovagok részt vettek a vállalkozásokban. Ez a dinasztikus tekintély lett a modern nemzet szülője. Egyelőre ekkor még csak hordák vannak Európában, s ebben az anarchiá-

ban két hatalmi gócpont mutatkozik: az egyház és a barbár dinasztiák. A keleti és nyugati egyház között nincs nagy különbség a Nyugat-római Birodalom bukásáig. A keresztény erényeket a kolostorokban gyakorolják, de az egyház nem vonja teljesen kétségbe az állam jogosultságát. Nyugaton az egyház képviseli a Római Birodalom presztízsét és társadalomszervező feladatát. A pápa ennek megfelelően Rómából igyekszik rendezni az anarchiában élő barbár királyságokat. Ekkor a páp beáll a társadalmi életbe, hogy ezt a feladatot végrehajtsa. A plébános azal foglalkozik, hogy a mindennapi vitákban igazságot tegyen. Mivel a hódító bizonytalanul érzi magát a magasabb kultúrájú meghódítottakkal szemben, lehet helye a papság irányító befolyásának.

Ekkor alakul ki a *hűbériség*, melynek lényege, hogy a főúr megvédi hűbéresét a mindennapi veszélyeztetettségtől. Ezeknek a szerződéseknek megvalósítója a pap. A hűbériségben a következő hierarchia alakult ki: király, főúr, kis vazallus, jobbágy. A hűbériség Észak-Franciaországban nagyon tagolt és variált volt, mivel egy és ugyanazon személy több szerződésbe is becsatlakozott. Az egyház az, amely a király és a rabló katoná számára megnyitja az igazolás lehetőségét, ha az uralmuk megszeli. Így alakul ki a keresztény monarchia és a keresztény lovag. A keresztény monarchia történetét is a legkülönbözőbb barbárságok tarkítják, de ez mindig az egyház rosszallásával találkozunk. (Szent Ágoston azt mondja, hogy igazság nélkül a királyság merő rablás.) Ebben a rendben a születés mágikus tekintélye, amelyet a germán törzsfők hoznak magukkal, valamiképpen csökkent. Az egyházban a születés nem játszik szerepet. (Ez a gondolat az alapja annak, amit ma látunk, hogy király vagy köztársasági elnök bárki lehet.) Az iparos és földműves társadalom világában kialakul egy különlegesen szabályozott élet, amelyben a munka és a munkateljesítmény érték-mérővé válik (céhek). A szakszerűség, a munka, a keresztény erények szempontja konkurálni tud a születési szelekcióval. Ilyen céhbeli keretekben jelenik meg a középkori értelmiség,

a klerikusok, akik igazgatják a közéletet, mivel ők az írástudók, ők fejlesztik ki az erkölcsi elveket. Így alakul ki a 10–11–12. századra a hűbériség teljessége, s ez a klasszikusan rendezett középkori társadalom vezet át a római világból a modernbe. A klasszikus ókorban hiányzott az emberek végső egyenlőségének gondolata és az értelmiségi ember erkölcsi szerepének a jelentősége. Ennek a kettőnek az alapján építette ki a középkor a modern társadalmat.

A nemzet kialakulásának előzményei

Óriási teljesítmény volt, hogy a görög városi polgárság intézménye a római birodalomban meg tudta találni azt a formát, amellyel egy városnál nagyobb területre kiterjedő érvényt szerezhetett magának. A Res Publica kiterjedése az ókorban a város volt, de most képessé vált a városnál nagyobb területeket demokratikus hatalommal megtölteni.

A római világban a Forumon született a Res Publica, mindenki közös ügye. A Római Birodalom tulajdonképpen egy város életét élte, mert ennek a köztársasági városnak az egyik fő funkcionáriusa az egész birodalom monarchája is volt. A római polgárjogot a birodalomnak mind nagyobb területei kapták meg, s ez annyit jelentett, hogy ha az illető Rómába költözött, elnyerte a római polgárjogot. A római polgárjogot ugyanis Rómán kívül nem lehetett gyakorolni, mert a római élet helyszíne a Forum.

A 10–11. században még a pápát is a római nép és a nemesek választották, s ennek a hagyománynak a következménye, hogy a területi monarcha a város főszerve is egyúttal. A szintézisnek ebbe a lehetőségébe csöppennek bele a germán törzsi királyságok és a lengyel, magyar, cseh királyságok is. Ezek a törzsi fejedelemségek ugyanolyanok, mint a többi törzsi fejedelemségek. Egy patriarchális család fejét mágikus, karizmatikus tisztelet veszi körül, és egy nagycsalád szerencsés alkalmak

során más nagy családokat is hatalmi körébe von, nevét adja az egész családi szövetségnek, s váltakozó sikerrel hódításokra is indul, például Ázsiában a szkíták, hunok, szabinok, türkök, mongolok, tatárok, törökök stb. [körében]. Ugyanígy az iszlám területén is.

A germán törzsszövetségek is ilyen katonai jellegű törzsszövetségekből álltak, élükön egy családdal. A törzsszövetségi kaotikus szerveződés saját területén is szembetalálja magát a római Res Publica hagyományaival. Ezt a helyzetet egy keresztény, humanizáló értelmiségi réteg egészítette ki. A barbár birodalom ebben a környezetben olyanokkal veszi magát körül (papok), akik a törzsszövetség barbár gondolatát civilizálják. A barbár törzsszövetség feje keresztény fejedelem lesz, és az isteni elhíváson alapuló dinasztia jönnek létre. Ez vezet a nemzetek kialakulásához.

A frank király szembefordul az ariánusokkal³³ és így megnyeri az egyház támogatását és a frank királyság kitölti az egykori Gallia területét. A Meroving³⁴ családok presztízsét a későbbi családok öröklik; és az összes európai dinasztia onnan veszi a maga rangját, hogy hogyan kapcsolódik bele a Karoling³⁵ rangsorba (Nagy Károly³⁶ leszármazottai). Magyarország a rangsorba Nagy Lajossal³⁷ illeszkedik be. A dinasztia köré rakódik le a nemzet nemességének színe-java és létrehozza az *udvart*.

³³ Ariánusok: teológiai irányzat, amely Areiosz aszkéta nevére kapta elnevezését. Az ariánusok szerint a Szentháromság (Atya–Fiú–Szentlélek) három egymásnak alárendelt személyből áll, Krisztus (a Fiú) pedig csak „fél-isten”, az Atya első és legnagyobb teremtménye, de nem isteni lényegű. Az ariánus-vita a keleti egyházban zajlott 318–381 között, tárgya Krisztus istenségének problémája volt.

³⁴ A Meroving uralkodók 482–751 között uralkodtak a frank királyságban, uralkodásuk alatt szilárdult meg a frank állam.

³⁵ A Karoling uralkodók 751–911 között uralkodtak a frank királyságban, legismertebb köztük Nagy Károly (768–814).

³⁶ I. (Nagy) Károly (747–817): frank király 771-től, longobárd király 774-től, 800-tól császár

³⁷ I. (Anjou) Lajos (1326–1382): magyar király (1342–1382)

A 10–11. századra a nemesi nemzetek megkapják a maguk közösségi gondolatát az isteni kiválasztás öntudatával kapcsolódva, ahogy a *Gesta Dei per Francos*-ban³⁸ látjuk. A frankok legjelesebb tettei a középkorban a keresztes hadjáratok voltak.

A nemesség öntudatában előttünk áll a modern nemzeti tudat magja. (A francia forradalomban ezt az öntudatot magáévá tette a polgárság.) A 10. században már megvan a nemzet körülhatárolt formákban, de a közösségi tudatban csak a nemesek vesznek részt. Így: francia, itáliai királyság, spanyol, nyugati gót, angol, német (frank, szász, bajor) nemzet, a három skandináv nemzet, Cseh-, Lengyel-, Magyarország, horvát, bolgár, szerb nemzetek, Bizánci Császárság és végül a Rurikok alatt az orosz nemzet. A 11–12. században virágkorába ér a *polgárság és értelmiség kialakulása*. Mindkettő a középkor hűbéri szervezetéből jön létre, amelyben a földesúr, igényeit szaksítva, tehát különböző alattvalóitól követelheti. Így jönnek létre a szakok: a céhek. A céhekbe való belépésre a kvalitásbeli kiválasztódás és nem a származás ad jogot. Az értelmiségi osztály nem végez szorosan vett papi feladatokat. Az értelmiség lesz a királyság legerősebb támasza a klerikusokkal és a polgársággal együtt. A hűbériség eleinte biztonságot jelentett, de később (11–13. század) már azt láthatjuk; hogy éppen a hűbériség lesz a magánháborúskodások talaja.

Az egyház arra törekszik, hogy a magánháborúkat megszüntesse. Így az egyházban és a polgárságban segítőtársakkal a király a nagybirtokos dinasztiaikkal szemben. (A hűbériségben a király egy hierarchikus rend tetején áll, inkább szellemi, mint hatalmi tekintély alapján. A főurak nem borítják fel ezt a hierarchikus rendet, mert saját hatalmuk jogcíme is ebből fakad.) Amikor a polgárság is szerephez jut a királyi hatalom alátámasztásában, megszületik a modern nemzeti érzés. A kö-

³⁸ A *Gesta Dei per Francos* Guibert de Nogent (1053 körül–1124 körül) könyvének a címe, melyben az első keresztes hadjárat történetét írta le.

zépkoron át a polgár el sem tud képzelni király nélküli államot, mert a király védi meg a polgárt a nagyúrral szemben.

Egy 18. századbeli történet szerint a párizsi polgár nevetésre fakad azon a gondolaton, hogy Velencében nincs király. Mindemellett azonban sokáig a nemzet mint keret, továbbra is a nemesség. Az értelmiség – amely ekkor a királyi tisztviselőkől, a kancelláriai alkalmazottakból áll – szerepe a nemzeti öntudat kialakításában a 15. században válik érezhetővé. Ebben az időben merül fel a nemzeti nyelv becsülete is. Az állami keretet az udvari nyelv kezdi kitölteni, például az északfrancia nyelv az egész francia területet kitölti.

Ortega mondja, hogy a nemzetben nem egynyelvű törzsek állnak össze, hanem különböző törzsek egyesülnek közös célra, közös vállalkozásra, amiből létrejön a nemzet, és a nemzet nagyjainak (tulajdonképpen az udvarnak) a nyelve sugárzik ki a nemzet egészére. Így például a svéd–dán dialektushatár jól mutatja, hogy a 16. században Dél-Svédország Dániáé volt.

Aquinói Szent Tamás egész filozófiája és államelmélete Arisztotelészre támaszkodik, de a kereszténység követelte erkölcsi felfogást is kifejezi államelméletében. Míg Szent Ágoston az államot a bűnbeesés következményeként nézi, addig Szent Tamás idején az államfejlődés már nyolcszáz éves volt, s nála a hangsúly a bűnbeesés következményéről arra tevődik át, hogy az állam a köz javát megvalósító intézmény. De így is megmarad a Szent Ágoston-i gondolat, hogy az állam igazolásra szorul.

Szent Tamás szembeállítja az isteni jogot, az ember alkotta tételes joggal. (Az isteni jog [ius aeterna] alsóbb fokon mint ius naturale [természetjog] jelentkezik. A tételes jog a ius privatum [magánjog].)

Az államnak az az igazolása, hogy az ember a maga védelmére társulásra szorul. A társulás kétféle lehet: 1. szabadok társulása, 2. az egyesek érdekében álló társulás. Az első jó, az utóbbi rossz.

A monarchia egy, az arisztokrácia néhány, a politeia sok embernek a köz érdekében való uralma; a türannis az egyes

ember magánérdekből való uralma, az oligarchia kevés ember magánérdekből való uralma, a demokrácia a csőcselék uralma.

Szent Tamás a monarchikus királyság híve, de azt is elismeri, hogy az egyes ember elfajzott uralma rosszabb, mint több emberé. A monarchia erkölcsi igazolása abban rejlik, hogy a hangsúly a közösség céljain és szükségletein van. Elismeri, hogy a rómaiak zsarnok királysága nagy felvirágzást hozott, és azt is belátja, hogy a királyságban az egyesek lemondanak a közösségekben való felelős részvételről. „Az emberek királyt keresvén zsarnokra bukkannak, és miközben a zsarnokot elűzik, anarchiába esnek, ami újra zsarnokságra vezet.”

Szent Tamás központi kérdése: miként biztosítható, hogy a király ne lehessen zsarnok? Azt is mondja, hogy a zsarnokság bizonyos korláton belül elviselendő, mert a lázadás csak megvadítja a zsarnokot. Még mindig kérdés, hogy a kibírhatatlan zsarnokot szabad-e megölni? Felelet: ezt sem szabad, mert Pál (apostol) szerint a szenvedést eltűrni dicsőség. Ha a zsarnok minden korlátot túlhalad, akkor sem az egyes ember jogosult őt megölni, hanem a közösség mozdíthatja el, mivel a közösség kívánságából származott a király hatalma. Ha pedig semmiféle emberi segítség nincs, akkor Istenhez kell fordulni, aki a zsarnokot elveszejt, vagy szívét megváltoztatja. Szent Tamás egész művét a ciprusi királyhoz írja. A királynak egyéni érdeke is, hogy ne legyen zsarnok, mert a zsarnokok mindig rosszul végeztek. Utal arra, hogy a papi hatalom világi hatalom fölött való voltát a régi zsidók és a rómaiak is elismerték. Arisztotelész azt mondja, hogy a királynak dicsőséget kell keresnie, mert különben türannosszá [zsarnokká] válik. Szent Tamás szerint viszont nem az emberek dicsérete, hanem az erények megvalósítása a király igazi dicsősége.

Szent Tamás a következőkben sorolja fel a jó uralom kellékeit: 1. békeesség, 2. az emberek jó együttélésének feltételei, 3. bizonyos javak megléte. A jó államvezetés akadályai: 1. az alkalmas emberek idővel meghalnak vagy alkalmatlanokká válnak, 2. az emberek engedetlenek és a jóra restek, 3. a külső háború.

Ez ellen a király úgy küzdhet, hogy 1. gondoskodik a megfelelő emberek utánpótlásáról, 2. törvényekkel buzdítja jóra az embereket, 3. személyesen korrigálja az államvezetésben mutatkozó bajokat. Szent Tamásnál jellegzetes az állam hierarchikus szervezete. A királynak ugyanaz a szerepe, mint a léleknek a testben: neki kell mindenki számára kijelölni a maga feladatát. (Ez a hierarchia a hűbériség kihatása.) A Szent Tamás-i államelméletben a funkció gondolata jelentős. A király jogosultsága a béke és a közösség különféle feladatainak megvalósításából ered. (Lásd a hűbériséget, ahol nem csak a hűbéreseket, hanem az egyes hűbérurak is konkrét szolgálatokat teljesítettek.)

Felmerül tehát az a gondolat, hogy az uralom akkor jó, ha korlátozva van. A korlátozás magában a középkorban meg is valósul: a rendek és a király között különféle szerződések vannak. (Franciaországban a rendek azt a jogot igénylik, hogy a törvények csak az ő becikkelyezésükkel legyenek érvényesek.) Azon kívül vannak nemesi gyűlések: Ebből a korlátozott hatalomból emelkedik ki a polgárság szövetségében az abszolút uralmú királyság. A középkori egyensúly a 14. századtól részben belső, részben külső okok miatt romlásnak indul. Ennek egyik tényezője a polgárság előretörése. A polgárság ennek az egyensúlyi állapotnak a következtében nagy jólétre jut (de jól élt még a parasztság is, az őket megillető szolgalmi jogokból). A középkori egyensúlyi állapot – mint az összes többi is –, akkor ingott meg, amikor úgy kezdték tekinteni, mintha az magától is fenn tudna maradni. Ennek első tényezője volt, hogy a körülbelül három évszázad alatt meggazdagodott polgárság kevésnek találta, hogy mindig csak katedrálisokat építsen, kezdte életigényeit kifinomítani, és politikai hatalmat igényelni. A polgárság ekkor erős harcot indított a királlyal szövetségben a hűbériség ellen. (Angliában a 13. században, Franciaországban a 15. században, Magyarországon Mátyás idejében.) A 14. században eközben egy igen nagy pusztítású pestis megy végig Európán, ami az erkölcsök meggyengülését eredményezte, a reneszánsz pedig az egyház tekintélyét tépázta meg.

A papság mellett Nyugat-Európában kezd egy világi értelmiség is kialakulni, amely az egyház vezető szerepében igyekszik osztozni. A canossai jelenet visszahatása volt az, hogy az effektív hatalmat kezükben tartó királyok egyöntetűen szembeszegülnek a pápasággal, és a pápaság által megdöntött császárság hatalmának az élvezői ezek a nemzeti királyok lesznek.³⁹

A gazdagodással párhuzamosan Nyugaton könnyebbednek a jobbgáyság terhei, Angliában például földbérllökké válnak.

A 16. században Machiavelli frivol, racionalizált életfelfogása már mutatja az erkölcsök romlását. Ugyanekkor megjelennek a reformáció előfutárai: Wyclif,⁴⁰ Husz János.⁴¹ Mindezek ellenhatásképpen kifejlődik az abszolút királyság. A korabeli államelmélettel kapcsolatban két elvet kell megemlíteni, amelyek igazolták az abszolút királyságot: Bodin⁴² és Machiavelli. Machiavelli az államraisonban⁴³ erkölcsi szempontból igazolását adja az abszolút királyságnak.

Bodin az egyházi szupremáciával és a császári igénnyel szemben megvédelmezi a szuverén államok jogosultságát. Elsősorban a francia királyságot tartja szuverénnek, viszont több német és olasz államot nem tart annak.

Vagy a király lesz szuverén, és akkor megtöri a hierarchikus hatalmakat, vagy mint Németországban, a hűbérúr lesz szuverén, s a maga hűbéri területét államként rendezi be. Az európai politikai fejlődés nagy fordulatát mégsem Machiavelli demokratizált államelmélete, hanem a remoralizáló reformáció hozta.

³⁹ Canossa vára alatt a VII. Gergely pápa által kiátkozott IV. Henrik német-római császár darócruhába öltözve böjtölt 1077-ben, télvíz idején, hogy a pápa vonja vissza a császárt kiközösítő egyházi átkot.

⁴⁰ Wyclif, John (1320–1384): angol teológus, egyházreformátor.

⁴¹ Hus, Jan (1369–1415): cseh egyházreformátor, a „predesztináltak egyháza” tan hirdetője volt.

⁴² Bodin, Jean (1530–1596): francia filozófus.

⁴³ Államraison (államrezon): az az elv, amely szerint a közérdek védelme elsőbbséget élvez a hétköznapi erkölcsi és jogi szabályokkal szemben.

A reformációnak nagyon nagy hatása volt az államfejlődésre. Németországban a fejedelmeknek a császárral és az egyházzal szembeni független hatalmát segítette elő. Angliában a parlamentáris gondolatot fejlesztette ki. A reformációnak a legnagyobb jelentősége az, hogy a személyiségnek a középpontba helyezését jelenti. Az egész középkor az embert minden vonatkozásban egy bizonyos funkcióba betagolva értékelte, s ennek megfelelően a középkori alkotmányosság rendi helyezethez, földtulajdonhoz kapcsolva létezett. (Például a szavazójog gondolata csak a 14. században merült fel.)

A személyiségnek ez a felszabadulása a legnagyobb és legszélesebb kihatásában Angliában és Hollandiában jelentkezett. Ezek az országok a reformáció első éveiben igen nagy forradalmakat éltek végig. Angliában egymás után négy király az ország vallását próbálta megváltoztatni: VIII. Henrik⁴⁴ a katolicizmus kereteit megtartó királyi hatalmú egyházat, VI. Edward⁴⁵ protestáns befolyású egyházat, Tudor Mária⁴⁶ katolikus restaurációt, Erzsébet⁴⁷ kálvinista dogmatikájú katolikus szervezetű állam egyházat akart. Ez a sok ellentétes hatás az embereket oda vezette, hogy állást foglaltak az állammal szemben, lelkiismeretük nevében. Angliában ez gyakorlati valósággá vált: az emberek tömegei jutottak abba a helyzetbe, hogy a közhatalom és a lelkiismeretük közötti ellentétben állást foglaltak, s ezzel megszületett a nonkonformista emberek típusa.⁴⁸ Ez az embertípus az uralkodó embertípus Angliában, és néhány északi országban, de ez Közép-Európába nem jutott el. Nyugat-Euró-

⁴⁴ VIII. (Tudor) Henrik (1491–1547): angol király (1509–1547)

⁴⁵ VI. (Tudor) Edward (1537–1553): angol király (1547–1553)

⁴⁶ I. (Tudor) Mária (1516–1558): angol királynő (1553–1558)

⁴⁷ I. (Tudor) Erzsébet (1533–1603): angol királynő (1558–1603)

⁴⁸ A nonkonformista kifejezés ebben a kontextusban eredetileg olyan puritánokat jelölt, akik az 1559-es anglikán imakönyv egyes pontjait elutasították, de nem szakadtak el az államegyháztól. Bibó itt ennél tágabb értelemben – a közhatalommal lelkiismerete nevében szembeforduló ember értelmében – használja.

pában az ebben az értelemben bátor ember társadalmi hátvédre számíthat. Ugyanez történt Hollandiában is, ahol ebben az időben az első nagy forradalom zajlott le. A gyakorlatba átment a középkor vívmánya, hogy az alattvalók szervezeten felkelnek, s az erkölcsi igazolás a felkelésre a hatalom túlkapásaiban rejlik. A holland és belga nemzetek kialakulásának is vannak dinasztikus előzményei. A burgundi öntudat a holland felkelésben válik ketté.

A 18. században két párhuzamos fejlődés alakul ki: tetőpontjára jut az abszolút monarchia Közép- és Nyugat-Európában, megtöri a hűbérúri hatalmat és összekapcsolódik a városi polgársággal. A 17. században megalakul a merkantilista állam, amely nem a városok gazdagságát fölözi le az állam számára, hanem a városokat próbálja az állam számára megszervezni és vagyónosodását növelni. Ugyanakkor Angliában megszilárdul az a szervezeti forma, amely európai mintaképpé lesz: a parlamentáris népuralom. A népképviselőt nem ismerte az ókor, ezért a városokon túlmenő demokratikus intézményeket nem tudott létrehozni. (Állítólag egy római császári rescriptum elrendelte, hogy Gallia minden községe küldjön képviselőket a kijelölt helyekre.) A hűbériségben alakult ki a képviselő, mert a hűbérúr bizonyos vonatkozásokban képviselte hűbéresét. A Magna Charta⁴⁹ után 50 esztendővel rendelték el, hogy minden megye két nemest és minden város két polgárt küldjön a londoni parlamentbe. (Ezt az intézményt a többi állam is ismerte.)

A reformáció hatását azonban nem úgy kell értékelni, hogy meghirdette volna a politikai szabadságjogokat. Luther sem volt eleinte a papság ellen, s a parasztlázadásokkal is erőteljesen szembeszállt. De az Istennel való közvetlenség gondolata a személyiség jogát vetette fel, és így lehet Luther fellépésének következményeként tekinteni a parasztlázadásokat. Kálvin Szent

⁴⁹ A „Magna Charta Libertatum”-ot I. (Plantagenet) János angol király adta ki 1215-ben. A Magna Charta szerződés a király és a bárók között, akiknek jogait és privilégiumait rögzíti a „Nagy Szabadságlevél”.

Tamást követve azt mondta, hogy a királlyal szembeszegülni még zsarnokság esetén is csak a közösségnek van joga, de a lelkiismerettel szemben erőszakot alkalmazni próbáló uralkodóval szemben mindenféle ellenállás jogosult. Erre került sor Angliában az egymást váltogató valláspolitikai kurzusokkal kapcsolatban.

A 16. században az államelmélet lényeges kérdése volt a zsarnokgyilkosság. Ebben a kérdésben az lett az uralkodó nézet, hogy ez megengedhető. Ez a nézet katolikus és protestáns oldalon egyaránt megvolt. A monarchomachia tekintetében a protestáns felfogás igazodik Szent Tamáshoz, és eszerint a felső rendeket illeti meg a fejedelmekkel való szembeszállás. (Katolikusoknál megtalálható ez a gondolat Suáreznál,⁵⁰ Vitorianál,⁵¹ a protestánsoknál Hofmann-nál,⁵² Bézánál.) Stuart Károly⁵³ lefejezése egész Európában az abszolút királyság megerősödését hozta magával, például ekkor válik kegyetlenné a Wesselényi-összeesküvés⁵⁴ résztvevőivel szembeni megtorlás Magyarországon.

Hugo Grotiuszal kezdődik a modern szekularizált világi természetjognak a tudománya. Grotius kiinduló gondolata, hogy az emberek természetének alapvonása az appetitus socialis, azaz a társas ösztön. Ebből következik, hogy az államnak az alapvető vonása a társas ösztönökből fakadó megegyezés. Ez ellentétes Machiavelli és Bodin államelméletével. Grotius szerint az állam: *coetus perfectus* (tökéletes közösség) *liberorum hominum ius fruendi communis utilitatis causa* [a tökéletes közösség a szabad emberek joga a közhaszon élvezésére].

Hobbes államelmélete nagyon furcsa kombinációja a meg-

⁵⁰ Suárez, Francisco (1548–1627): spanyol teológus, jezsuita kánonjogász

⁵¹ Vitoria, Francisco de (1483–1546): spanyol domonkos rendi teológus

⁵² Valószínűleg elírás, eredetileg: Hotman, Francois (1524–1590): kálvinista politikai filozófus, a monarchomachosok egyik kiemelkedő alakja

⁵³ I. (Stuart) Károly (1600–1649): angol király (1625–1649)

⁵⁴ A Wesselényi-féle összeesküvés (1666–71): a Wesselényi Ferenc nádor által szervezett szervezkedés a török Portával való kapcsolatfelvételt kísérte meg. A kísérlet kudarccal végződött, a résztvevőket kivégezték.

egyeződés és az imperialista államnak. Hobbes szerint az az alapérzet, amely az embereket összefűzi, nem a társulási ösztön, hanem a félelem a *bellum omnium contra omnes* [mindenki háborúja mindenki ellen] állapotában. Hobbes végigélte a nagy angol forradalmat, Cromwell⁵⁵ uralma elől külföldre szökött, és egyformán szemben állt a puritanizmussal⁵⁶ és a Stuartokkal. Tehát az ő államelmélete nagyon emlékeztet Platónéra, mely szintén a társadalmi kilengések hatására jött létre. Hobbesnál nem az ember és ember közötti, az emberek javát szolgáló megegyezésről van szó, hanem a megegyezés lényege az, hogy a társaság (társadalom) aláveti magát egy szuverénnek, s az állam akkor kezdődik, amikor a szuverén megjelenik. A szuverenitás tehát úgy kezdődik, hogy az emberek önként alávetik magukat a szuverénnek. Az alattvalóknak ez a maguk-alávetése nem egyszerű elhatározás, hanem egy állandó állapot, amely naponta megújul; de esetleg meg is szűnhet. Hobbes államelmélete ezen a ponton magában rejtí saját koncepciója megdőlését.

Az őt követő államelmélet Szent Tamás és Grotius nyomán halad tovább és e szerint a hatalomra való jogosultság megegyezésen alapul. (A hatalomban a megegyezés de facto [ténylegesen] benne van, mert az alattvalók beleegyezésén múlik, hogy a hatalmas hatalmas maradjon.) A modern államelmélet bevezetői John Locke és Charles-Louis Montesquieu.

Locke a modern angol alkotmányosság elméletét adja meg. Legfőbb törekvése, hogy igazolja az 1688-as dicsőséges forradalmat, amely elűzte a legitim királyt, s vejét juttatta az angol trónra. Locke is felvázolja kiindulásul a természetes állapot képét, ami szerinte a béke, az egyenlőség, a tulajdon szabad élvezete.

⁵⁵ Cromwell, Oliver (1599–1658): az angol polgári forradalom, majd a köztársaság (1644–1660) vezetője

⁵⁶ Puritanizmus: a puritánok eredetileg egy angol vallási szekta tagjai voltak a 16. században, céljuk az anglikán vallás katolikus behatásoktól való megtisztítása, illetve a királyi beavatkozástól való megóvása volt.

Ennek a természetes állapotnak a megőrzése végett jön létre a *politikai hatalom*, amely megbízásos természetű. A hangsúly nem azon van, hogy a politikai megbízás folytán szuverenitás keletkezik, hanem hogy *törvény* keletkezik. Arisztotelész megvizsgálta, mi a jobb, hogy ha az emberek vagy ha a törvények uralkodnak. Az első esetben nagyobb a lehetősége az emberek önkényének, de a törvény uralmának az emberek nem engedelmesskednek annyira, mintha emberektől kellene félniük. De Arisztotelész mégis inkább az utóbbit helyesli. Locke elveti embernek ember feletti uralmát (ekkor már lejátszódott a holland, valamint az angol puritán és dicsőséges forradalom), és felmerül nála az államhatalmak elválasztásának gondolata is. Arisztotelész is megkülönböztet törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalmat. Arisztotelésznél a törvényhozó hatalom, mint „akaró” hatalom, s a törvény, mint változatlan isteni állapot szerepel. Locke idejében már előttünk van egy európai törvényhozó hatalom (az angol), amely már mer törvényt változtatni. Az angol alkotmányban ma is alapelv, hogy vitás esetben a törvény nem öhajtotta a common law-t megváltoztatni.

Locke főgondolata az, hogy nem jó, ha a törvényeket ugyanazok alkalmazzák, mint akik meghozták, ez ti. önkényhez vezetne. Ezen a ponton kombinálódnak a megegyezés, mint az államhatalom alapja, és a hatalom, mint az állam alapja, ugyanis rá kell jönni, hogy nem elég azt mondani, hogy a hatalom igazi alapja a megegyezés, hanem ezt az elvet a különböző hatalmak erőviszonyaiban is keresztül kell vinni. A hatalom akkor változik megegyezéssé, ha a hatalom koncentrációját megakadályozzuk. Locke háromféle hatalmat különböztet meg: *törvényhozó, végrehajtó és föderatív* hatalmat. Az utóbbin az állam nemzetközi érintkezésre szolgáló hatalmát (diplomáciai, hadi) érti. Locke nem azt mondja, hogy ezeket a hatalmakat el kell választani, hanem a hangsúly azon van, hogy önkényre ne legyen lehetőség, vagyis ne az hajtsa végre a törvényt, aki azt hozta.

Montesquieu viszont élesen megformulazza a hatalom elválasztásának az elvét. *A törvények szelleméről* című munkája

a szekularizált, civilizált, humánus és modern szemléletnek részenkénti alkalmazása a törvények összes típusával szemben. Végigmegy a különféle törvényeken és megmondja, hogy például miért nem jó, ha nagyon szigorúak a felségsértési törvények, miért nem kell nagyon szigorúaknak lenniük a büntető törvényeknek. Montesquieu leírja az angol alkotmányt, s megállapítja, hogy abban a hatalmak szigorúan el vannak választva, s ennél fogva az angol alkotmányban az önkény lehetősége nincs úgy meg, mint az európai monarchiákban. (Montesquieu beleképzelte a valóságba Locke követelményeit.) Az angol alkotmány nem az államhatalmak elválasztásán alapszik, mert az angol alkotmányban egy pregnáns szuverén van: a király a parlamentben, aki egyaránt feje a törvényhozásnak, a végrehajtásnak és a jogszolgáltatásnak. Montesquieu két különböző helyen másként sorolja fel az államhatalmak kategóriáit. Az egyik helyen Locke-ot követi: 1. törvényhozó hatalom, 2. végrehajtó hatalom a polgári törvények és 3. végrehajtó hatalom a nemzetközi törvények irányában. Ez utóbbiról több szó nem esik, hanem egy másik helyen e helyett bírói hatalom szerepel. Felállítja a követelményt, hogy mindezeket a hatalmakat el kell választani, ha nem akarjuk, hogy az államforma despotizmussá fajuljon. Valójában nem három hatalomról van szó, hanem arról, hogy van egy ősi hatalom-koncentráció, s erről leválasztják a törvényhozó és bírói hatalmat.

Montesquieu három államformát különböztet meg; 1. a *demokratikus köztársaságot*, 2. a *monarchikus* és 3. a *despotikus* államformát. Az arisztokratikus államformát a köztársasági államforma egyik alfajának tekinti. Vagyis csak az egyes és többek uralmát állítja szembe, és a kevesek uralmát elveti. Arisztotelész szerint így még mindig négy államforma maradna, jó és rossz *közösségi*, jó és rossz *egyéni*. Montesquieu nem tételezi fel, hogy a közösségi államforma elfajulhat, nála csak háromféle államforma van. Azt is leírja, hogy ezekhez az államformákhoz milyen alapvető jellegzetesség tartozik: a köztársasághoz az erény, a monarchiához a becsület (dicsőség – *honneur*), a despotizmus-

hoz a félelem. Az arisztokratikus köztársasághoz a mérséklet tartozik hozzá. Ezzel kapcsolatban elismeri, hogy a köztársaság nehezebb államforma, mint a monarchia, mert legnehezebben ez az erény nevelhető, de a köztársaság a legmagasabb rendű [államforma is egyben].

Montesquieu társadalomkritikája idején az abszolút királyság, szövetségben a városi polgársággal, levérte a rendiséget. Ennek alapján Európában egy nagyon szélesben megalapozódó közbéke alakul ki, amelyet kiegészít a nemzetközi jognak egy különlegesen magasrendű kifejlődése, amely a háborút fegyelmezett alakulatok párbajszerű mérkőzésévé teszi. Ebből Európa nagy jóléte fejlődött ki a 17. század közepétől a francia forradalomig. Ezt a korszakot stabilitás, prosperitás és magasrendű kultúra jellemzi, amelyre azonban árnyékot vet az alsóbb néposztályok alacsony életnívója. Mikor az emberek ebbe az állapotba beleszoknak, s a valójában nehéz erőfeszítésekből fakadó békét természetesnek kezdik venni, akkor elkezdik fontolgatni, hogy az egyensúly tételei jól vannak-e elosztva. Ekkor rájönnek, hogy a király nem nyújt kellő ellenszolgáltatást hatalmáért, de ez a társadalomkritika nem látja át, hogy a béke fenntartásában nagy szerepe van a királynak. Ebből nem az következik, hogy a királyt feltétlenül meg kell tartani; hanem, hogy ha a békeállapot bármelyik tényezőjét ki akarjuk dobni, akkor tudnunk kell, hogy kit teszünk a helyére.

A Montesquieu-vel kezdődött társadalomkritika a francia forradalomban ért meg, s az ezzel elindult zűrzavar máig nem ért véget.

Az ideális állammal foglalkozó irodalomban kiemelkedő Morus Tamás műve, az *Utópia*. Morus értelmiségi családból származott, jogász lett, s végül a lordkancellár szerepét töltötte be. Élénk kapcsolatban volt a humanistákkal és a maga korában szabadgondolkodónak számított, de ugyanakkor erősen valóságos volt. Ő fogalmazta VIII. Henrik vitairatát⁵⁷ Luther ellen,

⁵⁷ VIII. (Tudor) Henrik (1491–1547): angol király (1509–1547). Henrik, aki

amiért a pápától a *defensor fidei* [a hit védelmezője] címet kapta. Amikor VIII. Henrik el akart válni feleségétől, Morus Tamás kiállt a pápa mellett, s ezért a vérpadon fejezte be életét.

Az *Utópiában* egy ideális, képzeletbeli országnak a képét rajzolta meg. Morus Tamás szeme előtt már a középkor gazdasági és társadalmi viszonyainak a szétesése áll: a hierarchikus kapcsok szétesnek, amint már leírtuk. Ezt áttöri a racionális élni tudásnak és élni merésnek a szelleme. A középkor alatt felgyűlt gazdagságok áttörték a patriarchális vonatkozásokat, a hierarchikus gazdasági rendet, és megindult a pénzgazdálkodás. A pénz birtokában lévő emberek rájöttek, hogy ki lehet aknázni olyan gazdasági lehetőségeket, amelyek kiaknázására eddig senki sem gondolt. Azzal állunk itt szemben, hogy végeredményben minden társadalmi egyensúly lehetőségek ki nem aknázásán alapszik, hiszen egy csomó dolog arra indítja az embereket, hogy a dolgokat úgy csinálják, ahogy eddig szokták, és ne aknázzák ki az adott lehetőségeket. Ezen alapult a középkor.

Az adott lehetőségek kiaknázása kezdődik a pénzgazdálkodással, és a kapitalizmusban kulminál. A 15–16. században az Angliával szemben fekvő németalföldi területen egy gazdag pénzügyi központ alakult ki. A flandriai szövőipar felfordította az angliai gazdasági viszonyokat, az angol nagybirtokosok tömeges juhtenyésztésbe kezdtek. Ekkor az eddigi szántóterületeket juhlegelőkké alakították, az embereket pedig elkergették róla. Az így keletkezett súlyos szociális helyzetből csak azért nem lett forradalom, mert mindez olyan történeti pillanatban történt (Amerika felfedezése), amikor az élelmesebbek másfelé is kibújhattak. A visszamaradók miatt viszont nagy tömegnyomor alakult ki.

A korai pénzgazdálkodásnak ezek a kinövésai produkálták a korai szocializmus létrejöttét Morus Tamás *Utópia* című

Oxfordban teológiát is tanult, 1521-ben írta *Assertio septem sacramentorum* című vitairatát Luther ellen, amiért X. Leó pápa (1475–1521) a *defensor fidei* címet adományozta neki.

művében. Ebben egy világljáró ember megbotránkozik a szigorú angol büntetőeszközökön. A tolvajokat a társadalom helytelen berendezése viszi tolvajlásba – mondja. Mi mást tegyenek, minthogy lopjanak és csavarogjanak, ha a földesurak ezer hold számra alakítják át a földeket juhlegelőkké. Erre a világljáró elkezd mondani, hogyan van ez Utópiában. Itt ki van kapcsolva a baj forrása: a tulajdon. Mindenki dolgozik: kisipari munkát végez otthon, s ennek a munkának az eredményét mindenki beviszi a közös raktárakba, és onnan kapja meg mindenki azt, amire szüksége van. Mivel az emberek nem ismerik a pénzt és az arányt (ilyen módon a tulajdon és a pénz hiányoznak), nem kapzsiak. A hangsúly ebben a túl egyszerű képben azon van, hogy megjelennek a szocializmusra jellemző gondolatok: a tulajdon, a pénz elvetése, és a közösségnek az egyéni gazdálkodással való szembeállítás.

Platón államával szemben áll Utópia, mert Platónnál a kiválasztottak különleges helyzetet élveznek. Morusnál a munka rangja meg van adva. A semmittevőket közhatalommal szorítják rá, hogy dolgozzanak, és ők végzik az alantasabb munkákat. Mindennek a lehetősége a legáltalánosabb iskolakötelezettségen alapszik, amely a tudományt nem kevesek privilégiumának, hanem közkincsnek tekinti. Vallásszabadság is van – egy furcsa korlátozással – Utópiában, mindenki szabadon gyakorolhatja vallását, de akik nem hisznek egy – a jókat jutalmazó és a rosszakat büntető – túlvilágban, azok nem viselhetnek közhivatalt. Morusnak szükségképpen ki kellett hangsúlyoznia a túlvilági életben való hitet, hogy az emberek közvetlenül a köz szolgálatát tekintsék céljuknak. Vitatott, hogy Morus mire szánta művét. Vannak, akik azt állítják, hogy merő szellemi játéknak, karikatúrának.

Az utópiabeli lakosok teljes szabadságban élnek. Rengeteg, a házaseletről vett apró részlet tarkítja a művet. Azonban az a lényeg, hogy a sok kuriózus részlet ellenére a mű a meglévő társadalom ellen irányult, ráadásul Morus Tamás ezzel iskolát is teremtett. Azonban van egy iránya ezeknek az utópisztikus

országleírásoknak, amely híven őrzi ezt a vonalat: Campanella: *Civitas soli*⁵⁸ és Bellamy: *Visszapillantás*⁵⁹ című írása. Mind egy kérdés körül forog: hogyan lehetne a kapzsiságot kiemelni a közösségből kollektív társadalomszervezéssel.

Érdekes következtetésekre jutunk, ha Morus Tamás munkáját Machiavelliével szembeállítjuk. Tudniillik Szent Ágostonnal megkezdődött az államélet erkölcsi szemponttal való telítése. („Az állam erkölcsi igazolást igényel, mert különben a sátán művévé lesz.”) Ez két pártot hoz létre a politika történetében: az egyik oldalon „az erkölcsi igazolást végigviszik” az utópisták, akik azt állítják, hogy ennek így is kellene lennie, mert különben az állam a sátán műve. A másik oldal a reakció az állam elmoralizálódása ellen, mert racionálisan állítja fel a követelményeket, például a fejedelemmel szemben, s szemléletét a végsőig reálisan képviseli. Az újkori politikai tudományt az utópista és a realista ellentéte uralja. A dolgok nem egészen olyanok, amilyenek, és nem is olyanok, amilyeneknek lenniük kellene. A követelmények átalakító hatását fel nem ismerő realista a társadalom egy reális hatótényezőjét hagyja ki. (Marx a kettő szintézisét mutatja. A végsőig vitt realizmust kapcsolja össze a legvégsőig vitt társadalomkritikával.)

A gazdasági erők a késő középkori és a kora újkori zűrzavar után a *merkantilizmusba* rendeződnek. Rájönnek, hogy az államgazdaságban a nemesfémek nagy jelentőségűek, s mivel ilyenfajta értékeket az országba az ipar képes behozni, az állam szoros kapcsolatba lép vele. XIV. Lajos⁶⁰ minisztere, Colbert⁶¹ nagy erővel műveli az ilyenfajta iparfejlesztést. Például ekkor válik nagygyá a selyemszövő ipar. Bár még megvan az ipar kézműves jellege, de már elindul a nagyüzemi fejlődés.

⁵⁸ Campanella, Tommaso (1568–1639): itáliai filozófus, *Napállam* (1602) című művében egy utópikus állam képét rajzolta meg.

⁵⁹ Bellamy, Edward (1850–1898): amerikai publicista. Hivatkozott műve: *Visszapillantás 2000-ből a 1887-dik évre*.

⁶⁰ XIV. (Bourbon) Lajos (1638–1715): francia király (1643–1715)

⁶¹ Colbert, Jean Baptiste (1619–1683): francia pénzügyminiszter.

Angliában az ipar az állam segítségével is képes érvényesülni, és a legújabb időkig visszautasította az állam segítségét. Ugyanekkor kezdődik a bankok kialakulása. A 17. században az angol bankrendszer a megbízhatóság olyan hírébe jut, hogy a pénzvilág központjává teszi a londoni Cityt. Mindez a polgárság nagy megerősödésével járt, és ezzel erős háttérrel kapott az a társadalomkritika, amely az arisztokratikus világot bírálja.

Voltaire⁶² politikai gondolatai nem haladnak túl Montesquieu gondolatain, de jellemző rá a szabadgondolkodás éles harci attitűdje, amellyel a monarchia és arisztokrácia társadalmának nekimegy.

Nagymértékben más vonalat jelent Jean-Jacques Rousseau munkássága; aki genfi származású volt és a dijoni akadémia pályázatán tűnt fel. A tétel az volt, hogy a tudományok fejlődése fejleszti-e az erkölcsöket is. Elméletileg azt lehetett várni, hogy a szabadgondolkodó igennel, s az egyház nemmel fog felelni. Azonban Rousseau, bár nem az egyház nevében, nemmel felelt. Rousseau-nál ugyanaz a társadalomkritika érvényesül, mint az előzőeknél, ez azonban be van ágyazva a természet jegyében való kritikába. Minden, ami az Isten előtt való egyenlőségbe volt beállítva, Rousseau-nál áttevődik a természetes egyenlőségre. A természetes szó Rousseau-nál nyeri el mai jelentőségét, mert azelőtt a bűn lehúzó hatását jelentette. A keresztény gondolat hitelvesztése után az úrt Rousseau töltötte be. A szabadgondolkodás kezdi szétmarni az egyház társadalmi funkciójára épített társadalmi szervezetet, és ekkor jön rá, hogy ha ezt a funkciót az egyház nem látja el, akkor a funkció elvégzésére kell találni egy hiteles alapot és ez a természet. Rousseau főtétele, hogy az ember természettől egyenlőnek és szabadnak született, és íme, mindenütt láncokban van. Az első, hogy a tudomány rontotta le az erkölcsöket, és így építi ki a természetes nevelés, valamint a házasság és az állam természetes rendszerét.

⁶² Voltaire – frói álnév, valódi neve – Arouet, François-Marie (1694–1778): francia filozófus

Következő nagy műve *Az emberek közti egyenlőtlenségek okairól*. Ez folytatása Morus vonalának, és bár nem hoz megoldást, előkészítője a szocializmusnak. Rámutat, hogy az egyenlőséget nem csak *úr-szolga*, hanem gazdasági vonalon is alkalmazni kell. Azt mondja, hogy aki először mondta ki: *enyém*, és először alapította meg az *úr-szolga* viszonyt, az a legnagyobb bűnös. Konstruktív megoldást nem hoz ez a mű, sőt a szocializmus pontján Rousseau visszakozott a *Contrat social*-ban:⁶³ itt nem esik szó a tulajdon megszűnéséről. A *Contrat social*-ban Rousseau a népszuverenitás gondolatát összekapcsolja a társadalmi szerződés gondolatával. Mindazokat a hatalmi jogforrásokat, amelyeket a király és a nemesség magának igényelt, áthelyezi a nép jogkörébe. Az államban nem a király, hanem a nép a szuverén, és mindazt a hatalomkoncentrációt, amit eddig a nép magának gyűjtött, a népnek adja oda. A *contrat social* [társadalmi szerződés] úgy keletkezik, hogy az emberek társulnak, és azontúl a maguk egyéni akarata helyett a *volonté générale* [általános akarat] ismerik el. Ez több mint a *volonté de tous* [magánakarat], mert ez a közjóra irányul. Ebből következik, hogy a monarchia nem jó; s a választott szerveken át érvényesülő népakarat a helyes. Rousseau semmit sem tud Montesquieu jogász-politikus bölcsességéről, amely abban látja a szabadság lehetőségét, hogy nincs hatalomkoncentráció, hanem a népszuverenitása szerinte oszthatatlan és csorbíthatatlan. (A következő események bebizonyították, hogy a hatalomkoncentráció a nép kezében is veszélyes.)

Az Amerikai Egyesült Államok fejlődése az angol fejlődéshez kapcsolódik, de nem a királyi, hanem a cromwelli vonalhoz. Itt az érezhető, hogy az államok úgy alakulnak ki, hogy az emberek kimennek egy lakatlan földre, és ott egymással összeállva társadalmi szerződést kötnek. Ami Európában csak teória, az itt realitást kap. A lényeg azonban az, hogy ezek az emberek

⁶³ *Contrat Social* – magyarul: *A társadalmi szerződésről, avagy a politikai jog elvei* (1762)

a nonkonformizmus emberei. Az amerikai szabadság alapelveit a nonkonformista, pietista,⁶⁴ cromwellista hagyaték szabta meg. Az Amerikai Egyesült Államokban a puritanizmus, a cromwelli ellenállás, a királyság és arisztokrácia nélküli állapot ideológiája valósult meg, és ezek az észak-amerikai államok a szó szoros értelmében szabad emberek szabad társulásai voltak. Az emberek itt nemcsak elméletben, hanem konkrétan is mérlegelhették, hogy ehhez vagy ahhoz a közösséghez csatlakozzanak. Mindebből együttesen adódott, hogy az egész alkotmányos államélet, amely Nyugat-Európában merőben elmélet maradt, az USA-ban megvalósult. Ilyen előzmények alapján jöttek létre az egyes államok alkotmányai, amelyeken belül ismétlődő jelenség volt az emberi jogok felsorolása. Az észak-amerikai államok felkelése ezután történt. A konkrét alkalom az volt, hogy az angol parlament ragaszkodott ahhoz a jogához, hogy a gyarmatok adóztatása tekintetében is hozhasson törvényeket. (Ebből a tanulságból épült ki a 19. század óta észlelt nagyvonalú angol birodalmi politika.) Az Amerikai Egyesült Államok felkelését támogatta a francia monarchia, mivel régi ellenlábasa volt Angliának, és a tíz évvel ezelőtt megkötött párizsi béke az amerikai francia gyarmatokat angol befolyás alá helyezte. (A felkelés francia önkéntesei közül nevezetes La Fayette⁶⁵ és Kosciuszko⁶⁶). A *Függetlenségi Nyilatkozat*⁶⁷ kijelenti, hogy amikor egy nép addigi kapcsolatait megszakítja, ezt csak igen nyomós okból teheti. Ezután megindokolja lépését, és jön az amerikai alkotmány. Az alkotmány egy korábbi

⁶⁴ Pietizmus: a német teológiában a 17–18. században megjelenő mozgalom elnevezése volt. A pietisták a személyes hit fontosságát és a keresztény életszentség, a szent életvezetés szükségességét hangsúlyozták.

⁶⁵ La Fayette, Marie-Joseph Paul Yves Roch Gilbert du Motier (1757–1834): francia államférfi és tábornok

⁶⁶ Kosciuszko, Tadeusz Andrzej Bonaventura (1746–1817): az amerikai függetlenségi háború lengyel származású tisztje

⁶⁷ A második kontinentális kongresszus 1776. július 4-én fogadta el a Függetlenségi Nyilatkozatot (New York kivételével).

fázisát jelentette, amikor a 13 állam merőben államszövetségben volt, de tíz év után szükségesnek látszott ezt a köteléket szorosabbra fogni. Az ekkor nyert alkotmányos forma ma is fennáll, az alkotmány ugyanis keresztülviszi az államhatalmak elválasztását. Az USA nem ismeri azt az európai rendszert, hogy a kormányt az uralkodó a parlament többségéből nevezi ki. Ezt a rendszert az államhatalmak dogmatikusai nem tartják helyesnek, mert a parlament, mint törvényhozó szerv, nem gyakorolhat befolyást a végrehajtásra is.

A nép közvetlenül választja az elnököt, a törvényhozó testületet, a bírakat, és ezek a szervek teljesen függetlenek egymástól. Így van összeegyeztetve a népszuverenitás és az államhatalmak elválasztásának elve. Az elnök államfő és kormányfő egy személyben. Ha a kormány törvényjavaslatot akar keresztülvinni, akkor nincs is módjában megjelenni a törvényhozó testület előtt, hanem valamilyen hozzá közel álló szenátorral vagy kongresszusi taggal kénytelen a törvényjavaslatot benyújtani. A Legfelsőbb Bíróság a kongresszus által elfogadott törvényjavaslatok alkotmányosságát felülvizsgálja, s ha az az alkotmánnyal, mint magasabb jogszabállyal ellentétes, megsemmisíti. Az alkotmányt csak különleges módon lehet megváltoztatni: a törvényhozó testület két házának közreműködésével. A törvényhozó testület képviselőházra és szenátusra oszlik. Az elsőbe a választópolgárok közvetlenül választanak, az utóbbiba az egyes államok küldik ki a maguk képviselőit. Ez természetes velejárója a szövetségi államoknak. Ez az alkotmány nem merőben elvi alapokon jött létre, hanem adva volt egy, a király által kinevezett kormányzó, aki olyan mértékben birtokában volt a végrehajtó hatalomnak, hogy a törvényhozó testület nem is remélhette, hogy ezt a végrehajtó hatalmat korlátozni tudják. Ezért minden erejüket arra koncentrálták, hogy a parlamentek a maguk törvényhozó jogkörét építsék ki és védjék meg a kormányzó befolyásával szemben. Így a parlament nem a végrehajtó hatalmat igyekezett ellenőrizni, hanem a szabadság garanciáit a saját törvényhozó jogkörének megvédésében látta.

Az amerikai prezidenciai alkotmány a gyakorlatban nem valami szerencsés. Fennáll a veszély, hogy a testület szerepe jelentéktelenné válik. Igazán ambiciózus emberek nem a képviselőházba gravitálnak, hanem a tényleges hatalom felé. A kormányban nincs meg az állandósága, mert tisztán a mindenkori államfőn múlik, hogy milyen munkatársakkal veszi magát körül. Az elnök kiválasztása sem teljesen szerencsés, mert a két nagy amerikai párt harcában nincs egy komoly szelekciós fórum, amelyben a legtekélyesebb ember kiválasztódik. Washington,⁶⁸ Franklin,⁶⁹ Lincoln,⁷⁰ a két Roosevelttel⁷¹ kivételével az elnökök meglehetősen színtelen jelenségek voltak. A szenátus azért jelentékeny testület, mert aki szenátor lesz, az valamely állam közéletében már gyakorlatra tett szert. A szenátus az a fórum, amelyben a vezető egyéniségek inkább kialakulnak, és itt a kellő szelekció is megvan.

A francia forradalom

A francia forradalom vitte át a gyakorlatba Montesquieu eszméit az államhatalmak elválasztásáról és Rousseau népszuverenitási elvét. Mindezek az eszmék azonban önmagukban nem csináltak volna forradalmat. A másik momentum a polgárság megerősödése volt. A polgárság megtörte azt a helyzetet, hogy az arisztokrácia a királlyal szemben független hatalom legyen. Ekkor az arisztokrácia átalakult udvari nemességgé, viszont továbbra is [ő volt] kvalifikált az állam legfontosabb hi-

⁶⁸ Washington, George (1732–1799): tábornok, az Amerikai Egyesült Államok első elnöke (1789–1797)

⁶⁹ Franklin, Benjamin (1706–1790): amerikai államférfi és természettudós

⁷⁰ Lincoln, Abraham (1809–1865): az Amerikai Egyesült Államok elnöke (1861–1865)

⁷¹ Roosevelt, Theodore (1858–1919): az Amerikai Egyesült Államok elnöke (1901–1909). Roosevelt, Franklin Delano (1882–1945): az Amerikai Egyesült Államok elnöke (1933–1945)

vatalaira. Richelieu,⁷² Mazarin,⁷³ Colbert, Vauban,⁷⁴ Louvois⁷⁵ már polgári származásúak, de emellett az arisztokrácia továbbra is olyan előnyöket élvez, hogy a polgárság háttérben érzi magát. A harmadik tényező a francia monarchia állapota. A francia monarchia XIV. Lajos korában tetőpontjára ér, és azután statikus állapotba kerül. A királyság, minthogy megtörte az arisztokráciát, a társadalom erőivel szemben védtelen. Az alattvalókat azelőtt fékentartó arisztokrácia elvesztette hatalmát a király és a polgárság együttes fellépése következtében. Ebben az időben a gazdag, szakszerűen képzett, nagyszámú polgárság és a királyság között úr támadt. A királynak a polgárság feletti uralma absztrakttá vált, mert hiányzott a nemesség, amely ezt az uralmat konkrét esetekben effektívvé tette volna. A király hatalmát nem vonta kétségbe semmiféle főnemesség, de nem is közvetítette egyetlen közeg sem. Ekkor lép fel a királyi közigazgatás. Ez a királyi hatalom tulajdonképpen a közigazgatásnak köszönheti effektív voltát. Ez a közigazgatás már polgári eredetű.

Guglielmo Ferrero⁷⁶ szerint a francia monarchia úgy dőlt össze, mint azok a bizonyos évszázados fák, amelyek megintgathatatlanoknak látszanak az évszázados egyhelyben állás folytán, mindenki kozmikus adottságnak véli őket, de valójában már elszáradtak gyökereik, s egy minimális lökés eldönti őket. A minimális lökés a francia forradalomban indult meg. A forradalom azzal kezdődött, hogy az állam pénzügyi bajai arra

⁷² Richelieu, Armand-Jean du Plessis (1585–1642): 1622-től francia bíboros, 1624–42 között Franciaország főminisztere

⁷³ Mazarin, Jules, eredeti neve Giulio Raimondo Mazzarino (1602–1661): 1641-től francia bíboros; bár pappá soha nem szentelték. Franciaország első minisztere (1643–1661)

⁷⁴ Vauban, Sebastian Le Prestre (1663–1707): francia tábornok, a francia erődítmények főellenőre

⁷⁵ Louvois, François-Michel Le Tellier (1639 v. 1641–1691): francia hadügyminiszter

⁷⁶ Ferrero, Guglielmo (1871–1942): olasz történész, filozófus, egyetemi tanár. Nagy hatást gyakorolt Bibóra.

kényszerítették a közepes tehetségű uralkodót, hogy rendi gyűlést (papság, nemesség, polgárság) hívjon össze.

A gyűlésre a király 600 polgárt s 300–300 papot és nemest hívott egybe, erre kiderült, hogy a polgárság az alkotmányos királyság és a királyi hatalom korlátozása mellett van, és nem célja a királyi hatalom aláátamasztása. Erre a király elrendelte, hogy a három rend külön tárgyaljon, így tudniillik a szavazatok 1–1–1 arányban biztosítva lettek volna, mire a polgárság alkotmányozó nemzetgyűlést erőszakolt ki.

A királyság a legteljesebb tehetetlenséget árulta el, mert minden szerv, amely a forradalom meggátlására alkalmas lett volna, át volt hatva a felvilágosodás eszméivel. A francia forradalom első 10 esztendejében, amikor az ország a politikai erőviszonyok játékának a színtere volt, a királyság teljesen tehetetlennek bizonyult. (Az angol forradalomban két párt állt egymással szemben: a főnemesi és a puritán párt. Az előbbinek a király állt az élére, és a végén elvesztette a küzdelmet.)

A királyi hatalom két dolgon alapszik:

1. a király hatalmára vonatkozó hiedelmeken,
2. mint minden hatalom, a hatalom működő és végrehajtó közvegein keresztül válik effektívvé.

Amikor a hatalom nincs többé tudatában, hogy mik az ő fenntartó eszközei, és ezeket az eszközöket nem támogatja, abban a pillanatban eloszlik. A királyi hatalomnak ezt a lélektani és szervezeti felépülését a francia forradalom eseményei jól mutatják.

A király a természetesnek hitt hatalomhoz nem nyúlhatott, mert ez a gondozás híján eloszlott. Az állandó politikai erőfeszítések folytán létrejövő egyensúlyi helyzetből erőfelgyülemelés keletkezik, az emberek abbahagyják az erőfeszítést az egyensúly fenntartására, és a felgyülemlett erők kirobannak, mire az egyensúly felborul. Minden utópia téved, amikor feltételezi, hogy az egyensúlyt fenntartó emberi cselekvések akkor is fent fognak maradni, ha az embereket erre semmiféle közvetlen kényszer nem szorítja.

A forradalom első három esztendeje azzal telik el, hogy felépí-

tik az alkotmányos királyságot, amely az első időkben a hatalmak elválasztásának elvén kezd felépülni. Jelentős körülmény a népszuverenitás elvének a térhódítása. Az első esztendőben az alkotmányozó nemzetgyűlés létrehozza a francia alkotmányt (1791), amely a hatalmak elválasztásának elvén épül fel. A király a hatalmak elválasztásának elvére alapozva igyekszik a hatalmát fenntartani, de ekkor színre lép a párizsi proletariátus, amelynek ebben a pillanatban még nincs olyan politikai ideológiája, amely megkülönböztetné a polgárságtól, viszont ekkor már megjelennek a korai szocializmus eszméi. A párizsi proletariátus erős hangszerelést ad az alkotmányos harcoknak, és ez a forradalmat rémületessé teszi. Az alkotmánnyal kapcsolatban a legnagyobb vitát a király vétőjoga idézte elő. Az alkotmány a királynak tartotta fenn a törvényszentés jogát, amit az uralkodó meg is tagadhatott. Ezt az angol alkotmányból vették át, bár az angol király e jogát akkor már 100 éve nem gyakorolta.

A francia forradalom államelmélete

Az államelmélet számára valóságos műhelye a tanulságoknak a francia forradalom most tárgyalandó szakasza. Legnagyobb tanulsága a képviselő kérdésé. A francia forradalmi alkotmányok az első időkben (1789) elég széles népképviselőből indultak ki, s csak bizonyos vagyoni cenzust állítottak fel. A választóközönység közvetlenül választotta a parlamentet. Azonban csakhamar kiderült a konventi újráválasztások során, hogy a választók többsége nem forradalmár és nem demokrata. Ma már nem csodálkoznivaló, hogy a demokrácia megszületésének pillanatában a választók többsége monarchista volt, mivel ennek (a monarchiának) az eltűnésével az anarchia és a félelem megjelenését hozta összefüggésbe. Közben lezajlott Robespierre⁷⁷ rémuralma

⁷⁷ Robespierre, Maximilien de Marie Isidore (1758–1794): a konvent és a Közfélzeti Bizottság vezetője volt, rémuralmat vezetett be, ezért kivégezték.

és ennek leverése, majd ezután minden évben kitört hol egy királpárti (jobboldali) felkelés, hol egy baloldali munkásforradalom.

A fő kérdés az, hogyan lehet a demokratikus intézményeket működtetni egy olyan társadalomban, amely nem szokta meg ilyen intézmények funkcionálását. Az első demokratikus alkotmány szerint először volt a rendi gyűlés, az pedig átalakult alkotmányozó nemzetgyűléssé. Ez meghozta a monarchikus-demokratikus alkotmányt, amelynek alapján összeült a törvényhozó gyűlés. A törvényhozó gyűlés megszüntette a királyságot, és ezután összeült a konvent, amely köztársasági jellegű volt, és ez teremtette meg az első funkcionáló alkotmányt; amely a nem demokratikus többséggel való kormányzást úgy oldotta meg, hogy közvetett választást írt elő. A polgárok a községi tanácsot, az utóbbi pedig a 2 kamarás törvényhozó testületet választotta. Azt is kimondták, hogy a két kamarában a tagok 1/3-ának a régi konventi tagoknak kell lenniük. Az államfői hatalmat öttagú direktóriumra ruházták, akik közül évenként kiesett sorshúzással 1–1 és helyére újat választottak. Ez az alkotmány 1795-től 1799-ig működött.

1797-ben már megszakította ezt a kormányzást a fructidori államcsíny, amikor három köztársasági direktor⁷⁸ összefogott a két királpárti direktor ellen, őket lefoglalták, sok királpártit pedig száműzetésbe küldtek, és ezzel meghosszabbították a köztársasági jelleg uralmát; de ez az államcsínnel való kormányzás összeütközésbe került a demokratikus elvekkel.⁷⁹

1799-ben, amikor a francia fegyverek dicsőségén csorba esett, és a francia köztársaság politikailag válságos helyzetbe került, a köztársasági direktorok úgy látták, hogy a kormányzás a ki-

⁷⁸ Direktor: a direktórium tagja. A direktórium a legfőbb kollektív államhatalmi szerv volt 1795–99 között Franciaországban.

⁷⁹ A fructidori államcsíny (1797. szeptember 4.–a forradalmi naptár szerint fructidor 18.) során a direktórium tagjai fogtak össze Napóleonnal a hatalom megdöntésére. Az államcsíny hátterében a direktórium idején állandósuló válság állt.

rálpárti többséggel szemben csak egy erélyesebb államcsínnel lehetséges. Ezzel a direktorok szembekerültek a törvényhozó testülettel. Így a látens királpárti többség és a köztársaságiak között egy opportunistá forradalmi közép képződött.

A brumaire 18-i államcsínyt általában Napoleon⁸⁰ államcsínyének ismerik; pedig azt a direktórium realista, opportunistá köztársasági közepe csinálta a maga érdekében a királpárti többséggel és a radikális köztársaságiakkal szemben. Az államcsíny népszerű háttere érdekében vették elő jobb híján Napóleont, aki ekkor érkezett haza Egyiptomból, ahol ott hagyta a bajban a seregét. Napoleon az államcsíny alatt szégyenletesen szerepelt és volt pillanat, amikor belesült a beszédébe, sírva fakadt, és kiment a törvényhozó testületből. A helyzetet Napoleon öccse mentette meg, aki az ötszázak tanácsának volt az elnöke. Másnap Napoleon – mint vérbeli kalandor – rájött, hogy az összeküvők az ő foglyai, mert nélküle meg sem tudnak mozdulni. Úgy változtatta meg Sieyès abbé⁸¹ alkotmánytervezetét is, hogy az egy komplikált egyensúlyi rendszer helyett egy ember uralmát tegye lehetővé. Sieyès alkotmánytervezete a monarchikus, demokratikus és arisztokratikus elemek egyensúlyára törekedett. (A szovjet proletárdiktatúra rendszerét az menti meg ettől az ellentmondástól, amit mi tanácsrendszernek nevezünk.) Ha olyan alkotmányt alkotunk, ahol a demokratikus intézmények diktatúra alá kerülnek, akkor a demokrácia meghal.

Sieyès alkotmányterve egy még jobban közvetett választási rendszert akart életbe léptetni: 5 millió választó 500 000 járási elektort, ezek maguk közül 50 000 département-beli kiválóságot választanának, akik végső fokon a választók lettek volna.

⁸⁰ I. (Bonaparte) Napoleon (1769–1821): francia császár (1804–1814). 1802–1804 között örökös konzul. Az említett időszakban tábornok.

⁸¹ Sieyès, Emmanuel Joseph (1748–1836): francia abbé, chartres-i püspöki helynök. 1789-ben kiadott *Mi a harmadik rend?* című röpiratában fogalmazta meg alkotmánytervezetét.

De Napóleonnak is volt kinevezési joga, így a kinevezett törvényhozó testület csak báb volt.

A francia alkotmányfejlődés következő nagy történelmi pillanata XVIII. Lajos⁸² visszatérése volt. Napóleon utolsó törvényhozó testülete: a szenátus és a törvényhozó testület együtt hívták vissza XVIII. Lajost, és egyidejűleg egy olyan alkotmánytervezetet készítettek, amely visszatérés volt a liberális monarchia elveihez. Lajos ezt visszautasította, és egy chartában monarchikus előjogait, többek között alkotmányozásra vonatkozó jogát hangsúlyozta. Lajosnak ezt a tettet mindenki, még Sándor cár is reakciónak tekintette, de a szűkebb liberális alkotmány megtartására XVIII. Lajos becsületesen el volt szánva (1814–1824). Voltak kritikus pillanatok; amikor az erős köztársasági nyomásra Lajos megszűkítette a választójogot és ekkor ultraroyalista többség jött létre. X. Károly⁸³ alatt elkezdődött az ultra-royalisták akciója, aminek következtében korlátozták a sajtószabadságot.

X. Károly diktatúráját leváltotta Lajos Fülöp⁸⁴ polgár-királysága, folytatván XVIII. Lajos hagyományait a kétkamarás parlamenttel. A polgár-királyság két kiemelkedő politikusa volt a királyság jogait hangoztató Guizot⁸⁵ és a képviselői szónoklója, Thiers,⁸⁶ 1873-ban lényegileg ezeken az alapokon szerveződött újra Franciaország. A köztársaság első elnöke Thiers volt. Az 1830-as orléans-ista (elődje volt a XVIII. Lajosé) alkotmányból⁸⁷ fejlődött ki az 1875-től 1940-ig érvényben volt alkotmány. Ezalatt a francia nép beletanult a demokráciába,

⁸² XVIII. (Bourbon) Lajos (1755–1824): francia király (1814–1824)

⁸³ X. (Bourbon) Károly (1757–1836): francia király (1824–1830)

⁸⁴ I. (Orléans) Lajos Fülöp (1773–1850): francia király (1830–1848)

⁸⁵ Guizot, François (1787–1874): francia közoktatási miniszter (1832–37), külügyminiszter (1840–47), miniszterelnök (1847–48)

⁸⁶ Thiers, Adolphe (1797–1877): francia történész, újságíró. 1836-ban és 1840-ben miniszterelnök és külügyminiszter, 1871–73 között a Harmadik Köztársaság elnöke.

⁸⁷ I. (Orléans) Lajos Fülöp uralkodása alatt elfogadott alkotmány.

és 1900-ban a radikális demokratizmusnak már demokratikus úton is megvolt a lehetősége.

Egy-egy konkrét válságnál sohasem a végső, legmerevebb elvek alkalmazása, hanem az elvek reális adagolása adja a demokráciát. A demokrácia válságon való túljuttatásában egyetlen megkötés, hogy a demokráciát lehet szűkíteni és intézményes formát lehet arra keresni, hogy az aktív demokraták kerüljenek előtérbe, de áldemokráciát nem lehet fenntartani.

A francia forradalomra való reagálás tekintetében két csoportot lehet megkülönböztetni: a forradalommal való érintkezés a forradalmi eszmék térhódítását jelentette az országok egyik csoportjában, a másik csoport ellenkező irányban reagált. A francia forradalom eszméinek térhódítása tulajdonképpen arra a három peremállamra szorítkozott, amelyek úgyszólván a francia kultúrközösségben éltek (Belgium, Hollandia, Svájc). Azok az országok, amelyek Napóleon háborúit érezték, elsősorban végzetes visszahatást mutattak: Németország, Olaszország, Spanyolország. Mind a három országban a napóleoni előretörés egy középkorias szervezetet rombolt szét átmenet nélkül úgy, hogy az illető ország politikai köztudata nem volt képes a változást nyomon követni.

Németország a Szent Német-római Birodalom nyugvó anarchiájában élt 1806-ig. Körülbelül 200 államocska létezett, amelyek tulajdonképpen csak uradalmak voltak. Ezek közül kiemelkedtek a nagyobb államok, Porosz-, Szászország, Hannover stb. Németországban ezek az államok végezték a modern államnak azt az alapvetését, amelyet Franciaországban a központi államhatalom. A Szent Német-római Birodalom egyébként abszurdumok gyűjteménye volt. Olyan szervezet volt, amely nem bírt semmi magában nyugvó erővel, csak annyival, amennyit a tagok jónak láttak neki nyújtani.

A birodalom névleges feje a császár volt, de tekintélye saját (Habsburg) hatalmán nyugodott. A rengeteg kicsi fejedelemség a császárhoz igazodott, mert az adta meg az ő jelentőségüket is. De megvolt a német kulturális és nyelvi egység, valamint a né-

met politikai tudatbeli egység. Ezt az anarchikus Németországot érte el a francia forradalmi megrázkódtatás. A Rajna-vidék elcsatolása (1792–1801) nem váltott ki túl nagy hatást, azonban volt egy messze ható következménye: a Rajna-vidéken birtokos államok kárpótlására szekularizálták az összes egyházi fejedelemséget. Ez lényeges lépés volt, mert ez az intézmény a politikai elmaradottság egyik megtestesülése volt. 1803-ban zárult le Németország ilyen értelmű átszervezése. Ekkor két esztendeig béke volt, s ez alatt Napóleon császár lett.

1805-ben Napóleon tönkreverte Ausztriát és Németországot, 1806-ban pedig Poroszországot. 1806-ban Ferenc⁸⁸ lemondott a német-római császári címről. Porszország erősen megcsönkült, lefegyverezték, és részben megszállás alá került. Ebben a történelmi pillanatban született meg a német nemzeti érzés és a németek hatalmi politikai szemlélete.

1806-ig Németország volt Európában a legbékésebb és leganarchikusabb terület. 1806 után a németekbe egyszerre két érzés rögződött be:

1. a nemzeti érzés aktualizálódik,
2. a kis államocskák helyett egyszerre mágikus és misztikus fényben jelenik meg az ÁLLAM („ha nekünk is olyan államunk lenne, mint a franciáknak”).

Fichte⁸⁹ és Hegel a kanti vonalakon indulnak el: az államot a szabadság megvalósítójának tekintették. Fichte megírja a *Reden an die deutsche Nation* c. munkáját,⁹⁰ Hegel pedig kifejti a maga államelméletét, ahol az állam a szabadságnak és a törvénynek a legfőbb megjelenési közege.

Olaszország ebben az időben relatíve nagy kisállamokra oszlott, az ellenreformációval pedig megvalósult a gyámkodó ál-

⁸⁸ II. (Habsburg-Lotharingiai) Ferenc (1768–1835): német-római császár (1792–1806), I. Ferenc néven osztrák császár (1804–1835)

⁸⁹ Fichte, Johann Gottlieb (1762–1814): német filozófus

⁹⁰ *Reden an die deutsche Nation* – magyarul: *Beszédek a német nemzethez* (1808)

lam ideálja. Ebben a gyenge államrendszerbe ütött be a napóleoni hadviselés rendszere, s az ellenreformációnál megakadt Olaszországot a franciák elfoglalták. Ennek hatásaképpen megjelentek a szabadságeszmények hívei, jóllehet Olaszországban ennek még kevésbé voltak népi gyökerei, mint Franciaországban. Pánikhangulat keletkezett részben a francia forradalmi elemektől, részben az Ausztriától való félelem miatt, és kialakult az az elgondolás, hogy Olaszországon egy egységes katonai állam tudna segíteni.

Spanyolországban az erőszakos napóleoni beavatkozás egy nagyon erős ellenállást váltott ki, amelyben – ellentétben az istentelen Franciaországgal – a katolikus egyház járt elől.

Ezekben az országokban a nemzeti és szabadságeszmék nincsenek abban a logikus kapcsolatban, mint Franciaországban, hanem a nemzeti eszme egy-külről jövő forradalmi beavatkozás reakciójaként jön létre. Ezért lehetett ezekben az országokban elválasztani a nemzeti eszmét a demokráciától.

A reakció államelmélete a romantika. Ez az államelmélet igyekezett elszakítani az állam felfogását a szabadságeszméktől és az államban a kötelességteljesítést, az atyai hatalom megtestesülését, illetve egy metafizikai dolgot („Isten akarata szerint a hierarchikus rend felépítése”) látott.

Felvetődött a rendi állam gondolata is, vagyis a középkori államszemlélet, amely az állampolgároknak valami hivatást ad. Legjelentősebb képviselői: Adam Müller,⁹¹ Schlegel,⁹² Stahl. Stahl államelmélete volt az egyetlen komoly elmélet, amely az államot mint kötelességek rendszerét és mint a rend megvalósítóját szemlélte. Stahl centrális gondolata a legitimitás.

A rendi állam gondolata és egész frazeológiája Müllertől és Schlegeltől származnak. (Katonák: Werhstand, parasztok: Nārhand, polgárok: Verkerhstand és a szabad értelmiség)

⁹¹ Müller, Adam Heinrich (1779–1829): diplomata; német konzervatív gondolkodó

⁹² Schlegel, Friedrich (1772–1829): német romantikus filozófus

a negyedik rend.) Ennek az az értelme, hogy egy történelmileg kialakult és megmerevedett rendszert úgy állítson be, mint amelynek konkrét feladatai vannak. Tehát a paraszt nem azért paraszt, mert alá van vetve a nemesnek, hanem mert termel. Tehát a hatalmi helyzet funkciójává minősül át. (Ezt az átminősítést a katolikus egyház időszerűen tette, de az V. században.) Franciaországban Bonald⁹³ és Maistre⁹⁴ próbálták királyi legitimitáson alapuló államelméletet kifejteni. Ez a konzervatív romantikus államelmélet uralkodott Európában 1815–1848-ig. Azonban a francia és az angol fejlődés ez alatt az idő alatt olyan mintákat adott, amely az egész európai fejlődést visszavitte a század elején megmutatkozott szabadságfejlődés vonalára.

1830 júliusában Franciaországban kitört a júliusi forradalom, amikor a legitim Bourbon királyságot elkergették és egy illegitimet tettek a helyére. Ugyanakkor Belgium elszakadt Hollandiától. Egy ideig attól lehetett tartani, hogy Franciaországhoz csatlakozik, de ez nem következett be. Tudniillik megakadályozták, hogy Lajos Fülöp fiát válasszák királlyá, s így Koburg Lipót⁹⁵ került a trónra. A kialakult belga alkotmány 100 évig európai minta volt. Magában foglalta világos és egyszerű formában az angol alkotmány alapelveit. A belga alkotmány formálta meg a hatalmát merőben miniszterein keresztül érvényesítő államfő angol típusát. A képviselőt a nép által közvetlenül választott alsóházból és a közvetett módon választott felsőházból áll. A király oszlatja fel a parlamentet, de az új választásokat 2 hónapon belül meg kell tartani.

A nemzet kérdésében a francia forradalom után új fejezet kezdődik. Az állam történelmi képződménye, amely eddig a dinasztia és az arisztokrácia tulajdona volt, most összeköttetésbe

⁹³ Bonald, Louis Gabriel-Ambroise de (1754–1840): ellenforradalmi, restaurációs, pápapárti francia politikai filozófus.

⁹⁴ Maistre, Joseph de (1753–1821): konzervatív politikai gondolkodó, a restaurációs konzervativizmus hirdetője.

⁹⁵ I. (Szász-Coburg-Gotha) Lipót (1790–1865): belga király (1831–1865)

került a tömegekkel. Most vált komoly jogintézménnyé állampolgárnak lenni. Még az állampolgár szó is értelmetlen lett volna a 17. században, mert az államhoz a király, a miniszterek és a nemesség tartoznak, a polgárok pedig a városához.

A francia állam mindjárt a forradalom elején külföldi háborúba keveredett, amelyben a francia állampolgárok szabadsága forgott kockán, és ekkor fejlődött ki a francia patriotizmus. A marxizmus szerint a francia polgárság ideológiája a nemzeti eszme, részben a dinasztikus feudalizmussal és részben a nemzetközi proletariátussal szemben. De ez nem teljesen igaz, mert a nemzeti eszme túlnő azon, amit a kapitalista polgárság mond. A feudalizmus által felszabadult polgárság a haszonélvezője volt, de nem a létrehozója a nemzeti eszmének. Minthogy pedig nem a polgárság hozta létre, hanem csak ő használta ki, ennél fogva a nemzeti eszme problematikussága és jelentősége túl mutat a polgárságon. A 19. században ezt az ideológiát a kapitalisztikus polgárság érvényesítette és használta ki. A legújabb események azt mutatják, hogy vannak olyan nemzeti érdekek, amelyek függetlenek a polgárságtól, és a nemzeti eszme szoros kapcsolatba tud lépni az osztályharcos proletariátussal. A nemzeti eszmének ez az elmélyülése különböző módon nyilvánkozott meg Nyugat-Európában, Közép-Európán és Kelet-Európában (Magyarország e tekintetben Kelet-Európa-hoz számítandó). Nyugat-Európában az az állami keret, amit az illető politikai mozgalom birtokba akart venni, már adott volt. Az ország területileg és népét tekintve is állam volt, ezért Nyugat-Európában mind a mai napig természetes kapcsolat van a nacionalizmus és a demokrácia között, amit úgy fejezhetünk ki, hogy eszmei szempontból a nemzet ügye ezekben az országokban baloldalon van.

Közép-Európában a nemzeti eszme más helyzetben találta Németországot és Olaszországot. Mind a két ország az állami szétmorzsolódás állapotában volt. Ugyanekkor azonban nem volt vitás, hogy a német és olasz nemzet már létezik (kultúra stb.). Sajátos történelmi események folytán önálló nemzetté a német nemzetből csak a svájci, holland és belga nemzet alakult. El-

lenben az osztrák nemzet megszületése mind a mai napig vitás. Ausztriát az hozta létre, hogy a német-római császár házi országa volt. A másik nagy ország, amelynek Németországon belül önálló nemzetté való alakulása felvethető: Poroszország. 1866-ig éppen Poroszország volt a német egység legerősebb ellenzője, de amikor Ausztriától magához rántotta a vezető szerepet, akkor központja lett az egységes német nemzetnek. (A dél-bajor katolikus partikularizmus sem jelentett külön nemzeti színt.)

Olaszországban néhány helyen megindult a partikuláris nemzeti jellegek kialakulása: például a velencei köztársaság. Azonban a velencei nemzet soha sem volt több mint egy város-állam, ahol a meghódított területek mindig alávetett területek maradtak. A 18. században azonban a velencei köztársaság dekadenciába esett és felszámolódott.

Szicília már a Római Birodalomban is önálló (görög, bizánci, szaracén, normann hódítók), a normann uralom alól a Hohenstaufok⁹⁶ alá kerülése pedig jelentős történelmi pillanat volt. II. Hohenstauf Frigyes⁹⁷ Palermóban szabad szellemet valószínűsíthet meg. A Hohenstaufok bukása után a pápa Szicíliát Anjou Károlynak⁹⁸ adományozta, de a franciákat a *szicíliai vecsernyével*⁹⁹ kiirtották, és a Hohenstaufok egyik leszármazottja jutott trónra. Végül Szicília is dekadens lett és minden önálló nemzeti fejlődés megszűnt.

Svájcot szabadságharca tette önálló nemzetté; és Svájc Európa „hivatásos semlegese” a 19. század óta.

Belgiumot és Hollandiát az választotta el Francia- és Német-

⁹⁶ A Hohenstauf-, vagy Hohenstaufen-ház 1194-ben került uralomra a Nápolyi és Szicíliai Királyságban. 1266-ig, Manfréd (1258–1266) uralkodásának végéig adta a ház a nápolyi és szicíliai királyokat.

⁹⁷ II. (Hohenstauf) Frigyes (1194–1250): német-római császár (1212–1250)

⁹⁸ I. (Anjou) Károly (1226–1285): szicíliai király (1266–1285)

⁹⁹ Szicíliai vecsernye: a francia I. (Anjou) Károly (1226–1285), nápolyi és szicíliai király (1266–1285) kiűzése Sziciliából III. (Barcelonai) Péter (1239–1285), Aragónia királya (1276–1285) vezetésével 1282-ben

országtól, hogy [ezekben az államokban] nagyon fényes udvartartással a Bourbonok uralkodtak. Hollandia külön szabadságharcával lett önálló nemzet. Ilyen erőteljes önállósulási kísérletek sem Németországban, sem Olaszországban nem voltak. Nyugat-Európában a nemzeti eszme megjelenésekor a fennálló kereteken nem kellett változtatni, és az alkotmányos állam utóda lett a monarchiának. Ezzel szemben Németországban és Olaszországban az volt a probléma, hogyan fogják megtörni a sokféle történelmi keretet és hogyan teremtenek egy új, egységes állami keretet.

A demokratikus nemzeti eszmének e nagy feladat végrehajtásához segítséget kellett szereznie. 1848-ban Németországban, Olaszországban és Magyarországon az egyenesen célra törő eszme elbukott: Franciaországban a bürokrácia és a dinasztia megnyerhető volt a forradalom számára, de Közép-Európában a dinasztia és a bürokrácia szembefordult az egységes nemzeti eszmével. A nemzeti eszme tehát segélycsapatok után nézett s Olaszországban a Savoyai-házban,¹⁰⁰ Németországban a Hohenzollern-házban¹⁰¹ talált segítőtársra. Tehát a nyugat-európai fejlődéssel ellentétben, ezekben az országokban a dinasztia, a hadsereg és az arisztokrácia mint szövetségesek, érinthetetlenekké és sérthetetlenekké váltak. Ez eredményezte a német politikai deformálódást: az *állam és a nemzet hatalmi ideológiáját*. Az egységet nem az ideológusok teremtették meg, hanem vérrel és vassal történt meg (Bismarck¹⁰²). *Treitschke*¹⁰³ szerint

¹⁰⁰ A Savoyai-ház első uralkodója I. Humbert (1000–1048) volt, aki a savoyai grófi címmel bírt, a ház utolsó uralkodója pedig II. Umberto (1904–1983) – olasz király 1946-ban – a Carignanói ág leszármazottja volt.

¹⁰¹ A Hohenzollern-ház első uralkodója I. (Brandenburgi) Frigyes (1371–1440) brandenburgi választófejedelem (1415–1440) volt, az utolsó II. (Hohenzollern) Vilmos (1859–1941) német császár (1888–1918).

¹⁰² Bismarck, Otto (1815–1898): porosz miniszterelnök (1862–1890), német birodalmi kancellár (1871–1890)

¹⁰³ Treitschke, Heinrich (1834–1896): német történészprofesszor, konzervatív publicista

az állam lényege a hatalom. Szerinte az államnak létérdeke a háború, mert ez akadályozza meg az állam dekadenciáját. Ezt a hatalomkultuszt csak fokozta, hogy a bismarcki Németországban csak a keret volt meg, de a *Kleinstaaterei* [kis államok közössége] megmaradt, s az ebből adódó egyensúlytalanság érzése pedig újabb háborút kívánt, hogy a hiányt kitöltse.

Kelet-Európában a nemzetté alakulás tekintetében a kis népek számára vagy a nemzetek feloszlása, vagy idegen uralom alatt léte okozott problémát. E területen két gyökértelen és nemzetformálásig eljutni nem tudó test alakult ki: a Habsburg Birodalom és az Oszmán Birodalom. A Habsburg Birodalom az államoknak izolált egymásmellettisége volt csupán, s bár az egy nemzetté alakító folyamat megindult a 18–19. században, de akkorra már késő volt. Ebben a helyzetben jelentkezett a nyelvi nacionalizmus, minthogy ezek mögött a nemzeti mozgalmak mögött nem volt az a határ, mint Nyugaton: főváros, kultúra, gazdasági egység. Tehát ezek az újjászülető régi nemzetek vissza akartak nyúlni valamihez, ami újjászületésüket igazolja, és ezt találták meg a nyelvi egységben.

Utalni kell arra, hogy nem a nyelv, hanem a történelem a nemzetformáló tényező. Anglia és Franciaország is többnyelvű ország volt, és a történelem tette egységessé nyelvüket. Egyesek úgy képzelték, hogy a történelmi Magyarországot is kitöltheti idővel egy egységes nyelv, de ehhez hiányoztak a megfelelő történelmi események és tapasztalatok. Azonban hiába igaz az, hogy a nemzet a történelem folytán jön létre, mert Kelet-Európában minden nemzetnek megvan a maga történelmi múltja, de amikor a 19. században a nemzeti tudat megerősödött ezekben a kis nemzetekben, akkor olyan súlyos alávetettségben éltek, hogy rávetették magukat a nyelvi egység kérdésére és saját helyzetükkel néprajzi adatok szerint vetettek számot. Ahol pedig a határon túl hasonló nyelvű elemek voltak, ott azokat is igyekeztek bevonni a maguk nyelvileg egységes területébe.

Nemzet és állam szorosan összefüggnek. Vagy a nemzeti tudat fedi az államot, vagy arra irányul a nemzeti tudat, hogy

önálló államot teremtsen. Az állam a szervezet, a nemzet a szervezetet fenntartó közösség tudatos közösségi egysége, a nép pedig ennek ez egységnek tömeges jelenléte. Herder¹⁰⁴ (a népmese romantikus felfedezője) romantikus ködbe foglalta a népet. Franciaországban a *peuple* az alsóbb osztályok forradalmi fel-törekvését jelenti. De Németországban és Kelet-Európában azt értik „népin”, ami különbözik a szomszédos néptől. Ma már, minthogy sem a Habsburg, sem az Oszmán Birodalom nem vert gyökeret; hanem önálló nemzetek alakultak itt ki, véget kell vetni annak, hogy minden, ami népi vonatkozású, az szép és konzerválandó. Ezeknek a népi elemeknek a kultuszát csak átmeneti jelenségeknek kell tekinteni.

A nemzeti gondolatot nézve két dolgot kell megkülönböztetnünk. Ha azt értjük nemzeti gondolatot, hogy a közösség ügye a tömegek ügyévé vált, akkor a nemzeti gondolat hanyatlásáról nem beszélhetünk. Ha viszont a nemzeti gondolatot konkrét körű, elhatárolt területek ügyeként nézzük, akkor fel kell vetni a kérdést, hogy milyen nagyobb egységek jelentkezhetnek a jövőben. A nemzeti gondolat a tömegek közösségi tudatát egy nagy, de körülhatárolt területre vonatkoztatja. A világban kezdenek kialakulni az európai nemzeteknél nagyobb kontinentális nemzetek is (az USA, a Szovjetunió, Kína, India, a mohamedánság). Ha ennek jegyében nézzük a nemzetkérdést, akkor elképzelhető, hogy az embereknek nincs nemzeti tudatuk, hanem van egy szűk közösségi tudatuk és egy óriási birodalomhoz való tartozási tudatuk. Valószínűleg a világ bizonyos területein (Európa) a nemzetekre való osztlás fennmarad, más területeken pedig a nemzeti kategóriák elhagyásával nagyobb közösségekbe tömörülnek az emberek.

A hitlerizmusban megtestesült nacionalizmus nem bukott meg, mert a nemzeti gondolat volt a felszabadító harcok leg-erősebb tényezője.

¹⁰⁴ Herder, Johann Gottfried von (1744–1803): német kultúrfilozófus, teológus

Tehát:

1. nem eshetünk a doktriner tanítás hibájába, mondván, hogy a világ szükségképpen nemzetre oszlik,
2. szintén ne essünk abba a hibába, hogy azért, mert a nacionalizmus mint ideológia sokkal kevésbé virágzik, mint azelőtt, elveszítsük a nemzetnek mint meglévő társadalmi ténynek a meglétét Európában.

Mai európai probléma, hogy van egy nyugati és egy keleti tömb alakítására irányuló tendencia. A nyugati tömböt Anglia és Amerika akarja összefoglalni. A keleti tömb alakulása mutatkozik meg a balkáni és a kelet-közép-európai országoknál, ahol az elmaradt paraszti tömegek a polgári fázist kihagyva gyorsan léptek a tömeges demokratizálódás fokára. A kettő között van egy hatalmas űr: Németország. Azt kell mondanunk, ha Európa valójában nem tud, mint egész regenerálódni, akkor a Németország birtoklásáért meginduló harmadik világháború következik. Európai egység csak úgy lehetséges, hogy abban Anglia, Amerika és Oroszország is belfagok.

Egy Duna-völgyi nemzet kialakulásának nagyon kicsi a valószínűsége, mert ahhoz közös politikai élmény kellene. Valószínűleg az európai nemzetek maradnak a közösségi élet csomópontjai, ellenben mind nagyobb mértékben fognak szaporodni az olyan problémák, amelyek megoldásában nemzetközi szervezetek kapnak majd szerepet. A világ gazdasági szempontból máris nagyobb egységekre érett meg, mint amilyenekre politikailag tagolódik, de ez a megérés nem jelenti, hogy a politikai egyesülés be is fog következni. Például az első világháború előtt a gazdasági egység sokkal erőteljesebb volt, mint ma, de a politikai egységek ezt a világegységet darabokra törték. Az államok egymástól való félelme ezt a gazdasági egységet bizonytalanná tette, s ezért az államok arra törekedtek, hogy a gazdasági egységet széttörjék.

A német alkotmányjogi kutatásoknak két fő vonala van: az egyik a liberalizmusnak és az alkotmányos szabadságnak az eszmekörét alkalmazza, a másik vonal a német államok sokaságai-

ból épít ki egy új tudományt: általános államtant (Laband,¹⁰⁵ Jellinek,¹⁰⁶ Kelsen). *Gneist*¹⁰⁷ legfőbb munkája: *Der Rechtsstaat*. Ebben az a gondolat van kifejtve, hogy a jog uralma és az állampolgárok szabadsága csak egy olyan államrendszerben valósulhat meg, ahol az egyes állampolgároknak a közigazgatási intézkedésekkel szemben biztosítva van a jogvédelmük. Angliában például a polgárok a rendes bíróságok elé mehetnek közigazgatási sérelmeikkel. Franciaországban az angol rendszer nem érvényesülhet az államhatalmak elválasztása folytán, s így a bíróságoknak nincsen lehetőségük közigazgatási ügyekben dönteni. Franciaországban tehát az államtanács volt hivatva az összes közigazgatási panaszügyek elintézésére. Az államtanács hivatott a törvényhozás jogait megvédeni a közigazgatásban, vagyis biztosítja, hogy a közigazgatás túl ne léphesse hatáskörét, nehogy törvényhozássá váljon.

Németországban hiányoztak mindennek az előfeltételei. Itt ugyanis az államhatalmak elválasztása helyett kis abszolutizmusok léteztek, tehát azt a tagolt és fejlett közigazgatási védelmet, amelyet a német társadalom polgári fejlettsége megkövetelt, valamiképpen a politikai szabadság eszméjétől függetlenül kellett bevezetni, s ezt jelentette a *jogállam* eszméje. A német jogállam értelmében a régi rendőrállam helyett jogállamnak kell következnie, amely jogvédelmet nyújt az egyénnek közigazgatási bírászkodás útján. A német rendszerben taxatív [tétélesen] fel vannak sorolva azok az ügyek, amelyekben van közigazgatási bírászkodás.

A másik oldalon a német kisállamok sokasága és alkotmányjogi tényezőik sokfélesége arra indította a német alkotmánytant, hogy ne egyetlen kis állam alkotmányát ismertesse, hanem az

¹⁰⁵ Laband, Paul (1838–1918): jogász, a német fogalmi jogtudomány (Begriffsjurisprudenz) és pozitivisták államtudomány alakja

¹⁰⁶ Jellinek, Georg (1851–1911): jogász, a német pozitivisták államtudomány szintézisre törekvő képviselője, az ún. általános államtan megteremtője

¹⁰⁷ Gneist, Rudolf (1816–1895): jogász, bíró, egyetemi tanár, politikus

egész német állam alkotmányának a rendszerét. Az általános alkotmány és alkotmánytan a jogtudományból a magasabb társadalomtudomány síkjára csúszott át. De ennek a tudománynak az éltetője nem a szociológiai kíváncsiság, hanem annak a következménye, hogy a jogállam alkotmánya között szorítni kell. Tény, hogy a német államelmélet az államok sokaságából fakadó összehasonlító és rendszerező szükségletből fejlődött ki. A német államtan nem azt vizsgálja, hogy mi legyen, hanem azzal foglalkozik, hogy mi van. A német tudománynak ez az iránya különbözik a világ többi államtudományától, mert azokat az államban élő politikai feszültségek elméleti megragadása jellemzi. Ez a német általános államtani tudomány a magánjogi tudományból is táplálkozik. Laband és Jellinek azzal is foglalkozott, hogy létezik-e alanyi közjog, s az vajon az állam önkorlátozása vagy az egyének joga.

Kelsen felismeri ezeknek az elméleti általánosításoknak a konkrétumokhoz való kapcsolódását. Ő elvágta ezeket a kapcsolatokat, és azt mondta, hogy az állam az alkotmányjog szempontjából nem egy testes létező, hanem egy absztrakció, a jogszabályok beszámítási pontja. Tovább is viszi ezt a gondolatot, s eszerint semmi sem létezik a jog számára, az ember is csak egy beszámítási pont és végeredményben az állam nem más, mint bizonyos jogszabályok közbeszámítási végpontja. Ez szervesen összefügg az osztrák–német fejlődéssel. Horváth Barna mutatott rá, hogy a kelseni elmélet az osztrák abszolutizmus függvénye. A császár kormányozta az országot, és az alattvalók a maguk valóságában tartalom nélkül valók voltak. A francia forradalom az elavult személyes királyi uralom helyébe a közösség uralmát tette. Ezt a tételt elfogadta a német tudomány is, de mivel Németországban létezett személyes uralom, nem érkezhettek máshová, mint a jogszabályok realitásához. A közösségre nem lehetett támaszkodni, mert az nem létezett valóságosan, a királyokat pedig azért nem lehetett emlegetni, mert népszerűtlen és elavult színben tűntek fel. Ezért az uralkodókat absztrakt módon, mint államot fogták fel. Kelsen végső absztrakciója: ha az állam nem személy, akkor *fikció*.

Minden jogi normát egy másik jogi norma alapít meg, és végső fokon eljutunk ahhoz az alpnormához, amely az alkotmányt hatalommal ruházza fel. Ez viszont Kelsen szerint nem jogi probléma.

Az ipari forradalom a 18. század közepétől Angliából elindulva az egész világot hatalmába kerítette. Angliában az addigi kézműipar egészen új lehetőségei nyíltak meg *manufaktúrák* formájában. Ennek két tényezője volt:

1. a termelés technikai változása,
2. a felhalmozódott vagyon érvényesülés-keresése.

A tőkés gyáripár a bér munkásréteg növekedését idézte elő. Képviselőit Marx nyomán proletár bér munkásoknak nevezzük. Az ezzel párhuzamosan a tőkések és munkavállalók között fellépett egyoldalú függőség felkeltette a társadalombölcselek kritikáját. Az erkölcsbölcselek ugyanis „fénakadtak” a kizsákmányolt helyzetén, és újra virágzásnak indult a társadalmi utópia. A francia forradalomban Babeuf¹⁰⁸ az egyenlőség gondolatának vagyoni téren való végítéletét követelte. A Marx előtti szocialisták között a legnevezetesebb Saint-Simon¹⁰⁹ gróf volt. Ő mondta ki, hogy a modern társadalomban az ipar jelentősége előretört. Követeli, hogy a nagyipar kapitányai álljanak össze és alapozzák meg a társadalom új szervezési elveit. (Újkereszténység és a munka testvérisége.) Smith¹¹⁰ szerint a társadalmi termelés igazi alapja a munka.

Saint-Simon követői felismerik az iparos fogalmában az elmentmondást és megkülönböztetik a burzsoáziát és a proletariátust.

Fourier¹¹¹ felismeri, hogy a szuverén nép kenyér és ruha nélkül szűkölködik, kikel a kereskedelem tisztességtelensége el-

¹⁰⁸ Babeuf, François-Noël (1760–1797): francia publicista

¹⁰⁹ Saint-Simon, Claude Henry de Rouvroy (1760–1825): francia társadalomfilozófus, szocialista gondolkodó

¹¹⁰ Smith, Adam (1723–1790): skót erkölcsfilozófus és közgazdász

¹¹¹ Fourier, Charles (1772–1837): francia társadalomfilozófus, az utópista szocializmus képviselője

len, és ez ellen fogyasztási és termelési szövetkezeteket tervez. 300 család alkotna egy ilyen falansztert. Az ő követői meghirdetik a tőke, a munka és a tehetség társadalmasításának a követelményét.

*Louis Blanc*¹¹² azt követeli, hogy az állam szervezze meg a munkát: 1848-ban nemzeti műhelyeket állítottak fel.

*Robert Owen*¹¹³ saját szövőgyára mellett egy ideális telepet alapított meg. Ő is a termelés és a munka organizálásával foglalkozott, de sok romantikus elképzelése volt.

*Weitling*¹¹⁴ szintén a munkaszervezés követelményét hangsúlyozza. *Rodbertus*¹¹⁵ (porosz földesúr) egy könyvet írt a dolgozó osztályokról. Ő említi először az értéktöbbletet. Mindezek az elméletek elutasítják a feltétlen forradalmi harcot, s a hangsúly az új világ szervezeti képén van. A 19. század első felében Európában sok üldözött forradalmár van, aki nem szocialista, de ugyanakkor van sok szocialista, akiknél nem kapcsolódik a forradalom a szocializmushoz.

Marx összekapcsolja a szocializmust és a demokratizmust a forradalmisággal. Nála kapcsolatban van a politikai forradalmiság és a tudományos szemlélet. A szocializmust egyszerre látja mint politikai folyamatot és mint tudományos felismerést. *Marx* mint szocialista elfogadja a kapitalizmus okozta eltömegesedést és nem azért szocialista, mert visszaírja a kisüzemet, hanem hogy a kapitalizmus méreteihez szabja a vele szemben felvonuló elméletet. (*Materializmus, internacionalizmus*.) Mint a világ valamennyi nagy gondolkodójának, *Marx*nak sincsenek eredeti gondolatai. Egy nagyhatású gondolatrendszert azonban az tesz jellegzetessé, hogy korábban felvetődött gondolatokat egységes rendszerré fűz össze. Az összekapcsolás olyan alapvető emberi szükségleteknek az összekapcsolása is lehet,

¹¹² Blanc, Jean-Joseph-Louis (1811–1882): francia szocialista

¹¹³ Owen, Robert (1771–1858): brit vállalkozó, szocialista gondolkodó

¹¹⁴ Weitling, Wilhelm (1808–1871): német utópista szocialista

¹¹⁵ Rodbertus, Johann Karl (1805–1875): német közgazdász

ami nagyon hosszú ideig jelentős maradhat. A marxizmus egy konkrét történeti szituációt nagy éleselméjűséggel ragadott meg, de egy következő történelmi pillanatban már sok erőszakoltsága derült ki.

A marxizmus első nagy dokumentuma a *Kommunista Kiáltvány* 1848-ból. (*Marx–Engels*). Gondolatmenete: a történelem osztályharcok sorozata. Míg azonban a történelemben hosszú időn át az emberiség sok osztályra volt tagolva, ma minden osztályharc egyetlen nagy ellentétre csökkent: a burzsoázia és a proletariátus ellentétére. Ma az államhatalom nem más, mint a valóban uralkodó burzsoázia megbízottja. A kapitalista burzsoázia mindenkit bérmunkássá tett, aki nem a burzsoázia tagja. A kapitalizmus a termelést kozmopolitává tette, minden eddiginél nagyobb termelőerőt gyűjtött össze, de mindezzel nőtt a bérmunkásság jelentősége is. Minthogy pedig a többség ma proletár, nagy jelentőségük folytán a proletárok kinyújthatják kezüket az államhatalom után. A proletárságot ebben kapitalista előítéletek próbálják megakadályozni. A proletár pártok a politikai hatalmat akarják, és azután eltörlik a bérmunkát és a magántulajdont. Ezzel elérkezik a jövő szabad társadalma. Az egész kiáltványnak lendületes stílusa van. Az eleje: „*kísértet járta be Európát: a kommunizmus kísértete*”. Vége: „*a proletariátus forradalmától a kapitalisták reszkessenek. Világ proletárjai egyesüljete!*” (Magyarországon az első szocialista Tancsics volt.)

Marx következő nagy munkája a *Das Kapital*. (Ez kevésbé forradalmi, mint a *Kommunista Kiáltvány*.) Az a gondolat, hogy a proletariátus végül kisajátítja az egész kapitalizmust, egészen „békés” gondolatot vet fel. (A kommunisták a *Kommunista Kiáltvány*-beli *Marx* fiai, a szociáldemokraták a *Das Kapital*-beli *Marxéi*.)

A *Das Kapital* szerint a társadalom alapja a gazdasági rendszer, s ezen csak felülépítmény a politikai és társadalmi rendszer. Kifejti a tőkealakulást és az értéktöbblet elméletét (tőkeakkumuláció). A tőkekoncentráció mind nagyobb mértékű lesz,

ennek révén akadályozni fogja a termelést, és időnként válságok robbannak ki, amelyben ki fog tűnni ennek a koncentráldott tőkének az irreális volta. Ekkor tőkemonopólium jön létre a verseny kizárására a nyereség érdekében, és ezzel a termelés nem bővül, hanem szűkül. Bekövetkezik, hogy a kevesek kezébe koncentrálódott és a termelést akadályozó tőkét a munkásság birtokba veszi: „a kisajátítók kisajátíttatnak”.

Ebből a gondolatmenetből kiemelendő a periodikus válságok és a monopolkapitalizmus megjósolása. Ami azt illeti, hogy a proletariátus mind nagyobb lesz és a tőkések mind kevesebben lesznek: ez nem következett be. Ezt két jelenség fékezte. Nem következett be, hogy a mind nagyobb proletár osztály mind nagyobb nyomorba jut. A tőkekoncentráció visszafolyt, és az elproletárosodás helyett nagymértékű kispolgárosodás következett be. 1919 után a marxi irányú fejlődés lelassult. A másik, előre nem látott jelenség: a szakképzett ipari munkásosztály jelentősége. Nyugaton kialakult egy nagy bér munkás, de nem proletár réteg, amely végeredményben szembefordult a proletariátussal. Ez magas bérért adta munkáját bérbe, és így Amerikában a kapitalizmusnak nem a tőkések a hordozói, hanem az úgynevezett ipari kapitányok: vezérigazgatók, vezetők, szakmunkások.

A marxizmus tudományos aláfestése két vonatkozásban döntő:

1. A marxizmus nem azt mondja meg, hogy melyik az az ideális világ, amelyet Isten erre a világra elrendelt, hanem Marx azt mondja (vallástól függetlenül), hogy mindez tudományos szükségszerűség.
2. Dialektika.

A *Das Kapital*-ban jelenik meg az a hegei gondolat, hogy a történelem ellentéteken keresztül fejlődik. (Tézis–antitézis–szintézis.) Marx szerint: *tétel*=burzsoázia, *ellentétel*=proletariátus, *szintézis*=osztály nélküli társadalom.

A dialektika jellemzővé válik abban is, hogy nem megy neki az ellenfélnek optimistán és frontálisan, hanem a harca az ellenfél kifogásainak a kifejléséből fakad. A marxizmus arra törek-

szik, hogy a kapitalizmus minél szélesebben fejthesse ki a maga ellentmondását, mert minél mélyebben előrehalad a kapitalizmus, annál biztosabb a bukása. (*Taktika*) Marx azt mondja, hogy az állam a burzsoázia hatalmi eszköze. A proletariátus hatalmába veszi az államot, de erre csak addig van szüksége, amíg a burzsoáziával a harc folyik, s azután az állam elhal. Marx ebben a vonatkozásban átvezet az anarchizmushoz.

A marxi szocializmus jelentős fokai:

1. történelmi materializmus (helyesebb lett volna: történelmi realizmus),
2. értéktöbblet,
3. a történelem dialektikus szemlélete,
4. a szocializmus tudományos szemlélete,
5. anarchizmus az állam tekintetében.

A 19. század második felében óriási jelentőségre tesz szert a munkásmozgalom (*I. és II. Internacionálé*): A munkásegyletek Németországban álltak legtisztábban a marxi alapokon. (Lassalle¹¹⁶). A Marx körüli viták fő kérdése az volt, hogy mennyire feltétlenül determináló hatása a gazdasági fejlődés. Marx élete végén kétségbe vonta, hogy minden a gazdasági fejlődés eredménye, s Engels is kijelentette, hogy ez tőlük is távol állt. Kautsky,¹¹⁷ Bebel¹¹⁸ és Bernstein¹¹⁹ revizionisták, s ők a szocializmust mint erkölcsi követelményt állították be, s ezzel a Marx előtti állapotokhoz tértek vissza.

Marxszal egy időben működött a német munkásmozgalomban Lassalle, nála is az erkölcsi követelmények érvényesülnek. (Munkabértörvény: minél nagyobb a munkakínálat, annál alacsonyabb a munkabér.)

¹¹⁶ Lassalle, Ferdinand (1825–1864): német publicista, az Általános Német Munkásegylet (Allgemeiner Deutscher Arbeiter-Verein) alapítója és első elnöke

¹¹⁷ Kautsky, Karl (1854–1938): német szocialista politikai gondolkodó

¹¹⁸ Bebel, August Ferdinand (1840–1913): német szociáldemokrata politikus, a Szociáldemokrata Munkáspárt alapítója és elnöke

¹¹⁹ Bernstein, Eduard (1850–1932): német szociáldemokrata politikus

A Marx utáni [munkás]mozgalomban két pont köré csoportosul a vita:

1. a termelőeszközök köztulajdonba vételének az elve köré,
2. az osztályharc köré.

Ma a marxisták között az tesz különbséget, hogy mennyire hangsúlyozzák a gazdasági összefüggéseket, és forradalommal akarják-e az átmenetet vagy nem.

Az anarchizmus mélyen gyökerezik az európai társadalmi és politikai fejlődésben. A kereszténység szerint az állam a bűn szülötte és ebből következőleg az államnak igazolnia kell magát. Az anarchizmus szerint nem igazolhatja magát. A városállam szempontjából a nagyterületű államok alapjában véve monstrumok, mert túl nagyok, hogy közvetlen közösségi szellem alakuljon ki bennük, s ezért mind a három latin országban¹²⁰ mélyen fekvő az anarchizmus. Még Franciaország a legkevésbé anarchisztikus természetű.

Az anarchisztikus filozófia megjelenése 1. individualista és 2. kollektivistá anarchizmusban történik. Első nevezetes képviselői: *Godwin*,¹²¹ *Max Stirner*, *Tucker*.¹²² Godwin szerint minden államhatalom zsarnokság. Max Stirner munkája: *Der einzige und sein Eigentum*. Ez a minden kötöttségtől független szabad egoistának a dicshimnusz. Szerinte minden, ami az ember szabadságát köti, ostoba előítélet (pénz, vallás és egyéb ideálok). Hogy ezek az egoisták hogyan tudnak majd együttműködni, arra nem ad konkrét megoldást. *Ich habe meine Sache auf nichts gestellt*. [Dolgaimat a semmire állítottam.] Ezt fejleszti tovább gyakorlatiban, angolszász módon.

Tucker (amerikai) szerint: törődjön mindenki a maga dolgával, s ha mindenki a saját érdekeit követi, akkor ki fog ala-

¹²⁰ Valószínűleg Franciaország, Olaszország és Spanyolország a három latin állam.

¹²¹ Godwin, William (1756–1836): brit politikai filozófus, lelkész

¹²² Tucker, Benjamin Ricketson (1854–1939): amerikai anarchista ideológus

kulni mindenki szabadsága is. Nietzsche Übermensché hasonló a Steiner féle egoistához; de Nietzsche nem állított fel államelméletet.

Az anarchizmus szociálisztikus ágának legnevezetesebb képviselője Proudhon,¹²³ Bakunyin¹²⁴ és Kropotkin.¹²⁵ Proudhon szerint a tulajdon lopás; de ezt csak a munka nélkül szerzett tulajdonra érti. Ő a munka szabad szervezésében látja az utat s ezért magát federalistának nevezi: (Szövetkezetek; spontán, kölcsönös szervezkedések). Proudhon is a kisipari szerveződést tekinti ideálisnak a kapitalizmussal szemben. A tiszta anarchista Bakunyin volt. Szerinte ugyanis nem szabad az államhatalmat birtokba venni. Kropotkin a kölcsönös segítség fejlődéséről szól munkájában. Ezekkel az idealistákkal szemben Marx realizmusát igazolták a tények. A latin szindikalizmus Bakunyin nyomán a forradalmat követte, de nagyobb súlyt helyezett a szakszervezetek spontán akcióira. A szindikalizmust *Georges Sorel*¹²⁶ fejtette ki. Ő Bergson¹²⁷ intuitív filozófiájához kapcsolódik. Sorel szerint a munkásság lendülete hivatott a forradalmi átalakulást létrehozni és ennek eszközei a direkt akciók. Az anarchisták is direkt akciókat követeltek, csak nem helyeselték a szervezést. Sorel felismeri azt, amit Bakunyin mond, hogy minden uralom végeredményben egy kisebbség elnyomásához fog vezetni s ezért azt mondja, hogy a munkásság mint szervezett kisebbség vegye át az uralmat. *Réflexions sur la violence*¹²⁸ című munkájában sokat hivatkozik a katolikus egyházra. Sorelből nőtt ki Lenin és Mussolini akciója. Sorel hatása Mussolinira az volt, hogy

¹²³ Proudhon, Pierre-Joseph (1809–1865): francia publicista, anarchista

¹²⁴ Bakunyin, Mihail Alexandrovics (1814–1876): orosz anarchista

¹²⁵ Kropotkin, Pjotr Alekszejevics herceg (1842–1921): orosz anarchista

¹²⁶ Sorel, Georges (1847–1922): francia filozófus, a szindikalizmus egyik képviselője

¹²⁷ Bergson, Henri (1859–1941): francia filozófus

¹²⁸ Gondolatok az erőszokról

1. egy tudatos kisebbség is uralomra juthat, 2. a korporációk¹²⁹ jelentősége. Ennek a gondolatmenetnek az igazi folytatása Leninben mutatkozik. Ő az ifjúkori Marx legortodoxabb követője. A soreli gondolat, hogy szervezett kisebbség is uralomra juthat, Leninben valósult meg. A marxizmus gondolatait magánjogi tapasztalatokból szűrte le – és politikai uralomra a legelmaradottabb európai államban jutott. Nyugaton ugyanis a kispolgárság megakadályozta a proletariátus uralomra jutását, de Kelet-Európában igaz volt, hogy kevés kizsákmányolóval sok kizsákmányolt áll szemben. Sorel gondolata ahhoz kellett, hogy a nem tudatos paraszti tömegek helyett a tudatos munkás kisebbség is uralomra juthasson. Leninnel kapcsolatban is emlegetik, hogy nincsenek eredeti gondolatai, de ez nem is lényeges, mert a világon ő az első példája a filozófus uralomra jutásának. Lenin kipróbálta a szocializmust egy elmaradott államban. A marxizmust révideálták a parasztság tekintetében Oroszországban: tudniillik a paraszt, bár tulajdonnal bír, mégis kizsákmányolt. Ennek a felismerésnek igen nagy jelentősége van Kelet-Európában, abban a tekintetben, hogy a szocializmus milyen álláspontot foglaljon el a magántulajdonnal szemben. Lenin következő eredménye a tanács (szovjet) rendszer. Mindezzel kapcsolatban a kapitalizmus az angolszász világban a szocializmus felé halad. *Harold Laski* (anarchizmus felé halad) szerint az állam több szervezet pluralitásából adódik. Keleten a hatalmak megoszása polgári gondolatnak számít, s a tanácsrendszer révén nem az egyén anarchizmusán, vagy az állam centralizációján

¹²⁹ Korporációk: Mussolini a totális fasizmus jegyében szervezte meg a korporatív államot Olaszországban. A korporatív állam lényege, hogy az egyes termelési ágakban dolgozó munkaadók, munkások és értelmiségiek közös korporációkat (testületeket) hoznak létre. Ezek a korporációk képviselőket választanak a központi kongresszusba, amely immár a parlament szerepét átvéve (és leszűkítve) a kormány tanácsadó – és nem ellenőrző – szerveként működik.

van a hangsúly, hanem a hatalmi tényezők és a szövetkező tényezők komplikált együttműködését látjuk.

A politika mint szisztematikus tudomány
A politikának, mint tudománynak, mind tárgya, mind helye sok irányból vitatott volt. Abban sokan megegyeznek, hogy a politikatudomány tárgya az állam jelensége. Maga a politika szó idézi a politikust, a napi politikát, de a tudománynak nyilvánvaló igénye, hogy a napi politikával ne cseréljék össze. Míg a napi politikában konkrét cselekvés folyik; addig a tudománynak elsőrendű követelménye, hogy a maga kérdéseit nagy távlatokra érvényes módon fogalmazza meg.

A francia forradalom óta a tudomány a közösség napi politikai harcaiba befolyt, s ennek az elhárítására a 19. század második felétől a politikát úgy fogalmazzák meg, hogy nem foglalkozik azzal, mi legyen a társadalomban, hanem csak a közösségi életben előforduló jelenségeket rendszerezi és hozza harmóniába. (Például Arisztotelész azt mondta, hogy ha monarchia van valahol, akkor ahhoz az *illik*, hogy a bírói tisztelet a monarcha által kinevezett bírák lássák el.) Arisztotelész nem foglalt végsőleg állást, hanem a tudós áttekintésével előadta, hogy az egyszer elfogadott kiindulásból ilyen és ilyen következmények vonhatók le. Tehát nehezen kerestülvihető, hogy a tudós hozzászólásában a végsőleg való állásfoglalástól tartózkodjék. Ha azonban a politika elvileg nem is akar arról beszélni, hogy mi legyen a közösségben, hanem csak a dolgokat akarja rendszerezni és ellentmondásait felderíteni, akkor a politika elnevezés nem jó. (Tudniillik a politika szó más összetételekben – gazdaságpolitika stb. – a dolgok helyes intézésének tudományát jelenti.) A 19. század második felében a német tudomány a „mi legyen” kérdés kikapcsolásával levonta a következtetéseket, és az általános államtan elnevezést vezette be. Legszelebb és legdepolitizáltabb formája ennek Kelsen elmé-

lete. Szerinte a tudósnek csak az érvényes jogi parancsokat kell rendszereznie.

Az új jogi tanulmányi rend is általános alkotmány- és közigazgatásról beszél. Ez az alkotmányjognak és a közigazgatási jognak általános elveit foglalja össze. (A mi évfolyamunk azonban a politikai élő folyamatokban megnyilvánuló dolgokat és ezeknek belső értelmét vizsgálja, s ezek között bizonyos jelenségeket kíváncsoknak, vagy nem kíváncsoknak jelent ki.) A politikatudománynak a történelem folyamán mindenkör ez volt a feladata és erre irányult a cselekvése.

Az értékelő és az értékeléstől tartózkodó politika ellentéte valójában egy politikai közérzés kifejezője. Az a tudományos irányzat, amely nem óhajt posztulátumokat megfogalmazni, az egy konzervatív és szkeptikus irányzat, amely vagy nem kívánja a javítást, vagy annak lehetőségeiből kiábrándulhat. Az értékelő irányzat egy haladást kereső és a haladásban hívő, optimista felfogás. Ebben az elméletben tulajdonképpen a politikai tudománynak egy ősi és történeti ellentétpárja nyilvánul meg: utópizmus és realizmus. Minden politikai tudományban valamilyen mértékben benne van ez a két tényező. Az adagolás két szélső esetében arról van szó, hogy a valóságot úgy íróm le, mintha fel sem tételezném, hogy ebből kifelé is lehet menni, a másik szélső esetben a leendő állapotot úgy íróm le, hogy az a lehetőséggel semmiféle kapcsolatban nincs! (Tudnunk kell azonban, hogy az utópiák többnyire konkrét történelmi helyzetek szükségleteiből nőttek ki, s a legirréálisabb utópiához is hozzákanyarodik a történelem.) Amikor azt mondjuk, hogy a politikának értékelnie kell, ez nem jelenti az egyik véglet mellett való állásfoglalást, hanem csak azt, hogy a középutra állva kizártuk a nem értékelő végletet.

Mi a politikatudomány tárgya? A politikatudomány az idevonatkozó rendszerek túlnyomó része különösebb problémálatás nélkül adja meg a választ. A politikatudomány tárgya

az állam, az állam mibenlétének és funkcióinak ismertetése. Kétségtelenül erről van szó nagyjában. Ha azonban a politikának azt a fogalmazását nézzük, amely nemcsak állampolitikáról, hanem ipar-, gazdaság- stb. politikáról is tud, akkor szükségesnek látszik a politikatudomány körének az államon, mint konkrét történelmi jelenségen való túlterjesztése. (Az államnak vannak egyébként olyan aspektusai, például hadseregszervezés, amelyek a politikatudományt nem érdeklik.)

A politika tárgya nemcsak az állam, hanem a közösségnek minden olyan közös ügye, ahol a megszokott dolog szembekerül a változás, a bukás vagy az új fejlődés lehetőségeivel. Ennek felismerésében a politika tárgyának azt az erőfeszítést tekintjük, amelyben a közösség a maga egyensúlyát megtartja vagy megkeresi. A közösség egyensúlya nagyon labilis, mert ez végsőleg az ember és ember közötti viszonylatokból jön létre, és ezekben különböző erőviszonyok nyilvánulnak meg, melyek alaptermészetüknél fogva igen labilisak. Például, míg egy gyermek felnő, naponta változik szüleihez és a többi felnőtthez való viszonyulása. Ugyanígy változik az egyes közösségeknek a környezetükhöz való viszonyulása. Ez a szüntelen mozgás jelenti a hatalmi viszonylatokat. A társadalmi-hatalmi viszonylatok folytonos változása az embert félelemmel tölti el, és létrehozza azt a kívánságot, hogy inkább tartós alávetettség, mint állandó bizonytalanság legyen. A politika tárgya az az erőfeszítés, amely a rendezés szükségleteinek úgy igyekszik eleget tenni, hogy a megmerevítést elkerülje.

A tárgynak a felismerése után a politikatudomány területét a következőkben tudjuk rendszerezni: az első nagy problémakomplexum magának a hatalomnak és a szabadságnak valamiféle feldolgozása és sok értékítélet megalkotása. Tárgyalni fogjuk a hatalmi formákat és az államformákat, azután az állam egyes funkcióit. Végül rá kell majd térnünk az egyes funkciókon keresztül az államnak, mint szervezetnek a kultúrájára. (Itt kerül sor a közszolgálat kérdéseire.)

Az állammal kapcsolatos tanokat két fő részre osztjuk az

állam funkciói és az állam szervezeti normái szerint. Az állam funkcióival kapcsolatban az az első kérdés, hogy *mi az állam viszonya különböző más társadalmi jelenségekhez?* Meddig terjed az állam? A megállapítások két oldalról indulnak ki: az állam mindenhatóságának oldaláról kiinduló vélemény azt tételezi fel, hogy az állam mindent szabályozhat, ami egyáltalán külső szabályozás alá eshet, s csupán politikai kérdés, hogy hol húzzuk meg a szabályozás határát! (Kelsen is ezt vallja).

A szabadság oldaláról elinduló szemlélet az államot egy reális történelmi képződménynek érzi, és kihangsúlyozza a társadalomnak azokat a jelenségeit, amelyeknél az államnak meg kell állnia (angolszász). A véleményekkel, a szokás szövevényével szemben az állam tehetetlen. Az erkölcsre nézve hozható szabályozás, de ugyanakkor bizonyos erkölcsi szabályok nem ruházhatók fel jogi szankciókkal: Mindig reménytelen volt annak a törvényhozásnak az esete, amely az emberek némi életét akarta szabályozni. (Alkoholtilalom, kártyatiltalom stb.). A divatot sem lehet szabályozni. Ha a két nézetet összevetjük, azt látjuk, hogy egyik oldal a mindenható államot, a másik oldal az emberek szabad szférájának tiszteletét szélsőségesen veszi. Azonban ezek a kérdések végül beletorkollnak *az állam és a társadalom viszonyának* a kérdésébe. E viszonyoknak két szélső határa van: az egyikben a társadalom egyszerűen függ az államtól, amelynek típusa a szimpla hódító hatalom (vak fegyelem, zsarnokság stb.). Ez a fajta szervezet a szó rossz értelmében racionális; ez a szó annyit jelent, hogy a felső elhatározásnak nem kell irracionális ellenállással számolnia, hanem parancszerűen írhat dolgokat elő. Egy ilyen társadalomban szűk területre zsugorodnak az állam korlátozására nézve kialakult bölcsességek.

A másik államtípus, ahol a társadalom hallatlanul erős, saját belső erőivel dolgozik, és a társadalom kis csoportjai a döntőek. Az állam mindennek tetejébe egy felső hatalmat gyakorol, de parancsadása megtörik a különböző társadalmi csoportok ellenállásán, s így az állam nem akarhat mást, mint ami az őt

alkotó társadalmi csoportokban él. Ez a társadalommal szemben tehetetlen állam egy felületes uralmi képződmény, amely a társadalom meglévő épülete fölött bizonytalan magasságban lebeg, és hatástalanul ingadozik érvényesülés és érvénytelenség között. Az egyik típus az ottomán Törökország, amely egy rideg katonai szervezetnek volt az államképe. A parancsteljesítés mellett a belső öntevékenység teljesen hiányzott. A másik típus a cári Oroszország volt. Ez a társadalom hagyományos szervezetét alig érintette, és ott gyakorolt csak zsarnokságot, ahol a hagyományok hiányoztak. Míg a cári orosz szervezet össze volt épülve az egyházi szervezettel, addig a török bürokrácia teljesen világi volt. E két teljesen egyforma barbár típus között és fölött helyezkedik el az európai államfejlődés, amelyben nem az a legérdekesebb, hogy milyen szabadságjogokhoz jutott el, hanem hogy ezeknek a szabadságjogoknak melyek a társadalmi fundamentumai. Az európai államszervezet az előbbi kettő jó oldalait kombinálja. Az államszervezet elevenen behatol a társadalom szövedékébe, és a maga hatásait pontosan ki tudja fejteni, de az egész rendszer a társadalom apró egységeinek kiművelt részletmunkájára van alapítva. Az európai állam nem azért tud pontos kimutatásokat készíteni, mert keményen megfigyelmezte a társadalmat, hanem mert olyan kis társadalmi egységeken épült fel, amelyek a maguk kis körében a pontosságnak, az üzemszerűségnek, a szakszerűségnek a módjait már a maguk használatára is kiépítették. Ez az államszervezet a szakszervezeti, a cég- stb. bürokráciák használatára épült. Európában a középkor folyamán az állam olyan oroszosan nem hatékony test volt, amely nem tudta akaratát keresztülvenni, közben rengeteg kis műhelyben épült az európai társadalmi szervezés munkája: szomszédságok, céhek, falvak, szakszervezetek stb. Azután ezeken belül épült ki az a szakszerű ügyintézés, amely az európai államokra a maga képét rányomta, miután a feudalizmus letörtetett. Európa rövid idő alatt az egész világot felfedezte, nagy gyarmatbirodalmat épített ki, a 19. században az egész világra rákényszerítette a maga kultúrájához

való alkalmazkodást, és egy világkereskedelmi hálózatot teremtet meg. Mindez annak köszönhető, hogy Európán belül évszázadokig finom részletszervezés folyt. A gyarmatokon a bürokratákat követték a kereskedők, az iparosok stb. és ezek ott mindjárt alkalmazták a maguk részletmunkáját.

Ami a divatot, szokást, erkölcsöt stb. illeti, azt kell mondani, hogy a hódító, uralkodó racionális állam képes a vélemény minden megnyilvánulását szabályozni, és a szokást, erkölcsöt stb. megváltoztatni, mert a társadalom beidegződése szerint a parancsnak engedelmeskedni kell. Azonban a parancsadásra felépített állam ugyanakkor, amikor mindenre képes, hallatlan belső ürességtől kong. Az ember közreműködése az állam munkájában csak a parancs teljesítésére szorítkozik: Ha az ilyen típusú állam válságba kerül, akkor könnyen megbukik, amint azt a sztyeppei török birodalmak példája mutatja. Amikor egy ellenhódító tűnik fel, akkor ő ugyanúgy támaszkodhat az eddigi engedelmisségi beidegzettségekre. Ezzel szemben a felületi hatalmat gyakorló állam szintén meglehetősen rideg parancsolási rendszert fejlesztett ki, de az teljesen esetleges. Egészen a Szovjetunió megalakulásáig az orosz birodalom hallatlan zsarnokokat, reformereket élt meg, azonban minden ilyen kezdeményezés egyéni, alkalmoszerű és esetleges maradt, mert nem került bele a társadalom mély szervezetébe, mint Nyugat-Európában, sem az állam racionális szervezetébe, mint a török államokban, és így hatástalan maradt. Az ilyen államtípusban a reform mindig hatástalan, mert nincs egy közeg, amely átvegye és a társadalom mélyszervezetében szétdolgozza. Az igazán kidolgozott nyugat-európai társadalomban az állam a szokás, a divat, vagy az erkölcs területén is igen erős hatásokra képes. Az iskolázáson keresztül formálni tudja a közvéleményt, de csak ezen a hatalmas, kiművelt szervezeten keresztül s nem a törvényekkel. Úgyszintén a nyugat-európai állam nemigen gondol arra, hogy az emberek szokásait (termelési technikát stb.) parancsszerűen megváltoztassa. Arra azonban gondolhat, hogy befolyásolja a társadalom szokásait. De ezt úgy teszi, hogy köz-

ben a maga jogalkotó apparátusával érzékeli a társadalom reagálását, és a maga terveit ehhez hozzáadja. Ugyanez a helyzet a divat, erkölcs stb. tekintetében is.

Tehát az állam szociológiai szempontjából csak az ilyen hatalom képes emberi szabadságot teremteni. Az emberi szabadságot nem lehet dekrétummal kimondani, hanem az akkor válik hatékonnyá, ha a társadalom a kis egységeiben szabad, és az ember és ember közötti kölcsönösségen alapuló kultúrának a hagyományai ki vannak épülve.

Magyarországon van egy bizonyos mértékű európai szervezettség, de ez nem hatol be egészen a parasztságig, s ez a kultúra óriási területeket hagy ki, és még át a cárias hatástalanságba. Annyira megvan ennek a társadalomnak az aláépítettsége, hogy egy törökösen rideg, katonás rendszert nem tud bevenni, de annyira sem, hogy a szabadságnak egy belső együttesét ki tudná fejleszteni, mert ezt sok helyen keresztezi az önkény. Ez minden fordulatnál élesen jön elő, és csak hosszabb konszolidációnál gyógyul meg. Egy olyan esemény, mint az 1945. évi átalakulás először sok politikai és világnézeti változást jelentett. Az ember és ember közötti viszonyulásnak ezer és ezer hibáját vetette fel. Ezt csak a társadalom részletmunkájával lehet megszüntetni. A mai központi, fegyelmezett pártirányítottság a társadalom szabaddá tétele szempontjából esetleges jelenség. A társadalom akkor telik el szabadsággal, ha a kis egységekben kiépül a valóságos önkormányzat kultúrája. Ehhez egyik politikai oldalon sincs érzéke: Amit ma nálunk szakszerűségnek neveznek, az nem egy elmélyült, a társadalommal együtt élő igazgatás, hanem egy olyan cárias igazgatás, amely fölöttébb a társadalom szövedékének. Ez éppúgy tévút, mint ahogy a harcos baloldaliak szeretnék a társadalom szervezetét egyszerűre demokratikussá tenni. Ez azonban csak úgy érhető el, hogy egyes kis góccok szabadságának és önkormányzatának a lehetőségét megadjuk (szövetkezetek, új közigazgatási egységek, községek stb.).

Törökország két típusból jött létre: az észak-ázsiai katonai

szervezetnek és a bizánci bürokráciának a keverékéből, mely utóbbi a társadalom mély gyökereivel nem volt kapcsolatban. Az amerikai társadalom ezzel szemben az európai társadalom folytatása, de nagymértékben racionális, és ennek következtében kiüresedő formát mutat. Az embereknek hivatásukba való beleépülése, amely az európai társadalmat jellemzi, Amerikában laza, mozgékony dolog. A kis és nagy egységeknek a szabadsága megvan, de ez bizonytalanra válik. Mert nem a szabadságjog a szabadság leglényegesebb alapja, hanem hogy a társadalom kis egységeiben a kölcsönös biztosítottnak, az egymás eszközül használhatóságának a rendszere megvan. Amerikában például az egységek mozgási szabadsága mindenél nagyobb, ugyanakkor például a munkásvédelem romlik. Az egyének atomizálódnak s a társadalomban ismét nyersebb erők lesznek úrrá. Ezzel szemben az európai társadalmakban a kis csoportoknak az önvédelme és belső szabadsága lehetlenné teszi külső erők gyakorlását.

A szovjetek két dologban jelentősen változtak:

1. a primitív és felületi orosz hatalomnak az elmélyülését;
2. a társadalom kis egységeinek felépítési kísérletét.

A közvélemény, erkölcs, divat, szokás stb. szabályrendszerek között különleges helyzetet foglal el a jog, mint amely az összes szabályrendszerek között a legfejlettebb, és ugyanakkor az állam és társadalom egymáshoz való viszonyát a jog mutatja a legvilágosabban. Ha ebből a szempontból végighaladunk az állam és a társadalom viszonyának az előzőekben megjelölt típusain, azt látjuk, hogy a jog karaktere is függ a típusoktól. Egy primitív, racionális, parancsadásra beállított katonai szervezet a parancsok terén egy nagyon erős, konkrét parancsadási rendszert fejleszt ki, kiépíti a parancsteljesítésnek és mulasztásakor a büntetésnek az építményét, de az ilyenfajta szervezet nem fejleszt ki egy szakmájában elmélyült igazgatást. (A katonai bürokrácia világéletében primitív volt.) Az ilyen primitív, parancsadásra épülő államokra jellemző, hogy minden együtt van a parancs teljesítéséhez, de nincs meg a lehetőség, hogy az el-

mélyülésnek valami állandó rendszere épüljön ki. Nagyon nagy a hangsúly tehát a jogi eljárások kimunkálásán.

Bizánci rendszer. Az ilyen fajtájú társadalomban egy meglehetősen fejlett bírósági és igazgatási jogélet alakul ki. Kifejlődnek a bürokratikus eljárási módok, de ennek a valóságos élettel való kapcsolata állandóan megszakad. A bürokrácia megformulázza az élet által felvetett helyzetet, de ekkor már elszakad az élettől, mert nincs kapcsolatban a munkába bekapcsolódó kis egységekkel. Ezzel szemben a cári Oroszország típusú államban arról van szó, hogy a bürokrácia képtelen a maga igazgatási céljait keresztülvinni, és ezért levegőben lógó és bürokratikus a jogrendszere; továbbá nemcsak független az élettől, hanem rá sem tudja magát kényszeríteni az életre, mint Bizáncban, mert az élet ellenálló csoportosulásai ezt megakadályozzák. Ezekkel szemben az európai bürokrácia egy szakmailag kiművelt, igazgató bürokratikus rend; a középkortól kezdve az értelmiség hozzákapcsolódik a társadalom tényleges szervezeti egységeihez és ezekkel állandó, életteljes kapcsolatban él. Ugyanakkor kiépít egy szakszerű kultúrát (írásbeliség, aktaszűrőség stb.), amely szüntelen kapcsolatban van az illető egység életével és szükségleteivel.

Nagyon mély társadalmiasulási folyamat eredménye, hogy a kis egységek és a bürokrácia kapcsolatban vannak egymással. Az európai társadalmiasulási folyamatnak jellemző része az egyesület-szervezet. Amely társadalom egyedei erre nincsenek berendezkedve, ott nem fejlődik ki életközeli bürokrácia. Minden látható szabadságintézmény annyit ér, amennyire egy ilyen elmélyült szervezetre rá tud épülni. Amit Európában emberi és állampolgári szabadságnak és szabadságjognak nevezünk, az nem valami olyan, amit bárhol és bármikor ki lehet hirdetni és hatályba lehet léptetni. Ehhez hozzátartozik a társadalmiasodásnak egy olyan rendszere, amelyen belül az emberek ezeket a jogokat igénylik és ki is tudják harcolni. Hogy ez az emberekben kialakuljon, az nem merőben nevelési kérdés, hanem sok múlik azon, hogy az emberek kisebb egységeiben kiépítették

és megszokták a személyes biztonság állapotát. Mert a kis egységekben a kölcsönös, szabad, intenzív, együttes ügyintézésben alakul ki az a szellem, amely előbb a kis egységeken belül, majd az után, amikor már ezekhez a kis jogokhoz hozzászokott a társadalom, általános emberi szabadságjoggá lesz. Ez több évszázad munkája. Egy kis egységen belül meglévő biztonságérzet arra indítja az embereket, hogy a társadalmi biztosítottságot is kiköveteljék. Egy társadalom bátorsága egyenes arányban van azzal, hogy a szabadságáért kiálló ember mennyire számíthat a másik emberre. A társadalmi szabadság ott kezdődik, amikor minden embert hasonló emberek tömege vesz körül, amely adandó alkalommal a közös szabadságáért kiáll. A társadalmi szabadság felé való fejlődés nagyon rossz helyzetben van ott, ahol az a beidegződöttség él, hogy a hatalom apparátusa kritikus pillanatokban mindenütt talál faltörő kosokat.

Az állam és társadalom viszonyának sokféleségét megismerve, értékeljünk közöttük. Amíg az egyik a kis egységeken felépülő és ellenálló társadalom, az atomizált társadalom hátrányát mutatja, addig a katonai és belső ellenállást nem mutató társadalom mellett az európai társadalomnak van egy nagy értéke: a kis egységeknek belső összetartó erőin és belső szabadságain épült fel, ezeket azonban nem őrzi zártan, hanem engedi az általános elvekbe való beleolvadást és a nagy egységekbe való integrálódást. Az így létrejött állam olyan egységet és szilárdságot mutatott fel, amely a legszervesebb keleti abszolutizmuson is túltett, de az egyéni munkának lehetőségével hatalmas teljesítmények fejlődtek ki.

Hogy *mi tartozik az állam feladatkörébe*, az a történelmi kialakulás következménye. S így társadalmanként változó az eloszlás. Vannak bizonyos határok, amelyeken túl már nem lehet a dolgokat szabályozni, de befolyásolni olyan mértékben lehet, ami lassan már a szabályozással esik egy tekintet alá. A kis csoportok szabadságát respektáló európai államtípus megtanított rá, hogy egy csomó dolog már kívül esik az állami szabályozáson. Arról viszont lehet beszélni, hogy helyes ésszel

mit szabad és célszerű a társadalomnak szabályoznia. De itt is találunk történelmi típusokat: *teokratikus*,¹³⁰ *patrimoniális*,¹³¹ *merkantil*, *rendőr*, *szociális*, *tervállam*.

Európai szempontból az államnak az a legprimitívebb fajtája, amely egy konkrét hatalomgyakorlásra jön össze. Csaknem ilyen régi a pápai állam. Magasabb fokon az állam céljai közül mind jobban előtérbe lépnek az állam tartósságára irányuló erőfeszítések. A merkantilista államnál a pénzügyi szempont, a rendőrállamnál a rend, a jogállamnál az igazság, a szociális államnál az életnívó a döntő. De ez utóbbi szükségszerűen vezet a tervállamhoz, amely túlmegy az ad hoc szociális gondolkodáson, és az egész termelést egységes terv alá igyekszik helyezni.

Az európai államisággal kapcsolatban nagyvonalúan a következő fejlődési tendenciák állapíthatók meg. Az első tendencia szerint az állam feladata a béke biztosítása, s e tekintetben vagy a rendőri közrendet vagy a jogbiztonságot, vagy a külső ellenség elleni védelmet hangsúlyozza. A másik nagy tendencia, amely a nevelést közüggé igyekszik tenni. A nevelés régen 90%-ban családi keretek között, s a fennmaradó 10% egyházi keretekben történt. Az új tendencia szerint a nevelésnek a közösség ellenőrzése alatt – ha már nem állami keretek között – kell folynia. Ilyen fejlődési tendencia olyan országokban is mutatkozik, mint Anglia és Amerika, ahol pedig a nevelést azelőtt a szabadság szférájába tartozónak tekintették. A következő fejlődési tendencia az emberek fizikai életfeltételeit vonja a közösségi rendezés körébe. Ez a folyamat szintén Nyugat-Európában indult meg. (A városi higiénia kialakítása Angliában kezdődött: víz, gáz, villany bevezetése stb.) Már sokkal kevésbé biztos és világos tendencia az, amely a gazdasági élet összefogását célozza.

¹³⁰ Teokratikus állam: papi uralom, amelyben a legfőbb hatalom a papság vagy a főpapi funkciókat ellátó uralkodó kezében van.

¹³¹ Patrimoniális állam: apától örökölt királyság. A patrimoniális államban az uralkodók születési jog alapján kerülnek trónra, tehát ezekben a monarchiákban a dinasztikus elv érvényesül.

Ez az összefogás vitathatatlanul be fog következni, de hogy mennyire az állam és mennyire a magántőke által fog ez történni, még nem látható előre. Van egy erőteljesen szocializáló elgondolás, amely minden gazdasági tevékenységet kontroll alá vesz, és van egy lazább szocializálási tendencia, amely csak a nagy- és kulcsiparokat akarja közösségi kezelésbe vonni. Az sem dőlt még el, hogy az állam veszi-e kézbe a gazdasági élet irányítását, vagy csak megakadályozza a tőkés kizsákmányolást, de a magánközösségek működését meghagyja (szövetkezetek).

Valójában a tulajdon és a kizsákmányolás nem akkor szűnnek meg, ha az állam kezébe helyezzük, hanem ha a *közösségiessé-
dés és társadalmiasodás* valamilyen új szervezetének uralma alá kerülnek. Azt el sem tudjuk képzelni, hogy egy dolognak ne legyen tulajdonosa: ha valami nem az egyéné, akkor azt mondjuk, hogy az államé. Az egy primitív elgondolás csupán, hogy a jövő szocializált társadalmában mindennek az állam lesz a tulajdonosa, mert ez még mindig a tulajdoni jogrend továbbképzése.

A mai magyar demokráciában a döntő események nem azok, hogy például kommunista főispán van valahol, hogy üzemi bizottságok, nemzeti bizottságok vannak, mert ez csak egy lépés a társadalmiasodás útján. Ha olyanok állnak a fejlődés csúcspontján, akik tudják, hogy miről van szó, akkor a munkásszervezésnek olyan formái jöhetnek létre, amelyek az egész társadalom társadalmiasodási formáit megváltoztatják. Az a probléma, hogy az üzemi bizottságok megszüntetésével és ezek kínos tapasztalatának végeredményeképpen kialakul-e egy új viszony a munkásság és a munkaadók között. Ha nem, akkor társadalmunk még erősebben belesüllyed a vezetettség, nyájszerűség rendszerébe.

Az állam és a család

A középkor folyamán elfogadott kép volt az, amely az államot a család analógiájára fogta fel: a király volt az atya és az alattvalók a gyermekek. A két dolog összefügg, mert csak olyan

társadalomban van komoly hatása egy ilyen képnek, ahol a társadalom a családból nőtt ki, és csak ilyen társadalomban lehet konkrét cselekvési normákat levonni.

A családnak mint szervezetnek az államszervezettel való kapcsolata a történelem folyamán ingadozó volt. A nagy nomád társadalmakban erős volt ez a kapcsolat, de a letelepülő társadalmakban már formákban volt erős. A városállamokban nem volt olyan erős, mint a nomád törzsi államokban. Például a római birodalom egy későbbi periódusában a család atomizálódott és politikai jelentősége lecsökkent, viszont a középkori germán, keresztény társadalomszervezésben a család nemzeti szerepe megnőtt, de sehol annyira, mint Németországban. Németország a legújabb időkig törzsi-nemzeti társadalomszemléletben élt: egy erős arisztokrácia uralkodott a társadalmon, és mikor az eltöröltetett, akkor a németiség könnyen belefutott egy olyan társadalomba, amely a törzsi szaporaság kultuszát ápolta. Ez bár egyáltalán nem volt családias, de a családias vonatkozásokat tömegmozgalommá tette.

A városi és szakmaszerű kultúra változást jelent az arisztokratikus törzsi tényezőkkel szemben. Ez a családot kis, zárt, intim társadalmi tényezővé teszi és közéleti jelentőségét csökkenti. Ez a jelenség gyorsan terjed az angol és francia forradalmak óta. Kétszáz esztendővel ezelőtt Európában erőltetett, természetellenes dolognak tűnt, ha egy ember családi determináltságán túl, függetlenül keresett helyet a társadalomban. Magyarországot kivéve ma el sem lehet képzelni, hogy a család társadalomszervezési tényező legyen. Pedig ehhez csak a benne való hit s bizonyos beidegződések szükségesek. Mindebből annyi az igazság, hogy egy leszármazási értékelésen alapuló társadalom is tud funkcionálni; és bár mi ebben nem hiszünk, ne gondoljuk, hogy az e szerint szervezett társadalmak valami sötét képet mutatnak. Az ilyen társadalmakat nem a „kitenyészett” családok tartják fenn, hanem a konkrét átöröklött formák, például neked mint gróf fiúnak így és így kell érintkezned az inasoddal. Viszont az inas is így tanította a fiát. Ha már most

a gróf fiában kitűnő vezető képességeket fedezünk fel, ez nem más, mint sok-sok kitaposott személyes viszonylat érvényesülése, amit nem kellett kiharcolni a gróf fiának saját magának. Nem arról van szó, hogy képességekre egyáltalán nem volt szükség, de a képesség önmagában – legenda.

Az európai államszervezési forma rengeteg társadalmi tényező ilyen beidegződésén alapul, s a funkciók betöltésének ez a módja megnövelte az állam stabilitását. Ezzel szemben a keleti államok felvirágoztak, amikor nagy királyuk volt, és azután összeomlottak. Nyugat-Európában egy tehetségtelen király nem volt katasztrófa. Ezt a családi szelekciót lecsökkentette az a szakma-, hivatás-, és foglalkozásszerű szelekció, amely a város és a kézművesség világából kezdett tért hódítani. A francia forradalomban ennek az erői az egész államot birtokba veszik, és a családi szelekció szervezeti jelentőségét tagadásba veszik. Ettől fogva a családnak megmaradt a maga belső emberi környezete, azonban anélkül, hogy a társadalomszervezés be lenne építve. (Úgyannyira, hogy ma például a családfői hatalomnak alig van jelentősége.) Ha az állam paranccsal fordul a társadalomhoz, akkor nem a családfőkhöz fordul, hanem a felnőtt embereket egyenként vonja kötelezettség alá. Ma a társadalom megragadásának munkájában a házbizalmi, a tömbbizalmi tölti be a régi patriarcha szerepét. Van azonban egy terület, amelyen belül a családi szervezés mindig még fog maradni, és ma kezd intenzívvé válni ezen a területen. Ma kevesebb gyermekre nagyobb gond esik, s ez a nevelői gondoskodás tudatosságga történik.

Megbuktak azok az utópista elgondolások, amelyek a családból csak a nemi érintkezést akarták meghagyni, de azért a család jelentősége tovább csökken. A nevelés folyamata már régóta a családdal konkuráló tényezőknek a kezébe került: az általános iskolai kötelezettség 6-tól 14 éves korig tart. Nem tudható, hogy meddig tart még ez a fejlődés, de lehetséges, hogy az élet jelentős szakaszán még az internátusi nevelés is nagy hangsúlyt fog kapni. Az internátusi nevelés nagyszerű

eredményeit az angol és az egyházi nevelés mutatja. Az angol gentleman-nevelő iskolák (public school) oktatási gyakorlata és a római katolikus papnevelési rendszer a családi körből való erős kiszakítással járt, így nagyon tartósan tudtak céljaiknak megfelelő emberfajtákat nevelni.

Az állam erős gyermek- és nővédelmet gyakorol; hasonlóképpen beleszól a család egészségügyébe is (házasság előtt való orvosi vizsgálat), és nagymértékben terjednek azok az önkéntes szolgálatok, amelyek segíteni akarják a családot a nevelés kérdésében. Látható, hogy az élet újonnan felmerülő következményeivel nehezen küzd a család, de végsőleg nem küszöbölhető ki. Ebben az értelemben a Szovjetunió is visszakanyarodott a családhoz. Bár a nő függetlenségében s a nevelés kérdésében még nem történt változás.

A család és az államszervezet viszonyában a modern fejlődésnek nem vitás vívmánya, hogy megszűnt a leszármazási szelekció döntő jelentősége. A leszármazás megmarad tényleges előnynek (például, hogy ki milyen környezetben nevelkedett), ez azonban ténybeli momentum, jogi előnyök nélkül. A társadalomban ellenséges a hangulat azzal az igénnyel szemben, amely a leszármazási tényezőt érvényesíteni kívánja.

Az egyház és az állam viszonya

Az egyház egyike azoknak a szervezeteknek, amelyekre nézve bármennyire hangoztatja az állam, hogy engedélye folytán léteznek csupán, valójában az egyház szférája nem az állam által engedélyezett szféra. (Bár az egyházak épp úgy esendők, mint az állam). Az egyház és az állam erőviszonya azonban a történelem folyamán különbözőképpen alakult.

A primitív államban a pap megjelenik és vagy megtestesíti a törzsfőnököt is, vagy annak alá, esetleg fölé van rendelve. (Az ókori Egyiptomban volt papi és világi hatalom is, de a papi dominált.) A görög államokban az állami hatalomnak volt vezető

helye. s a papi és állami szervezet csak laza kapcsolatban volt. (Rómában aktív politikusokat csak mellékesen választottak meg pontifex maximusokká.¹³²) A kereszténység megjelenésével egy hatalmas egyházi szervezet jelent meg, azonban ennek az államhoz való viszonya ugyanazokat a variációkat mutatja, mint ezelőtt. Az európai közösségnek az volt a normális állapota a reformációig, hogy a politikai és egyházi megnyilvánulások egy és ugyanazon közösségnek a funkciói voltak. Tehát a falu-, közösség és az egyházközösség egy és ugyanazon közösség volt. Velencében még ma is látszik ez, tudniillik az utcanév felett nem a kerület van kiírva, hanem az illetékes egyházközösség.

Ami az állam és az egyház erőviszonyát illeti, a keresztény római birodalom idején a birodalom volt az erősebb. (Bár a kereszténység államvallás volt, s papok közhivatalokat töltöttek be.) Az egyház jelentőségének emelkedése Bizáncban sohasem jutott túl a világi bürokrácián, de a nyugati államszervezeteknél igen, illetőleg az egyház maga lett bürokráciává. (Ennek ellenére nem képződtek Nyugaton teokratikus államok, mivel ezt a germán dinasztikus gondolkodás megakadályozta.)

A pápa és a császár viszonyát két kard fejezi ki. A spirituális hatalom kardja egyensúlyban van a 10–11. században a világi hatalommal. Azonban a 14. századtól emelkedik a világi hatalom súlya, és az újkor elején már övé a vezetés. De a politikai és egyházi közösség továbbra is ugyanazon közösség. Például Svájcban ma is sok helyen azonos az egyházközösség és a község, de a kegyuraság is ennek a maradványa. A két közösség azonos-sága a vallásháborúk óta szűnt meg.

A 16–17. században a pártharcok felvették a vallási harc formáját. Ennek a vallásháborúkkal tarkított pártharcnak ma is van egy érdekes öröksége: a pártharcok világnézeti harcok formájában jelentkeznek, de ez természetesen nem természet-szerű. A tudományos szocializmus szerint a pártharc – osztály-

¹³² Pontifex maximus: főpap a legmagasabb rangú egyházi méltóság az ókori Rómában.

harc. Az igazság az, hogy a pártosodás alapvető jelensége a társadalomnak, és képes nem életbevágó kérdések körül is dűlni. A 18. századtól kezdve ez a momentum megszűnik és a pártharcok szekularizálódnak – elsősorban a nemzetközi politikában. A 30 éves háborúban a katolikus Franciaország a német protestánsokat támogatja, mikor a pápa nem a Habsburgok, hanem a franciák oldalán áll.

A kiábrándulási folyamat nemcsak az egyházak szerepét, hanem dogmatikáját is kikezdi, és ekkor elkezdődik a szabadgondolkodás és egyházellenesség. Angliában az első egyházellenes gondolkodó Hobbes volt. Spinozán¹³³ keresztül folytatódik a folyamat a 18. századi francia felvilágosodásig és antiklerikalizmusig. Az egyház és állam elválasztásának a katolikus országok elvileg ellene, a kálvinista országok elvileg mellette voltak, és közöttük állnak az evangélikusok.

Az állam és egyház szoros kapcsolatban van egymással (államsegély), de az elválás mégis halad előre. Az, hogy az antiklerikalizmus a 20. század óta csökkenőben van, nem jelenti, hogy az elválás nem haladna előre. (Franciaországban a szekularizáció 1905-ben törte meg az állam és az egyház szoros kapcsolatát.) Az egyházaknak megtiltották fekvő birtokok szerzését, egyházi iskolák fenntartását. S bár ma Franciaországban komoly katolikus párt van, ennek a törvénynek a megváltoztatására még nem mutatkozik komoly tendencia.

Magyarországon egyszer volt egy nagyobb méretű akció az egyház és az állam elválasztására, a polgári házasság intézményének bevezetésével. Az elválasztás egy előrehaladó folyamat, de hogy hol lesz a határ, az nem látható előre.

Az egyházi iskoláztatás terén két elv áll szemben:

1. az állami iskoláztatási monopólium,
 2. a teljes szabadság az iskoláztatás terén is.
- A nevelést mint egyházi monopóliumot vitatni kellett a szekularizálódás elején. Ma már ott tartunk, hogy az állam mellett

¹³³ Spinoza, Benedictus (Baruch) (1632–1677): holland filozófus

az egyház is foglalkozhat neveléssel. Ezen a megszűkült téren, az állam által meghagyott szférájában az egyház hatékonyabbá kezd válni. A pasztoráció¹³⁴ és az egyházi nevelés különféle területein intenzívebb munka válik lehetségessé. Mindebben nem az a lényeges, hogy az egyház visszaszorul a maga igazi területére, és ott senki többet nem bántja, hanem itt arról van szó, hogy az emberiség a középkor óta rákapott az értelmiségi társadalomszervezés ízére. (Értelmiséghez tartoztak mindazok, akik a szellem erejével fölébe kerültek a társadalom hatalmaságainak: Platon, Cicero, középkori nyugat-európai egyház, Lenin.) Ez a folyamat szemben áll a marxizmus ama tanításával, hogy a történelemben osztályok kerülnek uralomra. Az egész értelmiségi társadalomszervezés a középkorban, egyházi keretekben alakult ki, s ekkor az a követelés is megszületett, hogy az államot azok vezessék, akik a társadalom összképét a legteljesebben képesek megformulálni. Megállapíthatjuk, hogy a helyzet a szükségletek szerint ma is ugyanaz. Azok, akik a társadalom ideológiáját legteljesebben fejezik ki, azok részt kell, hogy vegyenek az államszervezésben. Itt tehát nemcsak a maguk területére voltak kénytelenek visszavonulni a papok, hanem helyüket másféle „papok”: marxisták, pszichoanalitikusok foglalják el. Ezek szerepe a társadalomszervezésben nem vitás, s velük a társadalomszervezés terén eddig fennállt egyházi monopólium megszűnt. Arról van szó, hogy a történeti keresztény egyházaknak a társadalomra való hatása 80–90% áthatási százalékból leesett 10–15%-ra, és így az állam nem veheti egyedül csak az egyházat tekintetbe.

A Szovjetunióban a kommunista párt spirituális ideológiai vezető szerepe fel sem vetődik. Hogy Európában milyen szintézis fog kialakulni a kereszténység, szocializmus, demokratizmus között, az még bizonytalan. Csak az az igény bizonyos, hogy az európai ember a társadalomideológusokat a társadalmi szervezetben benne akarja tudni. Ha konkrét történeti egyházak

¹³⁴ Pasztoráció: a pap vagy a lelkész által végzett lelki gondozás

visszaszorulnának is a római birodalomban elfoglalt helyükbe, akkor sem kerülnének vissza az ókori állapotba, amikor a társadalomnak volt egy minden ideológiától független hatalmi szervezete, és volt egy szellemi szervezete. Ugyanis alapvető európai jelenség lett az ideológiai és hatalmi apparátus összekapcsolása.

Az állam és a gazdasági élet

A társadalom gazdálkodási és politikai szervezetei régtől fogva valahogyan összefüggtek, de az összefüggés nem volt egyértelmű. Bizonyos jellemvonásokat mindkettőre meg lehet állapítani, de a kettő erőviszonya történelmi változásoknak volt kitéve. A politikai erőtenyezők mindig láthatóbban vannak megszervezve, a gazdasági tényezők viszont láthatatlanabban is érvényesítik befolyásukat. A kettő összefonódása a 17. századtól válik tudatossá. Sokáig nem volt vitás, sem elméletben, sem gyakorlatban, hogy az állam szélesebb kört ölel fel, mint a gazdasági élet. A gazdasági élet kis szervezetének korlátai közé leszorítva, az államnak alárendelten élnek a területi önkormányzatok, céhek stb. Később azonban a gazdasági élet ezeken a kereteken kívül távoli kapcsolatokra tett szert. Ez azonban a középkori anarchia idején nem volt fontos: a városok környékükkel önálló egységeket alkottak. Bár a nemzetközi kereskedelem útvonalai igazodtak a politikai eseményekhez, de ez a középkorban elsősorban bizonyos luxúskereskedelmet jelentett. Ebben az autark gazdaságra felépített rendszerben a gazdaság és a politika viszonya nem jutott napfényre. Csak mai szemmel találunk meg számos kölcsönhatást; például a velencei kalmáréredek érvényesülése a keresztes háborúkban, vagy a török birodalom megalakulása nyomán a keleti kereskedelmi kapcsolatok meglazulása. Amerika felfedezése folytán nyugati irányba tolódtott el a kereskedelem. Mindez oda vezetett, hogy Magyarország gazdasági fejlődése megállt.

Az egész helyzet megváltozott a piactársadalom kifejlődé-

sével. Ez angol területéről indult ki: nagy tömegtermelő iparokat hozott létre, és ellátja azokat a szükségleteket, amelyeket azelőtt kis autark egységek láttak el. Az egész gazdaság piacra termelő állapotba került, és az egyes ember jóléte már, nem azon múlik, hogy a birtokában levő dolgot hogyan dolgozza fel, és hogyan fogyasztja el, hanem a termelvény piaci helyzetétől. A termelvényt ugyanis előbb piacra kell vinni, és az ott szerzett ellenértékből kerülhetnek kielégítésre a szükségletek. Tehát az egyes ember jóléte azon múlik, hogy a piacon kialakult árnívó alapján a termelő mennyit kap termelvényeiért szükségletei fedezésére.

A modern piacgazdálkodás hozta létre a modern gazdaságtan elméleteket. Ennek nyomán kialakult az állam és gazdálkodás egymáshoz való viszonyának első komoly elmélete: a marxizmus. Eszerint a társadalom politikai szervezete a társadalom gazdasági szervezetének a függvénye: az állam egy olyan szervezet, amely az osztályharc következményeképpen épül fel. Az uralkodó osztály felépíti a maga államát, hogy a nyers elnyomásnak valamilyen objektív formát adhasson.

Az államnak és a gazdálkodásnak Marx által felállított viszonya: a politikum csak függvénye a gazdálkodásnak. Ez a tétel igazolást nyert a 19. század politikai és gazdasági fejlődésében. Az államhatalmat mind erősebben befolyásolta a kapitalista nagypolgárság. Ez Angliában nem ment könnyen, mert a nagypolgárság, bár jelentősebb volt gazdaságilag a földbirtokos rétegnél, de politikai téren a földbirtokosság játszott vezető szerepet. Ezért a nagypolgárság a földbirtokossággal való megegyezést kereste. Ez pedig azt mutatja, hogy a gazdasági hatalom nem egészen párhuzamos a politikai hatalommal. Franciaországban a forradalomban tényleg a nagypolgárság sajátította ki az államot. Franciaországban, Angliában, Amerikában a gazdasági tényezők végül is előretörték a 19. században. Németországban, Ausztriában, Oroszországban pedig érintetlen maradt a feudális nagybirtok kormányzó jelentősége, még ha kapcsolatba is került a nagybuzsoáziával.

A Nyugaton kialakult nagykapitalizmus (monopóliumok, trösztök, kartellek) uralkodása a legnagyobb mértékben igazolja a tételt, hogy a gazdaság irányítja a politikát. Ezen kívül kialakult egy világkereskedelem is, amely átlép az államhatárokon, és úgy tűnik, hogy a gazdasági élet hatalmaságai az igazi centrumai a világ politikai hatalmának is. Ez az egész a marxizmus tételét igazolta. Az első világháború előtt ennek ellentétét Stämmler állította fel *Wirtschaft und Recht* című munkájában. Eszerint nem a gazdasági élet határozza meg a társadalom politikai és jogi szervezetét, hanem fordítva, mert a jogi szervezet nélkül a gazdasági élet igen nagy része nem tudna működni. Például, ha az állam egy bizonyos pénzrendszert, bíráskodást, közigazgatást nem tartana fenn, akkor nem tudna működni a kapitalizmus sem. Az nem vitás, hogy az első világháború előtt a gazdasági tényezők voltak túlsúlyban, azonban ez a gazdasági túlsúly az első világháború előtt is sok esetben illúziókon alapult.

A világkereskedelem nem egy államok feletti kapitalizmus teljesítménye volt, hanem egyedül a brit kapitalizmusé. Volt a világon egy állam, amely az összes világkereskedelmi főutat befolyása és hatalma alatt tartotta, és ezeken a tengeri utakon állandó hadihajó szolgálatot látott el. Ezen felül az angol pénzpiac szilárdságán alapult az egész világ pénzpolitikája. Természetesen ennek a világkereskedelemnek a központi szervében politikai tényezők is érvényesültek.

Az első világháború utáni fejlődés ellenkező irányú volt. Megszűnt a világ politikai egyensúlya, s ezzel megszűnt a homogén polgári kapitalizmus uralma. A világ kettéoszlott egy kapitalista részre és egy szovjet övezetre. De a kapitalista félen belül is az egyes országok közötti politikai feszültség az államokat annyira izoláltta, hogy azok védővámokkal és egyebekkel irányítják a gazdasági élet megnyilvánulásait, és a világegységet megszüntetve a kiegyenlítést állami preferenciális útra terelik.

Lényeges változás az államon belüli viszonylatban a munkás-

szervezetek megjelenése. A sztrájkokkal ugyanis a munkások a maguk gazdasági erejét befolyásos tényezővé tudják tenni, de ez csak akkor eredményes, ha egyúttal politikai hatalommal is bírnak. Ezért a politikában is fellépnek a szakszervezetek. Mivel azonban a sztrájk inkább politikai, mint gazdasági kérdésekben hozott sikert, ma már elsősorban politikai téren javítja a munkásság gazdasági helyzetét. Mindez arra jellemző, hogy az államot és a gazdasági életet nem lehet egyoldali meghatározottság viszonyában felfogni, hanem csak kölcsönös meghatározottság viszonyában.

Az államnak mint összefoglaló szervezetnek

az önkormányzatokkal való viszonya

Az a felfogás, amely az államban látja minden hatalom forrását, a területi önkormányzatot is úgy állítja be, mint amely az állam szuverenitását gyakorló szervnek az engedélyén nyugszik. Ez lehetséges, azonban nem szükségszerű, mert létezhet önkormányzat az állam előtt is, és létezhet olyan erővel is, hogy az állam azt nem tudja megszüntetni. Itt a hatalom szervezetének plurális jellegére kell rámutatni. A hatalom göcai nem függenek össze szükségszerűen, és területi önkormányzat létezhet a központi államhatalomtól függetlenül is. Például a magyar nemesi önkormányzat egy olyan társadalompolitikai adottság volt, amit a politikai központ nem tudott volna megszüntetni. Az, hogy az 1886:XXI. tc. rendezi a vármegyei önkormányzatokat, nem jelenti, hogy a vármegyei önkormányzat ennél a törvénycikknél fogva létezik. Ma már azonban a vármegyei rendszer nem állhat az állam mellett függetlenül.

A politikai tekintély az állam szociológiáján belül külön fejezet, és nem más, mint az állam politikai szervezetének központi jelensége. A tekintély pedig egy politikai szerkezet hatékonyságának lélektani reflexe. Az, hogy egy politikai szervezet bizonyos egyensúlyt hoz létre, egy lélektani viszonylatban gyö-

kerezik, amely az egyes ember és az illető politikai szerkezet között fennáll. Tekintélye nemcsak egyes embereknek, hanem bizonyos intézményeknek és bizonyos eljárásoknak is lehet. Például társadalmi tekintélye van demokratikus rendszerekben a parlamentáris procedúrának.

A politikai tekintély nemcsak olyan formában érdekel minket, mint amilyen az egyes ember tekintélye, hanem mint az államelmélet intézményes tekintélye. Ennek jegyében nemcsak az egyes embernek van tekintélye, hanem a hatalomnak is, mint valami intézmény és eljárás hordozójának. Tehát amit mi a király, a miniszterelnök, a parlament, a legfőbb bíróság tekintélyének nevezünk, az tulajdonképpen az egyes intézmények tekintélye.

A társadalomban minden tekintély végsőleg megegyezéssel jellegű. Ezt természetesnek találjuk a demokratikus intézmények tekintélyének esetében, de nem vitásan megegyezéssel a legzsarnokibb hatalom tekintélye is: tudniillik ez is a társadalom többségének bizonyos hozzájárulásán nyugszik. Ez lehet passzív, de több kell legyen, mint az illető hatalomnak az eltérése, mert ha csak ennyi, akkor nem beszélhetünk az illető uralom tekintélyéről. A társadalomnak legalább olyan megegyezése szükséges, amely elismeri, hogy ez az uralom bizonyos körön belül egyedül hozhat létre rendet. A tekintélynek lényeges eleme a konkurens tekintélyekhez való viszonya (Más a tekintélye annak a zsarnoknak, aki egy anarchián lett úrrá, mint annak, aki egy másik zsarnokot kergetett el.)

Bár a zsarnokság alapjának is a megegyezést tekintjük, ám azt nem állítjuk, hogy a világon mindenféle uralomnak közös az alapja. A zsarnokságot a népuralomtól nem az különbözteti meg, hogy a nép a népuralmat akarja, s a zsarnokságot nem akarja, hanem a zsarnokok néphez való viszonya. A zsarnok nem a nép akaratától fél, hanem az államszervezet intézményes tagolásától, a vele szembeálló, saját tekintéllyel bíró tekintélygócoktól. A zsarnok az amorf népakaratra könnyen és sikerrel tud hivatkozni.

A megegyezésnek és a politikai tekintélynek a viszonyában az tesz különbséget, hogy a közösségben tudatos-e a politikai tekintély megegyezései jellege. Az Isten kegyelméből való királyságban az emberek nincsenek tudatában a megegyezési jellegnek. Mihelyt tudatossá válik, hogy a tekintély a közösség hozzájárulásán múlik, azonnal megszületik az igény, hogy a megegyezés intézményes formákban kifejezést nyerjen. Rousseau ezt tartotta népszuverenitásnak. Az államhatalmi tekintély és a népakarat viszonyában lényeges, hogy a népakarat maga nem egy konkrét, megfogható valami. A demokrácia már 150 éves volt Európában, amikor az emberek kezdték felfedezni, hogy az államakaratot a demokráciában sem a nép akarata kormányozza, hanem egyes osztályok, gazdasági csoportok képviselői, valamint a sajtó, az állami bürokrácia vezetői, pártszervezetek belső, adminisztratív emberei stb. Akkor is ez a helyzet, ha a népakarat legszélesebb megnyilvánulásának is megvan a lehetősége. Például svájci referendumok többször elutasították a társadalombiztosítási törvényjavaslatokat. De azért nem szabad azt a pesszimista következtetést levonnunk, hogy demokrácia nincs, csak érdekcsoportok vannak.

Az abszolút monarchiában sem az történik, amit a király akar, hanem megvan az a különbség, hogy a demokratikus államban a közvéleményre való tekintettel alakul ki az aktív kisebbség akaratát, s ezért felelősséggel is tartozik. A demokráciában tehát nem az a lényeg, hogy benne a tiszta közösségi akarat érvényesül, mert ilyen nincs, hanem az, hogy a közösség ellenőrző véleményének megváltozását intézményes formában gyakorolja. Így olyan változások, amelyek nem demokratikus formáknál csak forradalmak útján jöhetnek létre, a demokráciában a közösség intézményesített aktív közreműködésével történhetnek meg. Történelmileg mérlegelve a helyzetet elmondhatjuk, hogy a demokratikus formákból következő kormányzás az emberiség legigazságosabb kormányzása volt és a zsarnokság céltudatos, gyors, sikeres hatásait, felvirágzásait lerontja összeomlásának tragédiája. Mindebből az is következik, hogy a szabadság

és a közösségi ellenőrzés nem létezik merőben a közakarat fikciót képviselő intézmények révén. Abból a tényből, hogy egy államnak a nép által választott parlamentje van, még semmit nem tudunk leolvasni arra nézve, hogy az illető társadalom mennyire szabad. A társadalom szabadságát ugyanis az dönti el, hogy az egyes ember a társadalmi tekintélyképződésben milyen mértékben és milyen módszerekkel vesz részt. Egyetemes szabadság csak kis egységek szabadságán keresztül tud megvalósulni, ezért az ügyintézésnek kis egységekben való megvalósítása szükséges. Az ügyintézésnek bizonyos skrupulusait kell kialakítani, hogy fennálljanak bizonyos nézetek, miszerint az ügyintézésben bizonyos dolgok semmiképpen nincsenek megengedve. Ha a közösség és a bürokrácia között közvetlen kapcsolat van, akkor biztosított, hogy a bürokrácia a maga szakszerű eljárásával nem fogja a közérdeket veszélyeztetni. Ezért nem káros, ha pártok hatást gyakorolnak a közakaratra.

Nagyon demokratikus képviselői formák között is előfordul, hogy az alulra került tényezőkkel szemben a legbrutálisabb intézkedésekre kerül sor. Az emberiség ügyintézés nem lehetséges olyan társadalomban, amely brutális célszerűség gondolatkörében él, hanem csakis az ügyintézés tradícióinak a kialakulása az, amely kialakítja az ügyintézés valóságos belső szabadságát és félelemnélküliségét.

Az állam és a hatalom

Elterjedt véleménynek számít a politikai élet jelenségei között az, amely a hatalmat tekinti meghatározó tényezőnek, és az államot is mint hatalmi tényezőt határozza meg. A lényeg az lehet, amit MacIver¹³⁵ így fejezett ki: „a hatalom megkülönböztető jegye az államnak, de nem lényege.” Nem a hatalom az a té-

¹³⁵ MacIver, Robert Morrison (1882–1970): skót származású amerikai szociológus

nyező, amely az állam funkcióit állandóan jellemzi. Tanulságos leegyszerűsítése a dolognak azt mondani, hogy az állam lényege a hatalmi viszonylat, illetve ennek a viszonylatnak az ember által emberrel szemben való kikényszerítése.

A hatalmi viszonylat azt jelenti, hogy a hatalmas és az alávetett között igen nagy energiák vannak lekötve, és minden lényegesen nagyobb energiapazarlással jár, mint a társadalmi megegyezések szervezete. A hatalmi viszonylatnak igen sokféle korrumpáló hatása is van, és a nyers hatalmi viszonylat mindig nagyon durva és primitív viszony. Ha a hatalmi viszonylat közvetetté alakul át, akkor egyúttal enyhébbé is válik. Végül fokozatosan a többség és a kisebbség a hatalmi viszonyt átalakítja egy eljárási viszonyra és a kisebbség önként elfogadja a többségi akarat megnyilvánulásait, s a többség pedig a maga akarat-megnyilvánulásait nem feltétlenül és nem a kisebbség teljes kiszolgáltatottságán keresztül valósítja meg.

Az emberek egymás közötti ellenállása éppen nem a hatalmi kérdések körül a legerősebb és a kisebbség megtörhetetlenségére nem merőben hatalmi kérdésekben a legnagyobb, mert a hatalmi erőviszony döntő tényezője a morális erőviszony.

A történelem sok példát mutat arra, hogy egy aránylag gyenge kisebbség politikai jelentőségre tett szert, mert olyan morális ellenálló erőt mutatott fel, amely a hatalmi eszközök birtokában levő többséget megzavarta. (A munkásmozgalom előretörésében legalább annyira szerepe volt az uralkodó tényező lelkiismereti zavarának, mint a munkásság politikai harcának.) Tehát amennyire azt állíthatjuk, hogy az erkölcsi tényezők mögött erőviszonyok vannak, ugyanannyira mondhatjuk, hogy a hatalmi tényezők között jelentős az erkölcsi tényező.

A társadalom hatalmi apparátusát azonban nem lehet teljesen elmoralizálni. A hatalmi apparátus az állam funkciójában mindig valami végső felelet arra, hogy mi történik, ha a társadalom egy részéről ellenállás mutatkoznék. A felelet: kényszer alkalmazása. A kényszernek és a hatalomnak a mindenhatóságára és használhatóságára nézve régi bölcsesség, hogy bajo-

netekkel mindent lehet, csak rájuk támaszkodni nem. Viszont az is biztos, hogy kényszerrel és hatalommal szemben elsősorban a hatalomnak van ereje. Tehát bár vannak végső kérdések, ahol a merőben morális ellenállás is egy ellenállási forma a hatalommal szemben (vértanúk), azonban a társadalmi harcok átlagos eseteiben hatalommal és kényszerrel csak hatalmat és kényszer lehet szembeszegezni.

Az imperializmusban az állami terjeszkedő erőnek a működése nagyon erősen megmutatkozott, de erről is kell tudni, hogy ez az imperialista terjeszkedés csak részben volt hatalmi tényezők függvénye. Az állam kiterjeszkedése ugyanis a társadalmi erők kiteljesedésének a következménye. Például az angol imperializmusban a társadalom munkavégző képességének és termelő kapacitásának kiterjedése érvényesült. Azok a hódító hatalmak, amelyek ilyen népeiséggel nem tudtak fellépni, lemaradtak a verseny későbbi idején (Spanyolország, Franciaország, stb.). A francia és holland hatalmi terjeszkedésen pedig végül az angolok lettek úrrá.

Mi a háború társadalmi funkciója?

Az egyik vélemény szerint a közösségek mind háborúban alakulnak ki, és ezért van nagy jelentősége a háborúnak. Treitschke szerint a háború a nemzetet megnevesíti, és a nagy megpróbáltatások révén erkölcsi felemelkedést hoz. Ezzel szemben szerint a béke elkorcsosítja a nemzetet. Mindössze annyi igaz ebből, hogy a háborúnak van társadalomképző, államképző jelentősége, és bizonyos, hogy harc nélkül az emberiség ma anarchikusabb állapotban lenne. Azonban a társadalomfejlődés bizonyos fokán túl csökken a háború társadalomképző ereje, és a harc jogi és gazdasági harc formájában nyilvánul meg.

De van egy olyan tendencia is, hogy a harc fokozódásával annak veszélyei is fokozódnak, és a harc az egész társadalmat megsemmisítheti: amikor primitív törzsek átmenet nélkül mo-

dern tüzelőfegyverek birtokába jutottak, akkor rövid idő alatt kiirtották egymást a fehér ember közreműködése nélkül. Ma nagyobb az atombomba veszélyessége, mint a társadalomnak vele és egymással szemben való szerveződési képessége.

A háború ellen fel szokták hozni, hogy a háborúban való nyereség illúzió, illetve a háborún mindkét fél veszít, és mindkét fél szenved. Ebben bár van igazság, de ezzel nem lehet háborút célszerűtlennek nyilvánítani, mert a győzők pénzbeli lehetőségek megnyílásával előnyökhöz jutnak. Ezért tehát valószínűtlen, hogy a háború ezen az alapon meg fog szűnni. A háború inkább nagy veszélyessége folytán fog megszűnni, vagy ha olyan társadalmi szerződés jön létre, amely a társadalom háborús anarchiáját hivatott meggátolni. Ma mindkét vonalon megvan a kilátás a háború kiküszöbölésére. A jelenlegi helyzetben a hatalom nem az abszolúttá válás felé halad. Hogy meddig mehet előre a hatalomnak együttműködéssé való humanizálása, erre még ma nincsenek tapasztalatok, de mindenesetre ennek nagy perspektívái vannak. Ezek a perspektívák azonban nem az emberek erkölcsi megjavulásával függnek össze, hanem a társadalmiasodás elmélyülésével (a nevelés, az emberi érintkezés finomodásával stb.). Az emberek nem nagy érzelmi felbuzdulásokban válnak jókká, hanem amikor a szerveződés és a társadalmiasodás, amely a hatalmat szétbontja, együttműködéssé és humánus emberi kapcsolattá alakul.

A hatalom kísérő jelensége az államnak, de nem a lényege. Az állam egész funkciója a hatalomnak valamilyen racionalizálása. Amiből az állam kinő: a hatalom, de amit ezzel kifejt, az nem a hatalom megerősítése, hanem az ellenkezője. Az állam hatalomelmélete két gyökérből táplálkozik. Az egyik a német politikai elméletnek a mértékvesztése, amit a német politikai élet zavarai magyaráznak meg: az anarchikus német állam a napóleoni háborúkban egy élményt kapott a központi állam tekintetében, és az ekkor megindult tendencia a porosz állam köré kialakított egy államot, de még sok belső tehetetlenség maradt meg ezután is.

Az államhatalom felfogásának másik gyökere közös gyökér a történelmi materializmussal: ez a hatalmat termelési, kizsákmányolási erőviszonynak tulajdonítja. Az egész beállításban az a hiba, hogy bár a társadalmat a termelési viszonyok alakítják, de mindezeket a tényezőket a társadalmiasodás formái is befolyásolják. Tehát egy társadalmat a társadalmiasodás elemi tényezői határoznak meg. A termelés maga is nagymértékben függ attól, hogy milyenek a társadalmi és közösségi formák. A marxizmus szerint a rabszolgaság bizonyos körülmények között szükségképpen kifejlődik. Azonban Nyugaton egy olyan intenzív munkakultúra alakult ki, ami más társadalmi formák között nem lett volna szükséges. Mert ahol nagy mennyiségben áll rendelkezésre olcsó munkaerő, ott nem kell egy racionalizált és emberi munkaszervezet létrehozásán fáradozni. Tehát aki a maga munkájának a hasznát fokozni akarta, az nem a kizsákmányolásra számíthatott, hanem a munkafolyamatot kellett fejlesztenie. A legnagyobb kizsákmányolást a korai kapitalizmus hozta, de hamarosan kitűnt, hogy a nyugat-európai emberanyagot egy bizonyos ponton túl nem lehet rabszolgának tekinteni.

Az állam és a háború

A háborúnak nagyon nagy a jelentősége: sok közösség harcban alakult ki. Elsősorban olyan közösségeknél, amelyeknek belső egyensúlyát és kölcsönös megbecsülését sokat szoktuk emlegetni, rendszerint megtalálható a közös ellenség. Ilyen jelenség a svájci konföderációnak a belső egyensúlya és szabadsága, a dél-afrikai angol-búr szövetség a színesek ellenében stb. Tehát a közös harci tartalom kétségtelenül lényeges társadalomképző jelenség. Csak a német politikai gondolkodás úz ebből kultuszt, és a békét mint valami világveszedelmet állítja be.

Az európai fejlődés folyamatos erőfeszítés a háború humanizálása és racionalizálása irányában. Ez már elkezdődött a közép-

korban, amikor a különféle békealkalmakat kezdik kialakítani: Treuga Dei,¹³⁶ vásár-béke stb. Az újkor elején a háborúskodás mesterséggé vált, állandó hadseregekkel. A 16. században alakult ki először tartósan egy komoly, belső szakmai és fegyelmi öntudattal bíró hadsereg: a spanyol. Ez II. Fülöp¹³⁷ politikája érdekében Olaszországtól Németalföldre harcolt. Hogy a számos és szétszórt spanyol birtok védelmét ugyanaz az egy hadsereg szolgálhassa, nagy fegyelemre volt szükség, mert ez volt a feltétele az idegen országokon való átvonulásnak. Egy 16. századbeli felvonulás alkalmával összesen három malaccal kapcsolatosan esett egy incidens, és több nem volt. A harmincéves háború után ez a hadviselés vált uralkodó mintává. A franciák vezettek ezen a téren, amit az is mutat, hogy XIV. Lajos hadserege viselt először egységes egyenruhát.

A 18. század nagy kulturális és szellemi fellendítése mögött az áll, hogy a háborúviselés szorosan a hadszíntérre korlátozódik és különben az ország megmenekül a háborús pusztítástól. Ilyen hadviselés volt a Montecuccoli-féle¹³⁸ lassú, civilizált hadászat, amely a törökkel szemben irreális volt. A 12 éves szolgálatra kötelezett katonát kímélni kellett, s ezért igyekeztek döntéshez jutni felvonulásokkal, állásfoglalásokkal stb.

A 18. század végén jöttek modern elméletek, amelyek elkezdtek gúnyolódni ezen a metódikus hadviselésen, és a jó hadsereg követelményeit a kicsiségben, a gyorsaságban és az ütőképességben határozták meg. Ez azonban magával vonta, hogy a hadsereg nem visz magával nagy készleteket, s így nem törődhet a lakosság és a semlegesek érdekeivel. Vagyis felrúgták az addigi civilizált hadviselés konvencióit. A konvenciókhoz szokott ellenfelek megzavarodtak és vesztek. (Ugyanez történt

¹³⁶ Treuga Dei: Isten békéjea középkori egyház által kihirdetett béke-időszak, amikor tilos volt minden háborúskodás és fegyveres erőszak. Megsértése kiátkozással járt.

¹³⁷ II. (Habsburg) Fülöp (1535–1598): spanyol király (1556–1598)

¹³⁸ Montecuccoli, Raimondo (1609–1680): olasz hadvezér a Habsburgok szolgálatában

Hitlerrel, akinek blöfföléseivel addig voltak csak politikai sikerei, amíg ellenfelei erre rá nem jöttek.) Napóleon oroszországi hadjáratában bukott meg, itt ugyanis nem éltek konvenciók. Napóleon bukása után európai becsületbeli kérdés lett visszatérni a zsoldos, hivatásos hadseregek rendszerére, és nem folytatni az általános védkötelezettségeken alapuló háborúkat.

A totális háborúk a porosz háborúkkal indultak meg újra. Napóleon leverése után mindenki visszatért a zsoldos hadseregek rendszerére, csak a poroszok nem. 1866-ban a fele akkora Poroszország ugyanakkora hadsereggel rendelkezett, mint Ausztria: Ekkor alapította meg az észak-német és a délnémet szövetséget, és ezzel Franciaországgal egyenlő népességre tett szert, s 1870-ben ismét győzött. Ebből következően az európai államok szintén rátértek az általános védkötelezettségre, hogy ezt az előnyt behozzák. Ezzel megszűnt a lehetősége a hivatásos katonákra szorító, párbajszerű hadviselésnek, és az első világháborúban az egész lakosság 10%-a a lövészárkokba került, és úgy felzavarodott a társadalom egész rendszere, mint utoljára a harmincéves háborúban. Ez súlyosbodott azzal, hogy a gépfegyver megjelenésével a védőfegyver erősebb volt, mint a támadófegyver. Ebből adódott a lövészárokharc nehézsége. A háború megmerevedésén való segítségül a hadvezérek néha véres áldozatokkal áttöréseket erőszakoltak ki, amelyek rövidesen újra lövészárokharcokhoz vezettek. A második világháborúban már a harcolók helyzete javult, de a polgári lakosságnak romlott. Az atombomba az a reménység, amelynek révén a háború nem fokozatos humanizálódással, sem nem racionalizálódással, hanem az *ad absurdum* vitellel fog eltűnni.

A jog és az állam

(Az állam szociológiájának befejezése)

Az egyik definíció a jogot a hatalom valamilyen apparátusának tekinti. Vagy úgy, hogy a jog egész apparátusát jelenti ki kény-

szernek, vagy úgy, hogy a jogszabályokat tekintik kényszerrel keresztülvihetőnek. A másik véglet a jogot megegyezésnek tekintik. Mindkét felfogás bizonyos értelemben modern és racionalizált felfogás, a jogot akár kényszernek, parancsnak, akár megegyezésnek tekintjük, mert itt a jog konstruálhatóságán van a hangsúly. Ezzel ellentétes az a régebbi felfogás, amely szerint a jog belső törvényszerűségű.

A jognak ezek a definíciói (parancs vagy megegyezés) nem különösen termékenyek, és a legújabb időkben előtérbe jut a jog konkrét funkciójával való foglalkozás; az pedig háttérbe szorul, hogy mi a jogforrás, s hogy annak szempontjából minek tulajdonítjuk a jogot. Kevésbé érdekes, hogy a jog miből keletkezik, mint az, hogy mi a jog teljesítménye.

A jog a jogvita jelenségéből indul ki: abból a helyzetből, amikor a szabály konkrét tartalma annyira finomodik, racionalizálódik, hogy értelmezése feladattá és problémává válik. A vitánál jelenik meg egy olyan szabályrendszer, amely a tudatosság, a logikai rendezettség magasabb fokára kerül. A logikai általánosíthatóság fokán kezd egy szabálytömeg joggá válni. A jogvitákból egy szabályozott procedura nő ki: ez az eljárás. Nemcsak az egyes álláspontok tisztázódnak, hanem a jogvita megoldása is racionális élességgel kidolgozott eljárássá válik. Régen ez a procedura pontosan meghatározott formulák elmondásából állt.

A jogra jellemző harmadszor, hogy a jogi eljárásokban élesen szabályozottá és kiszámíthatóvá vannak téve a különböző lépések következményei. A jog kényszerítő hatalmi jellegét igen sokszor arra alapozzák, hogy bizonyos feltételek mellett bizonyos kényszeraktusok lehetősége nyílik meg. Azonban ez nem lényeges. A jog konzekvencia-rendszere még akkor is érvényesül, és az embereket még akkor is bizonyos rendben tartja, ha az nem végződik feltétlenül „bunkóban”.

Ezen a ponton nézzük meg a jog marxista felfogását, amely szerint a jog nem más, mint a társadalmi osztályok erőviszonyainak a tükrözése és kodifikálása az illető társadalmi osztá-

lyok érdekében. A jog ennél sokkal szívósabb és komplikáltabb. Természetes, hogy a jogban érvényesül az uralkodó társadalmi osztály helyzete, de hogy a jog mérő funkciója volna a társadalom gazdasági tényezőinek, ez teljes félreismerése a jogi funkciónak. A jogi funkció már első megjelenésekor kifejleszti a jogászokat, s ez a különleges emberfajta szakmai ellenállást fejt ki mind az élettel, mind az elmélettel szemben. Ezzel is megcáfolják a jogászok, hogy a jog egy olyan felülépítmény, amely a társadalom gazdasági változásainak egyszerű funkciója. Stammler szerint a jog határozza meg a gazdasági rendszert, és csak ha bizonyos jog létezik, akkor alakulhat ki az annak megfelelő gazdasági rendszer. Az erős kölcsönhatás következtében a jog nem függvénye egyetlen társadalmi osztálynak sem. Ez megmutatkozik a munkavállalók és kapitalisták követeléseivel kapcsolatosan is.

A jog és az állam viszonya egyszerű, ha a jogot függvénynek tekintjük (marxisták). Ugyancsak egyszerű a viszony, ha a jogot parancsnak, kényszernek vagy megegyezésnek vesszük; mert akkor azt mondjuk, hogy a jog az állam parancsa, vagy az államon belül létrejött megegyezés.

Az igazság azonban az, hogy a jog összefügghet a hatalmi apparátussal, de attól független is lehet, sőt több hatalmi apparátus között is helyet foglalhat (nemzetközi jog). Az állam a joghoz hasonló matéria a tekintetben, hogy az állam is a társadalom külső egyensúlyával foglalkozik, tehát amit egy állam a társadalomban csinál, az 90%-ban jogszabályokon keresztül történik. Abban különbözik a matéria, hogy míg a jog az emberi élet összes részleteit átszövi, vagyis egy bizonyos kultúrfokon felül elkerülhetetlen, addig az állam nem szükségképpen jelenléte, hiszen a történelem folyamán igen sokszor – például a középkori Európában – az állam úgyszólván nem létezett. A nagy hatalmi széttagolódásban egészen irreálisnak tűnt, hogy van valahol egy állam, amiből minden hatalom és jog származik. Az állam távolléte lehetővé tette például a magánharcot, de ez már egy központi hatalmat nem ismerő társadalom ren-

dezett párbajszerű eljárása volt bizonyos ügyek elintézésére. A 11–14. században a társadalomnak volt egy ilyen egyházi, nemesi, polgári hierarchiák által fenntartott stabilitása, és ezen felül a magánharc rendezett eljárás volt. A társadalom külső rendje, azaz joga úgy is elképzelhető, hogy a rendnek sok vonatkozása nincs az államban koncentrálva.

Ma úgy tűnik a fejlődés, hogy lesz számos területi állam és ezeken belül rengeteg szervezet, amelyek azonban egy állam fölötti organizációnak is szervei (például a szakszervezetek a nemzetközi szakszervezeteknek is tagjai és így tovább). Az államok ezután is szuverének lesznek, de számos kööttséggel együtt.

Az államformák és tényezők

Az állam formáinak és hatalmi ágazatainak kérdésében visszatérő momentum, hogy összekeverednek a történetileg kialakult és az absztrakt formák. Például ha Európában az államformáról beszélünk, akkor királyságról vagy köztársaságról van szó. Absztrakt szempontból azt kellene kérdezni, hogy autokrácia vagy demokrácia van-e? Azonban ha ezt az absztrakt felosztást nézzük, azt látjuk, hogy ezt is mi absztraháltuk az európai fejlődésből.

Az állam formáiban tulajdonképpen egy általános formánra törekedtünk, de valójában mindig a történelmileg kialakult formákat klasszifikáljuk. Ez a történelem folyamán mindig bővül.

Az államformák között a legkülönbözőbb szempontok szerint lehet felosztást végezni. Államforma a szó legközönségebb értelmében kétféle van: királyság és köztársaság. Mindkettő tulajdonképpen nem az állam egész formájáról beszél, hanem csak az államfői hatalom elrendezéséről. Egyszerűen a köztársaságot demokráciának s a királyságot autokráciának lehetne felfogni, de létezhet demokratikus királyság és autokratikus köztársaság is. Ez a szembenállás ez egyen és a hatalom

viszonyára utal: vajon e viszonyban a kiszolgáltatottság-e az elv vagy a részvétel és a kölcsönösség.

Újabb felosztási szempont: nem feltétlenül demokrácia az, amiben egy bizonyos kölcsönösség van (például a hűbériség nem volt demokrácia). A demokráciát két elem határozza meg:

1. A hatalom forrása a nép. (Eszertint adódik egy olyan felosztás, hogy kik vannak a hatalom birtokában. Arisztotelész megkülönböztet arisztokráciát, demokráciát és politeiát.)
2. A demokrácia egy racionális államforma, ahol az emberek számára az államhatalom és tekintély létrejötte nem valami értelmet és áttekinthető képességet meghaladó dolog, hanem egy világos és értelmes dolog. A demokráciában a társadalom tagjai tudják, hogy a hatalom közreműködésükkel és bejegyzésükkel jön létre. Itt tehát az államhatalom transzcendentális és racionális felosztása adódik. Ezek után rájövünk, hogy a királyság és a köztársaság belső ellentéte nem az, hogy ki az államfő, mert egy lehetséges választó királyság és köztársaság között már csak annyi a különbség, hogy a köztársasági elnök megbízatása bizonyos időre szól. Tehát a királyság és a köztársaság között az a különbség, hogy a királyság még demokratikus formájában is transzcendens államforma. A királyt körülvevő tisztelet és tekintély nem racionális. Hitler például köztársaságban került ugyan uralomra, de ő róla azt mondani, hogy racionális államformában uralkodott, nem lehet, hiszen nagyon lényeges volt a Führer mágikus tisztelete. A hitleri diktatúrában van valami, ami idegenné és undorítóvá teszi a történelmi monarchiákkal szemben. A történelmi monarchia legutolsóbb formájában is rendelkezik valami esztétikával, de a hitleri államszerzetnek feltűnő jellemvonása volt otromba tagolása. (A Szovjetunióban is nagy súly van egy tagolt és részletezett alkotmányon.)

Németországnak viszont még diktatórikus alkotmánya sem volt. Az így felmerülő különbségeket úgy lehetne fogalmazni, hogy ez a szembenállás a merőben célszerű és valamilyen módon

szokásból elmélyülten tagolt államoknak: A hitleri állam brutálisan célszerű államot eredményezett, amelyet semmi megfontolás (piétás, humanitás stb.) nem korlátozott. A török–tatar államokban van egy ilyen mértékben tagolatlan államszervezet, és alig fejlődik bennük egy komoly tagoltság, mert rideg, pillanatnyi célszerűség uralkodik, és minden funkciót hozzá szabnak egy aktuális hódítás, egy párt vagy hatalom pillanatnyi szükségleteihez, és mihelyt ez a szükséglet eltűnik, már nincs benn az állam stabilizálódását jelentő hagyomány.

Valójában a rideg célszerűség és a racionalizálódás nem rokon vonások. A racionalizálódás történetileg fejlődik ki a rideg célszerűség nem a rációból származik, hanem az erkölcsi gátlásnélküliségből.

A demokrácia népuralmi jellegű. A demokrácia kölcsönöségen és szabad embereken alapul. (Az, hogy a görög demokráciában néha egyes embereket pillanatnyi felindulásból halálra ítélték anélkül, hogy az illető személyi szféráját tiszteletben tartották volna, már nem volt demokratikus. A Szovjetunióban is kifogásolható, hogy az egyes ember kis szféráját nem tisztelik eléggé). Ugyanakkor nem igaz, hogy a Szovjetunióban személyes diktatúra van, mert ott a személy egy eszmerendszer függvénye.

Még két lényeges felosztási szempont: az állam centralizáltsága és decentralizáltsága, egységes vagy összetett volta. Ezt lehet testületileg érteni (szövetséges állam, központi államhatalom, önkormányzatok stb.). Ha nem területileg értjük, akkor lehet koncentrált vagy plurális államhatalmak szerint megkülönböztetést tenni.

Az állam területi felosztásának lehetőségei

és több állam egymással való kapcsolatának lehetőségei

Több állam kapcsolata tekintetében az államelmélet egy egységes kategorizálást állított fel: alárendelésen vagy egyenjogúságon alapuló államkapcsolatok. Az előbbieket általánosabbak, viszont elméletileg az utóbbiak vannak jobban kidolgozva.

A szuverenitás jegyében az államkapcsolat gyakrabban történik formai egyenjogúság alapján. Az egyenjogúságon alapuló államkapcsolatok két alaptípusa: az államszövetség és a szövetségi állam. A kettő között rengeteg átmeneti forma lehetséges. A szövetségi állam több államból tevődik össze, de ma is állam, az államszövetség szintén több államból tevődik össze, de ma nem állam.

Az állam minőségének megállapításánál a hangsúly a főhatalmon van. Amikor olyan kevés a szövetségi állam tagállamának államhatalma, hogy már nem is beszélhetünk tagállamról, akkor önkormányzati területről van szó. A másik esetben az államszövetségben olyan fokon van a koncentrálttság, hogy államról beszélhetünk. Ennek elhatárolására Jellinek felállította a Kompetenz-Kompetenz [hatáskör-hatáskör] fogalmát: ez azt jelenti, hogy a hatáskörök megállapításánál elhatárolják, hogy mi tartozik a tagállam és mi az államösszesség hatáskörébe. Ha ennek megállapítására az államösszesség illetékes, akkor szövetséges államról van szó, ha erre a tagállamok illetékesek, akkor államszövetségről van szó. A szövetséges állam esetét tekintve az illetékességet megállapító szerv is a tagállamokból tevődik össze, s így kérdés, hogy a szervben résztvevő államot le lehet-e szavazni. Ha igen, akkor szövetséges államról van szó, különben államszövetségről.

A szecesszió¹³⁹ joga azt jelenti, hogy egy állam az államkapcsolatban annyira független marad, hogy jogosult abból kilépni. Ilyenkor államszövetség esete forog fenn, egyébként szövetségi államról van szó. Szövetségi államok például Svájc, az USA, a Szovjetunió és sok dél-amerikai állam.

A szövetségi államok jellemzője, hogy az állam törvényhozó testülete szükségszerűen kétkamarás. A második kamarában a tagok az egyes államokat képviselik és nem népképviselőt révén választatnak be. Az USA szenátusában – a lakosságra való tekintet nélkül – minden állam 2 taggal van képviselve. Vannak

¹³⁹ Szecesszió: a secessio (különválás, elválás) latin szóból ered, kicsit módosult újkori jelentése: kivonulás, kiválás.

tagállamok, ahol a parlament küldi a szenátort (ma ez az utóbbi rendszer érvényesül). Ilyen Svájcban a Conseils des États [államtanács], vagy a Szovjetunióban a nemzetiségi tanács.

Az államszövetségnek sok fajtája van, s ezeket főleg a monarchiák hozták létre: ilyen a perszonálunió és a reálunió.

A perszonálunióban két vagy több államnak az uralkodója azonos, de az államok között nincs jogi kapcsolat, s az államok szét is válhatnak. (A perszonáluniót nem is sorolják az államszövetségek közé, mert nem jogi kapcsolaton alapulnak.) Ilyenek voltak: Anglia–Hannover, Hollandia–Luxemburg, stb.

A modern fejlődésben a perszonálunió esetében nem arról van szó, hogy úgy jön létre, hogy egy személy több ország uralkodójává válik, mert ezt a mai alkotmányos rendezések rendszerint kizárják, hanem arról van szó, hogy régebbi szorosabb kapcsolatok lazulnak perszonálunióvá. (Például a Brit Birodalom mutat erre látszólag jó példát, de ott valójában a tagállamokat erős jogi kapcsolatok fűzik egymáshoz. Sok ügyben, melyek ugyan nincsenek előtérben, Nagy-Britannia parlamentjének és egyéb intézményeinek az intézkedése érvényesül. A titkos tanács például számos domíniumi ügyben fellebbezési joggal bír. A jogi fikció ma is az, hogy a király parlamentje a Westminster [londoni parlament] és ezzel a parlamenttel egyetértésben biztosít a király önkormányzatot a domíniumoknak.¹⁴⁰

Az örökösödés kérdésében is a westminsteri parlamenttel határoz a király, a domíniumok megkérdése után és így tovább.)

A reálunió az igazi államszövetség monarchikus formában. Valójában elavultak ezek az elnevezések, hogy perszonál, reálunió, mert a reálunió nem más, mint államszövetség. Ausztria és Magyarország, Svédország és Norvégia, Dánia és Izland között.

¹⁴⁰ Domínium: az angol birodalmon belüli autonóm közösségek, amelyek státusukban egyenlők, semmilyen módon nem alárendeltjei egy másik államnak bel- és külügyeik vonatkozásában, noha a Koronához fűződő közös elkötelezettségük összeköti őket egymással, s mint ilyenek, szabadon társult tagjai a Brit Nemzetközösségnek.

Ma az államszövetségnek, vagyis államok olyan kapcsolatának, amelyek elég önállóak, legjellegzetesebb típusa a brit birodalom. Újabban a gyarmatok lazulásával hasonló helyzet jelentkezik például Franciaország és Vietnam vagy Hollandia és Indonézia között. Szokás mondani, hogy az államszövetség idővel vagy szétszakad, vagy szövetséges állammá válik. A szövetséges állam valóban állandóbb és kezdete tényleg államszövetség szokott lenni (például USA, Svájc), de általános szabályként ezt nem lehet kimondani, mert a brit birodalom minden lazulása nem biztos, hogy az érintett területek teljes önállóságáig fog fejlődni. India ma [1946/47-ben] azon az úton van, hogy domíniummá, sőt önálló állammá váljék, de sok jel mutat arra is, hogy szövetségi állammá fejlődik.

A Duna-völgyben sokat beszélnek konföderációról, de ennek létrejötte egyáltalán nem valószínű. Egy föderációt közös múltbeli fejlődés vagy más, valamilyen különös nyomás hozhatna létre.

A nem egyenlőségen nyugvó államkapcsolatoknak igen változatos formái léteznek. Igen gyakran az egyenlőség formái között működő államkapcsolatokban is vannak kis különbségek. (Például Nagy-Britannia primus inter pares [első az egyenlők között – a Nemzetközösségben].)

Ausztria és Magyarország esetében kétféleképpen értelmezték az államkapcsolatot. A magyar jogszabályok a magyar állam önállóságát hangsúlyozták, s ezt az önállóságot a két ország párhuzamos törvényhozással szabályozta. A magyar kiegyezési törvény Magyarország és a Lajtán túli részek kiegyezéséről beszél. Az ennek megfelelő osztrák törvény egységes birodalomról beszél. Osztrák oldalon nem is létezik az, amit mi Ausztriának nevezünk, hanem Ausztrián az egész birodalmat értették. (Bár az osztrák közjog eme felfogásával ellentézik az Ausztria–Magyarország elnevezés.)

Különleges helyzetben van az angol birodalmon belül Írország. Amikor domíniumként önállósult, az ír törvényhozás először is megszüntette az ír főkormányzói posztot. Semleges-

nek nyilvánította magát Anglia háborújában; nem vett részt az államkonferencián; de nem lépett ki az államszövetségből. Formailag ma is az a jogi helyzet, hogy Nagy-Britannia parlamentje egykor olyan tág önkormányzatot biztosított Írországnak, amely azt sok tekintetben függetlenítette, de azért nem szűnt meg tagállam lenni. Különleges helyzetben van még Észak-Írország; mert különállását Dél-Írország [az Ír Szabad Állam, majd Ír Köztársaság] nem ismerte el.

A nem egyenlőségen alapuló államkapcsolatok közül a legjelentősebb a félszuverén államkapcsolat. Egyik állam a másikkal államszerződést köt, amelyben a másik államot bizonyos funkciók ellátásával megbízza: elsősorban a külügyi és hadügyi felségjogokat szoktak átadni, de ezenfelül tanácsadással is befolyást gyakorol a szuverén állam. Erre a legjobb példák San Marino (Olaszország); Monaco (Franciaország); Andorra (Spanyolország és Franciaország); Liechtenstein (Luxemburg).

Andorra egy hegyipásztor-köztársaság, amely annak idején a foai gróf és az urgerri püspök hűbére volt. Amikor a foai gróf és az urgerri püspök megszűntek hatalmi tényezők lenni, akkor a kettő között ott maradt Andorra.

Liechtenstein kialakulása pedig a német birodalom anarchiájának következménye, Luxemburg hercegség, Liechtenstein pedig fejedelemség volt s azért nem kerültek bele az egységes Németországba, mert Liechtenstein Ausztria mellett állt. Mint-hogy Ausztria maga nem folytatta a német szövetség fenntartását; Liechtenstein önálló maradt, holott Liechtenstein ura 300 évvel azelőtt olyan egyszerű nagybirtokos volt, mint például a magyar Eszterházy herceg. Luxemburgot azért hagyták meg önállónak, mert vele kapcsolatban több állam érdeke ütközött. Luxemburg Hollandiával volt perszónálunióban, és amikor Belgium megalakult, akkor Luxemburg egy része Belgiumhoz csatlakozott, a másik része – perszónálunióban Hollandiával – maradt Németország része. A német egység létrejöttkor (1871) a fejedelmi jogok elismerése alapján állt, és mivel lehetetlen lett volna, hogy a német egységbe a holland király

is beletartozzék; Luxemburg kívül maradt a német egységen. Később a holland királyi ház örökösödési vitái során Luxemburg külön uralkodót kapott, de akkor már nem volt aktuális Németországba való beolvasztása.

Az indiai fejedelmek helyzetét az angolok annak idején átértelmezték földesurasággá. A fejedelmek ezentúl nem adót, hanem bért szedtek, s az így megcsökkent közjogi hatalom helyébe lépett a megerősödött magánjogi hatalom. (A bérloket nemfizetés esetén kitették a bérletből.)

Az államfragmentumok tekintetében az a helyzet, hogy ők igénylik az államszövetséget, de ezt a másik állam oldaláról elvitatják (például Horvátország). Horvátország tekintetében valójában volt azért egy fokozati különbség. Ha Horvátország egy olyan állammal állt volna szemben, mint pl. Franciaország, akkor eszébe sem jutott volna követelésekkel fellépni, de mivel az államiságnak az Osztrák–Magyar Monarchiában variált formái léteztek, ezért formálhatott jogot az államiságra. Ilyen államfragmentum volt a Ruténföld a csehszlovák államon [Csehszlovákia] belül, vagy Finnország, amely saját közzoggal bírt az orosz birodalmon belül. A brit birodalmon belül is sok államfragmentum van a koronagyarmattól – a csaknem – domíniumig. (Pl.: Új-Fundland, Észak-Írország) Az államfragmentum alapjában véve demokratikus intézmény: a hűbéri félszuverenitás demokratikus átírása. Önkormányzó testületekre jó példa Barbados, Bermuda, Bahama, Ciprus stb. Az államfragmentum abban különül el az önkormányzattól, hogy az állami élet ágazataiból bizonyos esetekben külön hatáskört tud magának kihalásítani. Például Horvátország teljesen külön intézte a közigazgatást és az igazságszolgáltatást. A tagolódások különböző fajtái egyébként a népképviselőben jutnak kifejezésre.

A területi önkormányzatnak is sok fajtája létezik. A legszélesebb körű az úgynevezett tartományi önkormányzat, amely egész kis országrészeket foglal magában, és csak fokozatilag különbözik az államfragmentumtól. Hollandiában és Belgiumban vannak ilyenek, amelyek tulajdonképpen Nagy Károly ala-

pította grófságok, de ilyenek az osztrák tartományok is. (A két háború között Ausztria Bundesstaat [tartományi kormányzatok állama] volt.) A svájci kantonok viszont önálló államok.

A másik ilyen önkormányzati típus a *vármegye*. A tartomány mögött mindig van valami nagyobb méretű táji vagy nemzeti különállás. (Például a német birodalom történeti tartományai.) Ezzel szemben a megyei egység nyilvánvalóan rész, s benne a központtól való teljes függetlenülésnek a gondolata fel sem vetődik. A megye mindig feltételez egy központot és egy csomó más megyét. Ezzel szemben a tartomány a központot tudomásul veszi, az államfragmentum viszont egyenesen vitatja.

A magyar megye történetileg alakult ki. Ezzel szemben a francia département a történetileg kialakult önkormányzó tartományokkal szemben bevezetett mesterséges, racionális egység, amely eredeti elgondolásában nem volt önkormányzó, s ma sem az. Az angol megye szintén történeti képződmény, és megvan a maga önkormányzata. Mind az angol, mind a magyar megye-rendszert egy erős királyi hatalom saját használatára szabta racionális egységként, és csak később telt meg ez a rendszer önkormányzati jelleggel.

A *járás* egy olyan egység, amely nagyobb a községnél, de azért egy ember át tudja tekinteni. Akár mint az egység igazgatója, akár mint tagja. A járás Európa-szerte elterjedt közigazgatási egység. A gyakorlat azt mutatja, hogy a mai helyzetben a járás önkormányzatának nagyobb a lehetősége, mint a megye önkormányzatának. A megye egy racionális beosztás, amelyet nem a helyi erők, hanem a központi hatalom épített ki. Ahol a megye virágzó életet élt, az is egy arisztokratikus színezetű élet volt. Ma Magyarországon fontos kérdés az önkormányzat és a vármegye kérdése, mivel a vármegyét hordozó nemesi réteg gazdasági vonatkozásban a 19. században, s politikai vonatkozásban 1945-ben összeomlott. Ebből kifolyólag ma a vármegye egy „döglött” egység. A vármegye ügyei szinte kizárólag bürokratikus ügyek: állásbetöltés stb. A kórházügy az egyetlen, amit a vármegye végez, különben önmagát adminisztrálja.

Mindezt jól kifejti Erdei Ferenc *Magyar város* című munkája. Eszerint az országot a város és az oda bejáró környék kapcsolata irányában kellene fejleszteni.

A legkisebb önkormányzati egység a község, illetve a város. (Az antik görög világban a városok önálló államok voltak. Marseille 3000 év óta valamilyen önkormányzattal bíró civitas, tehát a város Európának egy alapvető jellemvonása.)

Magyary Zoltán¹⁴¹ és tanítványai a közigazgatást öncélú üzemnek tekintették, aminek nem is kell az önkormányzattal törődnie. Szerintük teljesen más dolog a közigazgatás és más az önkormányzat. A közigazgatás bizonyos feladatok ellátása, amit csak egy országos szervezettel lehet elvégezni. Ezzel szemben külön dolog az önkormányzat, ahol elvégezhetik a feladatokat különféle bizottságok is, ha van utasítási joguk a közigazgatás felé. Például Angliában az önkormányzat bizonyos tanácsokban, bizottságokban nyilvánul meg, amelyeknek alá van rendelve a közigazgatási tisztviselő, aki teljesen külön státuszban áll.

Magyarországon azonban más a helyzet. Itt az önkormányzat azzal kezdődik, hogy az emberek maguk választják a tisztviselőket, a hatalmasokat. Aki azt mondja, hogy a kinevezett jegyzőt utasíthatnák az önkormányzati testületek, az nem gondolja meg, hogy Magyarországon a közigazgatás igen nagy hatalom. Ma [1946/47-ben] a baloldal azt hangoztatja, hogy nem fontos a szakszerűség, inkább legyenek képzetlen, de politikailag megbízható jegyzők, de még az önkormányzat sem fontos, és választás helyett kinevezés legyen a rendszer. Eszerint szakszerűség sincs és önkormányzat sincs, pedig az elemi egységekben kell az embereket önkormányzatiságra szoktatni.

Az *alkotmány* az állam alapvető formai szerkezete, amelyen keresztül az államszervek tagozódása létrejön. Ez olyan államoknál jelenik meg, ahol több tényező között valamilyen

¹⁴¹ Magyary Zoltán (1888–1945): jogász, egyetemi tanár.

egyensúly van. Egyensúly több tényező között ott lehetséges, ahol a tényezők között a lehetőségek meg vannak osztva.

Az államhatalmak elválasztásának követelményét Montesquieu állította fel, azonban valójában minden alkotmány gyakorlatilag már végzett hatáskör-elhatárolást, legfeljebb nem tudatosan.

Az abszolút államban egyetlen embernek a tetszése jelenti az alkotmányt. Ezt azonban alkotmánynak nevezni nem indokolt, mert az abszolutizmustól alig különbözik; bár a történeti abszolutizmusban már van valami hatásköri megoszlás. Nem véletlen, hogy az alkotmányosság összekapcsolódik a hatalmak elválasztásával és az emberi jogok elismerésével, hiszen már a görög és a római birodalomban is demokratikus volt az alkotmány. Ha csak abszolút államok lennének, akkor az alkotmány fogalmához sohasem jutott volna el az ember, mert az abszolút államoknak ilyesmire nincs szükségük. Tehát abszolút államokból csak elméletileg lehet levonni az alkotmány fogalmát.

Az alkotmányformák végtelen változatosságot mutatnak. Mihelyt egy kicsit tagoltabbak, azonnal több alapvető szervvel dolgoznak, és ezek viszonya nagyon nagy változatosságot mutat. A variációk közül használjuk a következőket: parlamentáris, patriarchális, hűbéri, alkotmányos, demokratikus, monarchia stb. Természetesen tudnunk kell, hogy az alkotmánynak ez a mai modern fogalma szorosan kapcsolódik egy különleges jelenséggel, a modern racionalizmussal: azzal a gondolattal, hogy az alkotmány egy tudatosan megszerkesztett mű. Ezzel szemben áll az alkotmányosság középkori útja – ez bizonyos feltételek mellett szintén járható –, amely az alkotmányt nem racionális alapelvekre, hanem konkrét paktumokra építette fel. Ezeket a privilégiumokat gyakran elfelejtjük, és királyi abszolutizmusról beszélünk.

Az alkotmány racionalizálódásának kezdete az egységes képviseleti intézményeken keresztül történik, ez pedig a középkorban fejlődött ki, mivel az ókor csak közvetlen polgárjogot ismert. A középkorban azért fejlődött ki a képviselet, mert kialakult

a hűbériség. A hűbérúr egyik feladata az volt, hogy a vazallus érdekeit védje mások felé, vagyis hogy a vazallust képviselje. A római patrónus-kliens viszony is ilyen volt, de ez a középkorban az egész társadalmat áthatotta, és szabad embereket is lehetett képviselni. A képviselet a konkrét szabályozásból való kiemelkedést is jelentett, amikor a jog országosan uniformizálódott és így kialakult a modern alkotmányosság.

Az angol és a magyar alkotmány történeti alkotmányok. (A svéd alkotmányban is nagyon sok történeti elem van.) Az angol alkotmány ma sem alapelvekre leegyszerűsített tételekből áll, hanem konkrét jogszabályok, gyakorlatok, elvek kiteljesedése. Mindig van egy tételes formula, és ehhez mindig hozzájön a jelenlegi gyakorlatban megnyilvánuló, de még kötelező erőre nem jutott elv. Az angol alkotmánynak legfontosabb alapelvei, legalapvetőbb működési szabályai – mint például az, hogy a kormányt a parlamenti többségből kell választani –, még ma sincsenek tételes szabályokba foglalva. A magyar alkotmány történetisége a köztársaság kikiáltásával sérelmet szenvedett, de a történetiségben már azelőtt is sok volt a fikció. A magyar alkotmány annyiban történeti, hogy ma sincs egy egységes alkotmánylevele, de abban az értelemben nem történeti, hogy benne a szokásszerűségnek olyan jelentősége lenne, mint az angol alkotmányban. Igaz, hogy a magyar alkotmány tételeit több törvény tartalmazza, és ezeket összetéve előttünk áll a magyar alkotmány (1946. I., 1848. III.). Azonban a magyar alkotmány alaptörvényei elsősorban nem az alkotmány, hanem az Ausztriához való viszony körül forogtak.

A magyar alkotmánynak az angol alkotmányhoz hasonló értelemben vett történeti elemei elég jelentéktelenek. Például az utolsó Ulászló korabeli törvény szerint még ma is a parlament azon a napon ül össze, amely 3 nappal később van, mint a kijelölt nap!

Az nem vitás, hogy az Aranybullától mostanáig létezik egy történeti folytonosság, amelynek a lényege pont az, hogy az egészben egy bizonyos folyamatosság figyelhető meg. Így nem

annyira 700 éves alkotmányról, mint inkább 700 éves erőfeszítésről beszélhetünk.

Az alkotmányok között megkülönböztetést lehet tenni rugalmasság és merevség tekintetében is. A történeti alkotmányok rugalmasak, az írott alkotmányok – bár kivételekkel – merevek. Rugalmas az az alkotmány, ahol nincs különbség az alkotmánylevél és a közönséges törvény között.

Az államhatalmakat eredetileg Arisztotelész osztotta fel: államügyekben tanácskozó szervek, főtisztviselők, bíráskodó szervek. A hangsúly nála nem a funkción volt, hanem a szervek mineműségén. Ez a felosztás megmaradt egészen Locke-ig. Locke a törvényhozó és a végrehajtó hatalmat állította szembe és a hármasság kedvéért az utóbbinak két fajtáját: belső és külső végrehajtó hatalmat különböztetett meg. Látjuk, hogy itt ugyanabba a felosztási típusba akart besorolni, mint Arisztotelész, de más az eredmény, mert az általános szerveket konkrét szervekkel állította szembe.

Montesquieu visszatért Arisztotelészhez: törvényhozó, végrehajtó és bíráskodó szervekről beszél. Ez gyakorlati végrehajtásra az USA-ban és a francia forradalomban került. A francia forradalom felborítja a dolgokat abban a tekintetben, hogy nemcsak a közigazgatásnak a törvényhozástól való függetlenségét hangsúlyozza, hanem a végrehajtó hatalomnak a bíráskodástól való függetlenségét is. Így külön közigazgatási bíráskodás van Franciaországban, szemben az angol rendszerrel, ahol a közigazgatási dolgokban való jogvédelem is a rendes bíróságok elé tartozik. Franciaországban a régi királyi adminisztráció emberei akarták magukat a bíróság ellenőrzésétől függetleníteni. Pedig a hangsúlynak azon kell lennie, hogy a hatalomkoncentrációtól függetlenítsük az egyes tényezőket: a bíráskodást a végrehajtástól. Ebbe a rendszerbe nem tudták a kontinentális államteoretikusok a történetileg kialakult államfői hatalmat beilleszteni. Az angol alkotmány sem mutat erre példát. A francia alkotmány első formájában a legnagyobb vita a király vétőjoga volt.

Benjamin Constant¹⁴² és Concha Győző azért alkotta meg az ún. regulatív és államfői hatalom fogalmát. Ez mutatja, hogy az elméleti megállapítások mindig valami történeti szükségletre vannak szabva. In abstracto [elvontan] nem lehet az államhatalmat kategorizálni. A fontos az, hogy a dolgokat történetileg jól értve és jól ismerve próbáljuk a lehetséges és szükséges általánosításokat kikövetkeztetni, és a dolgok első értelmét felderíteni.

Az államhatalmak elválasztásának az elve nem avult el. Az európai fejlődés jelenlegi állapota az, hogy a régi felosztás mellett új államhatalmak megkülönböztetésére is sor kerülhet: az egyik ilyen államhatalom, amelynek a hatalomkoncentrációtól való függetlenítése aktuális: az állam kultúrhatalma (tudomány, nevelés, művelődés stb.). Ezek egyenként valamilyen állami ellenőrzés alatt vannak, de nincsenek koncentrálni, hogy valamilyen önkormányzat útján egységesen legyenek védettek az államhatalomtól.

A másik a gazdasági hatalom. A gazdasági érdekek külön érdekképviselőkben nyilvánulnak meg, és a legnehezebb dolog a fogyasztókat megszervezni és a termelőkkel szembeszállni.

Az államfői hatalmat ma joggal lehet regulázó hatalomnak nevezni. A régen a király által gyakorolt államfői funkció ma legtöbb vonatkozásban regulatív [ellenőrző] funkcióvá szublimálódott. Ez a funkció igen fontos és abban az arányban nő a jelentősége, ahogy nő a többi államhatalom száma. Különös jelentősége a parlamenti államrendszerben van. Ha a parlament megbuktatja a kormányt, akkor kell legyen egy szerv, amely a kormánnyal szemben a folyamatosságot képviseli. A lemondás elfogadásán és a kinevezésen keresztül az államfő vonja le a parlament bizalmatlanságának következményeit. Az olyan rendszer ugyanis, amelyben a kormányt leszavazó parlament bocsátja is el a kormányt, nem bizonyult jónak.

A prezidenciális [elnöki] rendszerben a nép választja bizo-

¹⁴² Constant de Rebecque, Henri-Benjamin (1767–1830) svájci születésű francia liberális politikus, politikai író, regényíró. Magyarul megjelent politikai írásainak gyűjteménye: *A régiek és a modernek szabadsága* (1997)

nyos időre a kormányt, s így nincs szükség államfőre, ha csak nem reprezentatív [jelképes] szerep ellátására. Svájcban nem egy kormányfőt választanak, hanem hét minisztert, akik változva gyakorolják az államfő jogkörét. Az európai parlamenti államrendszerben kell lennie egy államfőnek, akinek funkciója jelentékeny és sok reprezentatív feladatot ellát.

Köztársaság

[nincs szöveg]

Monarchia

(örökletes vagy választó)

A választó monarchia ma már elavult, hisz a monarchia lényege, hogy választásokon kívül áll.

A köztársasági elnöki tiszt időre szól. Funkcionáló demokráciában a köztársasági elnök szürkesége lett divattá, de nem funkcionáló demokratikus köztársaságban, ahol a király hiányzik, a köztársasági elnök az igényeknek megfelelően fényes szerepet kaphat (pl. Hindenburg¹⁴³).

Az abszolút monarchia nem nevezhető egyszerűen a hatalomkoncentráció szervének, ugyanis amit mi Európában abszolút monarchiaként ismerünk, az nem feltétlenül autokrácia. A francia „abszolút” monarchia mintája is azt mutatja, hogy a reprezentáció és a központi államhatalom egyáltalában nem volt abszolút a történetileg kialakult feudális és hűbéri társadalom erőivel szemben. Ennek csak a legtetejét: a nagyhűbéréseket törte meg a király, de nem törte meg a parlamenteket. A parlamenteknek (ezek tulajdonképpen felső bíróságok voltak) joguk volt arra, hogy a király rendeleteinek beiktatása az

¹⁴³ Hindenburg, Paul Beneckendorff (1847–1934): német katonatiszt, politikus, német kancellár köztársasági elnök (1925–1934)

ő közreműködésükkel menjen végbe. Így a parlamenteknek a legabszolútabb királyokkal is voltak vitáik. A francia abszolutizmus például egy csomó feudális korlátozással állt szemben, s korlátozva volt a hivatalnoki kontroll jegyében is.

A törvényhozó hatalom

A törvényhozó hatalomról Arisztotelész mint tanácskozó hatalomról beszél. Amit mi törvényhozó hatalomnak nevezünk, annak a dolog természete szerint legfontosabb funkciója, hogy a közügyekről tanácskozik, és azok folyását ellenőrzi. Az európai történeti fejlődés eredménye, hogy ezt a törvényhozás a királytól magához ragadta. A legújabb idők elkomplikálódása [bonyolult, összetett viszonyokat eredményező jellege] a parlamentek törvényhozó funkcióját kicsire csökkentette; a parlamentek által elfogadott törvények 99%-át ma egy kormány szerveti fel, készíti elő s a parlament igen sokszor csak felületesen s szakszerűtlenül tárgyalja le ezeket a törvényjavaslatokat.

A kormány rendeletkiadási jogát kiterjeszteni akaró tendencia a hatalomkoncentráció szempontjából veszélyes, amivel csak úgy lehet szembeszállni, ha a törvényhozás súlypontja átkerül a bizottságokba, és ha az egyes bizottságok kapcsolatba kerülnek a megfelelő tárcák törvényelőkészítő osztályával vagy egy központi előkészítő bizottsággal. Itt tehát olyan átszervezésre lenne szükség, hogy a népképviselői szerv úgy tartsa meg a végső döntést a törvényhozási ügyekben, hogy az ne csak külsőség legyen. A népképviselői formák egyébként összetételük szerint igen sokfélek lehetnek: feudális, arisztokratikus, demokratikus (az első kettő elévültnek tekinthető). A népképviselői létrehozásában is különféle rendszerek váltakoznak. A választási rendszer modern követelményei: általános, titkos, egyenlő, direkt [közvetlen] és arányos.

Általánosság. A vagyoni és értelmiségi cenzus ma már elavult, mert a szavazás jogát nem tekinthetjük jutalomnak va-

gyoni és műveltségi helyzetért, hanem a szavazás szerepe az, hogy általa megnyilvánuljon a követelmény. A közvetett választás ma nem szokás.

A titkosság a 19. sz. második felétől vált egész Európában követelménnyé, azonban csak a 19. sz. fordulóján lett bevezetve. Egészen addig, amíg csak a társadalom független elemei választottak, addig a nyílt választás valóban nyíltabb és könnyebb volt. Amint azonban a függőségben lévő nagyobb tömegek is szavaztak, indokoltá vált a titkosság bevezetése. Az általánoság tekintetében hozzátehetjük, hogy az a jó választójog, amely körében a közvélemény formálása ténylegesen történik. Például a jobbagyság felszabadítása után a közvélemény alakításához nem szokott emberek kezében az általános szavazati jog a reakció malmára hajtotta a vizet.

A törvényhozásnak elképzelhetők nem képviseleti formái is: néhány svájci kantonban az összegyűlt nép a parlament.

A közvetlen demokrácia intézményei a *referendum* és az *iniciatíva*. Az első már meghozott törvényjavaslatokat visz a nép elé, a másik pedig mindenkinek megadja a jogot törvényjavaslatok benyújtására.

A második kamara

A második kamara történetileg Angliában alakult ki, nálunk a fő és középnemesség szembenállásának volt a következménye. Angliában a főrendi házi tagokat a király nevezi ki, s ez enyhített jelent a második kamara különben erős passzivitásával és konzervativizmusával szemben. A királyi kinevezés folytán bármely törvényjavaslat keresztülvihető a lordok házában, s így a lordok házában jelentősége lecsökkent. A restauráció utáni induló fejlődésben a franciák is két kamarát kívántak. Ennek egyik indoka a tisztán népképviseleti berendezkedés radikalitása, a másik pedig az, hogy a népakarat egyedüli letéteményesének lenni káros lehet a túlhatalom folytán. Ezért királyi kinevezéssel, születési előjogok alapján, érdekképviseleti alapon készítettek egy felsőházat.

Van olyan típus is, amikor a felsőház választásában csak nem olyan demokratikus, mint az alsóház; de a közvetettség és korcenzus stabilabbá teszi. A francia szenátust például 1940-ig a francia községtanácsok választották. Újabban főleg a baloldalon ellenzik a kétkamarás rendszert.

Angliában felvetődött egy olyan második kamarának a gondolata, amely gazdasági érdekképviselet lenne, de ezt a népképviselet jelentőségével nem lehetne párhuzamba hozni. Külön jelentősége van annak, hogy a törvényhozás hogyan viszonyul a kormányhoz: van-e joga kormányt bukztatni, és ilyenkor maga nevezhet-e ki új kormányt, vagy az államfő. Csak Svájcban nevezi ki a parlament az új kormányt. A prezidenciális rendszerben a parlament nem is bukthathat kormányt. Ez a rendszer a végrehajtó hatalom erősségeinek illúzióját adja, pedig a végrehajtás eredményességének nem fontos a parlamenttől való függetlenség. A másik oldalon azonban a prezidenciális rendszerben a parlament jelentősége lecsökken. A szenátus már jelentősebb, mert a puszta törvényhozás hatáskörén kívül más hatásköre is van, ezenkívül a szenátorok egy tagállam közeletét is képviselik, így erősebb gyökerekkel rendelkeznek, mint a képviselők.

A végrehajtó hatalom szervezetében sok múlik azon, hogy a végrehajtó hatalom fején vagy annak egyes tagjain van-e a hangsúly. A miniszteri felelősség rendszere azt jelenti, hogy a miniszterek felelnek az államhatalmi szerveknek. Ha a miniszterelnök egymagában lenne felelős, ez már olyan mértékű hatalomkoncentrációt jelentene, amely már a szabadságot veszélyezteti.

A bírászkodás elhelyezkedése az államszervezetben

A bírászkodás korán különvált az állami funkcióktól. Kifejlődött egy szakszerű réteg és a bíró megvesztegethetetlensége hamar általános politikai és erkölcsi követelménnyé vált. Ez elsősorban a bírónak a felek részéről jövő behatásoktól való mentességét jelentette, de eredetileg nem jelentette azt, hogy a bírót felső

hatóság ne utasíthassa. Ennek az utóbbinak első jelei az angol és francia jogban mutatkoztak meg, ugyanakkor az angol felfogás szerint minden jogi helyzet bírói megítélés alá tartozik.

Montesquieu a bíróságok helyzetét a hatalmak elválasztásának jegyében úgy értelmezte, hogy a bíráskodási funkciónak függetlennek kell lennie a végrehajtó hatalomtól és más állami hatalmaktól. A lényeg itt is a bíráskodásnak a hatalomkoncentrációtól való elválasztása. A francia jogban a parlamentek jogosultak arra, hogy a király tevékenységét mérlegelhessék, ez volt a bírói függetlenség előzménye.

A bírói hatalom különválasztásának elvéből további momentumok a közigazgatás és a bíráskodás elválasztása, amely csak a francia forradalom óta érvényesül. Ez óta szűntek meg azok a közigazgatási hatóságok, amelyek mellékesen bíráskodhatnak is (szolgabírák, városi tanácsok stb.). További elválasztás a francia államban alakult ki: a francia adminisztráció a bírói beavatkozás kikapcsolása végett kimondta, hogy a közigazgatási intézkedés felett csak közigazgatási hatóság mondhat ítéletet. Ez a helyzet félremagyarázásából eredt, mert a bíráskodás nem egy olyan hatalomkoncentráció, amelyről más szerveket meg kelljen védeni. A francia Conseil d'État [államtanács] egy nem bírói elnevezésű, de teljesen bírói jellegű szerv.

Angliában az államhatalmak elválasztásának csak a gyakorlatát ismerik, az elvét viszont nem, és a mai napig is a rendes bíróságok határoznak olyan – az államot érintő – ügyekben is, mint amikor magánfelek állnak szemben egymással.

A német jogterületen közigazgatási bíróságot állítottak fel és bár bíróságnak nevezték, a bíróságoktól teljesen külön szervezték meg.

Külön helyzete van az alkotmánybíráskodásnak. (Például a választással kapcsolatos bíráskodás.) Ennek sokféle rendszere van, kezdve a népképviselő határozási jogától egészen a rendes polgári bíróságok határozási jogáig.

Magyarország végigpróbálta az összes rendszert. Ma vegyes szerv dönt a választási kérdésekben, s ezekben a pártok küldöttei vannak többségben.

A közigazgatási és alkotmányi jogvitákban csak a bírói elintézés megnyugtató. A széttagolást nem indokolja semmi, bár természetesen a közigazgatási szak elválik a magánjogi szaktól. Különleges helyzete van az alkotmánybíráskodásnak, amikor a bíróságoknak nincs meg az a hatáskörük, hogy az egyes jogszabályok jogszerűségét megítéljék, hiszen a magyar bíróságok csak a rendeletek jogszerűségét vizsgálhatják.

A törvény jogszerűségét csak merev alkotmányú államokban vizsgálhatja a bíróság. Itt ugyanis nagyobb jogi hatással érvényesül az alkotmánytörvény, mint a többi törvény. Az USA legfelső bírósága jogosult a kongresszus mindkét háza által elfogadott törvényről is megállapítani, hogy ellenkezik az alkotmánnyal, és ilyen esetben hatálytalanítani.

Az egész év folyamán az volt a törekvésünk, hogy az elmélet megállapításait a történeti folyamattal hozzuk kapcsolatba. A másik elv az volt, hogy az eszmék és a társadalom egymásra való hatását érzékeljük. Az eszmék mindig hatnak a társadalmi szerkezetekre és a társadalom sem kezd addig változásba, amíg ezt nem indokolják eszmék.

A szabadság mint absztrakció önmagában nem állhat meg, hanem mint általános elvnek is csak akkor van értelme, ha az elemi társadalmi egységek reális szabadságainak összegezéséből születik meg.

Szeged, 1946–1947

(MTAKK Ms 5116/17, 1–4., Ms 5116/18, 1–57., Ms 5116/19, 1–63., Ms 5116/20, 1–40. Nyomtatásban: *Bibó István egyetemi előadásai 1942–1949.* Szerkesztette Dénes Iván Zoltán. Sajtó alá rendezte, a szöveget gondozta Balog Iván és Tóth László Dávid /Tóth-Matolcsi László/ Debreceni Egyetem, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2004. 77–176. Közreadta: Tóth László Dávid /Tóth-Matolcsi László./)¹⁴⁴

¹⁴⁴ A szövegben azért van *Bevezetés és Bevezetés a politikatudományba* című szövegrész is, mert a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában is külön vannak: az előbbi Ms 5116/17. 1–4., az utóbbi Ms 5116/18. 1–57. jelzet alatt.

NEMZETKÖZI JOG

A nemzetközi jog fogalmát vizsgálva felmerül az a kérdés; hogy jog-e vagy sem. Sokan azt mondják, hogy nem jog, mert nem lehet kikényszeríteni, a jogszabályokat ott szegik meg, ahol akarják; és háború idején nem érvényes. Inkább a nyers erőnek joggá való alakulása. A háború maga is kényszer és a forradalomra hasonlít;

Ezen az alapon lehet erkölcsi szabálynak bemutatni úgy, hogy a kényszer csak másodlagos, elsődleges a racionalizáló szellem. Moór Gyula definíciójának¹ értéke a történeti fejlődés folyamán relatívvá válik.

Jogszabályok keletkezése

Már a legprimitívebb stádiumban vannak közösségek, ahol erős társadalmi kényszer érvényesül, de hogy ez jog lenne, kétséggel kell fogadni. Állandóság nincs a primitív kényszerre épült

¹ Moór Gyula jogfogalmában fontos szerepe volt a kényszernek, ezt mutatja 1923-ban adott jogfogalma is: „...a jog olyan társadalmi szabályok összessége, amelyek engedetlenség esetére fizikai kényszer alkalmazásával fenyegetik meg azt, akihez szólnak, s amelyeknek tényleges érvényesülése biztosítva van azáltal is, hogy a legerősebb társadalmi hatalommal olyan kapcsolatban állnak, hogy ez fenyegetésüket szükség esetén valóra váltja. Vagy még rövidebben: a jog olyan valósággal érvényesülő társadalmi szabályok összessége, amelyeknek érvényesülését végsősorban fizikai kényszer alkalmazásával is biztosítja a legerősebb társadalmi hatalom”. In Moór Gyula: *Bevezetés a jogfilozófiába*. Budapest, 1923. 203–204. (Idézi: Szabadfalvi József: Moór Gyula. In Lóss Sándor–Szabadfalvi József–Szabó Miklós–H. Szilágyi István–Zódi Zsolt: *Portrévázlatok a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből*. Prudentia Iuris, Miskolc, 1995. 172.)

közösségben. A fejlettebb közösségek között is kialakult érintkezési szabályok közelebb vannak a joghoz, mint a belső, legnagyobb összetartó erővel bíró kényszer. Kialakul a formális eljárásnak bizonyos hálózata, például asylum [menedék], szentek, papok, melyek a mi szemünkben emlékeztetnek a jogi procedúrákra (római jog). A primitív közösségek között hatalomgócok keletkeznek. Ezt a kijegecsedett hatalmat a közösségen belül is szabályozzák.

A mai állam joga hosszú fejlődési menet eredménye, [hiszen] sok közösség tevődött össze. A jogrendszer eljárásai megszabadulva a formalizmus nyűgétől, rendszert alkotnak. A jog karakterét a kényszer, szabadság és szervezettség adja együttesen.

Jog alatt nem kell és nem is szabad egy precíz definíciók közé szorított rendszert értenünk, hanem úgy kell tekinteni, mint a szabályok összességét, mely három súlypont körül alakult ki:

A nemzetközi jog tipikus közösség közötti jog, melyet bizonyos formális szabályok tartanak össze. Bizalmatlanság áll fenn a szervezet központi hatalmának hiánya miatt. A nemzetközi jognak is vannak szankciói, de a súlypontja nem ezen van. A retorziók erős kényszert valósítanak meg, de nem erkölcsök és nem szervezetek. A szankció pillanatnyi állapotában is megtaláljuk a szakrális jelleget, és a nemzetközi jogász erőfeszítése az erkölcs védelmében hasonló a középkori papok erőfeszítéseikhez.

Ha a nemzetközi érintkezések történetére megyünk vissza, a görögöknél és a rómaiaknál nincs sok megállapítani valónk. Ismerték a háború fogalmát, azonban ebből közös tervek gyűteménye nem született; csak mágikus formái voltak. (Hadüzenetek; kétszer határra menni, pálcát átdobni, Rómában ceremóniát tartani stb.) A nemzetközi jog azért nem fejlődhetett ki, mert Rómának nem volt általa elismert egyenrangú ellenfele. A görög gondolkodók az állam belső ügyének tisztázására ügyeltek, de az államok közötti viszonyra nem. A nemzetközi jog nagy fejlődése a kereszténységgel kezdődik. Az első probléma a háború fontosságának kérdése. Felmerült a kérdés,

hogy a keresztény gondolkodású ember a háborúban foghat-e fegyvert és ölhet-e embert? A választ egyrésztől az evangélium adta, másrésztől az a gondolat, hogy a támadás ellen védekezni kell, nem hagyhatja magát senki leigázni. Felfedezték az evangéliumban egy helyen: „Ne rabolj, és ne élj vissza fegyvereddel.” Tehát lehetett katona, kinek a reá bízott, erkölcsi veszélyben forgó értékeit meg kellett mentenie. Ez tiszta keresztény szempontból engedés az idealizmusból. Másik oldalon, mikor a tiszta erkölcsi követelmény leszáll az emberi indulatok egymással való viaskodásába, az emberi világtól nagy ellenengedményt kíván. Szt. Ágoston véleménye szerint ostoba a pogányoknak a feltevése, hogy a háború mind a két fél szempontjából lehet jogos. Ennek a gondolatmenetnek egészen más lett a jelentősége, mikor a Nyugat-római Birodalom területén barbár országok alakultak. Abban a pillanatban indult el egész mai társadalmi szervezetünk [fejlődése, kiépülése]. A barbárok a római birodalom [kultúrájába való] befogadásukra komoly áldozatokat hoztak. Az egyházi férfiak komoly szelídítő munkát kezdtek, és ez a munka nemzetközi jellegű volt. Így lettek ők legitim ősei a mai társadalomnak nevezett értelmiségnek. A kora középkori helyzet a privát háborúval is szembe találta magát, amikor az egyik rablólovag jogosan vagy jogtalanul kifosztotta a másikat.

Az irodalom is elkezdett a háborúval foglalkozni. Kérdések vetődtek fel, mikor szabad a királynak háborút indítani. A király ellen lázadni nem szabad, csak ha igazságtalanul akarja a népet háborúba vinni.

A keresztény fejedelmek egy közösséget alkottak, melynek a feje a pápa, a fejedelmek pedig egymás testvérei.

A nemzetközi jog igazi fellendülése akkor kezdődik, amikor az egész gondolatrendszer a reneszánszban világossá válik. Olaszországban megszűnik a nagy központi hatalom, öt nagyfejedelemség alakul; a Pápai Állam, Velence, Milánó, Nápoly, Firenze. Az első két fejedelemségnek állandó követei voltak, mikor a többi államok még csak ad hoc küldöttségekkel képviseltették magukat. Velence forgalmas kereskedelem központja,

a követei állandóan keleten, Bizáncban vannak. Ezek az államok egyensúlyban voltak, hogy egyikük se juthasson nagyobb uralomra. Machiavellit már nem gátolja semmiféle erkölcsi skrupulus az államvezetésben.

A nemzetközi jog továbbfejlődésében különösen nagy szerepe volt a reformációnak és ellenreformációnak. Két spanyol tudós, Suárez és Vitoria az elsők, akik kimondottan nemzetközi jogi témákkal foglalkoznak. Erre a spanyol világbirodalom kialakulása adott alapot. Az új világnak a spanyol rablók által való meghódítása igen nehezen vonható az igazságos háború teóriája alá. Megállapítást nyert, hogy ezek a háborúk az indiánokkal szemben csak akkor tekinthetők igazságosnak, ha ők valami sérelmet követtek el a spanyolokkal szemben, vagy akadályozták a kereskedelmet. Később az a felfogás alakult ki, hogyha elkövettek is valamit a fejedelemséggel szemben, azért nem felelősek, mert a keresztény felfogással nincsenek tisztában, így az ellenük indított háború nem igazságos, illetve lehet mindkét oldalról megengedett cselekedet.

A 18. században ismét jelentős változás történt a nemzetközi jogban. Kialakul a szuverenitás fogalma. Szerzője Bodin, francia tudós. Az indította elméletének kifejlesztésére, hogy igazolnia kellett a francia király függetlenségét a császártól. Ennek a kifejezésnek más alkalmazása volt a múltban, felülvizsgálatra használták.

Európában vannak szuverén és nem szuverén államok. Szuverén az az állam, mely nem ismer maga felett semmi más hatalmat az alattvalókkal szemben, s ezeknek nincsen módjukban sehová sem fellebbezni. Bodin végigvizsgálja Európa összes államait, hogy melyik szuverén, és melyik nem. A kis államokról nem tudta eldönteni, hogy azok-e, vagy sem. Nagy hatással volt ez az elmélet az államok vezetésére. Minden fejedelem igyekezett a szuverenitást fenntartani. A felkelő holland tartományok vezére Orániai Vilmos² is szuverenitást követelt.

² 1. (Orániai) Vilmos (1533–1584): Oránia hercege, Nassau grófja, Utrecht,

magának Orániai hercegsége címén (pénzt veret, hajót fogad). Ez az ő imaginárius szuverenitása lett az alapja a későbbi holland államnak. Angolok, franciák ezért adtak segítséget a felkelőknek. Az 1500-as években, Európában megjelenik az állandó hadsereg intézménye. Eddig a katonaság csak alkalmászerűen toborzott, fegyelmezetlen tömeg. A háború erkölcsi vadak, a foglyok helyzete szabályozatlan. A váltságdíjak csak a tisztek életét biztosították, a közkatonaét nem. A hadsereg részére háromnapos szabadrablás engedélyeztetett. A spanyol hadsereg Olaszországban lévő csapatai már fegyelmezettek. A szicíliai határtól Hollandiáig ugyanis egyes területek spanyol kézen voltak, mások nem, s hogy egyik városból a másikba jussanak, átvonulási engedélyt kellett a közbeeső államoktól kérni, s a zavartalan átvonulást biztosítani kellett.

A nemzetközi jogban új szabály keletkezik. Egy holland tudós, Grotius, a természet és a nemzetközi jog kapcsolatát rendezte *De iure belli et pacis* [A háború és a béke jogáról] című munkájában, mely az első önálló könyv a nemzetközi jogról. A természetjog a középkori szerzők műveinek összességét jelentette, s ezeket igyekeztek alkalmazni. Grotius kifejtette, hogy a nemzetközi jog rendszerét állandóan temperálni kell, és összekapcsolni a természetjog elveivel. Az 1600-as években a nemzetközi jog felfogása átalakul, a háború joga, a „bellum justum” középkori elmélete a gyakorlatban háttérbe szorul. Az uralkodó eszme egészen 1914-ig az, hogy a háború a szuverén államok joga, melyet igazolás nélkül, tetszés szerint indíthatnak el. Nem a legerkölsőbb eszme, mégis, ha az egész fejlődést nézzük, látjuk, hogy ez a felfogás eredményesebben járul a háború humanizálásához, mint a régi felfogás.

A 18. századig a háborúk súlyosak, különösen a harmincéves háborúnak az a része, mely Németországban folyt le, ellentétben azzal, ami nyugaton sokkal enyhébb és humánusabb

Zeeland és Holland helytartója, a németalföldi szabadságharc (1566–1581) vezetője

szellemű volt. A vesztfáliai béke³ után ez vált uralkodóvá egész Európában; Magyarországon Montecuccoli-féle hadviselésnek nevezzük. Ez metodikus hadviselés,⁴ fegyelmezett, saját ellátású hadsereggel. Az erőviszonyok helyes csoportosításával döntötték el a konkrét háborút. A másik momentum a politikai elvek kihangsúlyozása. A 17. században Anglia szövetkezett XIV. Lajos ellen a Habsburg császárral. Diplomáciai akció-sorozat indult, a spanyol örökösödési kérdést kellett előre megoldani. A hadsereg kiépítésében a franciák haladtak [leggyorsabban], megteremtették a mai hadsereg külsőségeit; egyenruha viselés, öntudat, rokkantnyugdíj stb. Az egyensúly kialakulásával egy időben folyt a diplomácia kialakulása. (Állandó követségek, diplomáciai kongresszusok). Az első kongresszus a vesztfáliai béke volt. Itt még külön delegátusban üléseztek a szövetséges francia és svéd delegátusok, mert elvi ellentét volt köztük. A formalitások kérdése tette hosszadalmassá a tárgyalásokat, és közvetítők is szerepeltek (a pápa, a dán király). A spanyol örökösödési háborút az utrechti béke⁵ fejezte be, de a szerződések csak kétoldalúak voltak. Ebben az évszázadban vetődött fel a tenger szabadságának elve. Ez Hollandiának állt érdekében, mert a többi országok egyes tengereket tulajdonul igényeltek és Hollandiának már nem jutott. Száz évvel Grotius javaslata után az angolok rájöttek, hogy a tenger szabadsága nekik is érdekük, az ekkor vált a nemzetközi jog elvévé.

A 18. század a nemzetközi jognak a helyzetében, a fejlettségnek egy különösen magas fokát mutatja. A nemzetközi jognak és a nemzetközi jogi kultúrának olyan egysége mutatkozott meg, ami a következő periódusban már törést szenvedett. Jellegzetes összefoglalója és tervszerű megfogalmazója az új

³ A harmincéves háborút zárta le 1648-ban.

⁴ Metodikus hadviselés: a szabályszerűen vívott háború elnevezése, amikor a katonák előre betanult hadmozdulatokkal, így eléggé nehézkesen mozogva harcolnak. Nagy előnye ennek a hadviselésnek, hogy viszonylag kiszámítható, és kíméli a polgári lakosságot.

⁵ A spanyol-osztrák örökösödési háborút zárta le 1713-ban.

eszmének Vattel, svájci tudós.⁶ Azt fejtegette, hogy a nemzetközi jognak az a célja, hogy az államok egymás között és egymással békében és háborúban minél több jót és minél kevesebb rosszat cselekedjenek.

A 18. században is mindig valamilyen konkrét vita elintézésére indítják a háborút. A közvélemény megítéli, hogy a háború indokai elfogadhatók-e, vagy csak egy brutális támadásnak tekinthető.

A 18. században Nagy Frigyes megindította az első brutális támadást: az örökösödési háborút⁷ Mária Terézia⁸ ellen. A háború indításának semmi különös oka nem volt. Súlyos elítélést váltott ki Európában, de megakadályozni nem tudták. A lengyel örökösödési háború⁹ végén az európai koncert¹⁰ úgy rendelkezett, hogy a lotaringiai herceg megkapja a toscánai területet. Ez az első eset, amikor a pápa hűbéri adományozó szerepét az államok vették át. Súlyos szakadék mutatkozott Lengyel-

⁶ Vattel, Emerich de (1714–1767): svájci jogász, filozófus.

⁷ I. (Habsburg) Mária Terézia trónralépése (1740) után Bajorország, Poroszország, Spanyolország és Szászország is bejelentette igényét a Habsburg területekre, II. (Nagy) Frigyes porosz király pedig 1740. december 16-án megtámadta Sziléziát, és kirombantotta az örökösödési háborút, amely 1748-ig tartott és eredményeképpen Szilézia és Glätz grófsága Poroszországhoz került, Franciaország visszaadta Osztrák-Németalföldet, a szerződők elismerték a Hannoveri-ház örökösödését Angliában és elfogadták a Habsburg-ház nőági örökösödési rendelkezéseit szabályozó *Pragmatica Sanctio*t.

⁸ I. (Habsburg) Mária Terézia (1717–1780): magyar királynő (1740–1780)

⁹ A lengyel örökösödési háború 1733-ban tört ki, oka az volt, hogy a lengyel királyként 1733-ban trónra lépő III. (Szász) Ágost (1696–1763) – lengyel király 1733–1763 között – uralmát (amit Anglia, Oroszország és Ausztria támogatott) a lengyelek nem fogadták el és Franciaország támogatásával I. (Leszczyński) Szaniszlót (1733–1736) választották királlyá. 1738-ban zárult le a háború Franciaország és Ausztria békekötésével, melynek eredményeként III. Ágostot ismerték el Lengyelország királyának, Szaniszló pedig kárpótlásul Lotaringia és Bar hercegségeket kapta meg, amelyek halála (1766) után Franciaországra szálltak.

¹⁰ Franciaország, Ausztria, Anglia és Poroszország

ország felosztása¹¹ miatt, a bécsi kongresszuson¹² is tárgyalták ennek igazságtalan voltát, de az egyensúly érdekében Ausztria is kénytelen volt csatlakozni [a Lengyelországot felosztó Poroszországhoz és Oroszországhoz]. A háborúviselés módja tekintetében a metodikus háború egészen a francia forradalomig érvényben volt. Egyetlen kivétel Szászország elfoglalása volt, amelynek során Nagy Frigyes brutális hadviselést folytatott. A hadviselés részleteiben figyelemre méltó rendelkezések voltak a sebesültekre vonatkozólag, [miszerint] a sebesülteket hátrahagyják, az ellenség ápolja őket, a kórházakat nem támadják, a hadifoglyokat pedig besorozzák a győztes államok hadseregébe. A 18. században már kicserélték a hadifoglyokat, vagy visszaküldték őket becsületszavukat véve, hogy nem vesznek többet részt a háborúban. Ez 1870-ben történt utoljára. Ezeknek a háborúknak az volt a sajátságossága, hogy az ellenséges országok között a társadalmi és tudományos közlekedés nem szünetelt, például Anglia és Franciaország között. A semlegesség intézménye a középkori baráti ország intézményéből fejlődött ki. Az országok egymásnak regimentet¹³ adtak bérbe olyan országok ellen, akik ellen ők nem viseltek háborút.

A 18. században már az a felfogás alakul ki, hogy a hadsereg bérbeadása már a háborúba való belépésnek tekinthető. Svájc regimentjei voltak ilyen bérkatonák, és Svájc lett a későbbi semlegesség hazája.

A század végén megjelent a totális háború intézményének gondolata. A század végén olyan hadtudományi irodalmi mű-

¹¹ Lengyelországot a bécsi kongresszusig (1815) három ízben osztották fel: 1772-ben Poroszország, Ausztria és Oroszország, 1793-ban Poroszország és Oroszország, 1795-ben ismét Poroszország, Ausztria és Oroszország.

¹² A bécsi kongresszus 1814–15-ben zajlott le, célja a Napóleon által meghódított európai területek újrendezése volt. A kongresszuson Ausztria, Franciaország, Anglia, Poroszország és Oroszország képviselői voltak jelen. Ez volt az első nemzetközi konferencia, ahol a javaslatokat bizottságokban dolgozták ki és a záró összefüggésben hagyták jóvá.

¹³ Regiment: a hadsereg régies elnevezése

vek jelentek meg, amelyek nagy hatással voltak Napóleonra. A későbbi generáció nem vette észre a három évszázad megfestített erőfeszítését a kölcsönösségen alapuló hadviselés érdekében, és kritizálni kezdték a metódikus háborúviselést. A politikai egyensúly szemléleténél nem vették észre, hogy melyek azok a szokások, tradíciók, melyek az egészet tartják, és azt, hogy ha közülük néhányat, mint feleslegest elhagynak, összedől az egész rendszer. Az 1792-es évben egy új módszert alkalmaztak a háború és a béke kérdésében. Franciaország volt a kezdeményező, és a francia forradalom idején nagy tehetségű katonák álltak rendelkezésükre. Franciaországban kezdték el az eddigi szabályokat figyelembe nem véve a gyors mozdulatokat, a modern háborút, és megalapozták a totális háborút. Nem idegen zsoldosokkal harcoltak, hanem saját hazájuk érdekében felkelőkkel vívták meg a háborút. Ez a hadsereg ütközött meg a Rajna partján, és a legmeglepőbb sikereket produkálta. A francia hadsereg tagjai megbotránkoztatták ellenfeleiket új hadműveletükkel. Teljességgel megszüntették a 18. század metódikus formáját. Nem raktárakból éltek, hanem fosztogattak. Ez a szabályfelrúgó jelenség teljesen azonos volt, akár Napóleon csinálta, akár Hitler. Ezt az új módszert folytatta teljes szélességében Napóleon, míg vele szemben az ellenfelek a régi formát tartották meg. Itt nem a zseniális állt szemben a pedánszal, hanem a szabályokat felrúgó csoporttal állt szemben a szabályokat követő. 1808–1809 táján jelentkeznek olyan tünetek, hogy az ellenfél is rájött arra, hogy nem kell követni a 18. század követelményeit. Így történt az, hogy Napóleon a háborúinak végén egy kalkulálhatatlan ellenféllel került szembe. Napóleon nem olyan békéket kötött, mint amilyenek a 18. század elején kialakultak, hanem azok olyan fajta kétségbeesett diktátumok voltak, mint amilyeneket ma is ismerünk: egy pillanatnyi hatalmi helyzet százszázalékos kihasználása. Valójában ezek csak fegyverszünetek voltak. Napóleon teljesen önkényesen alapított államokat, a semlegességet pedig teljesen tagadta. A bécsi kongresszuson a legitim monarchiák igyekeztek rendet csinálni. Az

angolok, a poroszok a pillanatnyi előnyöket igyekeztek kihasználni, de nem voltak elvi szempontjaik. Aki átlátta a helyzetet, és akinek elvi szempontjai is voltak, az Talleyrand¹⁴ volt, és sikerült is neki Sándor cárt¹⁵ meggyőzni. Talleyrand koncepciója a 18. század nemzeti joga volt; miszerint az országok békében minél több jót és háborúban minél kevesebb rosszat cselekedjenek, a háborút pedig csak megfelelő formában lehet viselni. Területek elfoglalása csak úgy érvényes, ha az illető területet legitim szerződéssel engedték át. Talleyrand személy szerint is sokkal haladottabb egyéniség volt, mint Napóleon. Az volt a probléma, hogy a rend és stabilitás formáit valahogy helyreállítsák. Az egész feladat nem a belső egyensúlyra vonatkozott, hanem Európa területére.

Megfogalmazták a három alapelvet: 1. Minden olyan területen, amely felett a nemzeti szerződés nem rendelkezett, s melyről Napóleon kiűzte az eredeti birtokost, helyreáll a legitim birtokosság, tehát a régi birtokosság áll helyre. De sok helyen nem voltak már meg az eredeti birtokosok, és ekkor az a szabály állt fenn, hogy az európai kongresszusnak kell döntenie. A bécsi kongresszusnak sikerült ezeket a szabályokat érvényesíteni. A bécsi kongresszuson a négy nagyhatalom (orosz, angol, porosz, osztrák) megállapodtak abban, hogy milyen alkotmányt bocsássanak rendelkezésre, hogy kisebb hatalmak nem vehetnek részt a kongresszuson, mert azok nem képesek rá. Később Franciaországot bevonták a nagyhatalmak koncertjébe. Ha valami történt, úgy a négy nagy tanácskozott és rendelkezett valahogy.

Leszögezte a diplomáciai megbízottak rangsorát, a nemzetközi folyóvizek szabályozását. A Rajnára vonatkozóan azt, hogy honnan kezdve hajózható, és hogy mindig, mindenkinek

¹⁴ Talleyrand, Périgord Charles Maurice de (1754–1838): autuni püspök, Benevento és Dino hercege, Napóleon, majd XVIII. Lajos francia király külügyminisztere

¹⁵ I. (Romanov) Sándor (1777–1825): orosz cár (1801–1825)

nyitva kell, hogy legyen. Genf körül szabadkereskedelmi zónát hoztak létre, majd [garantálták] Svájc semlegességét. Egy ideig állandóan voltak kongresszusok; később ezek megszűntek. Érdekes momentum volt még a nagykövetek tanácsa; akik Franciaországban a megszállást kísérték figyelemmel, mint egy gyámkodó szervként.

Az európai államok szövetségének gondolata mögött mélyebb érdek, a monarchia önbiztosítása húzódott meg. Az aacheni kongresszuson¹⁶ történt Franciaországnak az európai koncertbe való felvétele. Következő kongresszusok a troppai,¹⁷ laibachi (1821); veronai (1822) voltak,¹⁸ [ez utóbbit] a nápolyi és a spanyol forradalmakkal foglalkoztak. A laibachi kongresszus vége az volt, hogy Ausztria beleavatkozott Nápoly és Piemont ügyébe. A veronai kongresszus végén Franciaország beleavatkozott a spanyol forradalomba,¹⁹ és segítette leverni azt. Ezeknél a kísérleteknél döntő gondolat volt, hogy Európa valamiképp egységet alkot, melynek kell, hogy legyen közvéleménye, és ennek van egy szerve, ami a nagyhatalmak kongresszusa. És csak ez a kongresszus képes az egész apparátust effektívvé tenni, és felelősséget vállalni. Feladatuk volt annak megoldása, hogy milyen szervezett védelmet lehet a kishatalmaknak nyújtani. A harmadik gondolat a beavatkozás gondolata. A be nem avatkozás kialakult nemzetközi elve azonban – hogy egyes államok-

¹⁶ Az aacheni kongresszuson, 1818-ban vették fel Franciaországot a Szent Szövetségbe (amit Poroszország, Ausztria, Anglia és Oroszország alapított 1814-ben Chaumont-en-Bassignyban).

¹⁷ A troppai kongresszuson, 1820-ban Klemens Wenzel Nepomuk Lothar Metternich (1773–1859), osztrák kancellár elfogadtatta a másik négy nagyhatalommal a *beavatkozási elvet*, amelynek értelmében az európai monarchiáknak Isten előtti felelőssége a liberális és nacionalista mozgalmak elleni beavatkozás.

¹⁸ A veronai kongresszuson, 1822-ben Poroszország, Ausztria, Oroszország és a Nápolyi Királyság elítélte a törökök elleni görög felkelést, és Franciaországot bízta meg a Bourbon-királyság helyreállításával Spanyolországban.

¹⁹ A spanyol forradalom 1820-ban tört ki Cádizban, később a liberálisok forradalmaként emlegették. Franciaország 1823-ban leverte a felkelést.

nak tilos a beavatkozás – még nem zárja ki azt, hogyha egyszer létezik egy európai egység, akkor annak, az egész nevében joga és kötelessége beleavatkozni a belső ügyekbe. (A spanyol háborúval kapcsolatban állandó a vita a beavatkozás és a be nem avatkozás körül.) Az egész európai koncert alapgondolatát a francia udvar képviselte, mely állandó egyensúlyt igyekezett tartani a legitimitás elve között, másodszor pedig a mérsékelt liberalizmus alkotmányos elve között. Anglia az egész kongresszusi rendszerrel szemben bizalmatlan volt, számára nem volt előnyös az a kongresszus, ahol Oroszországnak is szerepe volt. A kis államok problémái jobban érdekelték. Ráadásul az öt állam közötti koncert nem volt egészséges, mert Amerika nem szerepelt benne.

1823-ban Dél-Amerika a spanyol gyarmatlázadás következtében önálló akart lenni. Kimondták az USA ügyeivel kapcsolatban a Monroe-elvet.²⁰ Ez akkor teljes mértékben védekezést jelentett az ellen, hogy:

1. a spanyol uralmat fegyveresen helyreállítsák,
2. francia dinasztiák jussanak trónra Amerikában,
3. Oroszország megszerezze Alaszkát.

Az európai koncertnek újabb dolga akadt Görögországban és Belgiumban, ahol állandó felkelések voltak.²¹ Az orosz, angol és francia flotta megverte a török–egyiptomi flottát,²² majd a nagyhatalmak egy önálló Görögország megteremtését határozták el. A másik problémájuk 1830-ban a francia és belga forradalom volt. A francia forradalom Károly trónvesztését vonta maga után. Sokkal nagyobb nyugtalanságot okozott a belga

²⁰ A Monroe-elv vagy Monroe-doktrína James Monroe (1759–1831) amerikai elnök által 1823-ban megfogalmazott nyilatkozat, amely az európai nagyhatalmak amerikai intervenciók szándékait akarta megakadályozni. A nyilatkozat elhíresült mondata: „Amerika az amerikaiaké.”

²¹ Görögországban 1821–29 között zajlott a szabadságharc, 1822-ben az epidauroszi kongresszus kinyilvánította a független Görögországot.

²² Az angol–francia–orosz egyesített hajóhad Navarinónál semmisítette meg a török–egyiptomi flottát 1827-ben.

ügy, ahol a Hollandiával való összekapcsolás a belga lakosságban állandó ellenkezést váltott ki. Egy alkotmányos monarchia után néztek, mint a görögök, így választották meg Lipót herceget.²³ Belgium semlegesített ország lett, és a belgák bizonyos feltételeket fogadtak el Hollandia javára, de Hollandia csak 1839-ben ismerte el Belgium függetlenségét. Belgium állandó semlegessége jogilag 1919-ben szűnt meg.

A török birodalom kérdése volt számukra a másik fontos kérdés. Az egyiptomi khedive a franciák pártfogását élvezte, a török szultán gyöngeségét pedig az oroszok igyekeztek kihasználni. Azonban 1841-ben nem került sor háborúra, mert kiegyeztek a khedivével.²⁴

A következő nagy válság az 1848-as forradalom volt. Elsősorban belső válságot okozott, azonban hamarosan az európai terület elrendezését is érinteni kezdte. Felmerült az olasz és német egység kérdése, osztrák–szardíniai háború robbant ki, az oroszok beavatkoztak a magyar szabadságharcba. Németországban felvetődött a német egység gondolata. A németek császárt akartak választani, azután sikerült a régi rendet helyreállítani. Általában a négy nagy kérdés közül az európai koncert hármát (Belgium, az olasz és a német egység) meg tudott oldani világháború nélkül, s csak a negyedik kérdés, Lengyelország felosztása maradt továbbra is reménytelen.

A nemzetközi jog fejlődése a világháborúig

Az 1848-as zavarok nem vitték előbbre a nemzetközi jogot, inkább csak a nemzetiségi elvnek az érvényesítését kezdték meg.

²³ I. (Szász-Coburg-Gotha) Lipót (1790–1865): belga király (1831–1865)

²⁴ Bibó itt valószínűleg arra gondol, amikor a keleti válság (1839–41) alatt egy angol–orosz–porosz egyezményrel kényszerítették rá Franciaországot arra, hogy ne támogassa Egyiptomot, ahol a franciák kivonulása után az albán Mohammed Ali (1769–1849) bitorolta a hatalmat. Az egyezményvel Ali Egyiptom örökös helytartója lett.

1856-ban volt a párizsi kongresszus, mely a krími háborút²⁵ zárta le az oroszok, a franciák és az angolok között.

Az 1856. évi kongresszus²⁶ igen fontos eseménye lett a nemzetközi jognak. Párizsban történt, ahol III. Napóleon²⁷ volt az uralkodó. A kongresszus lényeges mozzanata egyrészt, hogy Törökországot felvették az európai nemzetközi jog közösségébe, másrészt az Åland-szigetek demilitarizálása. Létrehozták a nemzetközi Duna-bizottságot, amely az eliszaposodott Duna torkolatával foglalkozott. Ez a kongresszus a bécsi kongresszus atmoszféráját újíttotta fel. A világháborúig ilyen méretű és az európai törvényhozás igényével fellépő kongresszus már nem volt. Itt nagy jelentőségű tengeri megállapodások történtek, a tengeri hadviselés valóságos kódexét állították fel, mely kimondta, hogy magánembernek az a felhatalmazása, hogy ellenséges hajókat zsákmányoljon, megszűnik. Külön szabályokat állítottak a tengeri zsákmányokra vonatkozólag a semleges hajókon lévő javakra: ha nem képeznek háborús dugárút, akkor a zsákmányszerzés alól mentesülnek. Ez a kongresszus volt az utolsó, mely törvényhozási igénnyel lépett fel. III. Napóleon területi tranzakciókat szeretett volna véghezvinni, azonban nem sikerült neki. Néhány év múlva ki is tört az osztrák–francia háború.²⁸ Az olasz félsziget Velence és Róma kivételével egységes

²⁵ A krími háború 1853–56 között zajlott. Kitérőnek oka az volt, hogy I. Miklós (1796–1855) orosz cár kérte a törököket, hogy adjanak oltalmi jogot a birodalomban élő ortodox keresztényeknek. A Porta azonban Anglia támogatásával elutasította az orosz ultimátumot, mire az orosz csapatok megtámadták a török fennhatóság alatt lévő Moldvát és Havasalföldet. 1854-ben Ausztria, Anglia és Franciaország is háborúba szállt.

²⁶ Az 1856-os párizsi kongresszus zárta le a krími háborút. Oroszország elvesztette a Duna-deltát, a Fekete-tenger semleges lett, illetve elfogadtak egy tengerjogi nyilatkozatot, amely a tengeri hadviselés feltételeit és nemzetközi szabályait rögzítette.

²⁷ III. (Bonaparte) Napóleon (1808–1873): francia császár (1852–1870) a második császárság idején

²⁸ 1859-ben a szárd király elutasította az osztrákok ultimátumát, amely az olasz önkéntes csapatok leszerelését követelte, mire az osztrák csapatok

állammá egyesült. Az olasz királyság a koncert tagja lett, így ötről hatra emelkedett az európai nagyhatalmak száma. A krími osztrák–francia háború²⁹ lényegileg 18. századi háború volt, nem védkötelezettségen alapuló, hanem hivatásos hadseregek vívták, ugyanis III. Napóleon szigorúan maradt a régi keretek között. Egyetlen ország volt, amely Napóleon háborúi után kimaradt a háborús kijózanodásból: Poroszország, mely fenntartotta az általános védkötelezettséget.

1864-ben tört ki a dán konfliktus. A dániai német lakosság a dán elnyomás ellen panaszkodott, [majd kitört a porosz–dán háború 1864-ben,] amelyben Dániát legyőzték.³⁰ Kialakult az osztrák–porosz háború, aminek az lett a vége, hogy Ausztria [vereséget szenvedett, és emiatt] kilépett az egységesülő Németországból. Porszország háborús védkötelezettsége folytán óriási fölényre tett szert, és ennek hatására az 1870–71-es években döntően megverte a francia hatalmat. Ezért az összes európai állam rátért az általános védkötelezettségre, az egyetlen Angliát kivéve, ami döntő és katasztrofális változás volt.

A párizsi kongresszus egyik határozata volt még, hogy a Fekete-tengert semlegesítette. 1871-ben a nagyhatalmak elfoglaltságát kihasználva, Oroszország kijelentette, hogy a Fekete-tengert nem ismeri el semlegesnek (*clausula rebus sic stantibus*³¹).

átlépték a határvonalat képező Ticino folyót. Ekkor Franciaország belépett a háborúba Ausztria ellen.

²⁹ Ez a háború Ausztria, Franciaország és a Szárd-Piemonti királyság között zajlott 1859-ben, amelyet a zürichi békével zártak le. Ausztria lényegileg ez után kiszorult Észak-Itáliából.

³⁰ A konfliktus azért tört ki, mert Porszország Ausztria támogatásával elfoglalta Schleswig-Holsteint, amit közös porosz–osztrák közigazgatás alá helyeztek. Míg azonban Ausztria egy önálló Schleswig-Holsteint akart, addig Porszország saját területeihez akarta csatolni a tartományt. Emiatt odáig fajult az ellentét a két nagyhatalom között, hogy Ausztria és Porszország háborúba kezdett egymással, amit a poroszok nyertek meg.

³¹ A *clausula rebus sic stantibus* elv értelmében a megkötött szerződés felmondható, ha olyan körülmények változnak meg, amelyek a szerződés lényeges bázisát alkották, illetve a körülmények változása olyan mérvű, amely

Az angolok a konferencia összehívását javasolták, ami Londonban össze is ült, és a résztvevők végeredményben kimondták, hogy semmiféle hatalom, egyoldalúan, kötelező jogszabályok alól nem szabadíthatja fel magát, ugyanakkor megszüntették a Fekete-tenger semlegességét.

Az 1877–78 évi berlini kongresszus volt a második nagy kongresszus, ahol európai kérdés került terítékre. Azonban ennek nem volt olyan hatása a törvényhozás tekintetében, mint a párizsi kongresszusnak, viszont nagyon sok modern területi kérdés szerepelt a kongresszuson, főleg a török birodalom felosztására vonatkozóan, így Bosznia és Kelet-Rumélia polgári keresztény kormányzó alá helyezése, Krétának önkormányzat biztosítása. Ezek az intézkedések bizonyos autonómiát létesítettek a török uralom alatt.

Döntő esemény volt 1864-ben a genfi egyezmény megkötése. [Ezt megelőzte, hogy] Dunant³² svájci magánember az Észak-Olaszországban lefolyt francia–osztrák háborút és a sebesültek szenvedéseit ecsetelte. [Ennek hatására] ült össze 1864-ben a genfi kongresszus, melynek határozatát az egész világ elfogadta. A határozat kimondta, hogy minden háborús fél a maga sebesültjeit, a csatatéren maradt fél pedig az összes sebesültet köteles ápolni, és saját országába visszaküldeni. Bevezette a vöröskereszt intézményét. Kimondta, hogy a csatateretek közelében tartózkodó lakosság bevonható a sebesültek elszállításába. Az 1906. évi módosítás szerint a személyazonosságot meg kell állapítani, és a vagyontárgyat vissza kell küldeni, a betegekről részletes jegyzéket kell felállítani, és ezt az illető országnak elküldeni. A csatavesztes fél köteles egészségügyi osztagokat hátrahagyni, ezek a sebesültszállító osztagok.

³² Dunant, Henri (1828–1910): svájci orvos. 1863-ban alapította meg a Sebesült Katonákat Támogató Nemzetközi Bizottságot (később Vöröskereszt) Genfben. Munkásságáért 1901-ben Nobel-békedíjat kapott.

gok különös védelmet élveznek. Ezeket a szabályokat 1907-ben kiterjesztették a tengeri háborúra is. Ezek a jogszabályok tették lehetővé azt, hogy az első világháborúig érvényesült ez az aktivitás. Ezzel szemben [ez a gyakorlat] súlyosan romlott az első világháború egészében, különösen a gyakorlatban, a hadifoglyokkal való bánásmód tekintetében. A második világháborúban különösen a kelet-európai hadszíntéren a faji elmélet az egész háborúviselés szellemét áthatotta; és úgy a lakosság, mint a hadifoglyokkal való bánásmód egészen sötét képet mutatott.

A döntőbíráskodás

Ez az intézmény egészen a középkortól ismeretes, először az egyház vállalt ilyen szerepet. Konkrét döntőbíró kijelölése napirenden volt, majd ez a folyamat később alábbhagyott. Az első modern értelemben vett szerződés, ahol úgy állapodtak meg, hogy döntőbíráskodással ítélnék, 1794-ben az USA és Anglia között jött létre. Probléma volt, hogy milyen kérdéseket lehet a döntőbíráskodás elé bocsátani. A határkérdéseket is így akarták elintézni. A nemzetközi jogszabály és a nemzetközi gyakorlat preceptumai között nem volt éles a határ. A döntőbíráskodások igazi fordulópontja az Alabama-ügy, amelyben az angol hajóknak a déli államok mellett folytatott csempészműveleteiről és az ebből okozott kárról volt szó. 1894-ben született egy holland–portugál döntőbíráskodási szerződés. Döntőbíráskodásnak olyan szerződést nevezünk, amely megteszi a tételes jog szövegében a döntőbíráskodásra alkalmas és nem alkalmas kérdésekre vonatkozó különbséget. A területi viták azok, melyek alkalmatlanoknak bizonyultak arra, hogy döntőbíráskodás útján elintézhethők legyenek. Ez azonban nem belső alkalmatlanság miatt alakult így, hanem az az egyensúlyi helyzet, amit a bécsi kongresszus felállított, már nem működött. Az utópisztikus remények, amit a döntőbíráskodáshoz fűztek, félreértésen alapultak. A hágai konferenciát mindig azzal hívták össze, hogy

most következik be a háború, tényleges kiküszöbölése, holott éppen mindig olyan kérdések megvitatásába szorították a döntőbíráóságokat, amelyek nem voltak politikaiak.

1899-ban folyt le az első hágai konferencia.³³ Első alkotása az állandó nemzetközi döntőbíráskodás, a cour permanent d'arbitrage, a nemzetközi államok döntőbírátsága volt. Ez azonban sem állandó, sem bíróság és nemzetközi sem volt. A bíróság statútumaiban az orosz küldöttek felvetették, és először próbálták pontokba foglalni a döntőbíráskodásra alkalmas ügyek jegyzékét. A felsorolás két részből állott.

1. Valamilyen anyagi kár megállapítása, és ezért a nemzetközi jogi felelősség megállapítása;
2. Nemzetközi jogszabályok megállapítása a) posta, vasút és mindennemű közlekedési ügyben, b) egészségügyi ügyben, c) technikai, politikai határviták ügyében.

Ebbe az USA nem egyezett bele, kijelentette, hogy a tengeri hajózást nem bocsátja döntőbíráskodás alá, ennek ellenére ebben a kérdésben nagyon sok kétoldalú megállapodás született, Hollandia és Dél-Amerika járt ebben elől. 1907-ben volt a második hágai konferencia.

Ennek a konferenciának tárgyai: 1. a szárazföldi háború, 2. a lefegyverzés, 3. egy valóban nemzetközi bíróság felállítása. Ad. 1. Ennek szabálya, hogy tilos a békés lakoságnak a hadműveleti ügyekben részt venni. Régen az volt a felfogás, hogy az egész nép fegyverbeszólítása tilos. Mégis Franciaország az 1870-es háborúban, melyet a poroszok ellen folytatott, ezt rendelte el. 1907-ben a hágai konferencia kimondja, hogy polgári személyeknek hirtelen háborúba való behívása csak akkor érvényes, ha világosan megkülönböztető jelet viselnek magukon. Ad. 2. Lefegyverzés. Ezt főleg orosz részről vetették fel, és né-

³³ Az 1899-es első hágai békekonferencián a résztvevő államok megállapodtak a nemzetközi vitás ügyek békés, tárgyalásos rendezéséről, a szárazföldi háborúval kapcsolatos jogokról, valamint az 1864-es genfi konvenció alkalmazásáról.

met részről vetették el. Nem is nemzetközi jogászokat kellett volna összehívni, hanem a nemzetközi koncertet kellett volna működésbe hozni. Ad. 3. Állandó nemzetközi bíróság; állandó zsákmánybíróság felállítása. Itt felvetődött a nagyhatalmak intézményes vezető szerepének a kérdése; hogyan lehet megszervezni, hogy bizonyos államok állandóan küldjenek tagot; mások pedig együttesen egy tagot. Ez a proposíció a kis államok részéről ellenérzést váltott ki. Az egyik részről az volt a proposíció, hogy az országokat hat osztályba osztották be, és minden osztály rövidebb turnusokban vett volna részt a bíróság munkájában. Másik részről állandó és nem állandó tagokat különböztettek meg. Azonban nem jött létre megállapodás, amiben létrejött, azt sem ratifikálta az összes állam. Ebben a kérdésben csak a világháború után jutottak megállapodásra a Nemzetek Szövetsége Tanácsának formájában.

A fegyverkezési verseny és az általános védkötelezettség az egész európai rendszert felborította. Bismarck békekötési rendszere jövedelmezővé tette az 1871-es német-francia háborút, ugyanis óriási hadisarccal zárta le, hiszen Elzász-Lotaringiát elvették Franciaországtól.

Az első világháború olyan fajta magrázkódtatása volt az európai életnek, mely csak a napóleoni háborúkkal hasonlítható össze. A két világháború és a közbeeső idő együttesen olyan megrázkódtatást jelentett, melynek még nem is látjuk előre a következményeit. (Az 1871-es francia-német háborúban német oldalról már általános védkötelezettség volt, [és ez az a háború,] amely a Bismarck által diktált kemény feltételekkel fejeződött be.) Ez volt az első nagy európai háború, melyet minden oldalról általános védkötelezettség alapján vívtak. Az egyén a háborút mint ipart nem hajlandó elfogadni, ezért kell megmagyarázni, hogy a szemben álló fél rossz, s miután a tömegindulatok felkorbácsolódtak, csak akkor lehet hosszú háborút vívni.

1914-ben a védőfegyverek erősebbnek bizonyultak a támadók géppuska-használatával szemben, védőárkokat ástak, és

ezeket a lövészárkokat óriási véráldozatokkal nyomták mindig előbbre, de a háború többé-kevésbé gazdasági mérkőzés volt.

1918-ban az európai monarchia egyszerűen összeomlott. Oroszországban forradalom volt, Olaszországban rezsimváltás, ott a győztesek előre megírt békeszöveget adtak a legyőzötteknek, és azok szintén írásban válaszoltak, illetve megjegyzéseket fűzhetek hozzá, és ultimátumot kellett elfogadniuk. Németország 24 órás ultimátumot kapott. Egyelőre fegyverszünetet kötöttek, mert a békekötés sokáig tartott, s addig a hadifoglyok a táborokban éheztek. Ezek után kötötték meg az osztrák, majd bolgár békeszerződést. Ők aránylag sok kedvezményt kaptak, míg a magyarok kevesebbet, a törökök pedig nem írták alá a békeszerződést. Wilson³⁴ béketervének 14. pontja a népek önrendelkezési jogának gyakorlását mondta ki. Az egész békeszerződésre az orosz forradalom nyomta rá bélyegét, ami a világnak egy óriási területén az addigi regulázó [szabályozó] hatalom kiesését jelentette. Nem véletlen, hogy ebben az időben kitört a török háború és az arab forradalom. A békeszerződés viszont a háborúból való kiábrándulást hozta, mivel a népek önrendelkezésének elve nem tudott érvényesülni. Németország egyes területein népszavazással döntöttek a terület hovatartozását illetően, és ez megnyugvást adott a lakosságnak. Így lett Danzig német város, és a Saar-vidéket is a németek kapták.

A. Mandátum³⁵ királyságoknak, Irak, Szíria,

B. Mandátum primitív országokban,

C. Mandátum teljesen primitív polinéziai szigeteken.

Japán kapta Délnyugat-Afrikát. Az új szabály a lefegyverzés volt; a jó és a rossz gondolatának elvéből fakad, hogy a rosszat büntetni kell és lefegyverezni.

³⁴ Wilson, Thomas Woodrow (1856–1924): az Amerikai Egyesült Államok elnöke (1913–1921), 1920-ban Nobel-díjat kapott.

³⁵ A mandátum-területek a nemzetközi jog szempontjából valamilyen különleges célból, a nemzetközi közösség által létrehozott területek.

A kisebbségről szóló jogszabályokat háromféle formában, de azonos szövegekben alapozták meg. Lengyelország, Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia, Törökország és Görögország a nagyhatalmakkal kötöttek szerződést. A faji, vallási és nemzeti kisebbségek jogait megtartották. Ugyanilyen volt a magyar–osztrák és bolgár békeszerződés. Észtország, Lettország, Litvánia és Albánia ugyanilyen tartalmú nyilatkozatot tettek, amikor beléptek a Nemzetek Szövetségébe.

Két év múlva, a genovai konferencián a gazdasági helyzetet akarták rendezni, illetve Oroszországot be akarták vonni ismét a nemzetközi jogközösségbe. Eddig Oroszország nem vállalta a cári Oroszország adósságainak rendezését, s ekkor sem sikerült a megegyezés, és Oroszország Rapallóban Németországgal kötött egy egyezményt.³⁶ A lausanne-i békekonferencián³⁷ a török békeszerződést kötötték meg. Mivel a török Kemál Atatürk³⁸ vezetésével a görögök ellen háborút kezdték, s azokat megverték, így sikerült az eredeti békeszerződés feltetelein javítani.³⁹ Bár arab területek szakadtak el Törökországtól,

³⁶ A rapallói egyezmény (1922. június 16.) legfontosabb rendelkezése az volt, hogy az Orosz Szocialista Szövetségi Szovjetköztársaság lemondott Németországgal szembeni háborús jóvátételi kötelezettségeiről, Németország viszont elismerte a szovjet államot. Ez volt az első nemzetközi szerződés, melyben az új szovjet-orosz államot hivatalosan elismerte egy másik állam.

³⁷ A lausanne-i békekonferencián (1923. július 24.) zárták le az 1919 óta tartó görög–török háborút. A szerződés értelmében a kisázsiai görögöknek el kellett hagyniuk az országot, Törökország ismét birtokba vehette a volt Thrákia keleti részét, de elismerte a Dodekaneszosz feletti olasz uralmat, illetve azt, hogy Nagy-Britannia annektálja Ciprust. A Dardanellákat pedig megnyitották a szabad hajóforgalom előtt.

³⁸ Kemál Atatürk, Musztafa (1881–1938): török katonatiszt, politikus, a világi Török Köztársaság megalapítója 1923-ban, 1924-től haláláig elnöke. Atatürk európai mintájú igazságszolgáltatást vezetett be 1926-ban, 1928-tól megszüntette az iszlám államvallási szerepét és latin írásmódot vezetett be, 1934-ben pedig a nők is megkapták a választójogot, valamint megszűnt a többnejűség.

³⁹ A szerződéssel Törökország visszakapta Kelet-Thrákiát, Imbrosz és Tenedosz szigetét, Szmirna vidékét és Nyugat-Örményországot. Ezután indul

tól, de a kis-ázsiai örmény és görög területeket megtarthatta. A szerződésnek több figyelemreméltó rendelkezése is volt. Ez a szerződés megszüntette a kapituláció rendszerét. Görög–török lakosságcserét hajtottak végre, kivéve a konstantinápolyi és kelet-trákiai mohamedánokat. Egymillió görög és háromszázezer török lakos cserélődött. Az eljárás brutális volt, de az eredmény elég jónak látszott, mert elég nagy barátság alakult ki [Görögország és Törökország között] a 30-as évek idejére. A békeszerződésben elrendelték a tengerszorosok teljes szabadságát, csak a Fekete-tengerbe nem mehetett be nagyobb flotta, mint az ott lévő legnagyobb. A békeszerződés 30 kilométer demilitarizált zónát létesített a török–bolgár határon. A tengerszorosok mentén függőben maradt a Moszul vidékért folyó területi vita, ezt döntésbíráskodás tárgyává tették.

A Nemzetek Szövetségének⁴⁰ alapítása a wilsoni elvek kezdeményezésére vezethető vissza. Az amerikai pacifizmusban született meg az a kívánság, hogy egy nemzetközi szerv keretében akadályozzák meg a háborúkat. Az európai államrendszer összeomlásának lényege, hogy a monarchiák összeomlottak, európai anarchia alakult ki, tehát a pacifista gondolatok ennek jegyében deformálódtak. Franciaországnak érdeke volt, hogy az egész világ beletartozzon egy ilyen szervezetbe, Európa nagy része viszont azt követelte, hogy a szervezet európai érdekeket védjen. Végül is az amerikai álláspont győzött. A Nemzetek Szövetségének alapszervezetében a nagy- és kishatalmak viszonya, illetve rangsora alakult ki. A közgyűlésen minden tagállam egy-egy követtel vett részt, a tanácsban pedig állandó státusszal csak a nagyhatalmak. Mégis, a kisebb hatalmaknak túl nagy szerep jutott a szervezés hibája miatt. Az eredeti terv

meg a görög–török lakosságcsere, 1,35 millió görög és 430 ezer török cserél hazát. Musztafa Kemál ekkor kapta a *Gázi* (győztes) és az *Atatürk* (a törökök atyja) melléknevet.

⁴⁰ A Nemzetek Szövetsége a magyarban jobban elterjedt Népszövetséggel azonos.

szerint ugyanis a tanács tagjai az USA, Nagy-Britannia, Olaszország, Franciaország, Japán és a négy kishatalom lettek volna. Amerika viszont nem lépett be a Nemzetek Szövetségébe, sem Németország, sem Oroszország, így az arány 4–4 lett. 1922 után 4–6. 1925-ben Németország ugyan belépett a Nemzetek Szövetségébe, de ez nem változtatott a helyzeten, mert a kishatalmak számát felemelték hatról kilencre. Spanyolország, Brazília, Lengyelország és Kína követelte, hogy ők is félig-állandó tanácsstagok legyenek. A kilenc állandó hely közül egy állandó Lengyelországé volt, egy Spanyolországé lett, egy pedig egy ázsiai országé, a negyedik hely a kisantant hatalmak közül egy országé, az ötödik az északi államok közül került ki, a hatodik valamelyik domíniumé, a fennmaradó három hely pedig a latin-amerikai országoké. Néhány kishatalom teljesen kiesett, így Magyarország, Belgium, Ausztria, tehát különösen a leggyőzöttek. Kísérletképpen a 30-as évek végén még egy tizedik tanácstagságot létesítettek, melyet Portugália töltött be. 1932-ben Németország és Japán kilépett, 1933-ban a Szovjetunió belépett, Olaszország kilépett, 1939-ben pedig Oroszországot kizárták. A megszűnés pillanatában a kis- és nagyhatalmak aránya 10–2 volt. A Nemzetek Szövetségének alapokmánya jellegzetesen mutatja a pacifista eszme körében kelt, a realitásba ütköző összes ellentmondást. Az 5.§ kimondja, hogy a Nemzetek Szövetségének mind a Tanácsa, mind a Közgyűlés csak egyhangú határozatot hozhat. Azt az államot is meg kell hívni, amelyik nincs a tanácsban, ha rá vonatkozó törvényt hoznak. Ez az egyhangúsági szabály bénító tényező volt. A 6.§ egy állandó titkárság felállításáról intézkedett, melynek anyagi fedezetéről megállapított hányadokban kell gondoskodniuk a tagoknak. A Nemzetek Szövetsége a munkafeltételek javításával is foglalkozott, minden hasonló törekvésű szervezetet magába olvasztott, és egy nagy apparátussá fejlődött. Először egy angol, utóbb egy francia volt a vezetője, mellettük négy titkár dolgozott, és a kisállamok is képviseltették magukat. Az egész titkárságban diplomata-atmoszféra teremtdött, minden titkár saját

hazájának ügyeit igyekezett előtérbe juttatni, viszont [a Nemzetek Szövetsége] egy állandó konferencia jellegét mutatta. Ezt az egész apparátust területen kívülség jellemezte. A 13–14.§ kifejtette, hogy a panaszokat bírói úton fogják elintézni az erre alkalmas esetekben az állandó nemzetközi bíróság előtt. A 10., 11., 15., 16., 17.§-ban volt összefoglalva az a procedúra, mely a háború kiküszöbölését jelképezte, s bár többször került sor az egyik vagy másik paragrafus alkalmazására, de egészében véve nem működött jól. A 10.§ szerint, ha háború fenyegeti egy állam épségét, a Tanács közbelép és a fenyegetett állam oldalára áll. A 11.§ szerint minden háború és minden fenyegetés a nemzetközi szövetség ügye. A 12.§ alapján minden állam kötelessége, hogy mielőtt háborút indít, tanácsot kérjen, és csak utána három hónappal indítsa meg azt. A 15.§ kimondja, hogy a Tanács javaslatot tesz, és amennyiben az egyik fél elfogadja határozatként a javaslatot, a másik fél is köteles elfogadni azt, és tilos háborút indítania. A 16.§ rendelkezik a szankcióról, mely szerint a nemzetközi szövetség tagjai megfelelő gazdasági és katonai intézkedéseket tesznek az ellen az állam ellen, mely ettől eltérő módon indít háborút. A 17.§ azt szabályozta, hogy ha nem tagállam indít háborút, akkor hogyan lehet eljárni ellene. A háború lehetőségét tehát nyitva hagyta, mégis leszűkítette annak lehetőségét. Ez azonban teljes félreismerése a háború intézményének; az egész rendszer csődöt mondott, még hadat üzeni is elfelejtettek egymásnak a hadviselő államok. Az egyensúly gondolatát is száműzték, Eden⁴¹ ezt nyíltan ki is mondta. A nemzetközi békének ez az egész jogászias fel fogása már a hágai konferencián érződött, inkább jogi vitákra nyújtottak alkalmat, mint a béke megvédésére. A jogszabályok ugyanis nem fedték azt, amire vonatkoztak.

Egy idő múlva a kishatalmak túlsúlya alakult ki [a Nemzetek Szövetségén belül]. A 19.§ kimondta, hogy a Nemzetek Szövet-

⁴¹ Eden, Robert Anthony (1897–1977): brit politikus, külügyminiszter, 1955–1957 között miniszterelnök

sége foglalkozhat olyan szerződésekkel, melyek vagy a világ két érintik, vagy teljesíthetetlené váltak. A 18.§ azt mondta ki, hogy a nemzetek szövetségénél regisztrálni kell minden olyan szerződést, amiket a tagok egymással kötnek, és amit nem így kötnek, az érvénytelen. Az első világháborút lezáró békekonferenciát uraló elképzelés az volt, hogy a háborút az okozta, hogy az európai udvarok titkos szerződéseket kötöttek, és a jövőben ennek elkerülésére nyílt diplomáciát kell folytatni. Ez viszont nem állja meg a helyét, az első világháborút követő időkben a szerződéskötések azért történtek nyilvánosan, mert az egész világ közvéleménye érdeklődött ezen események után.

A 25.§ a mandátumokra vonatkozott, Törökországgal és Németországgal kapcsolatban szerencsésen, mert ezen a területen a Nemzetek Szövetsége elvi kontrollt gyakorolt. A 14.§ egy állandó nemzetközi bíróság (Cour Permanente de Justice Internationale) felállításáról intézkedett. Ez a bíróság nemcsak ítéletet hozott, hanem politikai ügyekben tanácsokat, véleményeket adott a nemzetek tanácsa részére. Elfogadásuk nem volt kötelező, de nem volt rá eset, hogy ne fogadták volna el azokat, s így a véleményből rendszerint ítélet lett. A bíróság szervezetének 15 tagját a Nemzetek Szövetségének Tanácsa és a Közgyűlés választotta. A kötelező döntőbíráskodás fakultatív klauzulája egy záradék, melyet a Nemzetek Szövetségének tagjai nem voltak kötelesek elfogadni. E szerint a bírói döntés alá bocsátják a közvetlen kérdéseket:

- A. A nemzetközi szerződések értelmezését.
- B. A nemzetközi jog bármilyen kérdését.
- C. Olyan tények megállapítását, melyeket a nemzetközi jog valószínűsít bizonyult sérelmeknek minősít.
- D. Ez utóbbi esetben adódó kárpótlás kérdése.

Ez a négy pont látszott alkalmasnak, hogy a Nemzetközi Bíróság körébe tartozzon. De a háborút nem ezek, hanem a politikai egyensúly, a közös tekintély megléte vagy meg nem léte döntötte el.

A Nemzetek Szövetségének a két világháború között az volt a fő gondja, hogy az alkotmány megengedte a legitim háborút.

Ezt az úrt próbálta betölteni az a törekvés, melynek a francia politika és Beneš⁴² voltak a legfőbb szószólói. Ugyanis ez a két nemzet [Franciaország és Csehszlovákia] azonosult a legnagyobb mértékben a béke eljogászott szemléletével, amelynek első eredménye a genfi egyezmény. Ennek értelmében, ha valahol vita van, vagy békéltető bizottság elé kell vinni egy ügyet, úgy mindkét fél köteles a határozatot elfogadni. Amennyiben az egyik fél ezt nem tenné meg, úgy az összes tagállam, mint támadó fél ellen, köteles vele szembefordulni. Ezt a tervet a nagyhatalmak nem ratifikálták, mert az angol Munkáspárt időközben megbukott, és Chamberlain⁴³ új tárgyalásba kezdett Németországgal. Ezen az alapon jött létre a locarnói paktum.⁴⁴ Két lényeges része volt:

1. A rajnai paktum: Anglia és Olaszország garantálták a német-francia, valamint a német-belga határt. (Keleti határért nem volt hajlandó Anglia garanciát vállalni.)
2. A német-csehszlovák és német-lengyel döntőbírói [választott bírói] szerződés, mely határgaranciát nem tartalmazott.
3. Francia-csehszlovák és francia-lengyel kölcsönös védelmi szerződés.

Ez a szisztéma öncsalást tartalmazott, és az egymás után kötött paktumok ellentmondó szövetségi rendszert hoztak létre, mert 1935-ben megkötötték a francia-orosz paktumot is. A következő háborút elhárító jogszabályt a Kellogg-Briand paktum tartalmazza. 1927-ben egy francia-amerikai örök barátsági

⁴² Beneš, Eduard (1884–1948): cseh politikus, 1931-től Csehszlovákia külügyminisztere, 1921–22-ben miniszterelnöke, 1933–1938 és 1945–1948 között köztársasági elnöke

⁴³ Chamberlain, Arthur Neville (1869–1940): brit konzervatív politikus, 1924–1929-ig brit egészségügyi miniszter, 1931–1937 között pénzügyminiszter, majd miniszterelnök (1937–1940)

⁴⁴ A locarnói paktumot 1925-ben kötötték meg, nagyban hozzájárult a feszült európai politikai légkör enyhüléséhez.

deklarációt Briand vetett fel, Kellogg⁴⁵ pedig ezt egy általános békedeklarációvá bővítette az összes nagyhatalom bevonásával. Tizenöt állam írta alá, a többi később csatlakozott hozzá. Vállalták, hogy lemondanak a háborúról, és egyikük ezt megsejné, az összes többi állammal találja szemben magát. Külön bizottság is alakult, melynek célja az volt, hogy egyeztesse az alapokmányt és a Kellogg–Briand paktumot. Litvinov⁴⁶ külügyi népbiztossága alatt 1933–38-ig az orosz külpolitika összhangban volt a francia–angol–kisantant balkáni politikával, és megállapodtak, hogy milyen alapon határozzák meg a támadó fogalmát. Az 1933-as megállapodások szerint támadó az, aki hadat üzen, aki hadüzenet nélkül megszáll idegen területet, aki tengeri vagy légi támadást intéz, aki idegen állam kikötőjét blokádnál alá veszi. Akik ezt kötötték, a status quo hívei voltak.

Wilson elgondolása az volt, hogy az egész nemzetközi szervezetet a demokrácia fogja össze, de a gyakorlatban az a régi nemzetközi formalista elv érvényesült, hogy más államok kormányformája az államok számára közömbös. Pedig közös politikai kultúra nélkül nem képzelhető el a nemzetközi együttélés. Ez volt az a felismerés, amelyet a Szent Szövetség világosan tudhatott. 1933-ban azonban nem volt meg a homogén kultúra, Oroszország és a kapitalista államok között a távolság óriásira nőtt. 1932-ben ugyan összeült a lefegyverkezési konferencia, de nem jutott eredményre. Legélesebbnek az amerikai pacifizmus és az európai politikai egyensúlyhiány ellentéte mutatkozott. Nem lehet ugyanis csak úgy, magában lefegyverezni a vesztes országokat, és az egyensúlytalanságot meghagyni. Németország követelte is a maga fegyverkezési egyenjogúságát, de a francia biztonsági szisztéma lehetetlennek tartotta, hogy engedje a német fegyverkezést anélkül, hogy Franciaország biztonsága

⁴⁵ Kellogg, Frank Billings (1856–1937): amerikai politikus, az említett időszakban külügyminiszter

⁴⁶ Litvinov, Maxim (1876–1951): szovjet politikus, az említett időszakban külügyi népbiztos

meg ne kerüljön. Olyan nemzetközi rendőrség tervét vetették fel, amely a támadóval szemben lépne fel. Három évvel később azonban Németország saját elhatározásából fegyverkezett fel. Franciaország elkésett, mint aki értékpapírjait bessz⁴⁷ után akarja eladni. 1931-ben Japán háborút indított Kína ellen. Ez a nemzetközi formák felrúgásának első mozzanata. Japán hadüzenet nélkül megszállta Mandzsúriát, bombázta Sanghajt. Mikor pedig a Nemzetek Szövetsége felelősségre akarta vonni Japánt, az kilépett a szövetségből, majd ezután Németország is kilépett belőle. Hitler uralomra jutásával egy időben, 1933-ban a Szovjetunió belépett a Nemzetek Szövetségébe, melynek ez a legválságosabb éve volt. Látszólag reneszánsz kezdődött, 1934-ben a marseille-i királygyilkosság ügyét a Nemzetek Szövetsége intézte. Az angol külügyminiszter javaslatára megállapították, hogy Magyarországot legalábbis gondatlanság terheli, és az ügy le is zárult azzal a ténnyel, hogy Magyarország ezt elismerte. Ez a vita akkor folyt le, amikor Olaszország éppen áthajlóban volt az angol–francia blokkhoz. A stresai front angol–francia–olasz együttműködés eredménye. Olaszország azonban Abesszíniát gyarmatává akarta tenni, így 1935 az olasz–abesszíni háború éve lett. A támadásnak akadálya volt, hogy Abesszínia tagja volt a Nemzetek Szövetségének és mindazok a szabályok vonatkoztak rá, mint a többi szövetségesre. Ugyanakkor már dúlt a japán–kínai háború, nyilvánvaló volt a leszerelési konferencia csődje és Németország bejelentése a lefegyverkezésről. Azok, akik látták a diktatúra veszedelmét, a Nemzetek Szövetségének szankciós paragrafusát akarták alkalmazni, akik viszont Olaszországot, mint erősebbet be akarták kapcsolni a Németországgal szemben felállítandó blokkba, igyekeztek szemet hunyni.

Franciaország és Anglia szembekerült egymással ebben az

⁴⁷ Bessz (baisse): francia eredetű tőzsdei szakkifejezés, a tőzsdei árfolyamok esését jelenti.

ügyben, Laval⁴⁸ együtt akart működni Olaszországgal, ezért tompítani igyekezett az ügy életét, noha a baloldal élesen bírálta ezért. Eden viszont elvi politikát követett, és Anglia erőltette a szankció alkalmazását. A Nemzetek Szövetsége megállapította, hogy Olaszország a támadó, kimondta, hogy a szankciót alkalmazni kell, de csak gazdasági szankciót. Azt, amit elvben elfogadtak, enyhén valószínűsítették meg. Mivel a Szezei-csatorna nyitva állt az egész háború alatt az olaszok előtt, végül a két lehetséges következetes eljárás helyett egy következetlen és értelmetlen eljárást követtek. Egy év alatt Olaszország megszerzte Abesszíniát, a nyugati hatalmak pedig kiállították megbízólevelüket Olaszország királya és Etiópia császára számára.⁴⁹ Végeredményben Olaszország szövetkezett Németországgal. 1934-ben s Dolfuss-gyilkosság⁵⁰ idején Olaszország még megakart akadályozni az Anschlusst,⁵¹ 1938-ban viszont teljes közönyösséget mutatott ez iránt. Spanyolországban 1936-ban a Franco-féle⁵² ellenforradalmat 60–80%-ig olasz katonai erők támogatták. A spanyol polgárháború 1936-tól 1939-ig tartott. A Nemzetek Szövetsége elhatározta, hogy nem avatkozik be,

⁴⁸ Laval, Pierre (1883–1945): francia politikus, 1931–1932-ben külügyminiszter és miniszterelnök, majd külügyminiszter (1934–1936), miniszterelnök (1935–1936), 1940-től a Vichy-kormány miniszterelnök-helyettese, 1942-ben elnöke. A németekkel való együttműködés miatt végezték ki 1945-ben Párizsban.

⁴⁹ Bibó ezzel a mondattal valószínűleg arra céloz, hogy a nyugati hatalmak hagyták, hogy Mussolini elfoglalja és olasz gyarmattá tegye Etiópiát 1935 októberében, majd a hódítást diplomáciai elismerésben is részesítették.

⁵⁰ Dolfuss, Engelbert (1892–1934): osztrák keresztényszocialista politikus, külügyminiszter, szövetségi kancellár

⁵¹ Anschluss: annak az egyesülésnek az elnevezése, amelyet Németország és Ausztria egyes politikai körői régóta kívánatosnak tartottak, de csak Dolfuss osztrák kancellár meggyilkolása után, Hitler bécsi bevonulásával valósult meg 1939. március 13-án, miután Kurt Schuschnigg kancellár német nyomásra lemondott. Ezzel Ausztria „csatlakozott” a Német Birodalomhoz.

⁵² Franco, Francisco (1893–1975): spanyol katonatiszt, politikus, 1939–1975 között Spanyolország államfője

de ezt csak a nyugati hatalmak vették komolyan, és így az értelmetlenné vált. 1938-ban az Anschluss idején a Nemzetek Szövetségének szerepe említésre sem méltó. A müncheni ügyben, a német–cseh konfliktusban fel sem vetődött a lehetősége annak, hogy bele lehessen szólnia. 1939 telén feltámadt a Nemzetek Szövetsége, és összeült, hogy a finn–orosz háború ügyében tárgyaljon. Arra hivatkoztak, hogy a 16.§ 4. bekezdése értelmében bizonyos esetekben ki lehet a tagokat zárni a Nemzetek Szövetségéből. A Szovjetunió kizárása után két nagy és tíz kishatalom maradt tagja a Nemzetek Szövetségének.

1918-tól a második világháborúig az arisztokratikus diplomáciai kultúra lesüllyedt, helyébe a demokratikus kultúra lépett, melynek hátránya a tapasztalat és a közös nyelvezet teljes hiánya volt. Az egyezményeket nem egyformán magyarázták; Németország nem fogadta el a fegyverkezés és az Anschluss tilalmát, így az 1932-es lefegyverzési konferencia kudarcot vallott. 1930-ban előretörték a nácik, 1933-ban Hitler uralomra jutott. Ezt a veszélyt úgy lehetett volna megakadályozni, ha egy szilárd blokkot építettek volna ki a hitleri Németország ellen, ugyanakkor bizonyos engedményeket tettek volna egy nem hitleri Németországnak, mert ha a belső erők biztosítást kaptak volna külföldről, akkor megbuktatták volna Hitlert és pártját.

A Nemzetek Szövetségének csődje 1939-re oda vezetett, hogy kitört a második világháború. A napóleoni háborúk gondolata, a minden erő megmozgatása érvényesült és koronázódott be a totális mozgósítás életbeléptetésével. Ennek értelmében a polgári lakosság is részt vett a háborúban, de nemcsak a férfi lakosság, hanem a háború mozgósította az egész társadalmat.

Az emberség megszűnéséhez vezet, hogy minden embert és tárgyat csak hadipotenciálként értékelnek. (Nők és csecsemők tömeges meggyilkolása.) A háború elején még volt egy hallgatóságos megállapodás arról, hogy nem fognak városokat bombázni. Először Németország szegte ezt meg Angliával szemben, de az elhárító fegyverek jól működtek. Ezután megszűntek a gátlások, és Anglia válaszképpen hatalmas, pusztító légi-

támadásokat indított, mely a célpontul választott városok teljes pusztulását eredményezte. A végső fegyver az atombomba lett volna, de a civilizált világ erői olyan irányba próbáltak hatni, hogy az atombomba mindent leromboló erejének tudata vissza-riasszon minden nemzetet a háborútól. A békekötés technikája azonban ugyanannyit romlott, amennyit a háború technikája romlott. A szörnyűségek annyi tömegindulatot szültek, hogy ezek árnyékában megfelelő békét kötni nagyon nehéz volt. A Németország által elkövetett atrocitások a győztes országokban megerősítették azt a tudatot, hogy háborújuk a jók harca volt a gonosszal szemben, s ez is akadályozta a békekötésnek. A győztes hatalmak nem engedélyezték német kormányt, a német nép pedig nem látja be hibáját, hanem csak legyőzését okolja mindenért. Lengyelország kapta Sziléziát és fél Pomerániát. Tízmillió németet kitelepítettek. A németek azt fogják hinni, hogy a győztesek már nem jobbak Hitlernél, csak szerencsésebbek nála. Ha német területen maradt egy belső anarchiában élő nép, akkor a többi hatalom között sem jön létre egyensúly. Ezt nem ellensúlyozza más, mint a komoly rémület a háborútól és az általa okozott pusztításoktól.

A nemzetközi szerződés újabb formái

Az első világháború utáni fejetlenség tanúságán okulva, gyors segítő és helyreállító akciók indultak. Ilyenek például az UNRRA,⁵³ a FAO⁵⁴ (élelmezési alap), a Bretton Woods-i bank és pénzügyi

⁵³ UNRRA segélyszervezetet az Amerikai Egyesült Államokban alapították 1943-ban. 1945 után az ENSZ átvette és segélyszervezetté alakította át, 1950-től a menekültügyi kérdésekkel az UNHCR foglalkozik. UNHCR: United Nations High Commissioner for Refugees – Egyesült Nemzetek Menekültügyi Főbiztosa

⁵⁴ A FAO-t a második világháború után hozták létre az ENSZ szakosított szerveként. FAO: Food and Agriculture Organization of the United Nations – Az Egyesült Nemzetek Élelmezési és Mezőgazdasági Szervezete

alap.⁵⁵ A Nemzetek Szövetségének utódja az Egyesült Nemzetek Szervezete, mely igyekszik óvakodni azoktól a technikai zavaroktól, amelyek a Nemzetek Szövetséget munkaképtelenné tették. Valójában azonban éppúgy paragrafusokon alapuló szervezet, mint az elődje, mely csak akkor tud majd eredményesen működni, ha a politikai egyensúly ki tud formálódni, hiszen a politikai egyensúly hiánya a háború legfőbb oka.

1945. január 26-án San Franciscóban alakították meg az *Egyesült Nemzetek Szervezetét*. Célja az elkövetkezendő generációkat a háborútól megóvni, a béke, a biztonság fenntartása kollektív, háborúellenes intézkedésekkel. A második cél a nemzetek közötti barátságos viszony fejlesztése, a nemzetek önrendelkezési jogának tiszteletben tartása, az angol terminológiában nem a területi viták elintézése, hanem a nemzetek önállósulása. A harmadik cél a nemzetközi együttműködést biztosítani emberbarát, szociális területeken. A negyedik cél a nemzetek együttes akcióinak összehangolása, az ENSZ nemzetközi központtá válásával.

Alapelvei:

1. Tagjai elismerik a szuverén egyenlőséget.
2. Minden tag jóhiszeműen fogja teljesíteni a kötelezettségeit.
3. Békés eszközökkel fogja végezni a munkáját.
4. Minden tag valamennyi tagállam területi integritását szem előtt kell, hogy tartsa.
5. Minden tag minden segítséget megad a szükséges akciókban.
6. Az Egyesült Nemzetek Szervezete a nem tagállamokkal szemben is biztosítja azt, hogy a fentieket betartsák.
7. Nem jogosítja fel a tagokat, hogy a nemzetek belső hatáskörébe tartozó ügyekbe beavatkozzanak.
8. Nem tartalmaz rendelkezést a kisebbségi viták elrendezésére.

⁵⁵ A Bretton Woods-i bankon Bibó valószínűleg a Világbankot (World Bank) érti, mivel a másik nagy bankot (Nemzetközi Fizetések Bankja – Bank for International Settlements, BIS), amely tevékenységét világméretben végzi, még 1930-ban hozták létre. A pénzügyi alap pedig a Nemzetközi Valuta-alapot (International Monetary Fund) jelenti.

A második fejezet kimondja, hogy az Egyesült Nemzeteknek azok az államok a tagjai, akik a konferencián részt vettek, és a szövetségesek oldalán hadat viseltek, így az összes amerikai ország, az összes közel-keleti ország: Törökország, Irán, Irak, Szíria, Libanon, Egyiptom, a Fülöp-szigetek és Arabia, az egyetlen Afganisztán kivételével, akit azóta felvettek. Szerepelt az összes angol domínium, Írország kivételével. Az európai semleges országok nincsenek az aláírók között, így Spanyolország, Portugália, Svédország (azóta felvették), Svájc, sem a legyőzöttek.

A tagság nyitva áll minden olyan ország előtt, aki elfogadja az alapelveket, és akiket a közgyűlés felvesz. Annak a tagnak, amellyel szemben kényszerítő eszközöket alkalmaznak, szünetel a tagsága. Ez az alapokmány sokkal hosszabb, mint a Nemzetek Szövetségéé volt, 19 fejezetet és 111 paragrafust tartalmaz. Szerveit a Közgyűlés, a Biztonsági Tanács, a Gazdasági és Szociális Tanács és Területi Megbízatások Tanácsa, a Nemzetközi Állandó Bíróság és a Titkárság. A közgyűlésen minden tag 5-5 küldöttel vesz részt. A Közgyűlés hatásköre szűkebb, mint a Nemzetek Szövetségéé volt, ajánlattevő formában tesz javaslatot. A közgyűlés fogadja el az Egyesült Nemzetek költségvetését kétharmados többséggel. Kisebb jelentőségű ügyekben egyszerű többséggel döntenek. Fontos ügyek a nemzetközi békére és biztonságra vonatkozó javaslatok, a nem állandó tanácsstagok választása, új tagok felvétele, egyes tagok kizárása, és a költségvetési ügyek tárgyalása. Legfontosabb politikai szerv a *Biztonsági Tanács*. A nagyhatalmak állandó, más hatalmak váltakozó tagságára épül. Állandó tagok; Kína, Franciaország, a Szovjetunió, Nagy-Britannia és az USA. Emellé választanak hat nem állandó tagot két esztendőre. Arányuk 5:6. A kisebb hatalmak közül az erősebbek fognak bekerülni. A Biztonsági Tanács hatásköre nagy, a tagok átruházzák rá a felelősséget, és hozzájárulnak ahhoz, hogy a Tanács az összes állam nevében járjon el.

A Tanács tárgyalásának ideje alatt a Közgyűlés ugyanazzal az ügyel nem foglalkozhat. Minden tagnak egy szavazata van,

7 szavazatos többségnek kell lenni a határozat elfogadásához úgy, hogy az öt nagyhatalom szavazata is benne kell, hogy legyen, tehát az öt nagynak vétójoga van. Ez az egész rendszer sebezhető pontja. Veszedelmes a két gyenge tag, Franciaország és Kína vétójoga. (Vítás esetekben a vitában érintett ország szavazata nem számít. A Biztonsági Tanács időnként más helyen ülhet össze. Nem szereplő állam is részt vehet az ülésen, de nincs szavazati joga.) Szerepe akkor kezdődik, ha a béke veszélyben van. Elhatározhatja, milyen nem fegyveres intézkedéseket kell tenni; légi utak, közlekedés, rádiószabályozás. Ilyen esetben katonai vezérkari bizottság alakul.

Az Egyesült Nemzetek chartája szerint nincs jogos háború. A Tanács hozzájárulása nélkül lehetetlen a beavatkozás, viszont a volt ellenséges országok bőven adagolt beavatkozásoknak lehetnek kitéve.

Az Egyesült Nemzetek második tanácsa a *Gazdasági és Szociális Tanács*. Ez kevésbé politikai jellegű, mint a Biztonsági Tanács. 18 tagja van, melyet a Közgyűlés választ a tagállamok közül. Három évre történik a választás, és a kilépő tagot újra lehet választani. A Tanács funkciója kezdeményező funkció a nevelési, egészségügyi kérdésekben. Javaslatot tesz, hogy az alapvető emberi jogokat hogyan lehet tiszteletben tartani, ennek keresztülvitelére terveket készít. Nemzetközi konferenciát hívhat össze. Összességében a nemzetközi munkahivatalra emlékeztet. A magasabb életnívót, a szociális haladást, az emberi jogok biztosítását és az alapvető akadályok elhárítását tűzi ki célul fajra és nemre való tekintet nélkül. A Tanács egyszerű többséggel szavaz, és nem hoz kötelező határozatokat.

A nemzetközi *Területi Megbízatások Tanácsa* a gyarmati területekre vonatkozó nemzetközi igazgatást intézi. Elvi deklarációban elfogadják, hogy ezeknek az államoknak az önkormányzatát segíteni fogják, odahatnak, hogy szabad politikai intézményeket fejleszthessenek ki, és a gyarmati igazgatás terén nemzetközi kooperációt építsenek ki.

A Területi Megbízatás Tanácsára olyan területek kezelését

bízták, amelyek nemzetközi felügyelet alatt állnak. Ez a megbízási rendszer történhet vagy az egyik tagnak a megbízásával, vagy azzal, hogy az Egyesült Nemzetek hatáskörébe utalják (például egy ellenséges országtól elvett területtel kapcsolatosan). A Területi Megbízások Tanácsának tagja a Biztonsági Tanács minden állandó tagja és minden olyan tag, amely ilyen megbízási területet igazgat. Ezek állandó tagok. Egyébként a Közgyűlés annyi tagot választ, hogy a Tanács összetételében a megbízással bíró és nem bíró tagok száma egyenlő legyen. Ez a Tanács lényegesen politikaibb jellegű testület, mint a Gazdasági és Szociális Tanács, de erősebben van alávetve a Közgyűlés határozatának, mint a másik. A Közgyűlés jelentéseket tanulmányoz, felülvizsgálatokat rendez. Ez a Tanács is egyszerű többséggel határoz. Újítás a chartában, hogy ötödik szervként az Állandó Nemzetközi Bíróság van felsorolva. A bíróság statútuma az Egyesült Nemzetek minden tagjára nézve kötelező érvényű. A tagállamok kötelezik magukat, hogy végrehajtják azokat az ítéleteket, melyeket a bíróság hozott. A statútum szerves része az egész chartának. Az ENSZ-nek állandó titkársága is van, melynek titkárát a Közgyűlés választja a Biztonsági Tanács javaslatára. Egyik rendelkezése szerint minden nemzetközi szerződést regisztrálni kell, a nem regisztrált szerződésekre nem lehet az Egyesült Nemzetek előtt hivatkozni. A rendelkezések a Közgyűlés kétharmados szavazatával változtathatók meg. Az esetleges javítás céljából 10 évenként össze kell ülni.

A nemzetközi jog az államok között érvényes jogszabályok összessége. Legfőbb és legtipikusabb alanyai az államok. Ez különbözteti meg minden egyéb jogtól, ahol az ember a tipikus jogalany. Ez olyan közösség, mely centralizált hatalmat nem ismer. Bodin meghatározása szerint az állam olyan hatalom, mely a maga alattvalói számára a legfelsőbb. Kétféle jog alakult ki; egyik a közösségek közti jog, a másik közösségen belüli jog. A német nemzetközi jogtudomány foglalkozott a nemzetközi jog meghatározásával. Felvetették a kérdést, hogy melyiket illeti meg az elsőbbség, a nemzetközi vagy az állami jogot.

A monista felfogás szerint a kettő egységet alkot. Az a felfogás, miszerint az állami jog az elsődleges, és a nemzetközi jog abból merít, tehát a nemzetközi jogot külső közjognak tekint, teljesen elavult. A másik, ellentétes felfogás szerint az állami alkotmány csak azért érvényes, mert a nemzetközi jog az államnak lehetőséget ad, hogy egy területen hatást gyakoroljon. Ez a felfogás irreális és történetietlen. A dualista felfogás szerint az állami és nemzetközi jog két külön jogrendszer. Ezt az álláspontot támasztja alá az a tény, hogy nincs fórum, mely a kettő közötti vitákat kiegyenlítené. Ez valóban két jogrendszer, amely bizonyos pontokon belül érintkezik, máshol független egymástól, és hol az egyik, hol a másik erősebb. Logikai kapcsolat van közöttük és elismerik egymás hatásterületét. Néha összeütköznek, mert belenyúlnak a másik hatáskörébe. A nemzetközi jog megállapít bizonyos jogsértéseket, amit az állami jog nem tart annak. Mind a két jogrendszer jogkövetkezményeinek van bizonyos előnye, hol az egyik, hol a másik javára.

A nemzetközi jog forrásai

A hágai nemzetközi jogi konferencia négy jogforrást állapított meg:

1. Nemzetközi szokásjog.
2. Nemzetközi szerződések.
3. Civilizált államok általánosan elfogadott elvei.
4. Nevesebb jogászok elfogadott tantételei.

A szerződések partikuláris jogot tartalmaznak. Van egyetemes nemzetközi jog, és annyi partikuláris jog, ahány állam áll egymással szemben.

Különös jogforrás a civilizált államok általános jogelve, mely a jogok természetéből von le bizonyos jogszabályokat. Az tulajdonképpen nem más, mint a régi természete. Azok a viták, melyek e kérdés körül folynak, nem lényegesek. Megkülönböztetjük az általános és különös nemzetközi jogot. Ezen kívül

felosztjuk nemzetközi közjogra és nemzetközi magánjogra. A nemzetközi magánjog nem az államok közti viszonyt foglalkozik, hanem több államterülettel kapcsolatos bíraskodással, külföldi házasságok feltételei stb. Ha a különböző államok jogelvei keresztezik egymást, akkor hoz döntést a nemzetközi magánjog, például ingatlanügyben. A nemzetközi magánjogon belül mindinkább elterjed a nemzetközi büntetőjog és a nemzetközi perjog. A nemzetközi jog eddig kialakult kategóriái az átmenet állapotában vannak. Ebből az átmeneti helyzetből adódik egy újabb jogforrás, az Egyesült Nemzetek Alkotmánya. A kollektív szervek határozatai új fejlődés útját nyitják meg. Az Egyesült Nemzetek Szervezete átalakulhat lassan a világ szervezetévé, mely meghatározza, hogy mi a nemzetközi jog. De ehhez az kell, hogy a nagyhatalmak tagjai maradjanak az ENSZ-nek.

Az államok

A nemzetközi jog tudomásul veszi az államelmélet meghatározását. Az állam kellékei: nép, terület, főhatalom. A nemzetközi jogközösségnek vannak olyan tagjai, melyek nem államok. Például a nemzetközi Duna-hajózás. A nemzetközi jogközösség az európai keresztény államok közösségéből nőtt ki, amely meghatározott államok közössége volt. Ezek közé be lehet jutni, de nem szükségképpen történik a bejutás. A taggá válás formája az elismerés (reconnaissance.) Az új államot egyenként, formálisan is elismerik, ami a nagyhatalmak konferenciáján egyetemesen történik. Így történt 1856-ban a török birodalom befogadása. 1877–78-ban a balkáni államok elismerése. Az elismerés lehet de facto⁵⁶ vagy de iure.⁵⁷

⁵⁶ De facto elismerés: amikor egy állam vagy a nemzetközi közösség csak ideiglenesen ismeri el a másik államot, ilyenkor többnyire csak kereskedelmi és konzuli kapcsolatfelvétel történik a két ország között.

⁵⁷ De iure elismerés: amikor egy állam vagy a nemzetközi közösség minden formális jogi kritérium alapján ismeri az adott országot.

Az államok különböző fajai

Az államok egymás között olyan kapcsolatot létesítenek, aminek nemzetközi jogi jelentősége támad. A mellérendelt államkapcsolatnak két fő típusa van: szövetséges állam és államszövetség. Az államszövetség a lazább kapcsolat, maga nem állam, és tagjainak megmarad a nemzetközi jogalanyisága. A szövetséges állam maga is állam, s a tagok nemzetközi jogalanyisága megszűnik. A pontos határt nehéz megtalálni. A leglazább kapcsolat a perszonálunió. Ilyen volt Anglia–Hannover, Hollandia–Luxemburg között. Következő fokozat a klasszikus államszövetség, például a brit világbirodalom. Az egésznek nincs nemzetközi jogalanyisága, tagállamai teljes jogalanyiságot élveznek. Szorosabb fajtája az államszövetségnek a Szovjetunió, ahol az államszövetségnek magának is van jogalanyisága. Reálunió monarchikus országokban szokott lenni, mikor mindkét államnak van nemzetközi jogalanyisága, de ezen felül bizonyos hatáskörökre, különösen a külügyekre közös szervek vannak, például Ausztria–Magyarország, Dánia–Izland, Svédország–Norvégia. Az államszövetségből a szövetséges államba való átmenet folyékony, de döntő az úgynevezett kompetencia-kompetencia [Kompetenz-Kompetenz]: a hatáskörre vonatkozó hatáskör, ami az államszövetségnél a tagállamoknak, a szövetséges államnál magának a szövetségnek a hatáskörébe tartozik. Van szövetséges állam, mely a nemzetközi jognak az alanya, azonban még a tagállamnak is megmaradt a nemzetközi jogalanyisága, csak korlátozott hatáskörben. Például Bajorország, Szászország stb. is tarthattak követet. Tipikus szövetséges állam az USA, Svájc, Brazília, Argentína, ahol a tagállam állam, de nem nemzetközi jogalany.

Alárendelt államkapcsolatok

A korlátozott vagy félszuverén államok mint nemzetközi jogalanyok helyzete speciális. Esetenként változik, hogy milyen

mértékben korlátozott a szuverenitásuk. Egy primitív állam szerződést köt egy szuverén állammal, s ezzel az aktussal elidegeníti a maga jogalanyiságát; ez a protektorátus. Félszuverén állam például Andorra, Monaco, Marokkó, Tunézia, San Marino stb.

Nemzetközi cselekvőképességükben korlátozottak, különben teljesen cselekvőképesek és szuverének az állandó semleges államok. Ilyen Svájc, melynek semlegességét a bécsi kongresszus mondta ki 1815-ben, illetve azt, hogy csak önvédelmi háborút van joga folytatni. Svájc fenn tudta tartani semlegességét a két világháborúban s humanitárius feladatnak tett eleget (Vöröskereszt). Izland kimondta, hogy állandóan semleges, de ez csak azt jelenti, hogy nem köteles Dánia háborúiban részt venni. A pápai állam is semleges, akkor is, ha Olaszország háborúban van. Korlátozott szuverenitású államok a lefegyverzettek, de a megszállott országok is ilyenek. Németország különleges helyzetben van, mert nincs kormánya, azonban ez nem jelenti a megszűnését [1946]. Átmenetileg elég, ha csak az állam harmadik tényezője marad meg, a terület, de csak ideiglenesen tartható ez az állapot.

Az államutódlás kérdése

Az az állam, mely olyan területre kerül, mely ezelőtt más birtokában volt, elvileg felel a jogelőd adósságaiért is, gyakorlatilag azonban minden állam annyiban jogutód, amennyiben ezt elismeri. Az államok megszűnése is nemzetközi jogi kérdés; akkor szűnik meg, ha a hatalom, népesség és terület megszűnik. A jogfenntartás megmarad, a megszűnés visszaállítható, ha két állam teljes mértékű jogutódlást kénytelen vállalni. Abban az esetben, ha nagyobb állam kisebbet kebelez be, a jogutódlás elismerése bizonytalan.

Az államok egyenlősége, az államok szabadsága

A világ területe államokra oszlik fel, és az állam egy bizonyos területen gyakorol hatalmat. Ez a szuverenitás az újkor kezdetétől kezdődik és szemben áll a középkori szemlélettel, amikor minden állam felett részben a pápa, részben a császár gyakorol fennhatóságot. A vesztfáliai békétől a bécsi kongresszusig alakul ki az a szigorú elv, hogy az államok saját területükön egyformán szuverének. Vannak államok, melyeket királyi tisztelet illet, ezek a királyság, császárság és a nagyobb köztársaságok, de ez nem illeti meg a fejedelemségeket és a kisebb köztársaságokat. A királyi tisztelet (honeur royale) gyakorlatilag ceremonális jellegű, csak az ezzel bíró országok küldhetnek idegenbe nagykövetet, s a többi államok csak egyszerű követet. A nemzetközi dekrétumokban az országok neveit különben ábécésorrendben szerepeltetik. A 19. század folyamán döntő különbség volt a nagyhatalmak és a nem nagyhatalmak között, s hogy melyik hova tartozott, az merőben szokáson alapult. Ezt a szokást kodifikálta a Nemzetek Szövetsége, majd az Egyesült Nemzetek, mikor különbséget tett állandó tanácstagsággal bíró és nem bíró tagok között.

Az állam belső szabadsága szerint minden állam szabadon cselekedhet saját területén, idegen ország belső ügyeibe senki nem szólhat bele. Erre a Biztonsági Tanács hivatott. A be nem avatkozás tilalmával szemben állnak a kért beavatkozások, a szerződések alapján történő beavatkozások (a kisebbségek védelméről szóló szabályok) és a végszükség címén való beavatkozás. Közvetítés (intercesszió⁵⁸) szabad, de ez inkább politikai, mint jogi jellegű (intervenció⁵⁹ és intercesszió különbsége). A kereskedelmi érintkezés szabálya, hogy nem kell egy konkrét kereskedelmi szerződést elfogadni, de másik állammal gazdasági kapcsolatba kell lépni. Ezt a jogszabályt az európai országok kezdeményezték azért, hogy kényszeríthessék a ke-

⁵⁸ Intercesszió: közbenjárás, közvetítés

⁵⁹ Intervenció: fegyveres beavatkozás másik állam belügyébe

leti országokat, hogy határaikat megnyissák idegen országok előtt. Csak olyan kereskedelmi szerződést kötöttek, melyek a többi államra nézve nem hátrányosak. Az idegen állampolgárok közötti megkülönböztetésre főleg az USA adott példát, amikor a kvótát a kívánatos fajú polgárok szerint állította össze.

A vizek jogi helyzete

Különbséget kell tenni tengerekkel kapcsolatos és tengerekkel nem kapcsolatos vizek között (tavak, folyók, csatornák stb.). A folyók lehetnek nemzetiak vagy nemzetköziak. Nemzetiak azok, amelyek forrásuktól torkolatukig egy ország területén haladnak, nemzetköziak pedig azok, amelyek több országon folynak keresztül, vagy határt képeznek. Közös érdekű a folyó, ha mellékfolyói idegen országból folynak. A nemzeti folyó felett minden jogot az az ország gyakorol, amelyen keresztülfolynak. A nemzetközi folyókra nézve a szomszédjog (magánjoggal analóg) szabályai állnak fenn. Tilos az országnak olyan tevékenységet végezni, amely más országból von el vizet, illetve minden olyan munka, mely révén más országot áradás fenyeget. Minden olyan tevékenység, mely a nemzetközi folyó használhatóságát biztosítja, kötelező. Egyetemes érdekű folyók azok, ahol fennáll a hajózás lehetősége. Nemzetközi kereskedelmi hajózás számára minden vízi utat nyitva kell hagyni, illetve tartani. A rendészeti szabályok betartása a parti államokra tartozik. Rendészeti korlátozásokat léptethet életbe, díjakat szedhet, ha minden ország számára azonos feltételeket ad. A *cabotage* azt a hajózást jelenti, amely egy állam két pontja között, az államhoz tartozó vizeken történik.

Dunai hajózás

Az 1856-i párizsi kongresszuson az Osztrák–Magyar Monarchia kezdeményezte egy Duna-bizottság felállítását a torkolat

biztosítására. 1883-ban az Európai Duna-bizottság hatásköre Bráiláig terjeszkedett ki. Ezen a területen az Európai Duna-bizottság fennhatóságot gyakorolt. Ennek tagjai a nagyhatalmak és Románia voltak. A Nemzetközi Duna-bizottságban a parti államok és a nagyhatalmak foglalnak helyet, ezek feladata a hajózás szabadsága feletti őrködés, parti rendészeti szabályok alkotása. Székhelyét ötvenként változtatta. 1940 óta, Besszarábia annektálása után a Szovjetunió a Duna torkolata mellé került, és a szovjet álláspont szerint a dunai kérdéshez a nyugati államoknak semmi köze nincs.

Arra a csatornára nézve, mely több államon folyik keresztül, az a szabály, hogy egymás között kell megegyezni, megállapodásokat kötni a szabályozásról. A tavak azon ország fennhatósága alá tartoznak, amelynek a területén fekszenek.

Tengerrel kapcsolatos vizek

A tenger felett egy országnak sincs fennhatósága. Zárt tenger az, amelynek az egész partvidéke egyazon államhoz tartozik, s a nyílt tengerrel úgy van összeköttetésben, hogy a parti állam el tudja zárni a kijáratot a nyílt tengerre. Zárt tenger az Azovi-tenger, csak az Azovi-szoroson keresztül érintkezik más tengerrel. Nyílt tenger a Fekete-tenger, mert a partján több állam osztozik. Addig volt csak zárt, míg Törökországhoz tartozott. Nem zárt tenger a Márvány-tenger, pedig csak Törökországhoz tartozik, de nemcsak egyfelé van kijárata. A tengeröblök hovatartozása is nyílásuk nagyságától függ.

A *parti tenger* a parti ország fennhatósága alá tartozik. Általános szabály szerint addig terjed, amíg a parti ország uralni tudja. Anglia a legkisebb parti tenger mellett szavaz (3 mérföld), Spanyolország 12, Svédország 6 mérföld mellett. A parti tenger az államterület egy része. Ezt a fennhatóságot a nemzetközi jog szabályozza. A hajózás rajta minden körülmények között szabad. A parti hajózás (*cabotage*) a parti állam kizárólagos joga,

ez ugyanazon állam két kikötője között folyik a parti tengeren belül. A halászat is a parti állam kizárólagos joga.

Különleges helyzetük van azon tengerszorosoknak, amelyek két nyílt tengert kötnek össze egymással. Legnevezetesebbek a Boszporusz és a Dardanellák. A különböző szabályozások egyik nagy problémája, hogy Oroszország nyílt tengerhez jusson. 1774-ben jelent meg először Oroszország a tengerparton. A drinápolyi béke szerint 1829-ig minden nemzet kereskedelmi hajója szabadon járhat a szorosokon, csak hadihajók nem. A Fekete-tenger partvidékének semlegessége 1871-ben megszűnt. Ha Törökország békében áll, akkor közlekedhetnek hadihajók a Boszporuszon, különben csak kereskedelmi hajók.

Nyílt tengereket összekötő csatornák a Szezei-, Panama- és a Kieli-csatorna. A Szezei-csatorna 1869-ben lett kész, és Egyiptom területén halad keresztül. Egyiptom akkor Törökország fennhatósága alatt állt. 1882-ben a részvények nagy részét Anglia szerezte meg, de a többség ma is kisebb francia részvényesek kezében van. Minden állam hajója áthaladhat a csatornán, de háború idején csak a legszükségesebb időt tölthetik benne. A Panama-csatorna 1914-ben készült el, Anglia, az USA és Panama állam kötöttek egy szerződést már 1903-ban, de ez csak egymás hajóira volt kötelező. Bizonyos parti része egyenesen az USA területéhez tartozik. A Kieli-csatorna 1896-ban készült el, a versailles-i szerződés tette nemzetközivé.

Nyílt tengereken való közlekedésnek különféle veszélyei és szabályai vannak, amiket a kalózkodás veszélye (erőszak nyílt tengeren, magánhajók részéről) miatt hoztak. Bármelyik állam hadihajója elfoghatja a kalózokat, és bíróság elé állíthatja. Bármely hajót átkutathat, hogy nem kalózhajó-e. Hadviselő állam hajói jogosultak az ellenséges hajókat megállítani, és a rajta lévő anyagot zsákmányolni. A hadihajó jogosult a vele ellenséges hajót saját hadi kikötőjébe vinni, és a bíróság állapítja meg, hogy jogosult-e elvenni. Hadi dugáru minden olyan áru, mely valamelyik fél háborús céljait szolgálja, főleg fegyver, lőszer. Jogtalanul megállított és átvizsgált hadihajókért a megállító or-

szág kártérítést tartozik fizetni. A dugáru (contrebande) vagy a zsákmány (prise) sorsa felett bíróság ítélkezik. A fellebbezési fórumban a kis- és nagyhatalmak nem tudnak egymással meg-egyezni. Halászati szabályok csak az Északi-tengeren vannak, különben a nyílt tengeren minden ország egyformán halászhat. Az elsüllyedt kincs a kibányászó nemzetet illeti. 1888-ban egy nemzetközi egyezmény kimondta, hogy kábeleket a tengerbe lerakni minden állam joga, és ezeket rongálni *nemzetközi deliktum* [bűncselekmény]. Újabban a tengeren légikikötőket akarnak létesíteni lerögzített nagy anyahajókon. Ezek nemzetközi helyzete a hajókra és a szigetekre emlékeztet, de jogi minősítésük valószínűleg a parti tengerrel lesz azonos.

A levegő helyzete

A levegőréteg azon államhoz tartozik, amely felett van. Az utaszállító gépek minden nemzet felett szabadon közlekedhetnek, hadi és postaszállító gépek csak akkor, ha az illető országtól külön engedélyt szereztek.

Szolgalmak. (Servitus in patiando⁶⁰) A közlekedés lehetővé tételét a békeszerződések biztosították. Így például a versailles-i biztosítja a szabad közlekedést Magyarország, Csehszlovákia számára a tenger felé Fiume irányába (peage jog). Ilyen jogok a halászati jogok is. A kombinált szolgalmi jogok nemtevéseből és türebből állnak. Például mikor két ország között a vámhatár nem az eredeti határral esik egybe, mint pl. Svájc és Franciaor-

⁶⁰ A servitus in patiando a szolgalmak gyakorlásának jogát jelenti, a másik telken való átjárás jogát, abban az esetben, ha a szolgalmat csak türesemre kötelezi a másik felet. A kifejezés a római jogból ered, olyan jogot jelent, amelynél fogva az egyik telek (uralkodó telek, praedium dominans) mindenkor használója meghatározott szükséglet kielégítésére igénybe veheti a szomszédos telket (szolgáló telek, praedium serviens). Ez a szükséglet többnyire a telek megközelítéséhez szükséges úthasználati vagy vízelvezetési szükséglet volt.

szág határa. Ilyen szolgálmat tartalmaz egy szerződés Olaszország és a Szentszék között, Olaszország kötelezi magát, hogy nem épít olyan építményt, mely zavarólag hatna a Szentszékel szemben. Kötelezi magát, hogy a Vatikán vízellátásáról gondoskodik. (Servitus in patiando!) A pápa használhatja az olasz vasutakat, viszont nem zárja el a közlekedés elől a Szent Márk teret.

Az állam impériuma alá vonja, aki területén tartózkodik. Nemzetközi értelemben valaki valamely országnak polgára akkor is, ha az illető állam valamilyen alacsonyabb státuszt enged csak neki (németországi zsidók). Általában minden állam belső közjogától függ, hogy kit tart állampolgárnak. Így létrejöhet a kettős állampolgárság és a hontalanság állapota. Az állampolgárság megszerzése államok szerint változik. Nyugati országokban, az az elv az uralkodó, hogy mindenki születési helye szerint válik annak az államnak polgárává. Ezt az teszi lehetővé, hogy nincs általános védkötelezettség, és Amerika például így akarja a bevándorlóknak az állampolgárság megszerzését megkönnyíteni. A közép-keleti és a keleti országokban általában a leszármazás az alapja az állampolgárság megszerzésének. A kíváncsnak tartott rendezésre nem sok remény van. A békeszerződések a területváltozásokkal kapcsolatban szoktak szabályokat alkotni, az állampolgárságra vonatkozólag nem. Az átcsatolt területek lakosai megszerzik annak az államnak polgárságát, ahova csatolták őket, vagy pedig kérelmezhetik a régi állampolgárságuk megtartását is (optio). A régi állampolgárság megtartása az elköltözés lehetőségével jár együtt. A trianoni békeszerződés kétféle megoldást tartalmazott, vagy egy éven belül lehetett optálni annak az államnak javára, ahol addigi illetőségű volt, vagy egy éven belül azon állam javára, amelyiknek többsége nemzetiségi alapon állt. A jogi személyek állampolgárságának megállapításánál mindig a társaság székhelye a mérvadó. Általában minden országnak joga van idegenrendészetét fenntartani, területét idegenek elől nem zárhatja el. Köteles minden ország a területén élő idegenek személyi- és

vagyonbiztonságát garantálni. Idegen állam területén elkövetett bűnért kérhetik az államok a bűnös kiadatását. Szabályok erre vonatkozólag nincsenek, csak kétoldalú egyezmények, ha a cselekmény mindkét országban bűncselekmény. Mostani tendencia szerint az az ország ítélkezik a politikai büntettes felett, amely ellen elkövette a bűncselekményt. Minden államnak joga a politikai menekülteknek menedéket adni. Minden állam köteles megakadályozni, hogy területén idegen állam ellen összeküvést és terveket készítsenek. A szabályok szelleme aszerint változik, hogy a politikai köztudat mennyire homogén. Minden nemzet köteles az idegenek kereseti jogát biztosítani. Idegen állampolgár panasszal élhet, ha számára a jogszolgáltatást megtagadják (deni de justice) vagy az ítélethozatalt elhúzzák. Kérdéses, hogy az állam polgárainak külföldi követelését behajthatja-e. A Drago-doktrína szerint nem. Az 1907. évi hágai konferencia szerint csak akkor, ha előzetesen nemzetközi döntőbíráskodás előtt megkísérelte ügyét békésen elintézni. Egyes országok külföldön élő állampolgárai számára külön bíróságot kértek. (Konzuli bíráskodás.) Egyiptomban ez még ma is fennáll, Kínában viszont az idegenek külön városrészt igényeltek saját közigazgatással, melyből a kínaiak ki is voltak zárva.

A kisebbségi jogok az állami impérium személyi körét érintik. Régtől fogva problematikus a kisebbségi kérdés mind vallási, mind nemzetiségi téren. A berlini kongresszus 1878-ban rendezte a vallási kisebbség kérdését. Egy ország vallási kisebbsége szabadon érintkezhet vallásának külföldön élő hierarchikus fejével, a polgári életben pedig politikai és foglalkozási jogegyenlőséget élvez, de ennek betartását nem ellenőrizték. 1900 körül a Törökországban élő keresztények Szíriában folytattak tárgyalásokat a vallás és iskolaügy kérdésében, az 1919-es európai rendezési folyamat pedig egészen új alapokra fektette a kisebbségi kérdést. A legyőzött kisállamok a békeszerződésben ismerték el kisebbségi kötelezettségüket, a győztesekkel szövetséges kisállamok pedig a nagyhatalmakkal kötöttek szerződéseket. Minden állam köteles kisebbségi lakóinak közjogi és ma-

gánjogi egyenlőséget biztosítani, a hatóságok előtt a kisebbségi nyelv használatát megkönnyíteni, és ha bizonyos arányszámot (20%) elér a gyermekek száma, akkor saját nyelvű kisebbségi iskolát kell felállítani számukra. Az alaki jogszabályok a Nemzetek Szövetsége előtti eljárást szabályozták, amelyben elvileg a Tanács elnöke döntött. A kérdésben a második világháború óta ezen szabályok hatályukat veszítették, és ezek a kérdések csak a területi elrendezés után kerülnek majd ismét napirendre.

A nemzetközi jog szervei vagy egy bizonyos terület, vagy egy bizonyos ország ügyeit hivatottak intézni. Általános szervei az államfő és a külügyminiszter. Kivétel nélkül minden államban van egy szerv, amely a legfőbb hatalmat megtestesíti, és egy másik szerv, mely a külső ügyekkel foglalkozik. Az államfő hatásköre formai jellegű, ő írja a megbízólevelet, fogadja a követeket. Az államfői privilégium egyformán illeti meg az államfőt, akár egyéni, akár társas jellegű szerv. Társas jellegű szerv van Svájcban, ahol a kormány, illetőleg a tanács egyik tagja látja el – egymást váltva – az államfő funkcióit, és a Szovjetunióban, ahol a végrehajtó bizottság elnöke látja el ezt a funkciót. Az államfő reprezentatív jelentősége abban áll, hogy az államfő cselekedeteiért az egész állam felelős, még akkor is, ha túllépi a hatáskörét. Legfontosabb privilégiuma külföldi tartózkodás esetén az extrritorialitás. Ez a régenst is megilleti, a királyi család tagjaira azonban nem vonatkozik. Ha az államfő inkognitóban van, akkor az extrritorialitás addig nem érvényesül, míg inkognitóját fel nem fedi. Az extrritorialitás azt tartalmazza, hogy az államfő személye sérthetetlen, vele szemben az illető külföldi ország semmilyen kényszerítő intézkedést nem alkalmazhat, illetőleg nem foganatosíthat. Az államfővel szemben polgári pert indítani nem lehet, kivétel külföldi ingatlana, amivel szemben lehet. Olaszország, Belgium, Svájc jogszabályai megengedik a külföldi államfő ellen indított polgári pert, de a büntetőbíráskodást nem, viszont a közlekedésügyi szabályok rá is vonatkoznak. Adóztatás alól a külföldi is mentes. Külföldi útjain az államfő a saját államát érintő funkcióit elláthatja, ha

ez az idegen államot nem zavarja, de például nem végeztetheti ki kíséretének tagjait. (Bár Krisztina királynő ezt is megtette.)

Külügyminiszter az államfőt helyettesítő szerv, privilégiuma nem olyan teljes, mint az államfőé. Külföldi tartózkodása alatt sérthetlenséget élvez.

Követküldést a pápák és Velence vezették be a 15. században, általánossá a 18. században vált. Kezdetben nem szívesen fogadták a követeket, kémnek tartották őket, ezért alakult ki a követek sérthetlenségének jogi szabályozása. Ezt a kölcsönösség folytán elfogadták, minden állam küldhet követeket a nemzetközi jogközösségnek, még olyan is, amely nem állam. (Nemzetek Szövetsége, Egyesült Nemzetek.) Az Osztrák–Magyar Monarchia is küldött követeket, bár mindkét állam külön is szuverén volt. A Szovjetunió, mint államszövetség követet küld az összes állam nevében, és egyes államai külön is küldhetnek követeket. (Ukrajna, Fehéroroszország.) Az angol birodalom maga nem küld követeket, csak Nagy-Britannia és az egyes domíniumok. Külön kérdés a szövetséges állam tagállamának követküldési joga. Németországban volt ilyen, de általában nincs. (USA tagállamai vagy Svájc kantonjai.) A félszuverén állam követküldési joga azon múlik, hogy a státuszát megszabó szerződés erre nézve hogyan rendelkezik. Az államok kötelesek a követet fogadni, de nem kötelesek követet küldeni. A római Szentszék az 1929-i lateráni zsinaton⁶¹ kapta jogalanyiságát, de követküldési joga már előbb volt. A Máltai Lovagrend

⁶¹ Elírás, 1929-ben a Szentszék Olaszországgal a lateráni szerződést (konkordátumot) kötötte meg, melynek értelmében Olaszország elismerte Vatikánváros (Città del Vaticano) önállóságát, és 4 milliárd líra kártalanítást fizetett neki. A pápa XI. Pius (1922–1939) cserében lemondott arról, hogy részt vegyen a politikai- és közéletben. A szerződéssel Mussolini régi terve valósult meg, ugyanis régóta szeretett volna megegyezni az egyházzal, de nem konkordátum (tehát egyenrangú felek közötti szerződés) formájában, hanem az olasz állam fennhatóságát kifejezve csak törvényi szabályozással. Ezt viszont a pápa nem fogadta el.

is ilyen területen kívüli (területét veszített), elsősorban erkölcsi funkciókat megtestesítő szervezet.

Szeged, 1946–1947

(MTAKK Ms 5116/15, 1–17. Kötetben: *Bibó István egyetemi előadásai 1942–1949*. Szerkesztette Dénes Iván Zoltán. Sajtó alá rendezte, a szöveget gondozta Balog Iván és Tóth László Dávid /Tóth-Matolcsi László/ Debreceni Egyetem, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2004. 177–214. Közreadta Tóth László Dávid /Tóth-Matolcsi László/.)

Szentpéteri István

BIBÓ ISTVÁN SPECIÁLIS KOLLÉGIUMAI 1947–1948

I. Demokrácia és szocializmus

1947. október 22.

Az európai társadalomfejlődés folyamata a hatalomgyakorlás emberségesebbé válása.

Az ókor hatalomgyakorlási módozatai

A mai kegyetlenség absztrakt kegyetlenség. Az ókorban a kegyetlenség, a gyilkolás mindennapos jelenség volt. Ferrero *Pouvoir* című könyve: a forradalmak könyvszagúak, nagyban irányítják őket a könyvek. Az ókorban nem voltak elvekben megfogalmazott harcok. A tömegre hatás nem elvi formában történt. Pl. Caesar karrierje: nagyméretű hadsereget kézben tudott tartani, ez megerősítette helyzetét, és nem akarta megváltoztatni a kormányformát.

Az ember és ember közti viszonyok „megpuhulása” a kereszténységtől kezdve alakult ki. A hatalmat igazolni kell: ez keresztény, európai gondolat. Az ókor nem ismert legitim hatalmat. Ennek ellenére a római köztársaság szilárd rendszert épített ki. Azért ez a legszilárdabb, mert arisztokrata vezetők vitték az ügyeket a szenátusba, a törvényeket a népgyűlés hozta.

A keresztény gondolkodás az elsőszülöttség elvét vezette be az alkalmasság elve helyett. Mégis ez által vált el az európai fej-

lődés a keleti despotizmustól. Az örökletességgel, a monogám házasság követelésével a trónkövetelők sokaságát háttérbe szorította. A szilárd öröklési rend és a keresztény nevelés alapján a dinasztia is lojálissá vált. Hatalmas civilizációs vívmánya ez a középkornak. Nem túl helyes, de az adott viszonyok között mindenki által elfogadott elv. Ez volt a francia forradalomig és 1914-ig. Addig a dinasztiák Európában szilárdak voltak. (Kr. u. 750 körül volt az utolsó válság: a Karolingok legyőzték a Merovingokat.) A középkor fejtelensége optikai csalódás. A magánháborúk inkább a mai futballmeccsekhez hasonlítottak. Az európai államrendszer a törvényesség szilárd hatását mutatta. A keresztény gondolkodás a hatalom igazolásának szükségességét vetette fel.

Ma Európában három tényező szükséges ehhez:

1. Tényleges hatalombirtoklás;
2. Elvekkel történő igazolás;
3. A közösség tényleges meggyőződése, hogy a gyakorolt hatalom igazolt hatalom.

Európában a hatalom gócai át tudják vészelni a hatalom tényezőinek kilengéseit, gyengüléseit. Az európai királyságok a középkor anarchiáját túléltek, és később ismét tényleges hatalmat hoztak létre. Pl. a Hitler által elűzött uralkodók, tényleges hatalom nélkül.

E rendszer ellentmondása

A kereszténység az egyenlőség elvét hirdette; minden ember egyenlő. Ez az ideológia a konkrét európai fejlődésben a maga erkölcsi igazolását kénytelen volt odakölcsönözni az arisztokratáknak. Az arisztokráciát és a monarchiát a kereszténység egyenlősítő erkölcsi elveivel erősítette meg: isteni hatalomból eredően uralkodó király, tisztviselők, stb.

A keresztény egyház tudomásul vette a királyok hatalmát, másrészt a papok nevelték a királyokat. Ez a hatalom moralizálását jelentette. De az ellentmondás megvolt, és marni és rongálni kezdte az építményt a középkor virágkora közepén, még egy konszolidált világban.

Marxista ellenvetés: mi értelme elvek ellentmondásáról beszélni, amikor az elvi ellentmondás mögött felfedezhetők az ellenkező érdekek? Válasz: hosszú távra létkérdés, hogy a szervezési alapelvek összefüggnek. Az igazolás által lesz a rendszer legitimé, és ebben nem lehet ellentmondás. Pl. a mai gazdasági rendszer kapitalista és szocialista is. A szocialisták a szocializmust hirdetik a sajtóban stb., de politikai okokból a magántulajdont nem bántják. Ez a szerveződési ellentmondás előbb-utóbb konkrét összeütközésben robban ki.

A középkori államrendszerekkel is ez történt. A kereszténység az egyenlőségen alapul, az egyenlőtlenségről a könyvek semmit sem mondanak. A Bibliának semmi köze a monarchikus-arisztokratikus államrendszerhez. A keresztény államelmélet későbbi művei sem mondanak semmit, Szent Ágoston se. A királyok isteni hatalmát így a papok nem tudták igazolni. Szent Tamás megpróbálja, de nem tudja. Szerinte végül is a hatalom annyiban Istentől való, amennyiben feladatát ellátja, és kimondja, hogy a zsarnok királyt meg lehet fosztani a trónjától.

A 13. századtól a keresztény államelmélet forradalmasító hatása megmozdult. A középkori hitvilág és társadalmi rend bomladozni kezdett. Megindul a hatalom igazolásának hosszú átrendeződése. Ez a 13. századtól 1918-ig tart. Ekkor már csak a szokásokban él a monarchikus gyakorlat.

A parasztság és a polgárság fellép a nemesség ellen. Bár a keresztény rendszer akceptálta a király hatalmát, védelme alatt azonban megnőtt a polgárság. Ez az ókorban nem történhetett meg, mert ezeket mindig kifosztották. Öntudatuk, önbizalmuk

megegyesült. A parasztság is polgárosodott, a polgárságban támogatóra lett.

A reformációval e folyamat nagy lendületet kapott. Racionális erőfeszítéssel a kereszténység alapjait akart lenyúlítani, és ennek a politikai konvenciók terén mutatkoztak meg az eredményei. Az elméletben nem hozott újat. A tömegek politikai öntudatának ideológiai segítséget adott.

A vallásháborúk után a király olyan mértékben került összefüggésbe a vallással, mint addig soha. A király illegitimé válása nem papok által megállapított dologgá vált, hanem mindennapi jelenséggé, reális élménnyé. A királyok trónról letevése az élmény leghevesebb fokán sugallta a hatalom igazolásának szükségességét. Ez a király előtt vonatkozott a nemesre és a gazdag emberre is. A vagyonos ember mögött a munkával való vagyongyűjtés igazolása még inkább ott állt. A kritika a gazdag emberre is vonatkozott.

Az európai monarchia első nagy fordulata a francia forradalom. Bár előtte az angol forradalom is hasonló volt, de ott végül mégis helyreállt a hatalom. Itt a királyi hatalom szimbolizálódott. Ez a biztonságérzet erősítését szolgálta. Európában a királyi hatalom mindjobban izolálódott.

1947. november 9.

A keresztény politikai gondolkodás alapelvei bontakoznak ki e kritika alapján, csak hogy szembefordulva a történelmi képződményekkel. Kritika van, de a társadalomban a monarchikus legalitás rendje még nem nagyon van érintve – talán Anglia és Hollandia kivétel.

A 17. század közepén az angol forradalom az első, amely az Isten kegyelméből való uralmat megdönti. Ez azonban csak elszigetelt jelenség. A kontinentális Európában a monarchista államrend abszolutizálódásával jutott el a kiérett állapotig.

Franciaország a középpont. Kialakítja az abszolút királyságot, amely univerzalizálja a társadalom szervezeteit, saját magát pedig

elgyökérteleníti. A generális rendi gyűlést nem akarja összehívni, de új adókat vezet be. Az összes közfunkciókat eladhatóvá teszi. A század végére a királyság a népi, helyi, adminisztratív gyökerektől elszakadt képződmény lett. Nem támaszkodik már tényekre az, hogy ő az egyedül legitim hatalom.

1789-ben még a rendi gyűlésen sem gondolnak a monarchia megszüntetésére. Később a király engedékenysége miatt a királyság semmivé válik. A keresztény Európa alapvető forradalom-élménye, hogy a monarchia és az arisztokrácia megdönthető. A szabadságjogok deklaráltak. Itt jelenik meg a nacionalizmus kérdése.

A francia forradalom egyesek szerint a polgárság műve volt. Ez a polgárság túlbecsülése. A királyság megdöntését nem lehet egyedül nekik tulajdonítani, mert ott volt az erős értelmiség is.

Ahhoz, hogy a társadalomkritika formáló erővé váljon, az szükséges, hogy az üres politikai formák összeomlása után olyan anarchikus állapot jöjjön létre, hogy ideológiai elvek alapján rendezzék be az új rendszert. Normális állapotban nem ideológiák szerint szerveződik a politika, hanem kompromisszumokkal. Ideológiai berendezkedés csak anarchiában lehetséges. Azóta az új szerveződés elve, a demokrácia, még nincs teljesen vitán kívül téve.

Az igazi robbanást okozó forradalmi változást az jelenti, hogy az egész régi politikai szerveződési forma összeomlott, és kezdődik az egyenlőségen alapuló szerveződés. Egy és ugyanazon forradalomról van szó, a polgárság a feltörő kos. A minőségi jellegű arisztokrata rend ekkor bukott meg. Ha nincs arisztokrata, ha nincs minőségi különbség, akkor a relatíve kis különbség (a polgár és a köznép különbsége) nem lehet komoly társadalomszervező elv. A polgári szervezés nem önálló társadalomszervezési forma. Csak az egyenlőségen alapuló társadalom pillanatnyi, átmeneti helyzete.

A szocializmus is egy nagy része a forradalomnak. Az orosz forradalomban a nagy monarchikus építmény összeomlása ugyanaz, mint 1789-ben. Ne tagoljuk végtelenségig a forradal-

makat, mert nem tekinthetők normális társadalmi változásoknak. Egy forradalom folyik most is: a monarchikus-arisztokrata világkép összeomlása.

A szabadság problémája

Már a középkori fejlődésben is fontos, csak hogy itt a szabadság egyénenként különböző, nagyon variált. Amikor a történelem az egyenlőség szervezési elvére váltott át, egységes emberi szabadságrendszert kellett kiépíteni.

A szabadsághoz organikusan hozzátartozik a félelemnélküliség, de egy változó, forradalmi társadalmi rend a legfélelemleltőbb. A forradalom az egész társadalmat félelemmel töltötte el. Francia forradalom: diktatúrák s végül Napóleon – egy társadalom nem bír király nélkül élni? A problémák túlnyomórészt a krízis problémái.

A krízis háttere

Az egyenlőségen alapuló társadalomszerveződés belső logikája következtében ha nem indokolt a hatalom öröklődése, nem indokolt a gazdasági öröklődés sem. A francia forradalom által meggyorsított polgári fejlődés és a középkori zárt egységek felbomlása fokozták az emberek bizonytalanságérzetét. A középkori kis szabadságok tűzhelyeit oltották ki ezzel.

A szocializmus a 19. században ebből a rossz érzésből kapta morális erejét. Szabadság: a műhelytulajdonosok tönkretételének szabadsága? Egyenlőség: milliók egyenlő kiszolgáltatottsága keveseknek? A szocializmus igazi mozgatói a proletárságba beleszorított, a szabadságot korábbról már ismerő emberek. Céhek válsága, kisiparosok: világos társadalomkritika.

A szocializmus nem állítja előtérbe az egyenlőséget a szabadság rovására. Ez a legnagyobb értelmetlenség. A demokratikus

ideológiában éppoly fontos a szabadság, mint az egyenlőség. A szabadság régi elv, míg az egyenlőség az arisztokrata rend összeomlása óta létező elv. Az arisztokrata világban is van szabadság. Az viszont már gondolati bakugrás, hogy teljes szabadság egyenlőtlenség mellett is lehetséges. Itt a szabadság és az egyenlőség: vértelen absztrakciók. A társadalom valóságos világában nem a szabadság és az egyenlőség eszméje harcol, hanem a szabadság élménye és az egyenlőség társadalomszervezési elve küzd egymással. Az egyenlőség annyi jelent, hogy az emberek meglevő különbségeiből ne csináljunk egyesek hátrányára szervezési elvet. Arisztokrata szervezési elv: vannak emberek, akiknek jó gyermekszobája volt, és van, akiknek nem. Szervezési elvet csinálnak a különbségből.

Az egyenlőség, mint szervezési elv és a szabadság, mint ideál egymás mellett létezhet egy társadalomban. Logikailag nem zárják ki egymást. A szocializmus és a demokrácia olyan felfogása, hogy az egyik az egyenlőségre, a másik pedig a szabadságra épül, erőltetett. Téves tétel az is, hogy a demokrácia egyenlő az individualizmussal. Az egyén értékének hangsúlyozása közös európai kincs. Ez a szocializmusra is vonatkozik. Vakvágány, hogy a szocializmusból kollektívizmus lett.

A szocializmus botrányköve a magántulajdon. A bajok egyik technikai megoldása a köztulajdon. Nem is tudják elképzelni másképp, hogy a tulajdon valakié legyen: így szőröstől-bőröstől a közélész. A közösség így egy nagy absztrakció, fantazmagória: monarchikus szemlélettel az államot egy nagy személyként kezelik.

A szocializmushoz igazából nem tartozik hozzá az erős központosítás. A szocializmus, mint köztulajdon a tulajdon megszüntetésének a segédszerve. Ez történhetik a tulajdon feloldódásával is. Ma azt kell megszervezni, hogy ne legyen kizsákmányolás. Az már szervezési kérdés, hogy ehhez szükséges-e központosító, állami bürokrácia. A vulgáris szocializmus szerint minél több dolog közös, annál jobb szocialisták vagyunk. Ez szembefordulás a személyiség elidegeníthetetlen jogaival. Az igazi kollektívizmus: a fasizmus, ahol az egyén eszköz a közösség

kezésében. A szocializmus az egyént akarja boldogítani. A magánélet az európai kultúrkör legnagyobb vívmánya.

Erőltetett a szocializmus és a forradalmiság kapcsolata is. Egyetlen forradalmi lendület létezik: amelyik ahogy szembe fordul az ember és ember közötti monarchikus szervezési formákkal, úgy a kizsákmányolással is. Nincs külön szocialista és demokratikus lendület.

A kolhoz és a köztulajdon: technikai kérdések. A forradalmi elvet nem lehet örök célként felmutatni. Az a baj, hogy a monarchikus rend bukása után nincs kialakult elv. Bizonytalansággal gyötrik az embereket. A forradalmi öncélúság nem termékeny, lásd a fasizmus példáját. Tudni kell, hogy mit tegyünk a megbuktatott helyére. Ma sok intézmény azért létezik, mert az új rend technikái nincsenek kiépítve. A központosítás bürokratizál, de a kapitalizmus sem segít.

Egy nem bürokratikus renden kellene gondolkodni. De ehhez a nyugalom hiányzik. A társadalom a kollektív megbolondulás felé halad. A végső kérdéseken spekulálnak, és eredményt nem érnek el. Ez nem a demokrácia közvetlen kialakítása. A társadalom beteg. Alapvető reakcióinknál vagyunk elrontva, a végső elveknél sem juthatunk megegyezésre.

Az egyéni iniciatívának már növekvő szerepe van, a köztulajdonba beszorítani nem lehet, de a kapitalista tulajdonhoz sem lehet visszatérni.

1947. december 10.

Az európai monarchia nagy végvonaglója a 19. században volt. A tömegek ekkor még nem tudtak monarchikus kormányzás nélkül élni.

Három kísérlet

1. Monarchikus kormányzás alkotmányozó parlamenttel (Franciaországban XVIII. Lajos és Ausztria). A monarchia túlsúlya

megmaradt. Ez a rendszer alapján véve reménytelen volt. A parlament a népszuverenitás illúzióját kelti, de a kulcspozíciók a monarchia kezében vannak, és ez állandó vitákat szül. Nincs tisztázva, ki a kiindulópont: a király vagy a nemzet.

2. Lajos Fülöp nyíltan vállalja a népszuverenitást. A parlament dönt, a király szimbolikus, csak ellenjegyez. Pl. északi országok (angol minta), az egyesült Olaszország, balkáni államok. Aztán Lajos Fülöp rájön, hogy a népképviselőt korumpálható. Választ a király egy neki tetsző kormányt, és preparál egy népképviselőt. Előtérbe kerül a nagyhatalmú, államfőszereű kormányfő. A válságok alkalmával kiderül, hogy a kormányfő hatalma az államfő bizalmától függ. Magyar példa: Bethlen.
3. A diktatúra az előbbieket romjain jelenik meg. Az ország többsége király nélkül nem tud élni, és elővesz egy királypótlékot: III. Napóleon, Mussolini, Hitler. Ezek az országok nem voltak megérve a demokratikus kormányzásra. Félelemre rendezkedtek be.

A szocializmus a monarchia bukása perspektívájából

A szocializmust ugyanúgy szembeállítják a demokráciával, mint az egyenlőséget a szabadsággal, a forradalmat az evolúcióval, a kollektívizmust az individualizmussal.

A szocializmus ugyanannak a folyamatnak a tárgya, mint a demokrácia. Az emberi kvalitás egyenlőségéből indul ki mindkettő. Az egyenlőség nem önálló valami, nem öncél. Az egyenlőség a jelzője egy másik szónak: egyenlő szabadság, egyenlő méltóság.

Minden átmenet nehéz. Ezért gyakori ilyenkor a diktatúra. A nép nem akar király lenni, ez a probléma. A szocializmus problémája: mit csináljunk a néppel, amely nem akarja a kizsákmányolást megszüntetni.

Irreális a szocializmusnak a köztulajdonhoz való kapcsolása.

A szocializmus botrányköve nem a magántulajdon, hanem a kiszákmányolás. Nem a tulajdonra kell koncentrálni, hanem a használatra. A szocializmus jövője azon áll vagy bukik, hogy az átmeneti centralizálódás mennyire kövesedik meg, és nem lesz-e a szabadság fiktív védelmezője.

A mai külpolitikai ellentét nem a tiszta demokrácia és a tiszta szocializmus ellentéte. Ma a szabadságot korrumpálják mindenütt.

Át kell állni az emberi kvalitás különbségeit figyelmen kívül hagyó rendszerre. Vannak különböző kvalitások, de a politika rendszerét az ember egyenlőségére kell építeni, nem csinálhatunk törvényt a különbözőségekből.

Ez a nagy átalakulás a keresztény gondolkodás által kötött kompromisszum szétbomlása. Ezzel a kompromisszummal a törzsi-ókori világ szelídítése vált lehetségessé. A kereszténység viszont elfogadta a hierarchikus rendet.

Ez a kompromisszum másfél évezreden át egyensúlyt tartott, de aztán a kereszténység és a pogányság közti ellentmondás kiderült. A 18. és a 19. század minden politikai robbanása ebből eredt. Itt bomlik fel a püspökök és a német törzsfők kompromisszuma.

Nem látjuk e zajlás végét, de a folyamatot nem állíthatjuk meg, pedig magát a szabadságot és a demokráciát is veszélybe sodorhatja.

II. Szabadság, képviselet, önkormányzat

1947. október 29.

A szabadság spekulatív elemzése

A szabadság politikai relativitása: csak valakinek valamire való szabadságáról beszélhetünk. A szabadság nem úgy érdekel minket, mint egy izolált egyén érdeke, hanem mint a társadalmat

összefogó objektiváció. A szabadság szubjektivista felfogása a történelemben gyakori, és sokszor torzításhoz vezet. Példa: a gazdasági szabadság kérdése. Miután a demokrácia sok középkori kötöttséget feloldott, hódító útjára indult a kapitalizmus. Döntő tétele: a munkás és a munkaadó szerződésének szabadsága. Az államok egymástól való függetlensége is hasonlóan formálissá vált.

A társadalomban a szabadságot nem egyesek, hanem a lehető legtöbb ember szabadságaként kell felfogni. Ez utilitarista felfogás, de a harcos szocializmus is szívesen hangoztatja. Ugyanakkor ez a nézet is ugyanattól a veszélytől terhelt, mint az előbbi. A konkrét apparátus szervezése a fontos.

Az igazi kérdés: hogyan válik az egyén szubjektív szabadságélménye társadalmi módszerré. Az utilitarista csak megnyiségeket határoz meg, de nem ad objektív szervezési elvet. A szabadság objektívvé ott válik, ahol az egyén szubjektív szabadságélménye mellett megjelenik az az állapot, amelyben két ember úgy van egymás mellé szervezve, hogy *egymás eszközei ne lehessenek*. Az eszközviszonylat visszahat az eszközhasználóra: nem lehet szabad az az állam, amely másokat elnyom, mert saját szabadságát is kétségessé, bizonytalanná teszi. Hasonlóképpen a személyes szabadság is veszélybe kerülhet, pl. egy rabszolgatartó társadalomban maga a rabszolgatartó is bármikor rabszolgává válhat. A korlátlan hatalmi viszonylat kölcsönös viszonylatot hoz létre: minden zsarnokoskodás a visszacsapás félelmét indítja el.

A kapitalizmus és a szocializmus ellentétében a munkásság hatalmas pártosza végeredményben az absztrakt tömeg kiszolgáltatottsága ellen indul harcra.

A szabadság szervezési megnyilvánulásai (a szabadság elemi szerveződési formái)

A szabadság szerveződése egymással egyensúlyt teremtő társadalmi erők alapján kezdődik. A kiszolgáltatottság ezt megaka-

dályozza. (Pl. a nők kiszolgáltatottsága: láthatatlanabb, mint a rabszolgaság.)

Társadalmi eljárás: ami a szubjektív élményt objektív helyzetté alakítja. Így a szabadság korlátlanból biztosítottá válik. Pl. ilyen eljárások: német törzseknél (közösségek közötti példa): két törzs megegyezik bizonyos áruk kicserélésében, a legelők elhatárolásában. Ez nehézségekbe ütközik a bizalmatlanság miatt. A procedúra, amely a félelmeket feloldja: a varázsló mágikus formulákat, szent igéket mormol.

Az első szervezők azok a varázslók voltak, akik ezeket a procedúrákat kitalálták. Ma is így jön ez létre. Ez a varázsló nem rabszolgából, nem tudatosan csinálja mindezt, ő maga is osztozik ezekben a hiedelmekben, de értelmes cél szolgálatába állítja. Ma sem vezetik a társadalmakat cinikus szkeptikusok. Az elbolondító egy fokkal magasabb hittel procedurálisabbá teszi a szertartást.

Ami a mágikus eljárásokat illeti, a vallási rendszereket komolyan kell venni, mert az emberi élet végső céljaira összefüggő, rendszerezett magyarázatot nyújtanak. Ezek a rendszerek az érzelmi ráhatásokat társadalmi célokkal kapcsolják össze: gátlásokat adnak, és magyarázatot arra, hogy miért nem szabad ezt vagy azt elkövetni. A gátlások egymással összefüggenek, a kérdés, hogy ez nem terheli-e túl az embert. Ma kevésbé kell rémmeséket kitalálni a társadalmi beidegződések, szokások, készségek létrehozására, de ezek az érzelemvilágtól elszakíthatatlanok. Így jön létre a szubjektív élmény objektíválására a társadalmi eljárás.

A hatalom szervezése

Két fő kérdés:

1. Az érvényes közösségi határozathozatal (törvénykezés)
2. Határozatok végrehajtása (tisztviselők)

1. A határozathozatal kérdése a közösség és a vezetők viszonyától függ: ez lehetséges feltétlen paráncs alapján vagy közös-

ségi közreműködéssel. A valóságos helyzet általában a kettő együttműködésével jön létre (a vezető legalábbis a közösség passzív engedelmeskedését elvárja). A szabadság objektíválódása az egyéntől a közösség felé való haladásban van. Ilyenkor a határozatot a közösség hozza. Ez a fejlődési vonal nem egyenes, és nem végtelen. Átsapphet a másik végletbe is: lásd a mindenkit megbuktató népgyűléseket vagy a francia forradalom konventjét. Ennek a haladásnak van egy optimális határa, az ellenkező oldalon a zsarnokság felé visz az út.

2. A közösségi tisztségek betöltésének módja: itt gazdagabb variációs lehetőségek vannak, mert a hatalom gócait kell betölteni, ez pedig az érdekek miatt is nagyon vonzó.

A funkciók időlegessége vagy állandósága: primitív állapotban a vezetésben az állandóság a szabály. A legprimitívebb állapotban a főnököt a teljesítmény teszi. Ez pillanatonként változik, és ezért társadalomszervezési elvként nagyon törekeny.

1947. november 20.

A szabadság konkrét intézményei

Az önkormányzat három lehetséges tartalma:

1. Községi határozathozatal
 2. Tisztségek betöltése
 3. Az ellenzék jogai
1. A közösségi határozathozatal:
- a) a határozathozatal jogi terjedelme
 - b) a határozathozatalban résztvevők köre
- a) Községi határozathozatal tartalma: törvényhozás, ellenőrzés, intézkedés. Törvényhozás: általános szabályok hozásának lehetősége. A törvényhozás külön szakterületek kezébe

került át (előkészítés). A parlament változtathat ezen, de a szakmai konstrukción nem szokott módosítani.

Ellenőrzés: A közösségi ellenőrzés a szabadság lehetőségét növeli.

Intézkedés: Nem szerencsés, ha a konkrét ügyek intézését a népgyűlés kezébe tesszük, de az sem helyes, ha csak egyetlen ember csinálja. A legjobban ezt a feladatot egy kisebb számú közösség (bizottságok) végezheti. Fontos itt az előadó személye.

Közösségi határozat: A parlament a történelem során kritikai fórumból végső határozatot hozó szerv lett. Ellenzék volt, és döntéshozó lett belőle. A parlament korlátlan hatalma felé haladás inkább a nagyobb egyenlőségnek kedvez, de a szabadság terén ez nem valami nagy biztosíték, mert a parlament éppen olyan zsarnoki tud lenni, mint az egyén.

A közösségi határozatot hozó szerven belül kérdés, hogy az akarat kialakításának milyen elve érvényesül.

1. *Az egyhangúság elve:* Ez akadályt jelenthet, lásd lengyel liberum veto, Nemzetek Szövetsége. Kisebb gyűlekezetben, hatalmi egyensúly esetén működhet.
2. *Vétójog elve:* Nem mindenkinek van vétójoga. A király vétójoga formális. Az amerikai elnöké működő. Az Egyesült Nemzetek Szervezeténél a nagyhatalmakat illeti. A szabadságszervező intézményekben a belső egyensúlynak döntő szerepe van.
3. *Többségi elv:* A kvalitatív jellegű társadalomszervezés, amikor a szavazatokat ponderálják, ma már nem használatos.
4. *Oppozíció elve:* A többségi határozat érvényes, de ezt nem használja ki zsarnoki módon, mert akkor a szabadság veszélybe kerülne. A kisebbség akaratának is érvényesülnie kell. Nem szabad kizárni az ellenkezés lehetőségét. A funkciókat arányos kompromisszummal is be lehet tölteni.

b) *A határozatot hozó testület összetétele:*

1. *Arisztokratikus:* Az emberek kvalitatív különbségein alapuló összetétel, amely az ókorban és a középkorban működött. A szabadság garanciája szempontjából az a kérdés, hogy a kvalitást mennyire szűken határozzák meg.

2. *Demokratikus:* Minden nép maga kormányozza önmagát, a kormányzásban elvben mindenki részt vesz. Itt is megjelenhet a kvalitás. A születési kvalitás megszűnt, illetve elerőtlenedik (vagyon), megmarad viszont a műveltségi kvalitás szerepe. A szocializmusban a dolgozó kvalitás szűkebb az összesnél, és ezért új kvalitás válhat belőle. Ezt új arisztokráciával próbálják kitölteni, lásd világnézeti egypártrendszer. A kommunista párt egy tartósabb kísérletet próbál bevezetni egy újfajta arisztokratikus rend megvalósítására. A kommunista párt mint a társadalom szervező elitje, szűrővel vesz fel tagokat.

A kvalitatív társadalomszervezés új kísérletei

1. Politikai egypártrendszer
2. Szellemi, nevelési elit is lehet ilyen. Ezt bizonyos fokig el lehet ismerni (új nemesség). Sajnos, nem lett belőle társadalomszervezési elv.
3. Demokratikus és kvalitatív szervezés: mindenkinek meghagyja a maga helyét, de egymás mellett: szakszervezetek, szövetkezetek. A hivatásrendiség, a második kamarával kapcsolatos kísérletek nem váltak életképessé. A társadalmat kormányozni kitalációk alapján nem lehet. Később lehetséges, hogy bevezetésre kerül egy foglalkozási alapú, második kamara, de minden mellékcél nélkül, és csak akkor, ha a közfelfogásba beleyökreztett.

A demokratikus szerveződés metódusai

Lehetséges képviseleti vagy közvetlen formában.

Közvetlen: egy bizonyos létszámig. A szabadság szervezéséhez ez a közvetlen elem szükséges, mert így kis körökben, személyes tapasztalatokban élhet.

Képviselő: Öt alapelv: 1. általános; 2. titkos; 3. direkt; 4. egyenlő; 5. arányos.

1. *Általános:* volt műveltségi cenzus, de nem erősödött meg.
2. *Titkos:* ez új elem.
3. *Direkt:* Ellentéte az indirekt választás, amikor elektorokat választanak. Ilyen pl. az amerikai elnökválasztás. Ez a procedura főleg, és van benne hamisság is: az a hátsó gondolat, hogy a fennálló hatalom így jobban tudja preparálni a szavazatokat, és előzetes nyomást tud gyakorolni.

Más a helyzet, ha a közvetett forma nem választási célból jön létre. A szovjeteknél is ilyen választás volt, kerületenként. Ezt a francia politikai fejlődés kísérletezte ki.

A többszörös választás kvalitatív elv, de nem vált be, hogy egy ember több helyen szavazhasson.

4. *Arányos:* az ellentéte a kerületi választójog. Angliában ma is ilyen van: az emberek ide-oda hullámanak a két párt között. Szerintük veszélyes az európai gyakorlat, az országos lista, mert meglazítja a kapcsolatot az emberek és a választás között. A választók így csak a szavazati arányt szabják meg, a pártközpontok szerepe megnő, és a politikai élet absztrakt formák közé kerül.

A parlament, vagy a választók közössége a szuverén?

A választók közössége a szuverén, és a parlamentnek kell hozzá igazodnia. A svájci megoldás szerint népszavazás van, a választók közösség vétőjoggal rendelkezik. Ez közvetlen demokráciában lehetséges. Az eredményei nem túl nagyok. Angol technika: a parlament nem hozhat olyan törvényt, amelyre nézve a választási agitáció során nem alakult ki álláspont.

1947. december 11.

A közösségi tisztségbetöltés formái

A választást a hatalmi pozíciókért, a választók kegyeiért való versengés korrumpálja. Kár rajta szörnyülködni, mert más módszerek (Isten kegyelméből uralkodás) se szebbek. Magasrendű vívmány, hosszú szelidítés eredménye.

A választást a szakszerű kinevezéssel állítják szembe (Magyar Zoltán). Ez is az emberi természet civilizálódásának kérdése, mert gyors korrumpálódáshoz vezethet. Előnyei: szakszerűség, civilizáltság. Ezek azonban nem a szabadság előnyei.

Nincs optimális módszer, mindegyik sebezhető. Az a kérdés, hogy a hatalomvággyal mennyire tudnak megküzdeni.

Az ellenállás, az ellenzékiesség, az ellentmondás joga

A többség a hatalmi erejénél fogva elnyomhatja a kisebbséget. Ugyanakkor az se jó, ha az utóbbi teljesen szembefordul a hatalmat gyakorlókkal. A kritika jogát lojálisan kell gyakorolni.

A kritikára alapított társadalomszervezés alapja a lojalitás, vagyis a jóhiszeműség, a korrektség. A mai válság egyik oka a lojalitás hiánya. Így a demokrácia fiktívvé válik.

Az ellentmondás rendszere feltételezi a többség és a kisebbség közös platformját bizonyos kérdésekben. A nagy történeti hagyományú demokráciák a közös ellenség legyőzésén és vissza nem engedésén alapultak. Ezek az alaptételek nem voltak kritizálhatók, a demokrácián kívüli elemek nem kapnak ellenzéki jogot. Kérdés a platformon kívüli erők körének meghatározása (ma ez túl szűk). A platformon belül a szokás-, és szabálytisztetletnek kell érvényesülnie.

A szabadságintézmények az emberi hatalomvágytól megront-hatók. Nincs olyan technikai módszer, amit a hatalomvágy ne korrumpálhatna. A szabadság mellett vannak kiegészítő, helyet-tesítő, komplikáltabb és rafináltabb módszerek is.

1. A hatalmak egyensúlyának rendszere: technikai úton egyen-súlyba hozza az egymással meg nem egyező hatalmakat.
2. Az ügyintézés technikájának kiépítése: minden szabadság-intézményt a saját belső technikájának kiépítése is ellensú-lyozhat a hatalmi korrumpálódással szemben. Mindez annyit ér, amennyi ellensúlyt jelent a hatalmi góccokkal szemben. Így az elsőszülöttségi örökösödés és az alkalmasság harcában az előbbi győzelme fejlődést jelentett. Pl. furcsán hangzik, de Franciaországban is előrelépést jelentett, hogy a királyi tisztség családi hitbizománnyá alakult. A családi öröklés a primitív viszonyoknál, a mindenki harcánál mindenki el-len magasabb rendű. Ha egyes hivatalok bizonyos családok-nak vannak fenntartva, akkor ezek függetlenednek a hata-lomért küzdő felektől. A nyers pártharcok közepette ez az adminisztráció szakszerűbbé válását jelentette.

Nálunk a vármegyei nemesség európai értelmiségi réte-get alakított ki a reformkorban. Ötven év múlva azonban a dzsentri harácsolás korrumpálta az adminisztrációt. Az előtörténete az, hogy kialakult egyes családi közösségek várományossága hivatalokra. Ezek nem a legnagyobb csa-ládok voltak, hanem szakszerű literátusok. Ebből nőtt ki a reformkor nemessége. Ötven év múlva a hivatalokat az elszegényedett birtokos családok rohanták meg, Ekkor már nem a szakszerűség címén. Ezzel indult meg a korrumpá-lódás.

Ma az öröklési rendszeren túljutottunk. A szakszerű-ségnek már vannak finomabb módszerei is, csak még nem élnek vele. Az ügyintézés finomodása alapvető jelentőségű a szabadság szempontjából, de a szabadság nem ebből nő ki.

3. A legitimitás a törvény alappontjának leszögezése, a közös platform szigorú szervezeti rangra emelése. Ez teszi lehe-tővé az ellenállást. Lényegé: a hatalom betöltési módjának szilárd begyökerezése a társadalom felfogásában. Szabadság csak úgy jöhet létre, ha szabad, mozdulatlan legitimitás van. A jövő milyen változást hozhat? A személyi kvalifikáció terén jöhet egy új nemesség: a kommunista párt.

A szabadság szociológiai ellensúlya a korrumpálódás ellen: a szabadság realitása, a valóságos tapasztalatokban, a kis egy-ségeken élő szabadságélmény, ami centralizáció mellett nem lehetséges.

III. Legitimitás

1948. február 17.

A hatalom igazoltságának, törvényességének kérdése. A jogfi-lozófiának is van ilyen kérdése. Mi a jogszabály? Mi teszi azzá? Két válasz:

1. A jognak van transzcendens igazolása: erkölcs, természet, Is-ten. Átmenet az immanens igazolásra: az emberek megegye-zésén alapszik. Akkor válik joggá, ha társadalmi ereje lesz.
2. Immanens meghatározás: a tényleges hatalmi helyzet meg-nyilvánulása, ami ténylegesen érvényesül, vagyis a hatalom akarata.

Alapformái: Arisztotelész, Machiavelli, Hobbes: a szuverén akarata a jog. Austin, Somló, Kelsen: összefüggő szabályrend-szer, amelynek a végső igazolása az, hogy összefüggő szabály-rendszerként érvényesül! Kelsen: hipotetikus alapnorma. Moór: a jog a legerősebb társadalmi hatalom, szükség esetén erővel is kikényszeríthető.

A hipotetikus alapnorma csak helyettesíti a természetjogi istenfogalmat. A másik fajta igazolás esetén a hatalom akará-sát körülmagyarázzák. Pl. Moór: a hatalom nem akarhat sokáig erkölcstelent. A marxisták a gazdasági fejlődéssel operálnak.

Használhatatlan elemek e magyarázatokban: *multidisciplinár* A.

1. A teljes mértékben a transzcendenciával történő indoklás nem jogosult. Vallási rendszerek konkrét jogszabályokat természetesen nem igazolhatnak.

2. A tényleges erőhatalom tiszteletét is be kell kapcsolni. A jog a születése pillanatában nem egyenlő a hatalom instrumentumával.

A jog társadalmi jelenség. Ott állnak mögötte a társadalom mindenkor értékelő képzetek, másrészt a társadalom mindenkor erőviszonyai. E kettő egyensúlya adja meg a jog legitimitását.

A legitimitás a történelemben

Pl. a dél-amerikai caudillos azért vannak, mert a királyság bukása óta nincs tartós legitimitás. Az ókorban egyetlen esetben létezett legitimitás: Rómában. Itt végig egy és ugyanazon legitimitás létezett, a köztársaság és a császárság alatt is. Septimius Severus kergette szét a szenátust, és szüntette meg katonai diktatúrájával a legitimitást.

1948. március 17.

Történeti példák hosszú távú legitimitásra

Ezek a nagyfokú kultúrfejlődés hátterei: az arisztokratikus és a demokratikus jellegű legitimitás. A legitimitás nem kötődik társadalmi rendszerhez vagy államformához. Mi teszi legitimé az államhatalmat? Valami transzcendens igazolás kell.

1. A római arisztokráciában ez a törzsi tudat volt (lásd totem).

További alapelve: az egyeduralom elutasítása. Így érthető, hogy egyedül a római állam uralhatta a Földközi-tenger menti városállamokat. A római birodalom alkotmánya a császárságig lényegében nem változott. Az augustusi császárság ezt

alig érintette. Septimiussal kezdődik a katonai diktatúra, addig a szenátus működik.

2. Középkori monarchia: legitimitása vallási rendszeren, isteni jogon alapult Nagy Károlytól 1914-ig. Ez erős legitimitás.

3. Demokratikus legitimitás kora: a kezdetei az angolszász, francia parlamentarizmustól, a 16–17. századi holland és angol, a 18. századi amerikai és francia forradalmaktól származhat. Hosszú távúnak ígérkezik, alapelvei súlyánál fogva. Kiépülése még a kezdet nehézségeivel küzd.

A világ más részeiben: Kínában: bürokratikus királyság, de világviszonylatban is erős arisztokráciájában megjelennek a legitimitás momentumai (teljesítményelv). Az iszlám világban, Indiában rövid a legitimitás. Nagy dinasztiák, de az államrend teljesen bizonytalan. Egymást felváltó despotizmusok, szüntelen harcok stb.

Az európai legitimitás is ilyen helyzet után kezdődött. Az állandóság hiánya, belvillongások jellemezték (német törzsi harcok).

A legitimitás típusai

1. Monarchikus

2. Arisztokratikus

3. Demokratikus

Az első kettő szorosan összekapcsolódhat. Az európai államrendszer a születési jellegű monarchikus legitimitáson alapul. A variációk száma nagy. (A legitimitás szerkezetéhez hozzátartozik a hatalomra való jogosultság vitán kívüli szabályozása.) A tiszta születési öröklés viaskodott az alkalmasság szempontjával. Az egyház visszaszorította, de el is fogadta az alkalmassági elvet.

Bár az alkalmasság értelmes szempont az öröklési szemponttal szemben – amely irracionális –, mégis az utóbbi győzött, és lett a legitimitás igazi forrása. Minden legitimitásban vannak racionális, de értelmetlen elemek is.

Végül valami elvet el kell fogadni, s élesen kell alkalmazni. Az egyház gyakorlati úton kereste a megoldást, végül megállt az elsőszülöttségi örökösödésnél, s alkalmazta egész Európában. Az alkalmasságot leszűkítette az érvényesülésben.

Franciaországban: állandó elsőszülöttségi örökösödés; egy esetben nyúltak az alkalmassági elvhez. Angliában: vita a nőági és a férfiági öröklés között; többször, harcoltak egymással. Európa egészében azonban az elsőszülöttséget tisztelet övezte. Ehhez hozzátartozik a dinasztikus nevelés rendszere. Papok nevelték a királyokat. A közösség iránti felelősség ilyen fokát más kultúrkörökben eddig még nem érték el.

Az arisztokratikus momentum ismert, de másodlagos. Példák: Svájc és az olasz városállamok. Svájcban hivatali arisztokrácia volt. A római szenátus szelektálható arisztokrácia volt (optimális szelekció). További példák: Hanza-városok. A választókirályságokban a nemesség kerül előtérbe. A születési arisztokráciákban a király a polgársággal ellensúlyozta a nemességet.

Arisztokrácia nemcsak születés alapján képzelhető. A római Szentszék, a kardinálisok is arisztokratikus elemek. Ilyen a céhes arisztokrácia is. Az ideológiai egypártrendszer is ilyenek tekinthető. Ez alkotmányba építve még nem volt, a németeknél és az olaszoknál sem.

Demokratikus legitimitás
Nem lehet az ókori demokráciával összekapcsolni. Az szabályos arisztokratikus társadalmi rendszer volt, a népgyűlés sem akarta megszüntetni. A demokratikus legitimitás a keresztény gondolkodás és a puritanizmus fejleménye. Mindenki veleszületett jogán alapul, hogy az állam kormányzásában részt vegyen. Ez új fejlemény. A népgyűlés egyben a szuverenitás forrása is lett. Ebben van a különbség az európai és más legitimitások között: másutt nem volt szuverén a népgyűlés.

A demokratikus legitimitás ott kezdődik, ahol elszörnyedést

vált ki az, ha a nép által választott parlamentet szétkergetik. A demokratikus legitimitás elvezet az általános választójoghoz, mert a demokrácia az emberek egyenértékűségén alapul.

A közjogi kulcspozíciók betöltésének módszerei:

1. Öröklés
2. Kooptáció (önkiegészítés)
3. Választás

A legitimitáshoz szükséges egy alapelv: A társadalomban ehhez egy erős közhiedelem szükséges. Reális társadalmi erőnek is kell mögötte állnia. Az alapelveknek szoros összefüggésben kell lenniük a közjogi felépítéssel. A közjog formáinak meg kell hogy feleljenek a valóságos helyzetnek. A közjogban nem lehet csalni!

A legitimitás különféle típusai a történelemben:

A legitimitás nem szükségképpen jelentkezik, sőt, sokszor egészen hiányzott a kultúrkörök életéből. Három legitim kultúra:

1. Kínai
2. Ókori világ: római legitimitás
3. Európai keresztény középkorból kinövő legitimitás

A római legitimitás

Róma olyan városállam, amely köztársasági államformájú. Kr. e. 7. században stabilizálódik, és ez funkcionál egészen Kr. e. 31-ig; tehát kb. 600 évig. Az alkotmány alapszerkezete érvényben maradt még a császárság alatt is. Ebbe ui. beilleszkedett a princeps intézménye is (inkább az elnökhöz hasonlít, csak élethosszig-

lan). Ereje: kielégíti az arisztokratikus elemet a szenátussal, a demokratikus pedig a népgyűléssel.

A szervezet központja a szenátus. Róma arisztokratikus köztársaság. A szenátus tagja azonban nem lehet minden arisztokrata, hanem csak az, aki hivatalt visel. A magisztrátusok előmenetele életkortól függő rangsoron alapszik. Ez a speciális a római alkotmányban. Gyengesége: a komoly egyéni funkciók hiánya, és az, hogy a konzul kezében a hatalom veszélyessé válhat. A római alkotmányban volt egy szelep: a diktatúra, kivételes esetekre.

Rómához képest a többi városállam története tele van tiranuszokkal, 50–100 évenkénti alkotmányváltásokkal. Róma története viszont bővelkedik az alkotmányért mindent feláldozó hivatalnokokban.

Róma a 2. század után bomlani kezd. Csak egymást ismerő emberek kis közösségeiben tudta elismerni a szabadságot. Ez a szilárd alkotmányos építmény legfeljebb Itáliára terjedt ki. Róma keleten meghódított egy csomó évezredes monarchiát. Ezeknek képtelenség volt megmagyarázni a római alkotmányt. 1. Királyt igényeltek Rómától. 2. Szükségessé vélt az állandó adminisztráció kiépítése. 3. A hadsereg részt követelt a politikai hatalomból.

Ugyanakkor a nagy római hadvezérek függtek az arisztokrácia kegyeitől, hangulataitól. Tisztelniük kellett az alkotmányt is.

Augustus az arisztokrácia pusztulásával erősítette meg hatalmát. A funkciókat egyenként szerzi meg, de a legfontosabbhoz, a konzulhoz nem nyúlhat. Dinasztiája nem családirag öröklött, mert ez még a római császárság kora. Arisztokrácia ez, az utódlás az alkalmasság alapján történik.

A császárságban keletkezik a római legitimitás törése. Az ellentét a római alkotmány és a monarchia között lassan felőrlik a római birodalmat. A római alkotmány szerepe a császárság alatt zsugorodik. A római nép szerepe fiktívvé válik. A szenátus tovább létezik a császárok alatt is, a zsarnokok is törekszenek a megóvására. Érzik, hogy ez a római birodalom ereje, és e nélkül ők is elvesznek.

Amint azonban az egész szervezet kezd átalakulni monarchiává, egyre inkább illegitimé válik. Amikor a szenátus intézménye megszűnik, a római birodalomban az anarchia időszaka kezdődik el. Évenként váltják egymást a császárok, tábornokok bármikor a trónra törhetnek.

Diocletianus aztán keletre helyezi a birodalom súlyát, de ez se segíthet. A Nyugat nem veszi be a keleti monarchiát.

A középkori keresztény európai legitimitás

A nyugat-római birodalom romjain, az anarchiából az emberek személyes szerveződése, a barbár törzsfőnökök hatalma és az egyház hozta létre az új politikai szervezetet.

Ennek az új, más jellegű szervezetnek a kiindulópontja a dinasztia, nem keleti, hanem törzsi formában. Kóborló, nem városlakó törzsi fejedelmek rendszere ez. Hadi vállalkozással szerez tekintélyt, területet, és földesúrnak berendezkedik. Ebből legitimitás nem keletkezik. A törzsfő jogosultságát a totem, a tisztelet, a családi tekintély támasztja alá.

Az egyház elkezd nevelni, civilizálni ezeket a barbár királyokat, és ez által kulcspozícióra tesz szert. Közvetítő a király és a nép között, mellesleg az egyháznak vagyont is szerez.

A király tekintélye itt már Istentől ered (a törzsi jellegű, babonás tisztelet egy fejlettebb vallás tekintélyén alapul). A hatalom így racionalizálódik, átmoralizálódik, az embereknek szükségük van a vezetésre.

A társadalmi tagozódásban a hűbériség dominál: kétoldalú viszonylatokban személyes felelősség van mindenkin. A súlypont a *monarchikus elem*, ez alkotja meg az országokat. Sajátságai: 1. A királyi funkció fontosságát megerősíti az egyház nevelési rendszere. 2. A király egy egészen átszervezett társadalom fölött áll. Nem tud kezdeményezni a társadalom nélkül. Ezért látszólag gyöngye a király, sok a felkelés. De egy középkori felkelés voltaképpen csak kormányválság. A király stabil hely-

zetű, ő az egyedül lehetséges király. A trónkövetelés rendszereint öröklési vita jogcímekén folyt. A trónöröklési rendet pedig az egyház rendezte, vita – korlátozottan – csak ezen belül lehetett. Ez az alapja a keresztény legitimitásnak: Azt, hogy ki a király, isteni jog szabja meg, és a hűbérúr végül mégis megijed! (Ez hasonló Brutus és Caesar viszonyához.)

Az arisztokratikus elem sok rétegben érvényesül. A demokratikus elem gyéren van meg, a kölcsönös viszonyokban lelhető fel. A fejlődés során a monarchikus elem kezdi elnyelni a többi tényezőt, és ekkor válságba kerül: kiüresíti a hűbérúság arisztokratikus és demokratikus elemeit.

A királyok a polgársággal szövetkezve leverik a hűbérurakat, akik nem lázadók, csak kötelelességen felül nem vetik magukat alá a királynak. Ha a király nem akarta magát feleslegessé tenni, bizonyítania kellett, hogy ő az, aki rendet tart.

A francia monarchia erős központi bürokráciát épített ki, amely aztán ellenőrizni kezdte a királyi hatalmat, és ezáltal megszorongatta. Ezután azonban korrumpálják a bürokráciát. Eladják a tisztségeket, ami morális válsághoz, feszültséghez vezet. A francia monarchia végül kiüresedett. A királynak rá kellett jönnie, hogy egyedül van, nincs segítő szerve; és ez hihetetlenül nehéz helyzet.

Észak-Európában és Angliában békés úton folyt le az átmenet a legitimitás egyik formájából a másikba. A hűbéri társadalom modernizálódik, az emberek kis szabadsága közösségi szabadsággá egyesül. Angliában az egész országban a királlyal szemben komolyan tárgyaló tényezők alakulnak ki.

1948. május 26.

Demokratikus súlypontú legitimitás

A változás döntő pontja: a francia forradalom. Előzményei: társadalomkritika a monarchiával szemben. Tápot kap a protés-

tantizmustól, a felvilágosodástól. Az utóbbi inkább az egyház ellen irányult, mint a monarchia ellen, de a monarchia a kiüresedettebb, és ez bukik meg. A francia forradalomtól kezdve nincs szilárd monarchia, a monarchiák defenzívába kerültek. Ebből a szempontból az angol forradalom izolált maradt.

A forradalom után a nép nem akart szuverén lenni, monarchiát akart. Végül államcsinnnyel Napóleon lett diktátor, de az akkori alkotmány nem akart diktatórikus lenni. Léverése után összeül a világ a monarchia legitimitásának a visszaállítására. Ekkor kezdődik el a harc a monarchikus és a köztársasági államformák között.

A monarchia megmentésének kísérletei

1. Korlátlan monarchikus uralom helyreállítása (Spanyol-, Orosz- és Poroszországban, Portugáliában, az olasz és a német államokban). Súlypontja: az osztrák–porosz–orosz szövetség.

De ezekben az országokban is elkezdődik a monarchia alá-
ásása. Megingott a tekintélye, fél, és rendőrujalmat szervez.

A kicsinyes rezsimok forradalmakat váltottak ki Spanyol-, Olasz- és Németországban, valamint a Habsburg-birodalomban. Az abszolutizmus lassan kiment a divatból a polgári

kritika és a forradalmi tömegek miatt.

2. Alkotmányozás kísérlete (Anglia). Lásd még Talleyrand: a királynak alkotmányt kell adni. A király szimbolikussá engedi magát tenni. Ez kettős biztosító szelepet jelent: A király szimbolikus létezése biztóságerzetet, tekintélyt ad, de ez nem zavarja a népuralom automatikus szervezetét. Ha valami államügy nagyon összefavaródik, a király előáll, és elnökletével összeül a konferencia. Valószínű, hogy ez majd mégis megszűnik, mert teljesen elüresedik, de ez nem sürgős folyamat.

3. A monarchia világosan megőrzi hatalmát, de megosztja más alkotmányos tényezőkkel. A király a parlament többségével

kormányoz, de hogy kit nevez ki, azt ő határozza meg. A kormány egyensúlyi helyzetben van a király és a nép között. Pl. XVIII. Lajos konzervatív, alkotmányos monarchiája; Németország; Ausztria–Magyarország Ferenc József alatt. Amikor válságba kerül a kormányzás, a király a döntő tényező (pl. darabontkormány). 1918-ban ezek a monarchiák felbomlottak.

4. **Álalkotmányos monarchia:** Lajos Fülöp francia király kísérlete (Franciaország a nagy kísérleti terep). Az alkotmány adja a királynak a hatalmat. Az angol példát akarták ezzel megvalósítani. De az alapok különböztek. Franciaország a legitim monarchia legbiztosabb helye. Ezért Lajos Fülöp a múlt alakította akadályokba ütközött. Ennek ellensúlyozására hatalmát bizalmi emberekkel kezdte el erősíteni. Az illegitim király kénytelen volt a választásoktól félni, így keresett olyan embert, aki a választásokat rá veszélytelen formába szorítja. Így azonban nem engedte a demokráciát fejlődni, és saját gyökereit kezdte fűrészelni. 1848 után bele is bukkott. További példák: Olaszország, Spanyolország, balkáni államok, Horthy-rendszer. Jellemzőjük: hosszú ideig fennállnak, de mindig bizonytalanok. Bukásuk esetén kitör a zűrzavar. Kiüresítik az alkotmányos tényezőket, a parlamentet, a kormány helyett pedig a súlypont természetellenes módon az államfőre kerül.

5. **Diktatúra:** személyes tekintélyen alapuló forma. Pl. Napóleon. **Ma:** az északi országokban már működik a demokratikus legitimitás. De még mindig az átmenet problémája a vitás: hogyan lehet a népet hatalomra juttatni? Ez veszélyes állapot. Veszélyei:

1. **Balekság:** görcsös, az utolsó pillanatig tartó ragaszkodás a parlamenti játékszabályokhoz (Weimar).

2. **Francia forradalom:** az átmeneti diktatúra állandóvá válik. Ha nem személyhez, hanem ideológiához kötött; ki lehet bírni, de veszélyes.

A demokrácia játékszabályait tiszteletben kell tartani. Az átnevelésig meg kell mondani, hogy felfüggesztjük a de-

demokratikus játékszabályokat, közölni kell a veszélyeket, hazudni nem szabad. De vajon megállnak-e itt? A legitim államforma csak a nép hitében gyökerezhet. A monarchia romjain megjelenik a veszély, hogy nincs érvényes legitimitás. Ez egy nagy erőfeszítés eredménye, de lehet, hogy nem is jön létre.

Mai szakadás: a formai és a tartalmi demokrácia különbsége. Ez az ellentét nagyon veszélyes. Mindkettő kellene. A demokratikusan kívül más legitimitás ma nincs.

Az európai helyzet

Észak: kettős biztosítás rendszere.

Szovjetunió: a proletárdiktatúrán keresztül jutott el a demokratizálódáshoz. Kérdés a formálisan legitim intézményrendszer kialakulása. Még átmeneti állapot.

Olaszország: a nyugati demokrácia formáit láthatjuk.

Népi demokráciák: az európai demokratikus formákat a társadalmi tartalommal próbálják összeegyeztetni.

Görögország: monarchia.

Németország: sok egyéb betegsége mellett a politikai legitimitás minden formájával meghasonlott.

IV. A faszizmus társadalmi és politikai háttere

Meg kell vizsgálni a faszizmus és a feudalizmus, a faszizmus és a nagytőke, a faszizmus és a rendi arisztokrácia összefüggését.

Faszizmus és feudalizmus

Az európai feudalizmus a bukott római birodalom anarchiájából alakult ki. A germánok erre a bomló társadalomra nehezedtek rá. Hódító, nomád, patriarchális törzsi társadalmat al-

kottak, ahol ősi szokás volt, hogy a férfiak időnként hódításra gyűltek össze, és ha sikerrel jártak, főúr várhatott belőlük. Ez a társadalom telepedett rá a római birodalomra. A kettő egymásba olvadt. Németországban ilyen római alapépítmény nem volt, a törzsi szervezet maradt épebb. Észak-Franciaország és a Rajna-vidék a tipikus feudalizmus határa. Egyik társadalmi szervezet se tudott megerősödni, az egyik lerombolta a másikat. A kettő közé ékelődött az egyház.

Ezekből alakult ki a hűbériség. Ennek alapján alakult ki egy közös értékrendszer. A gyakorlatban Franciaországban minden dolgozó konkrét viszonylatba lépett egy hatalmassal (főpap, arisztokrata), és szolgálataitért védelemben részesült. A hűbériségben nem a hűség a döntő – ez a germán törzseknél volt jellemző –, mert Nyugaton nem a felettük lévő családhoz voltak hűek, hanem egy konkrét feladatrendszerhez, a szakmájukban a leghűbb gondossággal. Anarchia helyett nagyfokú biztonság alakult ki, mert nem volt erős központi hatalom. E rend erkölcsét miséikkel a papok őrizték, és egyeztető szerepet vittek, körülöttük alakult ki az írásbeliség, a szerződészerűség. Ez a szisztéma kölcsönösségen alapult, nem parancsoltak, hanem szolgáltak, és közösen védekeztek. Önszabályozó társadalom volt, amelyben nem voltak szuverén urak, a hatalom kétoldalú egyezményeken alapult.

Ez a középponti forma. Kelet felé egyre jobban érvényesül az arisztokratizmus, a rabszolgai alávetés. A középkor második felétől kezdve egész Európában kialakul a rendiség, amely a hűbériségből nőtt ki. A konkrét viszonylatok sokaságának írásba foglalása egységesít, tipizál, a hűbériség végtelen tarkaságát uniformizálja, pl. robot. Ezzel párhuzamosan kezdődik a társadalmi osztályok tipizálása: jobbágy, polgár, nemes. Ezzel a társadalom keményebbé, célszerűbbé, kiszámányolóbbá válik, kezdődik a piacra termelés, a kapitalizmus. Ez a rendi fázis Nyugat-Európában csökevényes marad, mert parasztlázadások törnek ki ellene, és nem merik folytatni. Ke-

let-Európában viszont teljesen elfogadják. Angliában a 16. századig, Magyarországon 1848-ig terjed a nagybirtokrendszer. Nyugaton a jobbágy szolgáltatásai egyre jelképeesebbek lesznek, így a jobbágy felszabadulásának hosszú folyamata már a 16. századtól elkezdődik, a jobbágy itt már nem olyan kiszolgáltatott. Közép-Európában és attól keletre a rendi társadalmi szervezet megerősödik. Az olaszoknál és a spanyoloknál is hiányzik a hűbéri rend.

A fasizmus igazi területei a társadalmi elődemokratizálódáson, a hűbériségen nem mentek keresztül. A modern demokrácia ott épült fel, ahol ez az elődemokratizálódás megtörtént. Közép-, Kelet- és Dél-Európában, a német területeken a rideg uralkodás módszerei maradtak épen. A komoly fasizmus ezekben az országokban terjedt el, különösen Németországban. Az arisztokratikus társadalmi szervezet itt maradt a legépebb. Angliában, Franciaországban a központi hatalom és a polgárság túlhaladta. A király a polgársággal szövetkezve megtörte, és udvari arisztokráciát teremtett. Németországban az egész társadalmat a nagy hűbérurak uralták, belőlük lettek a dinasztiák, a császári hatalmat árnyékhatalommá tették, és kiskirályok lettek. Ez az arisztokrácia az egész társadalom legközvetlenebb, vagyis nem szimbolikus, hanem valóságos tényezője. A reformáció során az ellene törő mozgalmakat leverte. Azóta újra megmerevedett az ájult tekintélytisztelet a szakmai öntudat rovására.

A fasizmus erősen kötődik az ilyen társadalmi hierarchiához. A társadalomba beleépült kvalitatív különbözőségtudat ellen-szenvvel fogadta a demokratikus átalakulást. A minőségüket őrző társadalmi rétegek erős reakciót éreztek a tömegek behatolásával szemben. (Ma is ilyen reakció érezhető Magyarországon.) Ez az ellenállás Nyugaton gyengült. Németországban az arisztokratikus rend túlélte magát, majd 1918-ban szétrobbant, de nem belső erők forradalmasító hatására, hanem egy történelmi katasztrófa miatt. A demokráciát az emberek érzelmvilága nehezen fogadta be.

Hiányolták, hogy valakit tisztelhesse nekik, aki megmondja nekik, mit csináljanak. A fasizmus modern arisztokráciát alakított ki a párt tisztelete révén. A fasizmus kapcsolatban állt a nagybirtokosokkal. Bár nem ők kerültek vele hatalomra, de tárgyalóképes vezetőket és engedelmességre szoktatott embereket szállított a számukra, ők pedig a régi életüket egy ideig még tovább élhették.

A nagytoke és a fasizmus kapcsolata. A monopolkapitalizmus számára a szocialista vívmányok felül-
ről történő előírása nagy veszteséggel fenyeget, és ellenérzést kelt benne iránta. A kapitalista örül egy olyan rendszernek, amely bünteti a sztrájkoló, nemzetiellen munkásokat. A fasizmust azonban nem a monopolkapitalizmus hozta létre. Pénzt tud adni, de tömegmozgalmat nem tud szítani. A kapitalizmus között lehet egy kölcsönös viszonylat, mindkettő remélheti, hogy túléli a másikat, de ez a szimpátia korlátozott. A belső értékrénd szempontjából kapitalizmus és fasizmus között nagy különbségek vannak.

1948. március 17.

Fasizmus és kispolgárság

Többek szerint a fasizmus a kispolgárság forradalma. Ebben annyi igazság van, hogy a fasizmus inkább a kispolgárokat vonzotta, mint a proletariátust. E tétel hívei azonban a marxizmusból indulnak ki. Marx állította azt, hogy minden osztálynak megfelel egy forradalom, amely uralomra juttatja. A fasizmus tömegmozgalom volt, és radikális úton jutott hatalomra, de ez nem biztos, hogy forradalom! Mind a két fasiszta ország félig legitim úton jutott a hatalomhoz, de a fasizmusnak nem lényege a közjogi úton történő hatalomra kerülés.

A marxisták szerint a forradalomhoz osztály kell: a burzsoáziáé volt a francia forradalom, a proletariátusé a szocialista, tehát akkor a fasizmus legyen a kispolgárságé! Ebből annyi igaz, hogy a kispolgárság tekintélyes százalékban adott a fasizmushoz tömegeket, de azt általánosságban mégsem lehet a kispolgároknak tulajdonítani. Angliában, Franciaországban a kispolgárság egyáltalán nem volt fasiszta hajlamú, sőt, sokan közülük radikálisok voltak.

A kispolgárság fasiszta hajlama közép-európai jelenség. A feudalizmus jellege rányomta a bélyegét az itteni kispolgárokra. Ez megnyilvánult tekintélytisztletben, bátortalanságban, önállótlanyságban, és abban, hogy tömegerejét bűnbakok (pl. zsidók) elleni akciókban élje ki.

A kispolgárságnak az a része volt fasiszta, amelyik hiányolta a királyt, és akik számára Hitler császárpótlék volt. Ugyanakkor az arisztokrata világot téhernek érezte, szeretett volna alkalmat nyerni a fölébük kerekedésre. Ez volt az ő forradalmiságuk. Hitler az utcaseprőnek inkább azt hirdette, hogy különb, mint az angol gróf, ahelyett, hogy azt mondta volna, hogy egyenlő a német gróffal.

A versailles-i béke utáni Németországban a kispolgárság önérzetét, biztonságérzetét az infláció megrendítette. Az egész városi középréteg számára alapvető tapasztalat lett, hogy valaki őket az infláció során becsapta. A békeszerződés ellen felhozott érveknek ez adott reális élményalapot. Ehhez járult az antiszemitizmus. Ez egy tételbe ötvözte a fentieket, a nácizmus pedig az egészet összefüggő magyarázattá kapcsolta össze. Minden ideológia annyira tud behatolni az emberi agyba, amennyiben tapasztalatok is társulnak hozzá.

Fasizmus és értelmiség

Az értelmiségnek nagy a szerepe, mert középréteggként ő is átélte a háborút, a békeszerződés utáni megrázkódtatásokat;

anarchiát, inflációt, ő is szükségét érezte, hogy vezesse valaki. A német értelmiség már a bismarcki Németországban ferde tanításokat kapott. Bismarck a német egység és demokrácia illúzióját, pótlékát adta csak. A német értelmiség politikai narkotikumokkal felejtette igazi bűját. Minél jobban rákapott ezekre a szerekre, annál nagyobb ellentmondásba került azzal, hogy otthon csak egy senki volt, bármely arisztokrata megalázhatta. A valóságos kicsiség és az illuzórikus nagyság között skizofrén állapot alakult ki. Ezt a „nagyságot” verte szét a békeszerződés, amely egész lényüket belülről rendítette meg. Ezt magyarázta meg a náciizmus egy sokkal veszélyesebb pótlékkal. A német értelmiség is szolgásra vált névelve. A német intellektualizmusnak nem volt még a társadalmi rangja. Részből nálunk is így volt ez.

Fasizmus és proletariátus. A proletariátus szerepe sem egészen kicsi. Tekintélyes csoportjai csatlakoztak a fasizmushoz: inkább az alja proletariátus, de szervezett munkások is inklináltak rá. Az antiszemitizmus is főleg őket vonzotta a fasizmushoz. A kapitalistákat állította be zsidóknak – ezt a „forradalmi megvilágosodást” kapták meg. Hamis, torz antikapitalizmus ez.

Fasizmus és parasztság. Kezdeti bizalmatlanság után elég nagy tömegei csatlakoztak a fasizmushoz, bár nem mindenki. A német parasztság nyugati része polgárosult, kevésbé volt forradalmi, inkább a kispolgársággal vehető egy tekintet alá. Nálunk a szegényparasztság körében alakultak ki nyilas góccok, de ezek kódosok voltak.

Mindeme társadalmi osztályokon végignézve, nem lehet a fasizmusnak egyetlen osztályt sem „kiosztani”. Mindenütt (Olasz-

ország, Spanyolország, Magyarország, Románia – Lengyelország kimarad) a társadalom megmerevedett, hierarchikus, feudális szerkezetét találjuk, és tekintélytisztelőhöz szoktatott rétegeket. Ezekben a félfasiszta országokban a feudalizmus még oly eleven, hogy nem engedi az igazi feszültség kirobbanását, nem igényli a tömegmozgalmat.

A fasizmus ideológiai komponensei

Nacionalizmus, arisztokratizmus, forradalom, kapitalizmus, hatalomkultusz, irracionizmus.

Nacionalizmus: az európai nemzetek dinasztikus eredetűek, de ma már stabilak. A 19–19. század fordulóján a demokratikus közösgyalakulás problémája vetődik fel. Nyugaton ez a folyamat (Franciaország, Anglia) kész kereteket talált. Közép-Európában is dinasztikus államok voltak, de a középkor és az újkor fordulóján ezeket a török hódítás miatt megrázkódtatás érte. A védelem szükségessége miatt Ausztria, Csehország, Magyarország együttműködéséből közös öntudat is kezd kialakulni, amibe a magyarok is kezdenek belecsúszni. Ugyanekkor Lengyelországot felosztják, amiben Ausztria is benne van. Mindez a francia forradalommal egy időben történik, amikor a nemzetek birtokba veszik országukat. A közép-európaiak számára ugyanakkor kérdés, hogy mit vegyenek birtokba, mert a dinasztiai a népek területi kereteit átmetszik. Ekkor kezdődnek el a nemzeti erőfeszítések gyötrelmei. Ez kettős nehézséget okoz, mert szembe találják magukat a dinasztiaiakkal is.

A viaskodás eredményei: megalakul az egységes olasz állam és a német császárság is, de úgy, hogy az utóbbiakban kisebb egységek megmaradtak, az osztrákokat pedig kizárták. Megvalósul a magyar kiegyezés; a többi kis nemzet pedig adáz harcot vív. A nemzet megalakulása mindenütt hatalmas katonai és politikai erőfeszítést kíván a régi hatalommal szemben. Ebben a folyamatban a nacionalizmus és a demokrácia ügye

eltávolodott egymástól. Nyugaton ez egy ügy volt. Keleten előbb függetlenségi harcot kellett vívniuk a nemzeteknek. Így vált lehetségessé, hogy egy felső réteg magáévá tegye a függetlenség ügyét, és felső osztályok a nemzeti érdek képviselőivé váljanak. Ezzel haladékok kaptak, pedig továbbra is a fejlődés akadályai voltak.

Itt válik el a nacionalizmus a demokratizmustól. Itt a nacionalizmus jobboldali, Franciaországban baloldali. A fasizmus komponensévé csak az előbbi esetben vált.

1948. május 20.

2. **Arisztokratizmus:** Az emberek alapvető minőségi különbségéből indul ki. A fajelmélet ennek a pótléka.

3. **Forradalmiság:** A francia forradalom óta a forradalmat ön-célú romantika vette körül. Ez torz álforradalmiság.

4. **Kapitalizmus:** A hatása csak mérsékelt.

5. **Hatalomkultusz:** Az ideológia központi célja egy nyers hatalmi elit kialakítása. Ez teljesen ellenkezik az európai törekvésekkel, amelyek a hatalom szelídítésére irányulnak.

A fasizmus visszafordul a törzsi értékrendszerhez, amelyet a harc tisztelete és ebből fakadóan a szaporodás követelményének hangsúlyozása jellemez.

6. **Irracionalizmus:** E szerint az emberi élet és a társadalom végső értelmét irracionális ösztönök, intuíciók, törzsi jellegű érzések adják meg. Ezt az európai romantika találta fel. Egyik eleme a zseni, a nagy ember, a megmagyarázhatatlanság kultusza. E hat elemet végeredményben a közép-európai zsákutcák hozták össze. A fasizmus összefügg a helyi zsákutakkal, ez teszi sokszínűvé.

Német fasizmus

A gyökerei a 19. század elejére nyúlnak vissza. Ekkor az ország békés anarchiában élt, ami a kultúra terén nagyon termékeny

volt. Ebben rontott bele a francia forradalom, majd a napóleoni háborúk. Ez azt példázza, hogy ha az eszme kívülről és erőszakosan jön, nagy zavarokat okoz. Napóleon leverte Ausztriát és Poroszországot és megszállta Németországot. Ebből a németek azt a tapasztalatot vonták le, hogy központosított birodalomra és nagy hadseregére van szükség. Ehhez járult a revansgondolata. 1866-ig a demokraták akarták az egységes Németországot megalkotni, majd megszületett a gondolat, hogy más-ként, nem demokratikusan is meg lehet ezt valósítani. Ehhez társult az egységesítés problémája: Ausztria vagy Poroszország legyen az egység megteremtője?

A fasizmus társadalmi és politikai háttere

A fasizmus kialakulásának története egyben európai társadalomtörténet is.

A római birodalom felbomlása után anarchia keletkezett, majd a római alapépítmény és a germán nomád, patriarchális törzsi szervezet harcából kétféle fejlődési típus jelent meg. Franciaországban hűbériség alakult ki, amelyet a tárgyi feladathoz való hűség és kölcsönösség jellemez, és egy biztonságot teremtő, önszabályozó társadalom „elődemokráciája” jött létre. Németországban, Olaszországban, Spanyolországban a személyes hűség és az arisztokrácia hatalma volt jellemző.

Az írásbeliség elterjedése, a rendiséggel együtt járó uniformizálódás és osztályképződés Nyugaton csökevényes maradt, és itt megszűnt a nagybirtokos hűbérurak hatalma. Keleten azonban elfogadottá vált, és itt fennmaradtak az arisztokratikus kötöttségek. Leverték a reformációt, és a társadalom engedelmes, tekintélytisztelő maradt.

V. Közigazgatás

Magyar művelője: Magyar Zoltán. Könyvére jellemző a szervező ember, a főnök szerepének túlzott hangsúlyozása. Központi fogalompárja: jogszerűség és eredményesség.

A közigazgatás nem alakult még ki véglegesen. Tulajdonképpen azonos a szervezéstudománnyal. A szervezés nagyon régi időkre nyúlik vissza, a munkamegosztással kezdődik (pl. két láb a fogás számára, a fogat másra használjuk). Az emberi munkamegosztás kétágú problémája:

1. Minden munkamegosztás racionális, ésszerűsítő, belátásos jellegű művelet.
2. Szokásszerűség, begyakorlottsá válás, a racionálisan szétosztott munkák beidégződése.

A két elem együtt kezelendő. Számolni kell a régi szervezet ellenállásával, másrészt a racionalizálás éppen a begyakorlástól lesz szervezeti elem.

A szervezés indító erői

Az emberi szerveződés alapvető mozgatója a természettől vagy más embertől való megtámadottság viszonya, vagyis a félelem, ami miatt hajlandók vagyunk magunkat a hatalom alá vetni, vagy a másik ellen támadni. A hatalom tehát rossz, a félelemből ered. A szervezés a hatalmi viszony kiépítése és egyben emberségesebbé tétele. Vagy alá-fölé rendelődés, vagy egymás mellettiség jön létre, és ez a hatalom feloldására szolgál. Ez kultúrateremtő szituáció.

Az európai kultúrkörben úndorral viseltettek az ázsiai zsarnokokkal szemben. Az ókorban a közigazgatás csak a parancsolás és az engedelmeskedés technikájából állt. A központ informálása, a közlekedés kiépítése, az anyagi erők megszervezése kemény, katonailag megszervezett hatalmi apparátusok, az embernek eszközként való igénybevétele révén történt. A késői római császárkorban az általuk elfoglalt területek (véltető-

leg Egyiptom) hatására Diocletianus alatt keleti despotaságot valósítanak meg. A népvándorlás idején a nyugati rész anarchiába süllyedt.

A középkorban a szakszerűség alapján álló szerveződés indul meg. Ez nem volt széteső világ, összefüggő, bár nem centralizált anarchia volt. Egységei: középkori városok, birtokok, céhek. Tagolt szabályrendszer létezett, a kölcsönös jogok és kötelezettségek sokaságával. Igaz, hogy a középkori közigazgatás kicsinyes volt, de mégis pontosan ez az előnye az ókorral szemben. Az ókor végeredményben nem más, mint ember ember fölötti hatalmának megszervezése. A középkorban viszont hivatalokat alakítanak ki, ami nem feltétlenül azonos a hatalommal, hanem a szakmaiság megtestesítője. (Forradalmár is lehet hivatalnok, lásd Robespierre.) A szervezés ugyanis nem a gyors erőfeszítésre törekvés, hanem az emberi jogok és kötelezettségek minél állandóbb szabályrendszerekbe fektetése.

Az újkori fejlődés az angolszász világból indul ki. A fő feladat: a kis emberi egységeket nagyobb, állandóbb egységekbe foglalni, az egységes emberi méltóság felé haladni. A modern világ problémája éppen az egységesítéssel kezdődik. Nem a nagyméretűségekre kell törekedni, hanem a hatalmi alávetést nem tűrő, igényes emberek nagy teljesítményekre való szervezésére. A hatalom nyájszerű gyakorlása, a rabszolga típusú emberek fölötti despotikus uralom, a pusztító kényszerítés elavult, és nem is szervezési probléma. Tévedés, hogy a németek a császárság vagy a náci alatt jó szervezők voltak.

A demokrácia, vagyis a népuralom, az ember szabadsága mint végpont, mint ideál felé törekszik ma Európa. A francia forradalom nem csak polgári forradalom volt. Kispolgárok és proletárok is részt vettek benne, a tulajdon egész kérdése felvetődött. Először a politikai demokrácia alakul ki, de aztán a gazdasági is. Ma már döntő, hogy mennyire övezik tisztelettel a tulajdont.

A demokrácia születésénél mindig egy kisebbség a döntő. A mai helyzetben meg kell határozni, hogy hol van vége a több-

ség akaratának és a szabálytiszteletnek, és pedig akkor, amikor így a reakció, a rangsorra alapozott világ jönne vissza. Ha nem lehet választást csinálni, ne csináljunk inkább. Ettől az esettől eltekintve viszont örülünk a tiszta módszereknek.

Ma a társadalom atomizálódása az emberek ismétlődő tapasztalata. Az egyetemes emberi felszabadulás ügye a parasztság felszabadulásától függ, mert demokrácia csak ott lehet, ahol elzavarták a királyokat, akiket azelőtt adottságoknak tekintettek. Magyarországon ezt a tapasztalatot a földreform és a közgazgatás terén lehetett megélni. 1945-ben a közvetlen demokratikus tapasztalatok a Tiszántúlon nagyon jelentősek voltak. A Dunántúlon ezt nem lehetett eléggé megtapasztalni. Emellett az 5–10–20 holdas gazdák nem szabadultak fel, ők visszabújnak a patriarchális hatalom alá. A parasztságot politikai nevelésben, de reális tapasztalatokban kellene részesíteni, amit a labilis kormányzás akadályoz.

VI. A modern államelméletek 1948–49. I. félév

Az államelméletek a filozófiákra, a világnézetekre vezethetők vissza. Főbb államelméletek: 1. idealizmus, 2. realizmus, 3. formalizmus.

1. **Idealista államelméletek:** az állam elé célokat állítanak. A probléma az, hogy az állam mint valóság hogyan juthat közelebb a célokhoz. Van példa elérhető és irreálisan magas, elérhetetlen célok állítására is. Ennek a szélső formája az eleve elérhetetlen (utópikus) célok állítása. Ezáltal etikai mércét szabnak az államnak, és feszültséget hoznak létre a valóság és a szükségesség között.
2. **Filozófiai formalizmus:** logikai formájú. Az államból, mint társadalmi valóságból kivonja az államok közös jegyeit. A fontosnak az üres vázat tartja, és államtípusokat állít fel.

Nem hoz erkölcsi ítéleteket az államról, legfeljebb logikai ellentmondásokat állapít meg. Csak arról beszél, ami van, arról viszont nem, aminek lenni kell.

3. **Realizmus:** Az állam életének valóságával foglalkozik, azzal, hogy milyen szellemi, gazdasági tényezők hozzák létre, hogyan fejlődik és hová. Elkerüli az absztrakt ideálok állítását, mert a valóságban keresi a fejlődési lehetőségeket.

Az európai kultúrkör államelméleteinek csoportosítása

Történetük: A modern államelméleteket lehetne a felvilágosodástól kezdve is tárgyalni, de ajánlatosabb a 19. század első felétől, mert ekkor erősödött meg az antifeudális szellemi mozgalom, és ekkor formálódik ki a szocializmus is. A 19. század elején a társadalmi helyzet így foglalható össze Európában: összeomlik a francia királyság, megalapítják a francia köztársaságot, aztán erre következik a konzervatív monarchiák reakciója, majd Franciaországban és Angliában alkotmányos monarchiák alakulnak ki.

A gazdasági fejlődést egész Európában és Amerikában az ipari forradalom, a proletariátus felduzzadása, a kapitalista vállalkozások fejlődése és a gyarmatok kihasználása jellemzi. Ennek eredményeként a nagykapitalistákkal való versenyben összeomlanak a kis egyszisztenciák, és így felvetődik a gazdasági egyenlőség gondolata. Meginog az arisztokrácia uralma, és az állami irányító posztokra a polgárság tör be. Szellemi téren a gondolkodás és a tudomány nagymérvű szekularizálódása, az egyházi tekintélyektől való elszakadása figyelhető meg.

Az európai államelméletek típusai

1. Konzervatív, feudális, egyházas államelméletek
2. Az alkotmányosság államelméletei

3. Liberális államelméletek
4. Demokratikus államelméletek; radikalizmus
5. Anarchisták
6. Szocialisták
7. Formalisztikus államelméletek

Idealisztikus felfogású elméletek

1. *Konzervatív államelméletek*: szerintük az államelméletnek Istentől alkotott hierarchikus rendje van. A keresztény középkor államelméletét újítják fel, egészen más körülmények között. Ellenzi a forradalmat, de a kapitalista vagyoni szelekciót is. Németországban Diehl, Franciaországban De Maistre a képviselőjük, Magyarországon pedig Szekfű Gyula, aki szerint a liberalizmus az oka a felforgató eszmék diadalának.
2. *Alkotmányos és liberális államelméletek*: Képviselői: Franciaországban Benjamin Constant, Angliában Stuart Mill, Magyarországon Eötvös József. Problémái: milyen szerepe legyen a monarchiának az államban? Lehetséges válaszok:
 - a) Vagy a monarcha, vagy a nép legyen a döntő tényező.
 - b) A kettő egyenlő arányban legyen.
 - c) Egyáltalán nincs szükség monarchiára, legyen köztársaság.
 További kérdések: Hogyan kell az államhatalmat megosztani: a főhatalmi ágakat elválasztani (Montesquieu), vagy mindent a nép kezébe adni (Rousseau)? Az angol vagy a francia parlamentarizmus-e a jobb?

1948. november 24.

3. *Anarchista államelmélet*: botrányköve az állam által szervezeten alkalmazott kényszer.

¹ Mill, John Stuart (1806–1873): angol liberális filozófus

a) *Individualista anarchizmus*: Godwin, Stirner, Tucker. *Godwin*: minden uralom zsarnokság, az emberek belátása alapján, esküdtszékek és gyűlések útján kellene intézkedni. Nem ismeri a társadalom erőit, az egyensúly törvényeit, az angol helyzetből absztrahált.

Max Stirner, *Tucker*: az egyént metafizikai alapon dicsőítik, természetfölöttinek tartják, mindent felülmúlóan tisztelik.

Stirner: Munkásságán a német társadalomfejlődés hatása tükröződik: merevség, ugyanakkor anarchia széles területen.

Mindent előítéletnek; kényszernek érez, bilincsnek a szabad egyénen, amivel szembe kell fordulnia. A társadalom szervező elve nála a metafizikusan felfogott tiszta, azaz spontán és így erkölcsös cselekedet. Társadalomszervezet nélküli társadalmat képzel el. Alapmondája: a semmire alapozom ügyemet. Így felel arra a kérdésre, hogy mire épül a társadalom.

Tucker: Csak a saját dolgoddal törődj – hirdeti –, a közösség ügye is akkor alakul a legjobban, ha mindenki magával törődik.

A nagy kérdés: ki mondja meg, kinek mi a dolga? Ezért az individualista anarchizmus válsághelyzetekben alkalmazhatatlan. Válsághelyzetekben irodalmi síkon (Gide, Lawrence, Joyce) folytatódik tovább.

b) *Kommunistikus anarchizmus*: az állam és a kényszer abszolút erkölcstelenségén van a hangsúly. Tudja, hogy a társadalom szervezetet igényel, a kényszer és az állam szükségességét azonban tagadja. Ennyiben idealisztikus. De idealisztikus azt is állítani, hogy a kényszer és az állam szükségszerű, sőt, még idealisztikusabb, mert a társadalmi fejlődés a kevesebb, de szervezettebb kényszer felé halad. Kérdés, hogy el lehetne érni a kényszer nélküli társadalmat? Lehetséges válaszok: 1. egyenes vonalú fejlődéssel megszűnik a kényszer; 2. csökken a kényszer, de a minimuma megmarad.

Az állam elhalásának tétele az anarchizmus hozzájárulása a marxizmushoz. *Proudhon*: „A tulajdon lopás.” Minden kámat, kereskedelmi, birtokbavételi ügylet csalás, jogosulatlan.

A munkát szabadon kellene szervezni. Csak a kámat nélküli kölcsönt kellene megengedni. (Ennek középkori jellege van.) Federalista, az önkéntes szervezkedés híve. A kisiparra kíván támaszkodni, szemben Marxszal, aki a nagy-szervezetekre és a tömegekre alapoz. *Bakunyin*: Harcosabb. Szerinte minden uralom végül a kisebbség uralmába torkollik. Ennek helyébe a szabad emberek közösségének kellene lépnie. Ezért minden eszközzel harcolni kell. Meg kell dönteni az államot, és nem szabad a helyébe másikat alakítani. A XIX. század közepének, végének anarchista merényletei innen merítik eszmei bázisukat. *Kropotkin* már átvézet a szindikalizmushoz és Sorelhez – és ezzel a szocializmushoz.

ralista jellegű volt. Marx az utópistákra (Saint-Simon, Owen) támaszkodik, mert ezek is a magántulajdon visszaélései ellen léptek fel.

Marx a szocializmust a társadalmi realizmus felé irányítja.

1. A *Kommunista Kiáltvány* szerint a történelem osztályharcok sorozata. A társadalomfejlődés során az osztályharcok az osztályokat különböző módon kapcsolták össze, a modern kapitalizmus azonban a burzsoák és a proletárok egyetlen nagy ellentétére redukál mindent. Az államhatalom a burzsoáziát, a többiek mind kizsákmányoltak. A központosított termeléssel a burzsoázia hatalmas termelőerőket hoz létre. Ezzel földuzzasztják a tőkével nem bíró rétegek létszámát, a proletariátus többségbe kerül, és egy utolsó, egyben legélesebb osztályharcra legyőzi a burzsoákat, és felépíti a szabad, osztály nélküli társadalmat.

2. A Töke: a társadalom gazdasági szervezetét mutatja be. Kevésbé harcos, mint a *Kommunista Kiáltvány*, a békés átmenetet is figyelembe veszi.

Inkább Engels dolgozta ki: Ez idealista szülemény. A hegeli tézis–antitézis–szintézist veszik át. Az egész társadalomfejlődést erre alapozták. A társadalomfejlődés gondolata a francia forradalom optimista terméke, amely a darwinizmustól is újabb ösztönzést kap. A dialektika azonban rámutat; hogy a fejlődés nem naivan egyszerű, optimista dolog. Marx kimutatta, hogy a dialektikus fejlődés hogyan fejleszti ki hirtelen az új társadalom elemeit. Ebben a természettudomány azon eredményei segítettek, amelyek szerint a kvantitatív változás kvalitatívba megy át. Marx szerint ez a társadalmi fejlődésben is érvényesül: a mennyiségi változás új társadalmi formába megy át. Ezen a ponton a marxizmusba idealista elemek vegyülnek.

Engels kidolgozta a szocializmus és a tudományos szocia-

lizmus közötti különbséget. Sokat foglalkozott az állam eredetével is, amit a családból vezet le. A marxizmus egyes összetevőinek eredetéről is írt. **Értéktöbblet:** a termelési tényezők birtokosainak kezében – a tőke – a plusz nem fizeti a munkás munkáját. Ez Smith Ádám közgazdaságtanából származik; a marxista gazdaságelmélete pedig az angol klasszikus iskolából. **Osztályharc:** a francia forradalom gyakorlatából ered. **Állam elhalása:** az állam az osztályhatalom eszköze. Végül meg fog szűnni. Ezt az anarchizmusból veszik át. **Dialektika:** Hegeltől.

Kommentár: A marxizmus a 19. század második felében alakult ki. A 19. század végén a kapitalizmus monopolista jellege kezdett megjelenni.

A kapitalizmus monopolista jellege: ez teljesen beigazolódtott a monopóliumok, kartellek formájában.

Elnyomorodás: ez nem egészen így lett. Elnyomorodás helyett inkább függő helyzet alakult ki.

Kispolgárosodás: ezt Lenin szerint a gyarmati helyzet teszi lehetővé. Ezáltal a munkás is kizsákmányolóvá válik.

Formalisztikus államelméletek: A 19. század vége óta túlhaladtak. Az alkotmányosság demokratikus lényegét a nyugati demokráciák eljárásaiban látják.

Az igazi formalizmus azonban a válság szorításában fejlődik ki. A 19. század fordulóján ilyen Németország. A német császárság sem tudott változtatni az anarchián, a társadalom elmaradottságán. Analóg jelenségek mutatkoztak Magyarországon is.

A magyar államelmélet is a közjogi sérelmekbe fulladt bele.

A német államelmélet tapasztalatilag abból indult ki, hogy a társadalomfejlődés anarchikus, mert 25–30 állam, fejedelemség van, amelyek között végtelen különbségek mutatkoznak. A sok kicsi és a sok nagy állam csak formalisztikusan vehető egyaránt államnak. A német teoretikusok így az államok formai jegyeit kutatják, Arisztotelész formai kutatásaihoz hasonló helyzetben. Képviselők: Laband, Jellinek. A filozófusok itt nem politikusok vagy közgazdászok, hanem közjogászok. Németországban a római jog kiegészítő jellegű maradt. A közjogászok a monarchia elveiből próbálták közjogot építeni, de a sok fejedelemségre a fejlett európai alkotmányos elveket nem lehetett alkalmazni. E német közjogi iskola klasszikusa Hans Kelsen.

Realisztikus államelméletek

Az idealizmus ellentéte a gondolkodás nélküli létezés lenne. A filozófiai realizmus azonban a világ valóságosságából indul ki, és abból, hogy elménk ezt a rajtunk kívül levő, érzékelhető világot próbálja rendszerezni. Az idealizmus a valóságot megragadó megismerés örök, láthatatlan feltételeiből indul ki. A megismeréshez azonban elengedhetetlen az anyagi világ objektivitásának elismerése. A természettudomány fejlődése csak a filozófiai realizmus alapján lehetséges.

Az államtudomány rendszere is csak ez lehet: megfigyelni, hogy bizonyos feltevések mennyire felelnek meg a valóság követelményeinek. Az eszmék nem függetlenek a valóságtól, nem lebegnek a levegőben. A valóság iránti kísérletező attitűd a marxizmusban a dialektika formájában jelenik meg. Először jön a feltevés, a magyarázó séma a tézisben, aztán az antitézis, amikor a valóság megkontrázza a tézisünket, majd a társadalomnak programot csináló ember a valósághoz jobban illő megfogalmazást dolgoz ki.

A filozófiai realizmust Közép- és Kelet-Európában a mar-

xizmus képviseli, Nyugaton pedig egy angolszász gyökerű filozófiai realizmus, amely a marxizmusból is sokat merített. A filozófiai idealizmus tartalékai kimerültek. Újra történő jelentkezése összefügg a politikai fejlődés helytelen irányával, az elmaradottsággal, a zsákutcákkal. Így pl. Platón idealizmusa az athéni demokrácia, Hegel a német társadalom, a kereszténység idealizmusa a római birodalom zsákutcaját tükrözte. Az idealizmus álláspontja mindig a társadalmi anarchia idején erősödik. Mivel a társadalom erői fölött nem tud úrrá lenni, és ezért az eszmék világában keres olyan konstrukciót, amivel ezt pótolni tudja. Ez azonban a tényekkel ellenkezik. A sikerbe vetett mágikus hittel biztonságérzetét akarja visszaállítani.

A marxizmus modern fejlődése

Lenin gondolatrendszere Marx szisztémájának szigorú továbbvezetése. Jobban ragaszkodik a *Kommunista Kiáltványhoz*, mint a későbbi, kevésbé forradalmi korokban született Marx-művekhez. Lenin politikai jelentőségét az adja, hogy ő az első filozófus, aki egy ideológia erejénél fogva jut hatalomra. Azelőtt is voltak hasonló vezérek, de mindig a katonasághoz, a nemességhez, a vagyonhoz kapcsolódva jutottak hatalomra.

Kelet-Európában a társadalom el volt maradva a fejlődésben, még a feudalizmusnál tartottak. A szocialista forradalom két lépcsőfokot is átugrott, a feudalizmust és a kapitalizmust. A leninizmus dolgozta ki a parasztproblémát is. Azért hozták létre a szovjeteket, a tanácsrendszert, mert a győzelmes munkásosztály a burzsoázia intézményrendszerét teljesen szét akarta törni, és teljesen új alapokra akart építeni.

A nyugati realizmus az angol és az amerikai organikus társadalomfejlődésre épít. Képviselői az angol szocialisták: Russell,²

² Russell, Bertrand Arthur William (1872–1970): angol filozófus, matematikus

Harold Laski, Cole.³ Russell szerint a hatalom elnyerésének ösztöne fontosabb, mint a gazdasági tényezők. Laski a hatalom plurális szerkezetét mutatja be.

Az angolszász realizmus kritikát gyakorol a marxista politikai rendszer felett (Russell). Idealista elemeket próbál kimutatni a marxizmusban, ahogy a marxizmus is a nyugati realizmusban.

Szeged, 1947–1948

(Csongrád megyei Levéltár, Szeged. Jelzete: XIV. 30. Szentpéteri István jogászprofesszor /1926–2002/ iratai. Kötetben: *Bibó István egyetemi előadásai 1942–1949*. Szerkesztette Dénés Iván Zoltán. Sajtó alá rendezte, a szöveget gondozta Balog Iván és Tóth László Dávid /Tóth-Matolcsi László/. Debreceni Egyetem, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2004. 215–251. Közreadta: Balog Iván.)⁴

³ Cole, George Douglas Howard (1889–1958): angol közgazdász, szociológus, történész, egyetemi tanár

⁴ Szentpéteri István szociológus- és jogászprofesszor szegedi joghallgatóként Bibó István tanítványa volt.

A kurzusok anyagai rövidített formában, Szentpéteri jegyzeteivel tartalmilag egyezően megtalálhatók azokon a Bibó által kézzel írott jegyzetlapokon, amelyek az MTA Kézirattárában, a politikatudományi előadásokkal egy csomagban (Bibó MTA Ms 5116/16.) szerepelnek.

MAGYAR KÖZIGAZGATÁS
ÖRÖKLETES BETEGSÉGEIRŐL

A MAGYAR KÖZIGAZGATÁS ÖRÖKLETES BETEGSÉGEIRŐL

A magyar közigazgatás szervi betegségeivel és hiányaival már számos gondolatmenet foglalkozott, s ezek a legkülönbözőbb javaslatokat vetették fel: közigazgatási vezérkar létesítését, minisztériumok decentralizálását, s kis vármegyéknek nagyobb vármegyékké való egyesítését, a mamut Pest vármegye kettéválasztását stb., stb. Mindezek a javaslatok a közigazgatás technikai szükségleteinek többé-kevésbé helyes felismeréséből származtak. Azonban nem hatoltak le azokig az alapvető organikus okokig, amelyek a magyar közigazgatást végsőleg kuszává és eredménytelenné teszik. Elöljáróban ezeket kell röviden áttekintenünk.

Egy igazgatás jósága mindenekelőtt azon múlik, hogy az igazgatásban résztvevő személyek és az igazgatás által érintett lakosság közigazgatási szempontból azonos nyelven beszélnek-e, vagyis: ugyanazt értik-e a különféle kifejezéseken, mint a másik, s tisztán és világosan bele tudják-e élni magukat a másik helyzetébe. Ez legtökéletesebben a közösség önigazgatásában valósul meg, már ahol ez lehetséges. Az ellenkező véglet a merőben idegen igazgatás, ahol az igazgatásnak olyan hatalmi, uralmi céljai vannak, melyek teljesen függetlenek az igazgatás által érintett lakosság életétől és szükségletétől. Ilyenkor az érintettek merőben tárgyai egy rideg cél megvalósítására irányuló tevékenységnek, mely az érintett emberek szükségleteit csak akkor és annyira veszi tekintetbe, ha és amennyire azoknak a kielégítlensége károsan hatna vissza az uralom céljainak és érdekeinek érvényesítésére. Minden igazgatás e között a két véglet között foglal helyet és annál jobb, minél inkább meg

tudja közelíteni az adott lehetőségek és szükségletek mellett az öngazgatás ideálját.

1946

(Társadalmi reform, közigazgatási és területi reform 1. Adalékok a magyar közigazgatás szociológiájához és az 1945–47 közötti közigazgatási reformtörvényekhez. A magyar közigazgatásról I. Elvi állásfoglalás és történeti áttekintés. MTAKK Ms 5113/9. 6–7. Nyomtatásban: Bibó István összegyűjtött munkái 1–4. Sajtó alá rendezte: Kemény István – Sárközi Mátyás: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981–1984: 3. kötet, 647.)

A magyar közélet elmúlt két esztendejében a magyar közigazgatás ügye sokszor volt főszereplő, ha nem is mindig emlegették nevén. Népítéletek, létszámcsökkentés, önkormányzati választások ügye valójában mind a magyar közigazgatásért vívott harc hadmozdulatai közé tartoznak. Mindezek mögött az akciók mögött két közös alapgondolat húzódott meg: az egyik az, hogy a magyar közigazgatás alapvetően rossz, melyet minden energiával meg kell javítani, a másik az, hogy a magyar közigazgatás a magyar közélet legfontosabb hatalmi pozíciója, melyet minden energiával birtokba kell venni. Ezt az alapvető rossziaságot és ezt a hatalmi politikai jelentőséget kell megvizsgálnunk ahhoz, hogy a magyar közigazgatással kapcsolatos értékítéleteket és tervekkel megfelelően mérlegre tudjuk tenni.

A magyar közigazgatás szervei betegségeiről, hibáiról és hiányairól nagyon sok szó esett már. A felhozott bajok között szerepel úgyszólván minden betegség és mindegyiknek az ellenkezője is: a közérdek háttérbe szorítása a magánérdek kedvéért és a magánjogok lábbal tiprása; kicsinyes paragrafusjogászat és a jogszabályok cinikus semmibevétele; kétségbeejtően agsgásgos ügyintézés és léha felületesség; minden felelősség elhárítása és a diszkrecionárius,¹ személyes döntés túlbúrjanzása; gyáva

A MAGYAR KÖZIGAZGATÁSRÓL I.

A magyar közélet elmúlt két esztendejében a magyar közigazgatás ügye sokszor volt főszereplő, ha nem is mindig emlegették nevén. Népítéletek, létszámcsökkentés, önkormányzati választások ügye valójában mind a magyar közigazgatásért vívott harc hadmozdulatai közé tartoznak. Mindezek mögött az akciók mögött két közös alapgondolat húzódott meg: az egyik az, hogy a magyar közigazgatás alapvetően rossz, melyet minden energiával meg kell javítani, a másik az, hogy a magyar közigazgatás a magyar közélet legfontosabb hatalmi pozíciója, melyet minden energiával birtokba kell venni. Ezt az alapvető rossziaságot és ezt a hatalmi politikai jelentőséget kell megvizsgálnunk ahhoz, hogy a magyar közigazgatással kapcsolatos értékítéleteket és tervekkel megfelelően mérlegre tudjuk tenni.

Elvi állásfoglalás és történeti áttekintés

A magyar közélet elmúlt két esztendejében a magyar közigazgatás ügye sokszor volt főszereplő, ha nem is mindig emlegették nevén. Népítéletek, létszámcsökkentés, önkormányzati választások ügye valójában mind a magyar közigazgatásért vívott harc hadmozdulatai közé tartoznak. Mindezek mögött az akciók mögött két közös alapgondolat húzódott meg: az egyik az, hogy a magyar közigazgatás alapvetően rossz, melyet minden energiával meg kell javítani, a másik az, hogy a magyar közigazgatás a magyar közélet legfontosabb hatalmi pozíciója, melyet minden energiával birtokba kell venni. Ezt az alapvető rossziaságot és ezt a hatalmi politikai jelentőséget kell megvizsgálnunk ahhoz, hogy a magyar közigazgatással kapcsolatos értékítéleteket és tervekkel megfelelően mérlegre tudjuk tenni.

A magyar közigazgatás szervei betegségeiről, hibáiról és hiányairól nagyon sok szó esett már. A felhozott bajok között szerepel úgyszólván minden betegség és mindegyiknek az ellenkezője is: a közérdek háttérbe szorítása a magánérdek kedvéért és a magánjogok lábbal tiprása; kicsinyes paragrafusjogászat és a jogszabályok cinikus semmibevétele; kétségbeejtően agsgásgos ügyintézés és léha felületesség; minden felelősség elhárítása és a diszkrecionárius,¹ személyes döntés túlbúrjanzása; gyáva

¹ Diszkrecionárius döntés: olyan, szabad belátáson, mérlegelésen alapuló közigazgatási határozat, amelynek meghozatalát a tág keretjogszabály teszi lehetővé a jogalkalmazó számára.

határozatlanság és basáskodó önkény; célszerűtlen, öncélú hivatali rutin és brutálisan rideg célmegvalósítás. Emlékeztet, hogy Deák Ferenc, midőn Eötvös József a véleményét kérdezte a vármegyei igazgatás összes visszasságait leplező regényéről, *A falu jegyzőjéről*, válaszképpen egy lóorvostani műnek az összes lóbetegségeket egy lovon feltüntető rajzát tette Eötvös elé azzal, hogy: mindezek a betegségek megvannak, de azért ilyen ló nincsen. Ha azonban a magyar közigazgatás ellen felhozott vádakát összegezzük, kételkedni kezdünk, vajon nem tévedett-e Deák Ferenc, és vajon mégis nem a magyar közigazgatás-e az a bizonyos ló. A szakemberek mindenesetre hivatásos buzgalommal javasolják mindazokat a gyógymódokat, melyeket ezekre a betegségekre a nemzetközi közigazgatástudomány ismer; a betegségek azonban számosabbak annál, semminthogy az alapvető szervi baj ismerete nélkül külön-külön gyógyíthatók volnának.

A jó közigazgatás problémája

A közigazgatás jóságának a kérdéséről régebben a *közérdek* és a *magánérdek* szembeállításának jegyében, újabban az *eredményesség* és *szakszerűség* szembeállításának jegyében szokták felvetni és megválaszolni. Az első felfogás szerint a közigazgatás jóságának a kritériuma a közérdek érvényesítése, s ennek keretei között az a probléma, hogy mi a jogos magánérdeknek a területe, s hogyan kell az illetéktelen magánérdeket visszaszorítani. A másik felfogás szerint a közigazgatással szemben két alapvető követelmény áll fenn: a jogszerűség és az eredményesség, és a probléma megfelelő egyeztetése; néhai *Magyary Zoltán*nak és iskolájának a felfogásában különös hangsúly van azon, hogy bizonyos korszakokban, pl. a 19. század liberális jogállamában a jogszerűség, máskor, pl. napjainkban az eredményesség követelménye van előtérben. Ebbe az elgondolásba belejátszik a közérdek–magánérdek szembeállítása is, mert

általános feltételezés szerint a jogszerűség követelménye első sorban a magánember védelmét jelenti a közérdek eredményes érvényesítése során őt érő esetleges érdeksérelmekkel szemben.

Teljességgel kérdéses azonban, hogy a közigazgatás központi problémájához közel jutottunk-e ezekkel a szembeállításokkal. Mindaddig, amíg a közigazgatás szakmai keretein belül maradunk, a feladat így is, úgy is az, hogy a közigazgatás „*igazgasson*”, vagyis valamit vagy valakiket akadályokon átvezessen, rendezzen, egyeztessen, kiegyenlítsen, akár közérdekről, akár magánérdekről, akár eredményességről, akár jogszerűségről van szó. Bizonyos esetekben valóban közérdeket egyeztet magánérdekkel, eredményességet jogszerűséggel, pl. mikor kisajátít; máskor azonban magánérdeket egyeztet magánérdekkel, jogigényt jogigénnyel, mikor pl. egy nagyobb méretű ipari üzem felállításának engedélyezése előtt megkérdezi a szomszédságot; vagy pedig egyik közérdeket egyezteti a másik közérdekkel, eredményességet eredményességgel, mikor pl. földreformot visz keresztül, s közben a termelés folyamatosságát is biztosítani igyekszik. Mindezek közül a lehetőségek közül a közérdeket magánérdekkel, eredményességet jogszerűséggel egyeztető feladatkör sem nem különösebben túlnyomó, sem nem különlegesen jellegzetes. Alig valószínű tehát, hogy sok értelme volna nagyobb jelentőséget tulajdonítani a szakmai közigazgatás folyamatos munkájában ezeknek az absztrakcióknak, különösen pedig egymással való szembeállításuknak.

Hol van tehát az a terület, ahol a közigazgatási feladatvégzés igazi nagy feszültségei, igazi nagy összeütközései mutatkoznak?

A közigazgatási feladatkört három nagy tényező határozza meg, amelyeket némileg szimbolikusan a következő kifejezésekkel jelölhetnénk meg: a *Hatalom*, a *Hivatal* és az *Élet*. Ezek alatt nem is annyira társadalmi szervezeteket vagy csoportokat kell érteni, mint inkább különböző fajtájú magatartásmódokat, melyekkel a közigazgatás ügyeihez különböző helyzetekben egyáltalán közeledni szoktunk.

A *hatalmi* beállítás számára a közigazgatás *eszköz*, melyet a hatalom céljainak a szolgálatában fel lehet használni. A hatalom szempontjából az a közigazgatás jó, mely ezeket a célokat jól meg tudja valósítani; ha pedig változóak a célok, akkor az a közigazgatás jó, mely ingadozás és ellenállás nélkül tud átállítódni új meg új, rajta kívül álló erők által elébe tűzött célok végrehajtására.

A *hivatali* beállítás számára a közigazgatás mindenekelőtt egy *szakma*. Mint ilyen, különösen az írásbeliség elterjedésével önállósult. Legfőbb törekvése, mint minden más szakmának, az, hogy kiépítse a maga eljárás módjait, s formálja, egyeztessé, rendezze, „igazgassa” azt az életanyagot, mely rá van bízva. Hajlandó arra, hogy némileg megmerevedjék, de természeténél fogva igyekszik arra is, hogy eljárásait finomítsa, technikáját elmélyítse, a reá bízott anyagba beljebb hatoljon; s mindezt megteszi akkor is, ha senki nagy célokat nem tűz elébe; s nagy csodákat nem akar kihozni belőle.

Az *élet*, a társadalom beállítása az, hogy mindenekelőtt a maga folyamatos életét akarja élni, s a közigazgatást a maga feltételeinek egyik *tényezőjeként* tekinti. Lehet, hogy távoli és megközelíthetetlen feltételnek ismeri, melytől a legjobb esetben azt várja, hogy egyenletes és kiszámítható legyen; lehet, hogy közeli és ismerős valami a számára, melynek fogantyúit maga is otthonosan kezeli; azt azonban mindenképpen igyekszik elkerülni, hogy ő maga merő eszköz vagy merő szám legyen a közigazgatás számára; ezért bizalmatlan a közigazgatás útján vagy a közigazgatás által keresztülviendő nagy tervekkel szemben, ha azok következményei világosan és foghatóan át nem tehetők az egyes ember szükségleteinek és feltételeinek a világába.

Ezeket a tényezőket ismerve egyszerre rájövünk, mennyire nincs tartalma, sőt egységes jellege sem annak, amit mint *közérdeket* vagy mint *eredményt* a közigazgatás központi céljaként vagy értelmeként emlegetni szoktak. A közérdek a *hatalom* szájában mindig önkényes célkitűzést jelent, mely magában egyaránt lehet áldás, ötlet, erőszak vagy átok. Ha a hatalom a hiva-

tallal és az étellel nincs jól rendezett organikus kapcsolatban, akkor célkitűzéseinek a közérdekűsége és eredményessége akkor is eleve kétséges, ha maguk a célkitűzések helyessége elvileg nem vitás. A *hivatal* szájában a közérdek már valami reális, valóságos anyagból kivont érték-képzetet jelent, de magában inkább egy szakszerű működés belső rendjét, összhangját, elmélyítését jelenti, mintsem a köz ügyét. Végül a közérdek úgy, ahogyan az élet, a *társadalom*, akár egyéneiben, akár különböző társulásaiban megfogalmazza, a köz ügyéhez a legközelebb áll, de valami tagolatlan, körvonalazatlan, sok szubjektív elemtől és pillanatnyi behatástól érintett értékelés. Teljesen más és más módon kapcsolódnak a közérdeknek mindezek az aspektusai a magánérdekkel: a merőben a hatalom által képviselt közérdek úgyszólván szükségszerűen harcba kerül magánérdekkel, a hivatal által képviselt közérdek rendszerint egyeztető részletmunkával jut kiegyenlítődségre a magánérdek különböző megjelenéseivel, az élet, a társadalom által hangoztatott közérdek pedig eleve magánérdekképzetek összegeződéseiből születik meg. Hasonlóképpen teljesen más az eredményesség és jogszerűség viszonya is aszerint, hogy honnan jelentkeznek. Más, ha a hatalom eredményre törekvése a hivatal szakmai jogszerűségével áll szemben, és más, ha a társadalom egyes tagjainak egyéni jogaiba, jogi igényeibe vagy várakozásaiba ütközik. Más, amikor a hivatal tör „eredményre” az ellenálló s jogait védő társadalommal szemben, és ismét más, amikor a társadalom követel eredményt a szakmai jogszerűségben megrekedt hivataltól.

Ha mindezeket a lehetőségeket számba vesszük, akkor rá kell jönnünk, hogy az a szemlélet, mely a közigazgatásban közérdek és magánérdek összeütközését vagy eredményesség és jogszerűség összeütközését látta a legközpontibb és legdrámaibb jelenségnek, valójában egy bizonyos viszonylatot tartott szem előtt, melyben valóban élesen ütköznek meg ezek a szempontok: azt a viszonylatot, melyben a közérdeket és az eredményességet a *hatalom* vagy esetleg a hatalomnak egyoldalúan alávetett vagy hatalmi szellemmel telített más tényező képviseli.

Érdemes mindjárt utalni arra, hogy a hatalomnak az az éles fellépése és a társadalom tömegeinek életétől való idegensége, mely közérdek és magánérdek, eredményesség és szakszerűség éles szembeállítására vezet, mint látni fogjuk, éppen a magyar közigazgatásra mindenkor meglehetősen jellemző volt; nem jellemző ellenben azokra a legmodernebb környezetekre, ahonnan Magyary Zoltán a modern eredményesség egész gondolatkörét hozta. Nem csoda, hogy a magyar realitásra alkalmazva az egész gondolatkör teljességgel más értelmet kapott, másképpen csattant, máshová ütött, és teljességgel más célok számára vált fegyverré, mint eredeti megfogalmazásában.

A hatalom éles fellépése a hivatallal és az élettel szemben azonban nem szükségszerű. Az ideális viszony az, amelyben egyrészt mind a három tényező nehézség nélkül közölni tudja a közigazgatási feladatvégzéssel azt, ami belső lényege: a hatalom a célok tudatos kitűzésében és az eszközök hozzárendelésében rejlő lehetőségeket, a hivatal a szakmai elmélyültséget, az élet pedig a valóságos szükségletek és személyes szabadságigények emberi közelségét; másrészt a közigazgatási feladatvégzés védekezni tud és ellent tud állani e három tényezőben rejlő deformációs veszélyekkel: a hatalom embertelen célszerűségével, a hivatal üres rutinjával és az élet folyékonyosságával és változékonyságával szemben.

Az igazi probléma tehát minden közigazgatás megítélésében a hatalom, a hivatal és az élet egymáshoz való viszonya: egymástól való függése vagy függetlensége, egymásnak való alávetettsége vagy kölcsönössége, egymástól való áthatottsága vagy izoláltsága. Ezeknek a lehetőségeknek gazdag tipológiáját tartalmazza Hajnal István² társadalomtörténeti munkássága, amely az összes európai igazgatásoknak mintául szolgáló francia közigazgatás jellemzésével és egyes közigazgatási rendszerek és intézmények történeti sorsának elemzésével olyan vonásokra és folyamatokra tud magyarázatot adni, melyek

² Hajnal István (1892–1956): történettudós, egyetemi tanár, az MTA tagja

a közigazgatás-tudomány uralkodó sémái mellett tökéletesen rejtlemesek maradnak. Ezen az úton kíséreljük meg ezúttal mi is a magyar közigazgatás karakterét megragadni.

A magyar közigazgatás történeti összetevői

A magyar közigazgatás úgy, ahogyan mai formájában előttünk áll, több történeti összetevőnek többé-kevésbé mélyreható összeötvözéséből jött létre:

A magyar közigazgatás egyik történeti összetevője a *vármegyei nemesi igazgatás*. Ez az igazgatás eredetileg a nemesség önzigazgatása volt, s abban a szűk részében, amelyben ez maradt, az önkormányzatnak és a szabadságnak jelentős gócait tudta kifejleszteni. A történelem folyamán azonban, különösen a 15–16. századtól kezdve, a földesúri hatalom erősödésével, majd megmerevedésével a vármegye is mind erősebben a jobbagyság feletti nemesi hatalomgyakorlás eszközévé vált, s ebben a részében ez az igazgatás egy merőben uralmi szellemű, a rideg célmegvalósítás jegyében folyó igazgatási módszert jelentett, amely nem tudott sem szakszerűen elmélyült ügyintézésre, sem az igazgatottak bevonásával folyó demokratikus önzigazgatássá finomodni. A nemességben élő európai erők kifejlesztettek egy Werbőczy Hármaskönyvé³ iskolázott nemesi jogtudó réteget és ennek megfelelő különálló jogi és igazgatási kultúrát, ez azonban hivatási és társadalmi önállóságra nem tudott jutni, hanem mindvégig a nemesi társadalom merő része vagy függvénye maradt. Az alávetett paraszti rétegek pedig nem jutottak arra a fejlettségi fokra, hogy a nemesi igazgatással szemben intézményes nyomást, érvényesülő követeléseket tudjanak támasztani. Így a szakszerű ügyintézésnek és a nyers uralom-

³ Werbőczy István (kb. 1460–kb. 1541): köznemesi származású jogtudós, politikus. Hármaskönyvében (*Tripartitum*, 1514) rendszerbe foglalta a feudális magánjogot.

gyakorlásnak egy furcsa kombinációja jött létre, mely a nemesi érdek javára egyszerre biztosította a szakszerű elmélyültség és az életszerűség előnyeit, ugyanakkor a jobbágyság hatékony alávetése révén a rideg, gyakorlatias uralomnak is az előnyeit. Ezzel szemben a jobbágyság mindenből a rosszat kapta: a bürokratizmusból a lassúságot, a kényelmességet, a valóságos életviszonyoktól való távolságot, a nyelvi és nyelvezeti idegenséget, viszont az úri hatalomgyakorlás módszereitől a keménységet és ridegséget. A 19. század közepétől kezdve, azáltal, hogy az elszegényedett és földbirtokait vesztett középnemesség elfoglalta a hivatali pályákat, a vármegyei nemesi igazgatás megszűnt egy sajátos közéletet élő társadalmi réteg öngazgatása lenni. Ugyanakkor azonban a hivatalnokká vált középnemesség nem alakult át szakszerű értelmiséggé; hanem – különösen megyei vonatkozásban – éppen a hatalomgyakorlás beidegzettségének a túlsúlyát biztosította a reformkorban némileg megerősödött hivatásszerűséggel szemben. A jogilag szabad polgárrá lett jobbágyság viszont továbbra sem fejlődött olyan rohamosan, hogy a nemesi igazgatást az uralmi szellem feladására rászorította volna. Az egész változás végeredményben tehát abban állott, hogy a nyugat-európai, liberális és demokratikus igazgatási és eljárási technikák és formulák átvétele valójában az élet-től való eltávolodást takarta; viszont a nemesi *igazgatás* által eddig szolgált hatalmi tényező, a nemesi *társadalom* túlnyomó részében azonossá vált az igazgatással magával, s azt egy öncélú hatalomgyakorlás és társadalmi rangörzés eszközévé tette.

Nagyobbrészt a nemesi igazgatásból nőtt ki s annak szellemét örökölte a helytartótanács,⁴ s ennek osztályaiból alakult át közvetlenül az 1848., majd 1867. évi minisztériumok nagy

szabványú hivatali apparátus, mely a magyar államot a 19. század második felében a központi hatalomgyakorlás eszközeivé tette.

⁴ Helytartótanács: 1848, az önálló magyar kormány megalakítása előtt Magyarország – Erdély kivételével – s a hozzácsatolt részek (Horvátország stb.) legfőbb kormányzó szerve. A bécsi udvar – a mindenkor Habsburg császár és magyar király – végrehajtó hatalmát a helytartótanács révén gyakorolta.

része. Ezekben is kialakultak a szakszerű igazgatás szükséges gocai, az egész apparátus azonban átvette a vármegyei igazgatásnak azt az alapbeállítást, hogy a hivatalt mindenekelőtt és elsősorban nem az fogja össze, hogy szakszerű szolgálat; hanem az, hogy bizonyos társadalmilag egymással és a *földbirtokos nemességgel* egyenrangú, közös érintkezési modorral bíró emberek összessége, akik többségükben ugyan dolgoznak, s rangsorukat a munkájuk értéke is bizonyos fokig befolyásolja, helyüket és rangjukat azonban nem ez határozza meg elsősorban. Így alakult ki a magyar minisztériumok jellegzetes levegője, ahol érvényesülni lehetett szakmai tudással és munkával is és hatalmi, társadalmi és egyéb összeköttetéssel is, s a kétféle szelekció békén megtúrta egymást. Pontosabban: az, hogy az erősebben működő társadalmi hatalmi szelekció megtúrta a szakmait, természetes volt, mert hiszen kénytelen volt vele a tárgyi feladatok követelményei miatt; feltűnő, jellegzetes s az egész helyzet belső erőviszonyait feltáró momentum az volt, hogy a szakmai tudás milyen békén elviseli a hatalmi, összeköttetési és politikai szelekciónak teljesen másszerű és a szakmaiság belső követelményeitől merőben idegen világát. A személyi szelekció kétfélesége mellett párhuzamosan haladt az ügyintézés kétfélesége is ugyanolyan erőviszonyok között: a szakszerűen elmélyedt ügyintézés mellett párhuzamosan, néha a szomszéd szobában, néha a szomszéd ügykörben folyt a merő társadalmi hatalmi szempontokat követő ügyintézés, s összeütközés esetén az előbbinek az ellenállása *ritkán* volt hatékony, s *általában* az utóbbi győzött.

A magyar közigazgatás másik alapvető komponense egy másik, a nemesi uralomhoz hasonlóan szintén uralmi jellegű szerkezet, mely azonban a magyar nép életére nemcsak felülről, hanem ezenfelül kívülről is telepedett rá, és a szabad öngazgatásnak a legkisebb nyomát sem tartalmazta. Ez a szerkezet a *Habsburg Birodalom* igazgatási apparátusa volt. Ennek az apparátusnak két célja volt Magyarországon: az ország pénzügyi erőforrásait és az ország katonai erőforrásait a birodalom szá-

mára mozgósítani. A pénzügyi igazgatás alapjait I. Ferdinánd,⁵ a hadügyi igazgatását III. Károly⁶ rakta le. Ez a fajta igazgatás, bár a birodalom adminisztrációjának a második garnitúrájából tevődött össze, a nemesi igazgatásnál fejlettebb, nyugat-európaibb és szakszerűbb jellegű volt. Ez nem volt különösebben csodálatos, mert hiszen ezek egy *központi* igazgatás expozitívái voltak, amilyeneket, a magyar központi igazgatás biztató 13–15. századi előzményeit ismerve, a magyar fejlődés is ki tudott volna termelni, ha az önálló magyar államiság megszűnése folytán nem szorul szűk, provinciális keretek közé. A Habsburg-igazgatás azonban nyelvében is és egész eljárásában is még a nemesi vármegyei igazgatásnál is idegenebb volt, s ez az idegensége a történelem folyamán alig tudott feloldódni. Ezt az apparátust ugyanis sem saját közösségi feltételei, sem az általa igazgatott társadalmi rétegek visszahatása nem szorította nagyobb erővel arra, hogy a maga rideg eredményességre és célmegvalósításra beállított szellemiségén változtasson. A magával hozott szakszerűség tehát megmaradt, de az itteni élettel való közeli és emberi kapcsolat nélkül. Az eredmény tehát, bár teljességgel más igazgatási technikák és más észjárás jegyében alakult is ki, a magyar nép számára ugyanolyan fajta igazgatást jelentett, mint a nemesség igazgatása: olyan igazgatást, mely a maga belső világában elérte a szakszerűség bizonyos fokát, azonban alapjellegét hatalmi feladatai adják meg, s így mindenekelőtt ridegen célszerű és eredményes. Ennek megfelelően az alávetettekkel szemben a szakszerűségből elsősorban az élettől való idegenséget, vaskalaposságot, nehézkességet és kicsinyességet mutatja. Ennek az apparátusnak egyenes leszármazója a magyar pénzügyi és a magyar honvédelmi igazgatás; mert hiszen 1848-ban, illetőleg 1867-ben a királyi kamara alakult át

egészen egyszerűen pénzügyminisztériummá, és 1920-ban a közös hadsereg hadtestparancsnokságai alakultak át magyar hadügyi igazgatási egységekké. Ezzel azonban az igazgatottakhoz való viszonyuk semmit sem változott, mert ezek továbbra sem fejtettek ki velük szemben olyan ellenállást, mely arra kényszerítette volna őket, hogy rideg célszerűségüket és bürokratikus idegenségüket feladják. Annál kevésbé, mert hiszen az igazgatást szenvedő tömegek ezt a helyi és általános igazgatással szemben sem tudták kivívni, még kevésbé tudták tehát ilyen szakigazgatási ágakkal szemben. A Habsburg eredetű igazgatás tehát a Habsburg-uralom meggyengülése, majd megszűnése után is megtartotta a maga alapjellegét, csak éppen bürokratiai hűségét átvitte a melegen és mélyen *tisztelt* császárokról az absztrakt és szabályos módon *szolgált* magyar államra. Nem véletlen, hogy a pénzügyi és a hadügyi igazgatásunk az, mely mind nyelvezetében, mind eljárásmódjában, mind ügyintézésében mind a mai napig a legfeltűnőbb, helyenkint komikus módon megőrizte eredeti vonásait. Az az absztrakt, minden emberi közelségből kivetkőzött hangsúly, mely az „adóalany” és az „állításköteles egyén” kifejezésekhez tapad, ma is világosan magán viseli egy olyan igazgatás szellemét, mely az érdekelteket az igazgatás szenvedő alanyainak, pusztán tárgyainak tekinti, s nem él benne az a tudat, hogy egy vele azonos, vele emberi közelségben levő „anyag”-ról van szó.

A magyar közigazgatás harmadik komponense, mely az előző kettőtől alapvetően különbözik, a *magyar városok igazgatása*, akár alföldi típusú magyar városok, akár nyugat-európai típusú német–magyar városok voltak ezek. Ez volt az egyetlen területe a magyar közigazgatásnak, ahol az igazgatás úgy ért el a szakszerű differenciálódás fokára, hogy közben egy működő önkormányzat és egy valósággal élő és ellenőrző közösség szükségletei tartották kapcsolatban az élettel és tartották emberi közelségben az igazgatottakkal. Természetesen ennek az igazgatásnak a jellegét is már nagyon korai időponttól kezdve befolyásolta a nálánál sokkalta erősebb nemesi és császári igaz-

⁵ I. Ferdinánd (1503–1564): német-római császár, magyar és cseh király

⁶ III. Károly (1684–1740): osztrák főherceg, 1706–1714-ig spanyol király, 1711–1740-ig VI. Károly néven német-római császár, 1711-től magyar és cseh király

gatás.⁷ Még kevésbé lehetett szó arról, hogy ez a városi igazgatás határozza meg a magyar igazgatás egész jellegét. Mégis fenn tudta tartani bizonyos karaktervonásait, és belőle nőttek ki a központi magyar igazgatás legsikeresebb ágazatai, mindenekelőtt a magyar műszaki igazgatás, mely nagyobb részben a városok mérnöki hivatalainak az igazgatási gyakorlatát őrzi és fejlesztette tovább. Ez egyúttal feltűnő példája annak is, hogy egy igazgatás „idegensége” mennyire nem leszármasztási kérdés elsősorban: a magyar műszaki igazgatásban a német származásúak aránya legalább olyan nagy, mint a magyar pénzügyi igazgatásban. Mégis az utóbbi kibírhatatlanul idegen észjárású, „németes”, mert a Habsburg Birodalom magyarországi végrehajtó szerveinek a beidegződéseit őrzi, s így idegensége egy uralmi szerkezeten keresztül érvényesült. A városi igazgatás viszont részbeni német eredete mellett is gyakorlati és az élethez közel álló igazgatás, mert egy önkormányzati jellegű és az életből kinőtt ügyintézés beidegződéseit őrzi.

Nem térek ki részletesebben néhány hátralevő különleges

⁷ Ennek hallatlanul érdekes adalékait tartalmazzák Erdei Ferenc, Majlát Jolán [(1917–1991): szociográfus, néprajzkutató, Erdei Ferenc második felesége – Balog I.] és Márkus István [(1920–1997): szociográfus, szociológus – Balog I.] részben kiadott (Majlát Jolán: *Egy alföldi civisváros kialakulása*, Budapest, 1943), részben kiadatlan, részben elpusztult történeti kutatásai. Ezek arra világítanak rá, hogy Nagykőrösön, a többi alföldi mezővároshoz hasonlóan, a 16. és 17. században a török hódoltság alatt egy fejlett igazgatási kultúra alakul ki, külön körülhatárolt szakigazgatási szerepkörrel, a főjegyző szerepkörével, akinek az állása nem merő függvénye a városi hatalmat kezükben tartó társadalmi erőknek, a vagyonos birtokos családoknak. Ennek megfelelően fejlett és tagolt írásbeliség és, ami nem utolsó dolog, ízes, élethez közeli magyar hivatali nyelv fejlődik ki a török hódoltság alatt ezekben a városokban. Ezzel szemben a török kiűzése után és a vármegyei nemesi hatalom helyreállításával ez az egész sajátos igazgatási kultúra rohamosan lehanyatlak; a város részben beköltözések, részben a nagy vagyonú parasztpolgárok nemesítése révén mind erősebben nemesi vezetés alá került, a főjegyzői tiszt a nemescsaládok birtokába jut, és ugyanakkor az egész igazgatást előnti a nemesi vármegye agyonlatinizált, ízetlen, érthetetlen, élettől távol eső, werbőczyánus igazgatási nyelvezte és szelleme. (Bibó István jegyzete)

igazgatási ágazatra, melyek a magyar közigazgatás általános karakterét már döntőbben nem érintik. Külön terület a *tanügyi* igazgatás, melyben katolikus egyházi, protestáns egyházi, nemesi (helytartótanács), felvilágosodási és Habsburg-igazgatási összetevők keverednek anélkül, hogy mind a mai napig belső egyensúlyba jutottak volna. A másik különleges szakág az *igazságügyi* szervezet, melynek van egy földszintje, melyet túlnyomó részben III. Károly épített, ahol szakszerű jogászat is folyik, de ahonnan a hatalom megrendelésére különös ellenállás nélkül Martinovics-pereket, Kossuth-pereket, kommunista pereket és falukutató pereket⁸ is kiszolgáltattak; és van egy emelete, mely egészben Deák Ferenc-i építmény, ahol igazi, szép, elmélyedt, a hatalomtól is függetlenedni tudó európai jogászat folyik. Egészen furcsa ötvözet *társadalombiztosítási* igazgatásunk, amely úgy jött létre, hogy a munkásság önkormányzati igazgatása keveredett össze az általános magyar igazgatás jellegzetes szerkezeteivel. A műszaki igazgatáson belül külön fejezetet jelentenek a *vasút és a posta*, melyek szintén külföldi eredetű igazgatási apparátusok, de a hatalom céljaitól való nagyobb távolságuk és a gyakorlati élethez való nagyobb közelségük folytán szintén a magyar igazgatás egészségesebb gócai közé tartoznak.

Ebben az egész helyzetképben első áttekintésre az a legmeghökentőbb, hogy a magyar közigazgatás különböző részterületei milyen szívósan őrzik annak a szerkezetnek a hatalmi, társadalmi és kulturális adottságát, mely egykor – egyiknél-másiknál igen régen – létrehozta őket. Szinte úgy látszik, hogy a magyar közigazgatás minden területe átokszerűen hordozza magán tovább alapításának szellemét és körülményeit: az emberek nagy része valóban rezignáltan bele is nyugszik abba, hogy Magyarország örökre arra van kárhoztatva, hogy az általános igazgatása *protekciós és bürokratikus*, a vidéki igazgatása *hatalmaskodó és méltánytalan*, az adórendszere *áttekinthetetlen*,

⁸ A Féja Géza és Kovács Imre elleni 1937-es perekről van szó.

földművelési igazgatása *kaotikus*; katonai ügyintézése *üresen fontoskodó*, tanügyi igazgatása *irreális* legyen, ugyanakkor, mikor képes jó postai és vasúti igazgatást; jó városrendezési terveket, helyenként igen jó városi igazgatást és közműveket, bizonyos területeken komoly és pártatlan igazságszolgáltatást stb. létrehozni.

Ilyen végzettségéről természetesen szó sincsen: ha a posta képes áttekinthető távbeszélő-tartozási kimutatásokat átnyújtani, akkor bizonyosan nem a turáni átok akadályozza az OTI-t abban, hogy ugyanezt tegye. Való, hogy egy igazgatási szerkezet nagyon szívósan tudja őrizni a maga levegőjét és eljárásmodjait, s ez olyan tényező, mely gyakran erősebb az igazgatásban működő személyek egyéniségénél és szándékánál. Ugyanakkor azonban egy igazgatási szerkezet képes nagyon rövid idő alatt döntően és igen termékenyen át is alakulni, feltéve, ha a közigazgatást meghatározó vagy általa érintett társadalmi feltételek vagy azok egymáshoz való viszonya mozgásba, változásba kerülnek. A magyar közigazgatás nem azért őrzi átokszerűen születésének történeti eredendő hibáit, mintha ez volna minden közigazgatás végzete, hanem azért, mert a magyar társadalmi szerkezet mozdulatlansága kihatott a magyar igazgatásra is.

Az egyes részterületek alapjellegeinek a megmaradása mellett a magyar közigazgatásnak a fentiekben leírt különféle összetevői szervezeti, társadalmi és személyi síkon nagymértékben össze is keveredtek, s hibáikat és erényeiket a legkülönbözőbb keresztmetszetekben közölték egymással. Különösen a nemesi és a Habsburg-igazgatás ötvöződtek meglehetősen össze, sok közös vonásuk révén. Mindegyik egy eredetileg eleven uralmi rendszer függvényeként alakult, azonban utóbb egyrészt a nemesi rend gazdasági alapjainak a megdőlésével és a nemesség elhivatalnokosodásával, másrészt a Habsburg-uralom meggyengülésével, majd megdőlésével egymással párhuzamosan maguk váltak a hatalom fontos s immár öncélú gócaivá. Minthogy azonban a gyengének maradt társadalmi erők nem kényszerítették őket ügyintézési módjaik gyakorlativá és demokrati-

kussá tételére, tehát továbbra is megtartották uralmi beidegződéseiket, tartották a lojalitást és az alkalmazkodókészséget a megmaradt (nagybirtok) és új (nagytóke) hatalmi tényezőkkel. Szakszerű elmélyedésük nem a társadalomba való nagyobb beépüléssel, hanem zárt, öncélú módon folyt tovább. Röviden: a magyar igazgatás nagyobb részét a maga eredeti társadalmi feltételeiből kinőtt, de annak uralmi beidegzéseit tovább őrző igazgatási apparátusnak a saját hatalmi helyzetének fenntartására irányuló erőfeszítése jellemzi. A magyar közigazgatásnak ez az alapjellege hatott ki sok tekintetben az eredetileg gyakorlati, életszerűbb és demokratikusabb városi, műszaki és községi igazgatási szervezetre is.

Tovább súlyosbodott ez a helyzet az első világháború után, amikor a magyar igazgatásban „középosztály” név alatt egyesült úri és értelmiségi elemek a proletárforradalom visszahatásaként immár tudatos társadalmi önvédelemre rendezkedtek be. Ugyanakkor azt is felfedezték, hogy a laissez faire liberalizmus háttérbe szorulása folytán milyen új hatalmi lehetőségek nyílnak meg a bürokratikus apparátus számára, s ezeket a modern lehetőségeket beállították a maguk legkevesbé sem modern társadalmi önvédelmének a szolgálatába: a bürokrácia erősítésének, továbbnövelésének és a gazdasági életre való kiterjesztésének a lehetőségeit tudatosan összekapcsolták a „középosztály” konzerválásának és pozícióerősítésének a műveletével. A harmincas-negyvenes évekre a Hivatal gyakorlatilag már nagyobb hatalom volt a Nagybirtoknál és a Nagytőkénél, csak éppen kevésbé volt ennek tudatában, és nem tudott élni ezzel a hatalommal. Mert a hivatal hatalma kis hatókörű közép- és kiségzisztenciák sokasága között oszlott meg, amelyek az absztrakt Hatalom szolgálatában és tiszteletében élván, nem kutatták különösebben, hogy ez a hatalom miből tevődik össze.

Ebben a helyzetben véglegesültek a magyar közigazgatás beteg, zsákutcába szorult voltának a jellemző tünetei, melyeket a következőkben foglalhatunk össze: *a kulcspozíciók eldugása, a hatáskörök harácsolása, a tisztviselők személyes függőségének*

az elmélyítése, a személyes ügyek központosítása, az ügyintézés végletes előnkényesítése és végül a központi hatalomnak saját omnipotenciájába való belefulladása. Ezeknek a vonásoknak a beható elemzése útján fedhetjük fel a magyar közigazgatás problémájának részelemeit, és találhatjuk meg végső megoldását.

1946 vége 1947 eleje

(Társadalmi reform, közigazgatási és területi reform 1. Adalékok a magyar közigazgatás szociológiájához és az 1945–47 közötti közigazgatási reformtörvényekhez. A magyar közigazgatásról I. Elvi állásfoglalás és történeti áttekintés. MTAKK Ms 5113/9. 8–25. Nyomtatásban: Városi Szemle, 1947/5–6. 285–294; Bibó István összegyűjtött munkái 1–4. Sajtó alá rendezte: Kemény István – Sárközi Mátyas. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981–1984. 3. kötet, 648–657.)

A MAGYAR KÖZIGAZGATÁSRÓL II.

Az 1867-es kiegyezés után következő magyar államélet, s vele együtt a magyar közigazgatás szervei betegségeinek gyökerét egy szóban kifejezhetjük: **őszinteséghiány**. Kiindult ez abból, hogy valami módon át kellett hidalni a 67-es kiegyezés és az utána következő államberendezkedés hivatalos megjelenése és valóságos tartalma között tátongó űrt. A kiegyezés a politikai feltálasztás síkján úgy szerepelt, mint a 48-as vívmányok biztosítása, a 48-as törvényekben leszögezett, de akkor megvalósulni nem tudott nemzeti függetlenség és politikai szabadságjogok tartós és reális biztosítása és a 48-ban beindított forradalmi változások józan, evolúciós szellemű továbbvitele. A valóságban a 67-es kiegyezés a birodalom szét-esésének lehetőségétől megriadt monarchia, a társadalmi forradalom lehetőségétől megriadt birtokos réteg, a fenyegető elszegényedés ellen az államhatalmi apparátus megszállására váró köznemesség és a nemzetiségek elszakadásától és a történeti Magyarország szétesésének lehetőségétől megriadt magyar nemzeti értelmiség merőben védekező szövetsége és kiegyezése volt. Ha szó is volt benne részleges függetlenségről, részleges magyar állami apparátus felállításáról és az alkotmányos kormányzás bizonyos garanciáiról, az egész kiegyezés jellegzetesen és mélyen defenzív jellege folytán csupán sok mindenfélének az őrzését, biztosítását, megállapítását jelentette, de egyáltalán nem bárminek a folytatását, amit 1848 elkezdett, vagyis semmiféle mozgást vagy haladást.

Jellegzetes kórformák

Az 1867-es kiegyezés után következő magyar államélet, s vele együtt a magyar közigazgatás szervei betegségeinek gyökerét egy szóban kifejezhetjük: **őszinteséghiány**. Kiindult ez abból, hogy valami módon át kellett hidalni a 67-es kiegyezés és az utána következő államberendezkedés hivatalos megjelenése és valóságos tartalma között tátongó űrt. A kiegyezés a politikai feltálasztás síkján úgy szerepelt, mint a 48-as vívmányok biztosítása, a 48-as törvényekben leszögezett, de akkor megvalósulni nem tudott nemzeti függetlenség és politikai szabadságjogok tartós és reális biztosítása és a 48-ban beindított forradalmi változások józan, evolúciós szellemű továbbvitele. A valóságban a 67-es kiegyezés a birodalom szét-esésének lehetőségétől megriadt monarchia, a társadalmi forradalom lehetőségétől megriadt birtokos réteg, a fenyegető elszegényedés ellen az államhatalmi apparátus megszállására váró köznemesség és a nemzetiségek elszakadásától és a történeti Magyarország szétesésének lehetőségétől megriadt magyar nemzeti értelmiség merőben védekező szövetsége és kiegyezése volt. Ha szó is volt benne részleges függetlenségről, részleges magyar állami apparátus felállításáról és az alkotmányos kormányzás bizonyos garanciáiról, az egész kiegyezés jellegzetesen és mélyen defenzív jellege folytán csupán sok mindenfélének az őrzését, biztosítását, megállapítását jelentette, de egyáltalán nem bárminek a folytatását, amit 1848 elkezdett, vagyis semmiféle mozgást vagy haladást.

Az egész kiegyezésben nem is az volt a legtragikusabb, hogy az intézmények, a jogszabályok és a biztosítékok terén a 48-as vívmányoknak csak egy részét valósította meg: katasztrofális az egésznek ez a merőben defenzív jellege volt: az, hogy nem egy folyamatnak a továbbvitele, hanem egy egyensúlyhelyzetnek a mozdulatlan megmerevítése érdekében jött létre. Az ebből származó problémák legláthatóbban a függetlenség és az Ausztriával való viszony kérdésében váltak problémává a kiegyezés alapján álló dinasztia és a kiegyezést fejleszteni akaró erők között; de a kiegyezés nemcsak a közjogi kérdésekben, hanem a politikai és társadalmi haladás összes kérdésében egyaránt merev és mozdulatlan kompromisszum volt. A kiegyezést követő évtizedekben egymás után sor került a modern európai államiság intézményeinek és szervezeteinek a továbbfejlesztésére vagy létrehozására; valahányszor azonban bármelyik reform arra a pontra került, hogy felmerült valamely intézmény teljes értékű demokratikus kiépítésének kérdése, azonnal mozgásba jöttek azok az erők, amelyeknek defenzív biztonságát a kiegyezés szolgálta. Egymás után létesültek olyan intézmények, amelyek papírfomájuk szerint a modern európai államberendezés idevonatkozó szabályainak megfelelően a demokratikus államépítést és a hatalmi pozíciók demokratikus elosztását szolgálták, ugyanakkor azonban tartalmaztak valamilyen eldugott klauzulát, amelynek révén a kiegyezést hasznélvező és a demokratikus önkormányzat játékszabályaitól idegen tényezők a maguk helyzetét biztosíthatták. Kifelé s hangsúlyozottan rendszerint a nemzetiségi veszéllyel és a magyarság szupremációjának biztosításával igazolták ezeket a lényegében meghamisító jellegű intézkedéseket. Ezek azonban nemcsak a nemzetiségi, hanem a magyar tömegekkel szemben is alkalmasak voltak arra, hogy a birtokló rétegek fölényét minden vonatkozásban biztosítsák és a politikai fejlődést az európai szabású polgári önkormányzat útjától távol tartsák. Ugyanez az őszinteség hiány jellemezte az 1918. és 1919. évi forradalmak után uralomra került ellenforradalmi kormányza-

tot s annak közigazgatását is. Ennek a karakterét egyrészt egy újból berendezkedő, de régi fölényes biztonságát elvesztett és a forradalmak sokkját felejtetni nem tudó vezetőréteg, másrészt egy, a történelmi ország szétesésének megrázkódtatása folytán teljességgel a múlt felé fordult értelmiség adta meg. Egy felületi konszolidációnak kellett elpalástolnia a politikai erkölcsöknek az előző korszakhoz képest is feltűnő elvadását és lesüllyedését; egy korlátozott alkotmányosságnak kellett elpalástolnia a vezetőréteg mindenre elszánt hatalomörzését; tüntető, de szűk körű jóléti intézkedéseknek kellett elpalástolniuk a tömegeknek a politikai érvényesülés lehetőségéből való kizártságát.

Igy alakult ki a magyar közigazgatásnak az a legújabb kori három jellegzetes tulajdonsága, melyben őszinteség hiánya, roszszasága és uralmi jellege egyaránt pregnánsan kifejezésre jut: a kulcshelyzetek eldugása, a személyes vonatkozású ügyek központosítása és a központi hatalomnak saját mindenhatóságába való belefulladása.

A *kulcshelyzetek eldugása* felülről kezdődik a minisztériumoknál és mindenekelőtt az egységes fogalmazói kar intézményében valósul meg. Egy átlagos magyar minisztérium vagy más nagyhivatal fogalmazói létszáma ötven és kétszáz körül mozog, akiknek bizonyos, kisebb része pusztán blankettamunkát végez, másik, nagyobb része komoly ügyintéző munkát is folytat, de teljességgel önállótlanul, személyes felelősség nélkül, s csupán egytizede, legfeljebb egyötöde foglalja el a minőségi referálás, az elvi határozathozatal és az országos irányítás kulcspozícióit. Ezek a kulcspozíciók a magyar központi igazgatás jelenlegi rendszerében egészében láthatatlanok: körük lényegesen tágabb a látható hivatalfőnökökénél, de sokkalta kisebb a legfelső szintet jelentő diplomás fogalmazói karnál. Helyzetük láthatatlan mindenekelőtt azért, mert a kulcspozíció birtoklása az ügybeosztáson múlik, azon, hogy a papíron teljesen egyenrangú fogalmazói beosztások hogyan osztódnak el valódi képességek, személyes összeköttetések, politikai áramlatok, és merő véletlenek bizonytalan egymásra hatása alapján. A magyar közigazgatási rendszer

nem ismeri a fogalmazói kar mellett a magas fokú irányítást végző külön hivatalnoki szintnek szerte a világon bevezetett intézményét, s nem véletlen, hogy nem ismeri. Egy olyan hivatalnoki szerkezetben, melyben a hivatalnoki állás társadalmi hatalmi helyzetet jelent, s a hivatalnoki karok pontosan és egészen világosan társadalmi rétegeknek felelnek meg, teljességgel idegen és lehetetlen egy olyan hivatalnoki szintnek a beillesztése, melynek jelentősége merőben munkájának minőségén múlik. Egy ilyen szint létezése mindenekelőtt annak a lehetőségét vágná el, hogy a társadalmilag a vezetőréteget képviselő, de ugyanakkor a minőségi munka terén különösebbet fel nem mutató hivatalnok a ranglétrának öt „megillető” legfelsőbb fokán érezhesse magát. A kulcspozícióknak a fogalmazó urak kásás és áttekinthetetlen tömegébe való eldugása, egyben a felelősök és felelősségre vonhatók lehető láthatatlanná tételét is szolgálta: a fél, a felek, a közönség, az ország végsőleg soha nem tudta, hogy a hivatal packázásait és saját magának ebből eredő nyomorúságait kinek kell tulajdonítania: a referensnek, a főnöknek, a politikus miniszternek, a rossz jogszabálynak, avagy az Isten büntetésének.

Folytatódik a kulcspozícióknak hatalmi célok jegyében való szétkenése a magyar általános igazgatás legfontosabb helyi intézményénél, a vármegyénél. A vármegye ezt különösen az önkormányzat kérdésében valósítja meg tökéletesen, mindenekelőtt a főispán és alispán viszonyában. Ez a kettősség a maga történeti kialakulásában hosszú ideig úgy rögződött, hogy a ki-nevezett főispán a központi hatalmat képviselő nagyúr volt, aki személyes és társadalmi súlyával érvényesítette a központi hatalom céljait a választott alispán által vezetett és képviselt megyei önkormányzattal szemben, anélkül, hogy a mindennapi döntésekig és kicsinyes pozícióharcokig leereszkedett volna. Ezt a kialakult hagyományt bontotta meg Metternichnek a negyvenes évek végén megkísérelt adminisztrátori rendszere, mely kisstílusú erőszakosságokra, választások meghamisítására, embereket egyenként korrumpáló akciókra kapható engedelmes

adminisztrátorokat állított a nagyúri és kényes főispánok helyébe. A Bach-korszak¹ viszont, mely az önkormányzatokat megszüntette, s így nem volt kénytelen számolni vele, szabályos bürokrata megyefőnököket állított a megyék élére. A kiegyezés helyreállította a főispán és alispán hagyományos kettősségét, azonban hamar kiderült, hogy a kiegyezésnek a maga „elpalástoló” politikájához valami módon veszélytelenné tett önkormányzatra van szüksége. Ezt biztosította a Tisza Kálmán-féle reform, mely a főispánt tette meg a vármegye igazi fejévé, a választott alispánt pedig az önkormányzat bátor védelmezőjéből a megyei hivatalnokok főnökévé alakította. Ugyanakkor a főispán volt az irányítója a meghamisított választások egész rendszerének, úgyhogy személyében Metternich adminisztrátorainak és Bach megyefőnökeinek hagyományai egyesültek. Minthogy azonban fenn kellett tartani a hagyományos magyar megyei önkormányzat látszatát, a főispánt nem nyilvánították nyíltan a megye vezetőjévé, hanem különböző mellékesnek tűnő rendelkezések tették olyan, jelentős részben tisztviselőkből álló bizottságok elnökévé, melyeken keresztül ő vált a megyei döntések igazi gazdájává.

A vármegyei kulcspozíciók eldugásának másik területe a megye és járás közötti hatáskörmegosztás volt. A megyének voltak önkormányzati intézményei, s némi, eléggé élettelen önkormányzati közélet is, amely a szabad intézmény külsőségeivel ékeskedett; ezzel szemben a járás, amely elsőfokú hatóság és az egyszerű emberek számára a hatalom igazi látható góca volt, a vármegyének csupán mindennemű önkormányzat nélküli kirendeltsége volt, ahol a vármegye kiküldött szerve, a főszolgabíró a legtökéletesebb önkény jegyében igazgatott. Vagyis kirakatba tett önkormányzat mellett az önkény egy félre-eső, de döntő ponton tudott érvényesülni.

A legalsóbb szinten a községi bíró és jegyző kettősségében

¹ Az 1851–1859 közti önkényuralmat Alexander Bach osztrák belügy-miniszterről (1813–1893) Bach-korszaknak szokás nevezni.

történt meg a kulcspozíció eldugása. A kiegyezés utáni rendezés szerint egy ideig a szabadon választott bíró volt a községi önkormányzat feje, s mellette a jegyző az írásbeli ügyek intézője. Bármekkora fölényt is jelentett a jegyző magasabb műveltségi szintje, a bíró vele szemben a község bizalmának letéteményese volt, s így bizonyos egyensúlyi helyzet állt fenn közöttük. A Tisza Kálmán-féle reform a bíróválasztást a főszolgabíró három jelöltjére korlátozta, ami a gyakorlatban a legcinikusabb módon történt, hogy a főszolgabíró a saját jelöltje mellé eleve számba nem jöhető jelölteket állított. Így biztosította, hogy a bíró, elvesztvén a mögötte álló közösség bizalmának támaszát, merő báb lett a főszolgabírótól függő és nagyobb szakmai tudású jegyző kezében, miközben formálisan megtartotta a döntésre jogosult községi vezető külső jegyeit. Itt is tehát a látható önkormányzat és a palástolt önkény kettősségét találjuk.

A második jellemző vonása a magyar közigazgatás rosszaságának a *személyi ügyek központosítása*; az igazgatás körébe tartozó, vagy azzal akár legtávolabbi kapcsolatban lévő személyi pozíciók feletti döntések mindinkább fokozódó koncentrációja. Hogy egy magyar minisztérium, milyen kiterjedésben koncentrált a legtávolabbi pontokon elfoglalt személyi pozíciók feletti rendelkezést, az minden emberi mértéket meghaladt. Igen széles körre kiterjedő kinevezési rendszert megvalósított a magyar adminisztráción kívül nagyon sok más ország adminisztrációja is, és nem is kizárólag a diktatórikus jellegűek. Nem hiszem azonban, hogy volna Magyarországon kívül hely a világon, ahol egy-egy fontosabb hivatal munkájának oly nagy részét tenné ki személyi vonatkozású ügyek intézése, különböző személyi előnyök és hátrányok osztogatása és a közigazgatással távolabbi kapcsolatban lévő pozíciók kinek-juttatása feletti mérlegelés. Az ilyenféle munka arányszáma helyenként egyharmadára vagy még többre is felmegy. Ez a folyamat az ellenforradalmi kormányzás elején, a húszas években gyorsult meg, a harmincas években a gazdasági intervencionizmus kiterjedésével egészen új területeket hódított meg magának, a negy-

venes évek elején a faji megkülönböztetésre irányuló jogszabályok jegyében egészen vészes méreteket öltött, a magyar demokrácia uralomra jutása óta pedig némi kis szünet után újból felvette elhagyott medrét és a koalíciós pártkontingensek jegyében vidáman tért foglal tovább.

Ennek az egész folyamatnak a kiindulópontját nyilvánvalóan szintén a múlt század közepén kell keresnünk, amikor az elszegényedett középnemességnek a hivatalokba való tódulása megindult. Ekkor vált a hivatali pozíció elvesztett gazdasági pozíciók pótlásának és egy egész társadalmi réteg hatalmi regenerálódásának eszközévé. A húszas években aztán egyik oldalról Magyarország megcsonkulása, a másik oldalról az alsóbb társadalmi rétegeknek az iskoláztatás irányában megnyilatkozó nyomása fölvetette az értelmiségi, mindenekelőtt a hivatali értelmiségi foglalkozások terén a szelekció kérdését. Merőben képességi szelekciót nem lehetett alkalmazni, mert ez egészen egyszerűen a dolog mögött álló rendi és osztályszerkezetet borította volna föl azáltal, hogy nem engedte volna elegendően érvényesülni a jó családból származás döntő szempontját. Viszont ezt a döntő szempontot nyíltan megvallani sem lehetett, mert az európai és itthoni felháborodást keltő anakronizmus lett volna. Nem maradt más hátra, mint a hazugságnak már megásott árkat tovább mélyíteni és a mindennemű személyi pozíciók felett való rendelkezést oly mértékben koncentrálni, hogy a vármegyének és a minisztériumnak társadalmi közszellem szempontjából aránylag homogén szűrőjén keresztül továbbra is biztosítani lehessen azt a hamis helyzetet, mely az értelmiség kiképzésének és alkalmaztatásának a nyugat-európai formáin keresztül valójában egy társadalmi hierarchiát próbált konzerválni. Nemsókára azonban az á-ra bé-t kellett mondani és nemcsak a hierarchia legfelsőbb fokát, a fogalmazási karba átmentett úri rendet kellett felülről megszervezni, hanem hasonlóképpen meg kellett szervezni a kiegyenlítés, a társadalmi béke és a pozíciók megfelelő elosztása jegyében a hierarchia alsóbb, számvevősegi, segédhivatali, altisztii tagozatait is. A sze-

mélyi ügyek, intézése kezdett egy mind nehezebben kezelhető gépezetté válni, amelynek mélyen fekvő hazugságait, komplikált szabályanyagát, áttekinthetetlen névtömegét, be nem vallott, de azért mégis számon tartott szempontjait már csak néhány különleges adottságokkal bíró személy volt képes áttekinteni. Mindenütt kialakult a mindenható elnöki főnöknek s néhány elnöki beavatottnak a rendszere, mely a csiszolt érintkezés és a pontos jogszabályalkalmazás formáit csodálatos módon egyesítette önkénnyel, bizantinus engedelmességgel és bonyolult egyensúlyozó ügyességgel.

A nagyhatalmú, de személyét előtérbe nem helyező hivatalvezető intézményét természetesen minden ország ismeri. E főnökök jelentősége azonban kiterjed az illető hivatal egész vonalára, ügyintézési szellemére, koncepciójára, célkitűzéseire, terveire is. Az, hogy speciálisan a személyzeti ügyekkel foglalkozó főnökök szereznek ilyen központi jelentőséget, jellegzetes vonása egy olyan igazgatásnak, mely a maga személyi szelekcióját képtelen valamilyen tárgyi vagy egyáltalán általános szempont szerint racionalizálni, mert azokat a szempontokat, melyeket valóban szem előtt tart, egyszerűen bevallani sem lehet.

A legsúlyosabb a dologban az, hogy ez az egész rendszer, némi megtorpanás után, a magyar demokráciában ott folytatódik tovább, ahol a felszabadulás előtt abbamaradt. A demokrácia pártjai úgy látták, hogy nem tehetnek okosabbat, mint ugyanezt a rendszert a maguk használatára átvinni és esetleg alkotóik ellen fordítani. A dolog első látásra nem is látszik olyan nehéznek; nem kell mást csinálni, mint hogy azzal az egész apparátussal, amely azelőtt azt vizsgálta, hogy valaki elegendően úriember-e, majd később azt, hogy elegendően keresztény-e, most azt vizsgálni, hogy elegendően demokrata-e ahhoz, hogy járásbíróági díjnak lehessen, hivatalos iratokat litvánra fordíthasson, vagy jegyre petróleumot árulhasson.

Konkrétan az egész apparátus mind nagyobb mértékben áttekinthetetlenné, nehezen kezelhetővé és eredménytelenné vált: mind élesebben kiütközött, mennyire nem lehet modern

és minőségi értékű szelekciót ilyen rendszerre építeni, mely ugyanakkor mind elégtelenebbül szolgálta az egész apparátust mozgató rendi és osztályérdekeket is. A személyi ügyek központosítása közrejátszik abban, hogy a szakmai ügyek elintézésében is túlburjánozzanak a személyi szempontok, ami végsőleg a hivatali ügyintézés súlyos elakadását vagy meglassúbbodását vonja maga után: a *mindenhatóság tehetetlenségbe megy át*. A minisztériumok, kezdve a minisztertől egészen az utolsó referensig, egyszerűen fuldokolnak a magánfelek és közbenjárók áradatában, hiába korlátozzák a félfogadást heti egy napra, hiába sikkasztják el azt az egy napot is, hiába bújnának a föld alá is; a társmiszterek, államtitkárok, ismerősök és jóbarátok ajánlóleveleinek és telefonjainak csatornáin keresztül végeláthatatlanul ömlik a fejükre a személyi intervenciók áradata, s a leggorombább elzárkózás sem jelent a valóságban többet, mint azt az igazságtalanságot, hogy a személyi intervenciók csak bizonyos hatalmi fokon felül és hatalmi szűrőkön keresztül tudnak érvényesülni. Minél kétségbeesettebb az ilyen ügyek áradata, annál több szűrő és ellenőrző apparátusra van szükség, amelyeket rövid időn belül szétszaggat és rongyokká tép ugyanaz az áradat. Az egész apparátus mind csikorgóbban működik és mind kibíratatlanabb módon lassul; a protekciók és a protekció kiküszöbölésére irányuló ellenőrző apparátusok, no meg harmadikul a pénzpocsékolást megakadályozni hivatott kicsinyes jogszabályok versenyt működnek abban az irányban, hogy az egész apparátus lehetőleg minél lassúbb, de minden körülmények között kiszámíthatatlan legyen. Ebben az áradatban a hivatalnok lassanként csak a sürgetett ügyekkel foglalkozik, amivel megerősíti az országot abban a sajnos egészében érvényes, de részletében eltúlzott tapasztalatában, hogy protekció nélkül semmit sem lehet elintézni. Ezzel előáll az a helyzet, hogy a protekciók áradata áterjed olyan ügyekre is, melyek protekció nélkül is könnyen elintézhetőek, és a valóságban is protekcióra való tekintet nélkül intéződnek el. Ilyen feltételek között egy-egy magasabb hivatali főnök egyszerűen képtelen áttekinteni a ke-

zén átfutó és felettesek, kollegák, felek és protektorok által rajta követelt személyi ügyeknek a tömegét és szinte csodaként fogadja, hogy az általa elintézés végett elindított ügyeket bizonyos időn belül – nem túl gyorsan természetesen – elintézetten vagy aláírásra készen viszont is látja. És valóban csoda is ez: az egész apparátusban láthatatlanul, de egyenletesen elosztott, alsóbb helyekre szorított szakszerű hivatalnoki lelkiismeretesség csodája.

Ezzel az egész áradattal szemben igazi menekülés mindaddig, amíg az egész mögött álló *uralmi szemlélet* épségben marad, nincsen. Az egész rendszer oly mértékben igénybe veszi, pusztítja és eredménytelenségre kárhoztatja a magas hivatali vezetésnek azt az emberfajtaját, melynek kvalitásain és munkáján végeredményben az egész közigazgatás múlik, hogy ilyen módon nem a magyar közigazgatás eredménytelenségén kell csodálkoznunk, hanem relatív eredményességén. Az egyik belebetegszik, a másik belebolondul, a harmadik megszöklök, a negyedik a maga munkájának a hatékonysága érdekében kénytelen valóságos rémuralmat berendezni, az ötödik a felelőtlen ígéretések hínárjába bonyolódik bele; a hatodik kedélyesen szabadjára ereszti az egész eltehetetlenedett hivatali mindenhatóságot minden slendriánságával és megbízhatatlanságával – arra azonban a Magyarországon adott feltételek mellett nincs lehetőség, hogy egy gyors, egyenletes, korrekt, megbízhatóan szabálytisztelő, de segítségre készen eredményes, *egyszóval európai igazgatás* tudjon kialakulni. Mindeme jelenségek felett napirendre lehetne térni, ha közigazgatásunk egyszerűen barbár és primitív volna. Azonban nagyobb részében nem az: ezen az alapvetően és rendszeresen elrontott apparátuson belül a hivatalnoki lelkiismeretességnek, az óraműszerű pontosságnak, szakmai elmélyedésnek, a kiművelt ügyintézési hagyományoknak nemcsak egyéni esetei, hanem igen széles körre kiterjedő göccsei léteznek. S ha az ember az egyik oldalon azon csodálkozik; hogyan lehet ilyen rossz rendszerben egyáltalán közigazgatni; a másik oldalon csodálkozhatik azon is, hogyan lehet ilyen jó erőket ilyen lehetetlenül rosszul használni.

Ilyen körülmények között súlyosan megnehezül az, ami a miniszterek és magas hivatali főnökök igazi feladata volna, a nagy irányvonalak megadása, a hosszúléjártatú tervek elkészítése és megvalósításuk irányítása. Aki gondosan kezében akarja tartani az ügyek intézését, az nem képes a feleket fogadni, aki kielégíti a feleket, az nem képes ügyeket intézni. Ha pedig netalán emberfeletti munkával helytáll mind a két téren, akkor bizonyos, hogy kevés ideje marad a nagy átfogó tervek számára...

Kézirattöredék. Íródott az előző folytatásaképpen ugyancsak 1946 végén és 1947 elején

(Társadalmi reform, közigazgatási és területi reform 1. Adalékok a magyar közigazgatás szociológiájához és az 1945–47 közötti közigazgatási reformtörékvésekhez. A magyar közigazgatásról II. Jellegzetes kórformák. MTAKK Ms 5113/9. 26–38. Nyomtatásban: Bibó István összegyűjtött munkái 1–4. Sajtó alá rendezte: Kemény István – Sárközi Mátyás. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981–1984. 3. kötet, 647. 658–664.)

A REFORMKORI NEMESI ÉRTELMISSÉG ÉS AZ 1867–1944 KÖZÖTT A HIVATALOKAT ELFOGLALT NEMESSÉG KÜLÖNBÖZŐSÉGÉRŐL

...Hajnal István a *Magyar Művelődéstörténet* 1942-ben megjelent „Az új Magyarország” c. V. kötetében foglalt „Az osztálytársadalom” c. cikkében teszi azt a megállapítást, hogy a 18. század folyamán megkezdődik a magyar nemességen belül egy értelmiségi funkcióra specializálódó külön rétegnek a kialakulása, mely a nemesség része maradt, de attól különbözött, hogy egymást követő nemzedékeken keresztül hivatalnok-értelmiségi funkciót töltött be és magasabb, rendszerint jogászai képesítéssel rendelkezett, ugyanakkor rendszerint kevésbé volt vagyonos, mint a jelentősebb birtokkal rendelkező (bene possessionatus) nemesség többi része. Ennek a fokozatosan szakemberré váló rétegnek a számára vált a megyei igazgatás legspecializáltabb funkciója, a vármegyei főjegyzői állás, a többivel ellentétben már ekkor fizetett állássá.

Ezt az igen meggyőző, bár még sok részletkutatást kívánó megállapítást kitűnően igénybe lehet venni annak a nagy törésnek a megmagyarázására, mely a magyar tisztviselőréteg kialakulásában a 19. század közepén beállott. Mindnyájunk történeti tudatába mélyen belevésődött a magyar reformkor nagy tűzijátékának főszereplőiként fellépett jelentős és ragyogó személyiségek emléke, akik túlnyomó többségükben a nemesi értelmiségből származtak. S mindnyájan ismerjük azt a majdnem teljesen negatív szerepet, melyet a birtokait veszített és a hivatalokba tódult magyar nemesség 1867–1944 között az ország közéletében és szellemiségének alakulásában betöltött. Mindazok, akik ezt a folyamatot valamilyen formában elemezték, a két emberfajta azonosságából indultak ki, vagyis mindkét

korszakra nézve egyugyanazon „nemesség”-ről vagy „közép-nemességről” beszéltek; ennek megfelelően kénytelenek voltak ezt az egészen feltűnő erkölcsi törést és szellemi lehanyaglást kizárólag a nemesség gazdasági és érdek-viszonylataiban beállott változásoknak tulajdonítani.

Hogy itt másról is szó volt, azt érdemes Hajnal István társadalomtörténeti adaléka után egy irodalmi adalékkal is alátámasztani. Mikszáth Kálmán „Gavallérok” c. kisregényében írja le, hogy az a sok lecsúszott nemesi úriember, aki egy-egy esküvőre kölcsön-kocsikon, kölcsön-lovakkal egy-egy omladozó vidéki kúriába összegyűlik bőkezű nagyurat játszani, hajnalban hogyan tér vissza a megyeszékhelyre, hogy ott *díjnoki, telekkönyvvezetői* és egyéb, a tisztviselői ranglétra legsalsóbb fokán álló, éppen csak hogy „úri” munkáját újból felvegye. Ha figyelembe vesszük ezeknek az állásoknak a mainál alacsonyabb akkori képesítési kellékeit, akkor joggal feltételezhetjük, hogy ezek a lecsúszott nemesurak a nemességnek valaha vagyonosabb, de kevésbé értelmiségi jellegű, éppen csak hogy egy-két latin osztályt végzett „nem író, nem olvasó” rétegéből származtak. Ők voltak a kiegyezés után a hivatalok irányában megindult nagy roham tömeges szereplői, akik először éppen csak hogy megkapaszkodtak ezekben a szerény hivatalokban, majd utóbb, immár „jogvégezett” fiaikon keresztül birtokba vették a magasabb szinteket is: az ő szellemiségük nyomta rá bélyegét a nemesi-úri világnak hatalmához és rangjához leggörcsösebben ragaszkodó, leginkább reakciós, legkönnyebben fasizálódó magatartására.

Az 1867–1944 közötti korszak magyar nemesi-úri hivatalnokrétege tehát nemcsak abban különbözött a reformkori nemesi értelmiség komoly értékeket hordozó együttesétől, hogy gazdasági változások kihúzták lába alól az egzisztenciát, történeti fordulatok defenzív, negatív nemzeti magatartásra szorították, és megváltozott érdekviszonyai a reakció és a fasizmus fegyvertársává tették, hanem egyszerűen *nem volt vele azonos*, vagy legalábbis nem volt vele teljesen azonos emberi materiájában sem. Vagyis az történt, hogy a magyar értelmiségnek

a 18. században megindult sajátos fejlődése a 19. század közepén megtört, a társadalmi vezetésben kivívott szerepe odavészett, s a 19. század végére egy, az értelmiségi pályákat kisajátító, de sokkal kevésbé értelmiségi magatartást tanúsító, sokkal ridegebb hatalom- és rangörző embercsoportnak adta át a helyét.

A magyar közigazgatásról című cikkhez kapcsolódó kiegészítő feljegyzés 1947 végéről

(Társadalmi reform, közigazgatási és területi reform. 1. Adalékok a magyar közigazgatás szociológiájához és az 1945–47 közötti közigazgatási reformtörekvésekhez. A reformkori nemesi értelmiség és a hivatalokat a kiegyezés után elfoglaló nemesség különbségéről. MTA KK Ms 5113/9: 39–41. Nyomtatásban: Bibó István összegyűjtött munkái 1–4. Sajtó alá rendezte: Kemény István – Sárközi Máttyás. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981–1984. 3. kötet, 665–666.)

...

KISPOLGÁROSODÁS ÉS HIVATALNOKSÁG

...

...Az általános kispolgárosodás világjelenség, a modern európai társadalmi fejlődés egyik igen döntő, egyben igen kétélű folyamata. A kispolgárság nyugat-európai magja egy jelentős kiterjedésű, jelentős súlyú és jelentős öntudatú réteg volt, a városi polgárság szegényebb kisiparosi és kiskereskedői része, mely az ipari és kereskedelmi fejlődésben viselt fontos szerepe mellett komoly szabadságigénnyel, s időnként forradalmi erővel volt képes fellépni. Ehhez a maghoz kapcsolódott az újkorban és a legújabb korban az általános kispolgárosodás folyamata, melynek egyik összetevője egy ugyancsak fontos társadalmi funkciójú, de nem forradalmi jellegű széles hivatalnoki kispolgári réteg kialakulása, a másik a munkásság jelentékeny részének a felemelkedése. Az így kialakult kispolgárság Nyugat-Európában, ha forradalmi átütő ereje csökkent is, egészében megőrizte szabadságigényét és balra hajló jellegét. Közép-Európában, főleg Németországban viszont, bár az eredeti kispolgárság száma szintén jelentékeny volt, egy erősen megmerevedett és a kapitalizmus által sokkal kevésbé megbontott arisztokratikus-hierarchikus társadalomba tagolódott bele, lényegesen kisebb szabadságigénnyel, s a kapitalista átalakulásban viselt szerepe is csekélyebb volt. A Németországtól keletre fekvő közép-kelet-európai országokban pedig, így Magyarországon is, a kispolgárság eredeti magja is aránylag jelentéktelen volt számban és erőben, s az általános kispolgárosodás folyamata is lassúbb és későbbi volt. Igazában csak a 20. sz. elején kezdődött, de akkor igen erőteljesen megindult. A kérdés tüzetesebb vizsgálatának még az elején vagyunk: e pillanatban

leginkább az van előtérben, hogy az egész jelenség örvendetes-e, kíváncsós-e vagy sem. Nem vitás, hogy magához a szóhoz fűződik egy elmarasztaló, lekicsinylő, pejoratív értelem. A jelenség azonban sokkal összetettebb annál, semmint hogy ezzel el lehetne intézni. Különösen nehéz az egész jelenséget a marxizmus kategóriáiba beilleszteni. Bizonyos, hogy a kispolgárság nem osztály a szó klasszikus értelmében, de nagyon sok vonásában mutat az osztállyal analóg vonásokat. Voltak, akik egyszerűen a fasizmust osztották ki a kispolgárság jellegzetes forradalmi mozgalmának; így bizonyosan ez sem helytálló, lévén a fasizmus nem forradalom a szó klasszikus értelmében, bár megint csak azzal analóg jelenség. Nem kétséges, hogy kispolgárság és fasizmus között van összefüggés, kevésbé Nyugat-Európában, erősen Közép-Európában, mindenekelőtt Németországban, de az attól keletre fekvő közép-kelet-európai országokban is. A fasizmusra mindazok a rétegek reagáltak, melyek a polgári jogegyenlőség bevezetése és a modern kapitalizmus térfoglalása folytán valamiféle valóságos gazdasági hátrányt vagy rangbeli sérelmet szenvedtek, ugyanakkor azonban a szocializmus jelentkezésétől s annak az ő egzisztenciáikat még jobban fenyegetni látszó távlataitól megrökönyödtek és reakcióba szorultak: ezért van jelen a fasizmusban arisztokratán kezdve, kisiparoson folytatva proletárig annyiféle réteg, de bizonyosan igen nagy hányadban olyan rétegek, melyek egyben a kispolgárságnak is összetevői. S tisztában kell lennünk azzal, hogy ha a kispolgárosodás igen fontos jelenségét nem helyezzük el a társadalom mozgásainak és csoportjainak rendszerében, akkor a tévútnak az a veszélye fenyeget, hogy a többi mozgásokra és csoportokra vonatkozó kategóriáink fiktívekké és a valóságot nem fedőkké válnak, mivel egy ilyen fontos jelenség számításba vételét mellőzik.

A magyarországi kispolgárosodásnak, melyre annakidején főleg Németh László hívta fel a figyelmet, mindenesetre külön jellegzetessége az, hogy még heterogénebb tömegeket foglal magában, mint a tőlünk nyugatabbra fekvő országokban, ahol,

mint mondtuk, a kispolgárság eredeti magja számban és jelentőségben sokkal nagyobb volt és maradt. Nálunk lecsúszó urak és középosztálybeliek, felduzzadt, s magukban is teljesen heterogén magánalkalmazotti tömegek, a paraszti magántulajdon vagyoni háttérével polgárosodó parasztok, felemelkedő munkások és végül – Magyarországon különösen nagy tömegben – altiszti és kiszolgáló foglalkozást űző tömegek sorakoznak fel a kispolgárság csekélyszámú eredeti magja mellé. Mindezek ugyanakkor, mikor egy életnívójában, lakásviszonyaiban és életideáljaiban mind nagyobb mértékben egységesedő tömeget alkotnak, nem rendelkeznek semmiféle társadalmi tudattal, de még egységes közösségi tapasztalatokkal sem, s elég nagy hányadukban, különösen pedig legújabbban megjelent tömegekkel teljesen kívül esnek a szabadság és emberi méltóság nagy, egységes európai forradalmának a tapasztalatain és a hagyományain. A kispolgárosodó munkásság az egyetlen, mely aránylag egységesen hozza a szocialista munkásmozgalom politikai kultúráját; a középosztályi és paraszti elemek már csak töredékekben hoznak magukban is töredékes 1848-as remniszcenciákat, a kisiparos és kiskereskedő polgárság pedig erőtlén és erőtlenedő formák között emlékszik még a polgári demokrácia bizonyos ideáljaira. Mindebben azonban sem az emberi méltóság, sem a politikai célok, sem a társadalmi helyzet egységes tudata nem alakult ki, tehát ennek az újonnan megduzzadt embercsoportnak senki, sehonnan nem kínál egységes és helyzetüknek megfelelő öntudatot. Nehezen is lehetne közös öntudatuk, hiszen a legfontosabb konkrét emberi, társadalmi és politikai élményeik egyenesen ellentétesek egymással. A jobb kisiparos és kiskereskedő rétegek számára a szakmai elkülönülés és az anyagi függetlenség a legfontosabbak; a szervezett munkások a maguk elnyert életnívóját a munkásság osztálytudatos harci szervezettségének tulajdonítják; a kistisztviselői-magánalkalmazotti tömegek szorgalmuknak és megbízhatóságuknak, az altiszti tömegek szolgálatkészségüknek; viszont a lecsúszott úri és középosztályi rétegek régi igényeik és külön

osztályöntudatuk szigorú fenntartásába és helyreállításába fektetnek minden erőfeszítést. Mindebből az emberi méltóság-igénynek és politikai tudatosságnak valami egységes képlete nagyon nehezen született meg: annál inkább nyilvánvaló, mennyi lehetséges támaszpontja van a fasizmusnak egy ilyen embercsoportban. Ugyanakkor a fasizmus széteső és irracionális ideológiai elemei teljességgel képtelenek arra, hogy ezt az embercsoportot valóságos öntudattal lássák el: hatásuk csak annyi volt, hogy olyan tömeghangulatokat hoztak létre, melyek a fasiszta kalandorcsoportok szervezkedése és uralomra jutása számára adtak lehetőséget. Éppen ezért a fasizmus hatalmi összeomlása és teljes erkölcsi hitelvesztése a kispolgár tömegeknek a fasizmusra többé-kevésbé reagáló részét is politikai és eszmei vákuumba lökte és mindenféle jó vagy rossz hatás számára fehér lappá tette. Ennek a fehér lapnak miként való kitöltődése a ténybeli és lélektani összetevők helyes mérlegelésétől s az ennek megfelelő politikától függ. Különösen tudni kell azt, hogy ezt az embercsoportot nagyon könnyű a kommunista-marxista mumussal sakkban tartani, fenyeget tehát az a veszély, hogy a fasizmus erkölcsi csődje és a demokratikus átalakulás bizonyos disszonáns jelenségeitől való megrökönyödés következtében ez a csoport a maga biztonságkereső tendenciájánál fogva a harmadik tényező, a feudális-konzervatív reakció prédájává válik, noha emberi igényeit aligha elégítené ki egy feudális-konzervatív világ sem.

Ha ennek a kispolgárosodási folyamatnak a figyelembevételével nézzük meg a magyar közhivatalnokság felfrissítésének eddigi akcióit, akkor az egész program zsákutcabá szorulásának s a vele kapcsolatos közhangulat megmérgeződésének megdöbbentő perspektívái tárulnak elénk. Ezeknek az akcióknak (igazolás, B-lista) a közszellem általában egységnek vette és egységesen kezelte a magyar közalkalmazottak egész tömegét és arra hajlott, hogy ezeket az akciókat egyben a történeti magyar nemesi-úri-középosztályi réteg felett meghozott egységes történeti elítélés végrehajtásának egyik részeként fogja fel. A va-

lóságban azonban az egész közalkalmazotti tömeg nagyobb része ugyanakkor, mikor közszellemében, bizonyos részben személyi összetételében leszármazója az egész nemesi-úri-középosztályi komplexumnak, egyben szerves összetevője és mindjárt hozzátehetjük, életforma és közvélemény-alakítás tekintetében döntően irányító összetevője az egész kispolgári tömegnek is.

Ugyanakkor azok a rétegek, amelyek a felfrissítés és a kicserélődés jegyében a hivatalokat részben átveszik vagy át kívánják venni, vagy már részét képezik a kispolgárság neve alatt összefoglalt heterogén tömegnek, vagy éppen ezáltal válnak részévé ugyanannak a kispolgárosodási törekvésnek és a hivatali állás elfoglalásával az egész folyamatra csak a koronát vélik feltenni. Ebből pedig az a baj származik, hogy egy tisztogatósi célú, vagyis erkölcsi és társadalompolitikai igényű művelet a résztvevők bizonyos része számára egyszerűen úgy jelenik meg, mint egyúgyanazon társadalmi életformát igénylő, s az ezt biztosító pozíciókért egymással versengő embercsoportnak a hatalom segítségével történő helycseréje. S amely részben erről van szó, abban a részben olyan dolog ez, mely nem először történik a magyar társadalomban, s ezek a régebbi előzmények többé-kevésbé nem jó emléküek. Hogy hány százalék az, mely a magyar közigazgatás és hivatalnokság megújítását ilyen szemléletben fogja fel, annak megállapítására aligha van megközelítőleg is megbízható módszer: az azonban nem kétséges, hogy ez a jelenség létezik, és egyáltalán nem szórványosan...

Kézirattöredék 1947 elejéről

(Társadalmi reform, közigazgatási és területi reform 1. Adalékok a magyar közigazgatás szociológiájához és az 1945–47 közötti közigazgatási reformtörekvésekhez. Kispolgárosodás és hivatalnokság. MTAKK Ms 5113/9. 53–58. Nyomtatásban: Bibó István összegyűjtött munkái 1–4. Sajtó alá rendezte: Kemény István – Sárközi Máttyás. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981–1984. 3. kötet, 667–670.)

A MAGYAR KÖZIGAZGATÁSI REFORM- PROBLÉMÁI

A magyar közigazgatás reformjának régtől megért problémái közül főleg négy kérdéssel szemben kell az új demokratikus magyar államnak világosan állást foglalnia, és átgondoltan, de gyors elhatározással cselekednie. Ez a négy kérdés:

1. a helyi önkormányzat kérdése;
2. az önkormányzati és közigazgatási területi beosztás alapvető egységeinek kérdése;
3. a közigazgatási szervezet és fórumrendszer kérdései;
4. a közigazgatás személyi megújulásának kérdése.

1. A helyi önkormányzat kérdése

Az önkormányzat kérdése Magyarországon hosszú időn keresztül úgy volt feltéve, hogy az önkormányzati közigazgatás és az európai nivójú, jó közigazgatás egymást kizáró ellentéteiként szerepeltek; ezért a 19. század közepétől kezdve egészen a régi Magyarország összeomlásáig a legtöbb hivatalos közigazgatási reformterv végsőleg a kinevezési rendszert igyekezett a választási rendszer rovására erősíteni. Ez a beállítás ebben a formában vagy rosszhiszemű vagy legalábbis téves, de nem véletlen, hogy kialakult. Kétségtelenül igaz volt ugyanis, hogy a magyar közigazgatásnak a legrosszabb, legkevésbé szakszerű, legkevésbé hivatásszerű, legönkényesebb, legkevésbé felelős és legkevésbé demokratikus szellemű ágazata éppen az volt, melyet a leghangsúlyozottabban önkormányzati alapon láttak el, ti. a vármegyei közigazgatás. (Érdekes, hogy a városok még a 19–20. szá-

zadban is annyira külön test voltak az ország közéletében, hogy a városi önkormányzatok aránylag sikeres működése alig szerepelt ellenéryként az állami kinevezésen alapuló közigazgatási reformtervekkel szemben.) Ennek az elmaradt közigazgatásnak a szakbíráói néha egészen határozott dzsentriliennes és úrel-lenés hangokat is megütöttek, ideáljuk azonban, melynek nevében kritikát gyakoroltak, legtöbb esetben nem a széles tömegekre támaszkodó demokrácia volt, hanem a 19. században a centralizált napóleoni francia hivatalnokállam, a két világháború között pedig az eredményes és szakszerű tekintélyállam. Ezért fontos, hogy egy ma mérlegelés alá kerülő közigazgatási reformnál a régi vármegyei közigazgatás ellen felgyúlt közismert kifogások között különválasszuk azokat, melyek a feudális vármegye ellen irányulnak, tehát megszívlelendők, és azokat, melyek egyáltalán minden önkormányzat ellen irányulnak, tehát elvetendőek.

A vármegyei igazgatásnak ugyanis nem az volt a legfőbb baja, hogy önkormányzati volt, hanem éppen ellenkezőleg az, hogy nem volt már igazi önkormányzat. Hogy miért nem volt az, annak okai közismertek: az önkormányzati választói kerületek szűk volta, a választott tagoknak vagyoni cenzus (virilizmus) révén kijelölt tagokkal való megszorítása, az önkormányzati kulcspozícióknak néhány család által való kisajátítása, az igazgatásnak néptől idegen, öncélú működése, szolgálat és hivatás helyett hatalmi helyzetként való felfogása stb. Közismert, hogy a vármegye az önkormányzatnak még azokat a lehetőségeit sem töltötte ki, melyek a kiegyezés és az ellenforradalmi korszakok szabadság szempontjából szűkös viszonyai között is rendelkezésre állottak volna. A megyegyűlések hangulata már csak országos nemzeti, nemzetiségi vagy irredenta kérdésekben tudott – elég külsőséges módon – felforrósodni, míg a vármegye sajátos feladatköréből fakadó kérdések mind kevésbé tudták a közvélemény érdeklődését felkelteni. Így vált szokássá, hogy míg az eleven és mozgalmas közvéleménnyel rendelkező városokban havonta vagy még gyakrabban üléseztek a törvényha-

tósági bizottsági, illetőleg képviselőtestületi közgyűlések, addig a vármegyék, melyek papíron a nemzet többségének politikai keretét jelentették, évenként kétszer tartottak közgyűlést, rendszerint általános érdektelenség közepette. Ennek a helyzetnek a kialakulásában döntő tényező volt az, hogy a 19. század közepétől, pontosabban a kiegyezés után a régi nemesi vármegye, mely bármilyen kemény uralmi szervezet volt is a szegénység tömegeivel szemben, a nemesség, mint független réteg vonatkozásában valóságos, eleven önkormányzatot jelentett, most átalakult hivatalnok vármegyévé, melyből a vagyont vesztett köznemesség csinált magának hivatalnoki egzisztenciát. Ennek a szolgálatába állította a továbbra is fennmaradó önkormányzatot, s továbbra is megtartotta a néppel szemben való régi, uralmi magatartását, ahelyett, hogy engedte volna a megyét az egész lakosság közéletének fórumává válnia. Ez pedig a megyei igazgatás önkormányzati tartalmának a fokozatos kiüresedését idézte elő. Csak egy ilyen kiüresedett önkormányzattal szemben lehetett aztán az 1886. évi Tisza Kálmán-féle reformot keresztülvinni, mely a kormány által kinevezett főispánt tette – az osztrák abszolutizmus adminisztrátorainak és megyefőnökeinek utódjaként – a vármegyei döntések igazi gazdájává, az alispánból pedig önkormányzati vezető helyett hivatalfőnököt csinált.

Itt vagyunk tehát a félreértés gyökerénél: mivel magyar földön a halódó megyei önkormányzat egyben mint igazgatás is közepesen, vagy gyengén teljesítőképesnek bizonyult, ezért alakult ki egy olyan gondolkodási séma, mely az önkormányzati közigazgatást azonosította az elavult, szeszélyes, teljesítőképtelen igazgatással, a vele szemben az államosított, kinevezésen alapuló igazgatást a jó, modern és teljesítőképes igazgatással. Ehhez az azonosításhoz igazolást nyújtott a francia centralizált közigazgatás és a német szakszerű közigazgatás túlnyomóan kinevezéses jellege, sőt még az is, hogy az angol helyi önkormányzat is formailag nagyjából kinevezett tisztviselőkkel dolgozott. Csakhogy ezek az igazgatások nem azért voltak sokkal

jobbak a magyarnál, mert kinevezésen vagy központosításon alapultak, hanem azért, mert angol és francia környezetben egy sokkal aktívabb és mozgékonyabb társadalom állt szemben az államhatalommal és akadályozta meg, hogy igazgatás és közönség viszonya az uralom és alávetés egyszerű viszonyává váljék; másrészt francia és német földön a tisztviselőréteg szakmai és hivatási képzettségének és tudatának kifejlődése sokkal mélyebb és öntörvényűbb módon kialakult, mint nálunk. Ennek híján nem véletlen, hogy nálunk minden szabadságtörekvés a szabadság és önkormányzat legfőbb biztosítékát minden szinten, a helyi önkormányzattól fel egészen az országos főméltóságokig, a funkciók választás útján való betöltésében látta és látja. Bármilyen döntő változások történtek is tehát időközben nálunk, ma sincs okunk a választáson alapuló önkormányzat fennmaradását, sőt továbbépülését elhanyagolható dolognak tekintni.

Ez az önkormányzati igény mutatkozott meg a Nemzeti Bizottságok létrejövetelében és a közigazgatási tisztségek újrabetöltésére irányuló tevékenységében is. E tekintetben a demokratikus önkormányzatra való áttérés jelentős lépése volt az önkormányzat legfőbb választott vezető állásának a képesítési kelléktől való függetlenné tétele: az, hogy ilyen állásokat jogi jellegű képesítéshez kötnék, általában az önkormányzat kisebb-nagyobb léttelenségének a jele – így bizonyos fokig Németországban is, ahonnan a példát elsősorban vettük –, de nálunk ezenfelül jelentette a jogi végzettség mögött meghúzódó úri-nemesi szelekciót is. Ezzel szemben a szakszerűség érvényesülésének honi hagyományai is és termékenyebb külföldi példái is afelé a megoldás felé mutattak, mely a választott és laikus önkormányzati vezető irányítási és döntési hatáskörét biztosítva, melléje helyez egy szakképzett hivatalvezetőt: ebben állott a falusi bíró és jegyző eredeti kettőssége, s ennek vannak honi történeti előzményei az alföldi városokban is, amint arra Majlát Jolán és Erdei Ferenc nagykorösi kutatásai rámutattak. Az új magyar demokratikus igazgatási és önkormányzati át-

alakulás tendenciái azonban az önkormányzat és igazgatás különböző területi egységeiben eltérően alakultak. A városokban, magától értetődően az önkormányzat választott fejének, a polgármesternek a funkcióját tekintették olyannak, melynek demokratikus újrabetöltése az elsődleges feladat, s ennél az újrabetöltésnél az esetek tekintélyes százalékában magától értetődően nem voltak tekintettel képesítési kellékére, hanem közéleti tekintélyre és közmegebecsülésre. A falvakban a demokratizálási törekvések nem a bíró állásának, hanem a jegyző állásának az újrabetöltésére irányultak, ugyancsak a képesítési kellékek kisebb-nagyobb lazítása mellett, azonban itt már erősen tekintettel voltak bizonyos fokú irodai gyakorlatra is. Végül az úgyszólván teljesen kiüresedett vármegyei önkormányzat birtokbavételére alig történt lépés: megyei Nemzeti Bizottságok spontán módon úgyszólván sehol sem alakultak.

Mi az oka ezeknek a furcsa egyenlenségeknek? A felelet nagyon egyszerű. A városokban, még ha képesítéshez kötött, tehát némileg bürokratizált állás lett is a polgármesteré, azért a magyar közélet ismeretes korlátai között létezett folyamatos és valóságos önkormányzati közélet, itt tehát fel sem vetődött más gondolat, mint a polgármesteri állás laicizálása és közbizalom alapján való betöltése. A falvakban az a Tisza Kálmán-féle reform, mely a bíróválasztás előfeltételéül főszolgabírói hármass jelölést honosított meg; a bíró állásának tekintélyét teljesen megszüntette, őt magát bábbá tette a felsőséget és irodai gyakorlatot egyszerre képviselő jegyző kezében, úgyhogy mire a valóságos községi önkormányzat lehetősége megjelent, fel sem vetődött az a gondolat, hogy a bíróból valóságos, még a jegyzőnek is parancsolni tudó önkormányzati vezetőt lehet csinálni: hanem minden erőfeszítés a jegyzői állásnak a népbizalmát élvező emberrel való betöltésére irányult. Az alispáni állással kapcsolatban viszont, mint már mondtuk, a probléma fel sem vetődött. Ezeket a fejleményeket és igényeket szankcionálta az 1030/1945. M. E. sz. rendelet, melynek 22. §-a kimondja, hogy a polgármesteri állás jogi képesítési kelléke

egyszerűen megszűnik: járási főjegyzővé jogi vagy jegyzői képesítésű egyéni választható; jegyzővé a jegyzői képesítésűeken kívül olyan is, aki más úton megfelelő ügykezelési gyakorlatot szerzett.

A jövő fejlődés logikus útja természetesen az volna, ha az önkormányzat minden lépcsőjén egységesen kialakulna az önkormányzati személyes döntéseket kézben tartó laikus fő – polgármester, bíró – és a neki alárendelt, de szakmai és ügykezelési felelősséggel tartozó szakképzett adminisztrátor hivatalvezető – jegyző, főjegyző – kettőssége.

Ezen a ponton, mint nagyon jellemző adalékot érdemes elmondani, hogy az 1030/1945. M. E. sz. rendeletnek a belügyminiszter által a minisztertanács elé terjesztett eredeti tervezetében a polgármesterrel együtt az alispáni képesítési kellék megszüntetése is ki volt mondva. Ezt a rendelkezést elemi erejű elképedés fogadta a koalíció konzervatívabb szárnyán: annyira eredményes volt a Tisza Kálmán-féle reform, mely az alispánt az eleven megyei önkormányzat fejéből hivatalfőnökké alakította át, hogy még a gondolat is abszurdnak tűnt fel a kialakult helyzetek hívei között, hogy ezt az állást laicizálni lehessen. Úgyhogy a belügyminiszter végül is hasznosnak látta ettől a rendelkezéstől elállni,¹ amit annál is inkább megtehetett, mert megyei Nemzeti Bizottságok híján az alispánok egyáltalán nem is működtek még, s így az alispáni állás laicizálására nem irányult számba vehető nyomás.

Mi okozta azonban azt, hogy nem lépett fel komoly igény a megyei adminisztráció sürgős lábra állítása és funkcióinak betöltése iránt, mikor nemcsak a városi és községi keretekben pezsgett a közélet, hanem a legtöbb helyen a járásokban is, melyek pedig a régi rend szerint csupán a megyék kihelyezett szervei voltak? Mikor erre a kérdésre keresünk választ, egyben át is

¹ Az alispánra is vonatkozó rendelet-tervezetet e sorok írója készítette; a koalíció konzervatív szárnyának az alispán laicizálása feletti elszörnyedését Erdei Ferenc, mint akkori belügyminiszter beszélte el.

térünk a következő kérdésre, az önkormányzat és közigazgatás célszerű területi kereteinek a kérdésére.

2. A közigazgatás területi reformjának kérdése

A megyék fejlődésképtelenségének van egy, a fentiekben túlmenő és demokratikus reformokkal és választásokkal önmagában nem orvosolható oka is, és ez *területi* szerkezetük elavult volta. Amíg a vármegye a birtokos nemesség önkormányzati szerve volt, addig az önkormányzatban valóban részes személyek száma úgy oszlott meg, hogy egy-egy megye valóságos érdekközösséget jelenthetett, ami minden önkormányzati élet legfőbb előfeltétele. Amint azonban a megye nemesi vármegyéből átalakult modern közigazgatási egységgé, abban a percben a tömegekre is kiterjedő új, valóságos önkormányzati élet megindulását, minden egyéb tényezőtől függetlenül is, nehezítette az, hogy a régi megyék többsége ehhez túl nagy volt. Nem beszélve Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyéről, mely Vác és Kiskunhalas között tételezett fel érdekközösséget és együttes helyi közeletet; nem kevésbé nehéz volt ugyanezt Jászberény és Dévaványa, Pápa és Enying vagy Sümeg és Nagykanizsa között megtalálni. Még az olyan aránylag szerencsés központtal bíró vármegyék is, mint Somogy, Szabolcs, Borsod vagy Vas is túlságosan nagy egységet foglaltak magukban ahhoz, hogy a székhelytől távol eső falvakat, amelyekből a megyék lakosságának többsége kikerült, valóságos közeletet élő önkormányzati egységbe tudta volna összefogni. A történeti területtel bíró magyar vármegyék tehát nemcsak azért nem voltak eleven önkormányzatok, mert egy megmerevedett feudális és bürokratikus megyei vezetőréteg nem engedte be a népet az önkormányzat sáncaiba, hanem azért is, mert a nép ezeket a megyei kereteket még annyira sem ostromolta, amennyire a politikai szabadság országos, községi vagy városi kereteit több-kevesebb sikerrel mégis csak megpróbálta ostromolni. A vármegye csak rendészeti szervként jelent meg

számára, s még az is elsősorban a járási vezetők, a főszolgabírók keresztül. Valóban a nép többségének érdekköre is általában a járási mértékű egységekre terjedt ki, viszont a járásoknak a megyei kereten belül saját önkormányzatuk, tisztújításuk, képviselőtestületük, költségvetésük nem volt.

Ezek után nem csodálkozhatunk, hogy a magyar élet új, demokratikus fordulata szerte az országban azonnal eleven önkormányzati életet hozott a községekbe, városokba, sőt a járásokba is, ellenben a megyei keret demokratikus birtokbavételére nem mutatkozott igény. A megyei Nemzeti Bizottságokat csupán a közigazgatást ideiglenesen rendező 1030/1945. M. É. sz. rendelet előírásai alapján állították fel, azokat is csak azért, hogy közreműködjenek a megyei törvényhatósági bizottságok újr felállításában. Az így elindult megyei életben azóta sem buzog különösebben eleven közelet.

Magam láttam – már a demokratikus átalakulás után – olyan megyei törvényhatósági bizottság tárgysorozatokat, mely kezdődött a főjegyző működési pótlékával és végződött az útkaparó özvegyének kegydíjával, s a kettő között kizárólag személyi ügyek foglaltak helyet. S a kezemből volt egy megye demokratikus, sőt baloldali alispánjának felterjesztése is, mely arra a kérdésre; milyen intézkedésekkel lehetne a megyei ügyintézkést racionalizálni és eredményessé tenni, 10 oldalon keresztül tett javaslatot arra, hogy mi minden hatáskört kellene *még elvenni* a megyétől, és vagy a minisztériumokra, vagy a szakigazgatásokra, vagy a járásokra bízni avégből, hogy azután a megye még a mai nál is jobban átalakulhasson tisztviselőválasztó és belső személyi ügyeket intéző apparátussá. Ma sincs komoly jele annak, hogy a megye, mint területi egység mögött létezne eleven, önkormányzati igénnyel bíró közösség, mely nemcsak alispánt választ, bizottságokat küld ki, tisztviselőket nyugdíjaz, hanem közvéleménnyel rendelkezik, közös vállalkozásokba kezd, intézményeket alapít, és a maga területének egész gazdasági és társadalmi életét az érdekeltség teljes közelségével kíséri figyelemmel.

Az következnek-e ebből, hogy ezek után Magyarországon a községen túlmenő területi önkormányzatra nincs is szükség, s az önkormányzati élet szükségleteit és a demokratikus magyar politikai nevelődés kívánalmait ki lehet elégíteni azzal, hogy a halottá vált vármegyei önkormányzat helyett az eddiginél sokkal erősebb községi önkormányzatot építünk ki? Véleményünk szerint semmiképpen sem. Ez ugyanis csupán a városok és a nagyobb városias községek számára volna magában kielégítő, ellenben a kisebb községekben vagy külterületeken élő magyarság számára a nagyon fontos községi önkormányzat mellett valami másra is szükség van. Az önkormányzati életnek éppen az az egyik legfőbb jelentősége, hogy Magyarország elhanyagolt és hátramaradt parasztsága számára a kisközségi egységeken és azok vicinális látókörén túlmenő politikai, nevelődési, gazdasági és kulturális távlatokat nyisson meg. Ezt a távlatot a falusi és tanyai lakosság egy olyan egységben találhatja meg, amely elég kicsi ahhoz, hogy még eleven önzagazatási közösség kerete lehessen, de elég nagy ahhoz, hogy politikai, gazdasági és kulturális síkon szélesebb kitekintésű közösségi vállalkozások színhelye legyen. Ilyen színhelyként nyilvánvalóan az a legközelebbi városias vagy azzá fejleszthető központ kínálkozik, ahová a környék lakossága a mindennapi életből való túlságos kiszakadás nélkül egy napi fordulóval bejár vagy bejárhat hivatalos ügyeit intézni, piaci kapcsolatokat fenntartani, vásárolni vagy eladni, gazdasági, termelési és fogyasztási impulzusokat kapni, szórakozni, művelődni és gyermekei számára az általános meghaladó igényű iskoláztatási és elhelyezési lehetőségeket megkeresni; végül ez a közeli központ a közlekedési lehetőségek modern kifejlődése során azzá a helyé is válhat, ahol a lakosság tekintélyes része akár naponként is megfordulhat az otthon és a munkahely vagy az otthon és az iskola közötti mindennapi helyváltoztatás során.

Az eddig elmondottakból nyilvánvaló megoldásként adódik a járási önkormányzat gondolata, mely a községi perspektíván túllemelkedő, az élettől elszakadt vármegyei egységeknél

viszont kisebb, egészségesebb egységet jelent. Valóban szerte az ország területén számos olyan évszázadok óta létező, kiépült székhelyű, szerves és régóta alig módosult egységet alkotó járás van, mely egy valóban fennálló, bár hivatalos önkormányzati formát eddig nem nyert eleven érdekközösséget fog össze. Mindamellet országos viszonylatban nehéz volna azt mondani, hogy a járások, úgy ahogy most vannak, általában alkalmas önkormányzati egységek. Erről nem lehet szó már csak azért sem, mert a járásokat, s azok határait a valóságos belső erőktől függetlenül, tisztán közigazgatási célszerűségből hozta létre s módosította a vármegye és a központi hatalom, s ennek során helyenként egészen szűk és kicsinyes szempontok voltak az irányadók.

Mielőtt azonban a helyesebb és célszerűbb járási beosztás és az ennek alapján megvalósítható önkormányzati keretek kérdésébe belemennénk, vizsgálat alá kell vennünk egy figyelemreméltó tényt, amelynek számba vétele nélkül ezt a kérdést magyar földön helyesen megoldani nem lehet. Ez a figyelemreméltó tény az, hogy Magyarországnak egy tekintélyes részén, a nagy magyar Alföldön, az agrárlakosság igen nagy hányada, kb. egyharmada, ellentétben az ország többi részének agrárlakosságával, nem nagy- és kisközségekben, s ennek megfelelően nem járási keretekben él. Az ország e részének egy különleges települési és szervezeti forma a jellemzője: a tanyás alföldi mezőváros. Az Alföldön 22 ilyen törvényhatósági jogú vagy megyei város van, amely a városi magon kívül tanyarendszerben élő, földműves foglalkozást folytató, agrárjellegű lakosságot is magában foglal és igazgat. Ennek a tanyai lakosságnak a helyzetéről az utóbbi három évtizedben közigazgatási szempontból a legellentétesebb nézetek kerültek napvilágra. A második világháborút megelőző évtizedekben uralkodóvá vált az a hang, mely keservesen siránkozott a tanyák lakosságának – számos helyen valóban meglevő – kétségbeejtő kulturális, közlekedési és igazgatási elhanyagoltságán, és legfőbb célul tűzte ki, hogy az alföldi nyághatárú városoknak ezeken a külterületein lehetőleg

minél hamarabb dunántúli stílusú falvak alakuljanak, melyek azután zökkenő nélkül fölvehessék a nagy és kisközség ismert formáit. Csodálatosképpen azonban ezek a külterületi helyek, még olyankor is, amikor valóban faluszerű településeket hoztak létre, egyáltalán nem siettek azzal, hogy nagyközséggé alakulhassanak, s ezáltal a város fennhatósága alól a főszolgabíró fennhatósága alá kerüljenek. Minden jel arra mutat, hogy meg lehetőszen határozott tudomásuk volt arról a különbségről, ami a városi élet eleve több önkormányzata s valóságosabb szabadsága, és a vármegyei és járási főbírói uralom szabadsághiánya között volt. Azok ugyanis, akik csupán a házak és a települési helyek elhelyezkedését, jobb vagy rosszabb közlekedését vizsgálták, elfelejtettek egy lényeges momentumot, azt, hogy ezek a városok, bármennyire meg voltak is terhelve a magyar politikai, társadalmi és önkormányzati élet általánosan ismert tehertételeivel, azért minden kasztszellem, civisgög és kizsákmányolás mellett is az önkormányzati életnek, a közvélemény formálódásnak és érdekközösségnek valóságos és élő egységei voltak. Szemben a történelmi vármegyékkel, amelyek az utóbbi évszázadban élettelenek voltak akkor is és ott is, ahol némi patriarchális népszeretetet, szociális gondoskodást és szakszerű reformigyekezetet próbáltak felmutatni.

Azok, akik nem térképről, nem statisztikákból és nem vonatablakból, hanem közletről ismerték ezeknek a nagyhatárú tanyás városoknak a települési és társadalmi szerkezetét, élükön Györfy Istvánnal és Erdei Ferencel, kezdettől fogva tudták, hogy a szántóföldeken egyedül álló tanyaépület nem jelent feltétlenül elhagyatottságot és számkivetettséget; a tanya település eredeti szerkezete és ma is élő, bár már nem mindenütt megvalósuló rendező elve az volt, hogy a tanya nem lakóhely, hanem a gazdálkodásnak a szükséghez szabott, szűkösen felállított színhelye. Ennek megfelelően a tanya mezővárosok lakosságának túlnyomó része úgy rendezkedett be, vagy legalábbis úgy igyekezett berendezkedni, hogy volt egy városi háza, ahol született, iskolába járt, házassodott, közéletet élt, telet és öreg-

ségére visszavonult, és volt egy lényegesen szűkebb, éppen csak a legegyszerűbb szükségleteket kielégítő tanyája, ahol munkaidőben s élete munkabíró szakaszaiban tartózkodott. Természetesen ez a települési rendszer nem maradhatott általános, hanem igen sok helyen egyszerűen az lett belőle, hogy a tehetősebbek éltek a városban, a szegényebbek pedig bérlokként, felesként, tanyaokként vagy földhözragadt kisbirtokosokként a tanyai földeken. Az alapgondolatnak ez az eltorzulása azonban nem változtat azon, hogy maga az alapelv, amint azt Erdei Ferenc kifejtette, rendkívül figyelemreméltó egy demokratikus és realista országrendező terv számára, s érdemes végiggondolni nemcsak hosszú használatra, hanem utánozható például az egész világ számára is, mert egy világprobléma megoldásának magját foglalja magában. Ez a világprobléma a földműves foglalkozástól való menekülés problémája. Semmiféle jámbor és kegyes törekvés, mely vissza próbálja fordítani a magasabb élet-szintet, szabadabb emberi életet, könnyebben kielégíthető kulturális és szórakozási igényeket kereső földműves tömegeknek a városba való tódulását, eddig nem járt sikerrel és ezután sem fog sikerrel járni. Az egyedüli megoldás a földműves élet feltételeinek olyan mértékben emberivé, s ami ezzel egyet jelent, olyan mértékben városivá tétele, hogy a földművelés foglalkozású embernek ne kelljen és ne legyen mitől menekülnie, mert földműves foglalkozása mellett is tagja lehet egy szabad és emberi perspektívát nyújtó közösségnek. A földműves foglalkozásnak és az urbánus kereteknek az az egybeszerzése, melyet az alföldi mezővárosok következetesen meg nem valósítottak, de nyersen és vázaltszerűen mégiscsak felvetettek, azt jelenti, hogy egy földműves foglalkozású ember a hétnek, az évnek és az életnek a gazdasági munka által lekötött időszakait a földhöz, a gazdasághoz, a munkához közel, esetleg a várostól aránylag nagy távolságban tölti el, viszont a hétnek, az évnek és az életnek azokat az időszakait, melyeket a termelő munka nem köt le, a nagyobb szabadságot, szélesebb közéletet, nagyobb kulturális perspektívákat megvalósító városi életben élhesse le.

Ha az alföldi tanyás mezővárosnak ezeket a települési és társadalomszervezési lehetőségeit a közigazgatási területi beosztás számára hasznosítani akarjuk, akkor alig juthatunk más következtetésre, mint arra, hogy az Alföld túlnyomó részén az az egység, melyre egy új területi rendezésnek fel kell épülnie, nem lehet sem a megye, sem a járás, hanem csakis a nagyhatárú tanyás mezőváros. S kiegészítésképpen meg kell találni azt a közigazgatási és önkormányzati szervezeti formát is, amellyel mód nyílik arra, hogy egy-egy ilyen város ne csak a maga tanyavidékével legyen igazgatási szervezeti kapcsolatban, hanem azokkal a kisebb községekkel is, melyek az ő vonzáskörében, a tőle való egynapi bejárási távolságban helyezkednek el.

De vannak ennek a különleges gazdasági és társadalmi szerkezetnek olyan tanulságai is, melyek túlmutatnak a maga szorosán vett elterjedési övezetén, s hasznosíthatók az ország többi, falurendszerben betelepült részein is a járási beosztás megfelelő reformja számára. Ilyen értelemben vetette fel *Erdei* Ferenc Magyar Város c. munkájának „Országépítés városokkal” c. zárófejezetében azt a gondolatot, hogy Magyarország egész területi szervezetét meglévő vagy kiépítendő városok köré kellene felépíteni. Ezek szerint minden önkormányzati területi egységnek egy városi központ, mint székhely és egy vele szervesen összekapcsolódó vidék szerves és szervezett egységében kell kialakulnia: a város nem öncél, mely egy szűk területen kizárólag az ott lakók számára valósít meg emberibb életet, magasabb életfeltételeket és tágabb horizontot, hanem egy olyan települési forma, mely egy tágabb vidéknek, a maga környékének a szolgálatára van rendelve. Magyarország leendő területi beosztását tehát úgy kell megalkotni, hogy minden egyes területi alapegységének legyen egy városias székhelye, mely az egység legtávolabbi pontjáról is úgy legyen elérhető, hogy a városias életben adott magasabb lehetőségek az ország minden lakosa, tehát a földműves foglalkozásúak számára is elérhetővé és használhatóvá váljanak.

Ez a gondolatmenet azt a következtetést foglalja magában,

hogy az eddigi nyugat-európai típusú dunántúli és északi városainknak is ki kellene lépniük izolált városi életükből, s meg kell tanulniuk, hogy a hozzájuk gravitáló vidékkel valamiféle igazgatási és önkormányzati közösségre tudjanak lépni. Ezek szerint a járások reformja során is elsősorban azokat kell megtartanunk, melyek már egy ilyen központnak és vidékének az egységet jelentik, vagy amelyek eddigi központját aránylag könnyen lehet teljes értékű központtá fejleszteni. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy ezeket a városokat valamiféle mechanikus többségi elv alapján környékük egyszerű többségi határozatai alá vessük, mert hiszen itt is rengeteg lehetősége van a majorizálást megakadályozó, paritásos szervezeti formáknak. Abban talán némi túlzás van, hogy Magyarországnak a tanyarendszert nem ismerő dunántúli és északi vidékein a vidéket a tanyarendszer mintájára kell a városi központokhoz kapcsolni: ez éppen olyan nehéz lenne, mint a tanyáknak falukká való egyesítése. Ott, ahol a falutelepülés az uralkodó, ez természetesen hosszú időig ugyanúgy fenn fog maradni, mint a tanyák. Azonban falvaknál sincs akadálya annak, hogy azokat egy tudatos és átgondolt gazdasági, közlekedési, közigazgatási és kulturális politika segítségével az eddigieknél sokkal intenzívebb közlekedéshez juttassuk az őket érdeklő legközelebbi városias centrummal. Erre nézve vetette fel *Erdei* Ferenc azt a gondolatot, hogy minden falu számára a városi központban olyan „falu házait” kellene felépíteni beálló és megszálló helyekkel, ügyintézési segítséggel, városban tanuló diákok számára szolgáló könnyebbiségekkel stb., melyek minden egyes falu számára városi támaszpontot, eleven és szerves városi kapcsolatot biztosítanak.

Égésében ez az elgondolás azt jelenti, hogy a jövő magyar önkormányzati igazgatásának a vármegyeinél sokkal egészségesebb igazgatási hagyományokkal és beidegződésekkel rendelkező városi szervezetre kellene felépülnie, és pedig nem a vidék kisemmizése, hanem a városi életbe való bekapcsolása útján. Ennek a „latin” városra épített elgondolásnak kellene a tipiku-

san „germán”, nagybirtokon felépülő vármegyerendszer helyébe lépnie. Ez nem kevesebbet jelent, mint az eddigi vármegyék teljes és fenntartás nélküli felosztását vagy legalábbis eddigi szerepük felszámolását.

Az első, kézenfekvő ellenvetés ezzel az elgondolással szemben az, hogy ez a magyar közigazgatás tradicionális kereteit teljességgel és feleslegesen felforgatja, közigazgatásilag összeszokott területeket szétszabdál, másokat egyesít, a meglevő állapotokat feleslegesen felbolygatja, úgyhogy sokkal helyesebbnek látszik a régi keretek megtartása mellett azoknak új tartalommal való megtöltése. Hozzájárul ehhez az az érv, hogy ez a reform, amellet, hogy felesleges botránkozást okoz a tradíció híveinek körében, még fokozza is az országnak a második világháborúban szenvedett sebeit és zűrzavarát; talán még többletköltségekkel is jár, ugyanakkor, mikor a haladó erők számára sem ígér közvetlen politikai erőgyarapodást; sokkal helyesebb tehát a meglevő keretek között a közigazgatás minél szélesebb körű személyi kicserélődését szorgalmazni.

Ezekre az ellenvetésekre a felelet az, hogy a vármegyék örökölt területi szerkezete éppen a magyar tradíció legélettelenebb, legkiüresedettebb részét jelenti, s annak felszámolását éppen a mélyebb és igazibb magyar tradíciók kívánják. Ilyen maga az önkormányzat magyar tradíciója, mely éppen a mai időben mutatja meg a maga spontán alakulásával azt, hogy a nép milyen egységek birtokbavételére törekszik, s melyekére nem; egyenesen szentistváni tradíció az az országrendezés, melynek kiindulása egy-egy központ és az onnan igazgatható környék szervezeti összekapcsolása: mindenekfelett egészen sajátos, eleven és életképes magyar tradíció a nagyhatárú mezővárosban megtestesült települési elv: az agrárvidéknek az urbánus központtal való szervezeti együtt maradása. Továbbá: éppen az ország jelenlegi fenékig felkavart állapota az, amikor ilyen kezdeményezéseknek helye és ideje van. Nem véletlen, hogy a forradalmi Franciaország éppen legzűrzavarosabb első éveiben nem sajnálta a fáradtságot a régi francia területi beosztás

teljes megszüntetésétől és egy új, radikális és racionális területi beosztás bevezetésétől, mely sokkal nagyobb mértékben volt független mindennemű tradíciótól, mint a fentiekben vázolt magyar elgondolás. Semmi sem volt kártékonyabb, mint az országot a meglevő rossz keretek között konszolidálni, ezáltal azokat megerősíteni és kockáztatni azt a veszélyt, hogy a keretek élettelenisége és a rossz igazgatási és hatalomgyakorlási beidegződések a nagyméretű személycserék ellenére is megmaradjanak.²

A gyakorlati megoldás tehát az, hogy Magyarországnak túlnyomó részén, ahol a faluszerű település, s ennek folytán a járásra alapozott közigazgatási beosztás az uralkodó, az új egységeket a jelenlegi elaprózódott járási beosztás megfelelő racionalizálásával és kikerekítésével hozzuk létre. Ezzel szemben az Alföld nagyobb részén, ahol a közbeékelődő nagyhatárú tanyás mezővárosok a járási egységeket helyenként teljesen szétfőredezték, kiindulási alapul e nagyhatárú mezővárosoknak kell szolgálniuk s ezekhez kell a körülöttük levő, közigazgatásilag eddig nem odatartozó, de közlekedési, kulturális és gazdasági szempontból odagravitáló községeket közigazgatásilag is beszervezni.

Erre vonatkozólag régtől fogva szőnyegen forgó javaslat a városkörnyéki, vagyis közigazgatásilag nem egy járáshoz, hanem egy városhoz kapcsolt község típusa, melyet a magyar viszonyokhoz alkalmazva kitűnően fel lehet használni arra, hogy általuk ezeket a tanyás mezővárosokat egész környékük valószínűs közizgatási központjává tegyék. Eddig ugyanis a vármegyei Magyarország éppen az ilyen nagyhatárú városokban elevenebbül lüktető önkormányzati élettől való féltében helyezte a környékükön levő községek járási székhelyeit kevésbé jelentős helységekre.

² Ekkortájt jegyezte meg egy ízben Erdei Ferenc, hogy egy konkrét és radikális reformtervhez való viszonyulás sokkal eredményesebben „kiszűri” az alapvetően reakciós magatartásokat és beidegződéseket, mint a „megbízhatóság” absztrakt vizsgálata.

Ha az új, elgondolt területi reform szemszögéből nézzük Magyarországon jelenlegi közigazgatási és települési viszonyait, azt kell megállapítanunk, hogy kb. 30–40 km az a már meglegyetően szélső határ, ameddig egy-egy vidéki hely és egy-egy városi központ között még gyakori és eleven közlekedés létezhet. Azért vehetünk itt nagyobb távolságot, mert ha nem is azonnal, de távolabbi perspektívában a közlekedési lehetőségek igen nagyméretű javulásával és kiépülésével számolhatunk. Ebből Magyarország fennálló települési viszonyai mellett az következik, hogy gyakorlatilag kb. 600 és 1000 km² átlagos területű és kb. 60–90 ezer főnyi lakosságú egységek tekinthetők Magyarországon olyan ideális átlagos önkormányzati egységeknek, melyeken belül egy városias központnak az egység legtávolabbi pontjával való jó és intenzív közlekedése megvalósítható. Természetesen ezek a számok megnagyobbodnak olyan helyeken, ahol a székhely nagyobb környékeket vagy pláne egész országrészeket tápláló nagyváros. Talán legpregnansabban mutatkozik ez meg Szeged és környékén, ahol egymástól szinte szabályos távolságokra sorba következnek Makó, Hódmezővásárhely, Szentes, Orosháza, Kiskunfélegyháza, Kiskőrös, Kiskunhalas, Kalocsa, Baja és Bácsalmás körzetei mind 60–80 ezer lakossal és megfelelő területtel. A legnagyobb mértékben vigyáznunk kell azonban arra, hogy a számbeli kikerekítés jegyében ne kövessünk el erőszakot a tényeken, és ha egy valószínű városias központról és hozzá valószínű kapcsolatódó környékről van szó, akkor inkább fogadjuk el a fenti típusoknál kisebb vagy nagyobb egységeket, semhogy az arányosság vagy egyenlőség jegyében eleven egységeket önkényesen széttagolnánk, vagy össze nem tartozó egységeket önkényesen egymáshoz kötnénk. Sok helyen vannak például olyan maradék területek, ahol két vagy több városközpont közé beékelődve, de célszerűen egyik alá sem rendelhetően kisebb egységek adódnak, kb. 400 km² területig és 40 ezer lakosig leszálló méretben.

Ha Magyarország egész területét ebből a szempontból kiindulva vizsgáljuk végig, akkor kb. 80–100 ilyen közigazgatási

egység adódik, melyek közül 50-nek székhelye már meglevő törvényhatósági jogú vagy megyei város; kb. 15–20-nak a székhelye olyan – többnyire már eddig is járási központot képezett – nagyközség, melynek városi rangra emelése, különösen a 4330/1945. M. E. sz. rendeletben leírt egyszerűsített formában, minden további nélkül nemcsak lehetséges, de indokolt is; további 15–20 olyan erőteljes és fejlett nagyközség, mely meglevő irányítás és segítség mellett igen hamar várossá tudna fejlődni; van végül az ország területén 3–4 olyan vidék, amelynek megfelelő városias centruma egyáltalán nincs, vagy alig-alig van, azonban más városi vagy várossá fejleszthető centrumoktól való nagy távolságuk parancsoló szükségességgé elírja, hogy ezeknek a vidékeknek számára akár a semmiből is – gyakorlatban rendszerint egy jó fekvésű községből – várost építsünk. Erősen bízunk benne, hogy a demokratikus új Magyarországon meg lesz a kedv és bátorság ilyen vállalkozásokra is. Ha hozzátesszük, hogy Magyarországnak ezek az elhagyott, várostalan vidékei éppen azok, ahol a városok helyett nagybirtokoknak egymást követő sora fogta el a levegőt a magyar nép előtt (Zala nyugati része, Somogy északi része, Somogy, Tolna és Fejér megyék szöge stb.), akkor mindenki előtt világossá lehet, hogy az a program, mely Magyarország néhány pontján semmiből városok építését tűzi ki feladatául, nem valami erőltetett, gyökértelenül racionális program, hanem eleven szükségleteket, eleven hiányokat akar kitölteni és kielégíteni.

3. A közigazgatási szervezet és fórumrendszer kérdései

A fentiekben arra az eredményre jutottunk, hogy elsősorban a járásoknak és nagyhatárú mezővárosoknak városkörnyékekké való kiépítése útján nyerhetünk olyan alapvető területi egységet, amelyen belül már komoly távlatokkal rendelkező, de még eleven és valószínű élettel teli önkormányzatok hozhatók létre, és amelyeken belül az igazgatás és igazgatottak egymáshoz való viszonyának

gyökeres megváltozására nyílik lehetőség. Ennek a szem előtt tartása mellett kell most végighaladnunk a közigazgatás különböző szintjein fellépő szervezeti és fórumrendszerbeli problémákon.

Az első egység, amelynél alulról felfelé haladva ezeket a kérdéseket fel kell vetnünk, természetesen a *község*. A községnek meg kell maradnia az önkormányzat legalsóbb egységének, a politikai művelődés első iskolájának. A község azonban nem lehet országos méretben egyformán teljesítőképes és azonos értékű teljesítményeket hordozó egység mindaddig, amíg nem szakítunk azzal a szemlélettel, amely a *község* és *falu* szavakat azonos értelmű kifejezéseknek tekintik, és nem tudatosítjuk azt a tényt, hogy Magyarország települési viszonyai között község és község között olyan óriási különbségek vannak, hogy erre egyszerűen lehetetlen egyugyanazon szervezeti sémát ráhúzni. A mai magyar elnevezések szerint községek a párszáz lakosú dunántúli kisközségek, melyek számára az önállóság súlyos anyagi teher; községek az 1000–5000 lakosú erőteljes nagyfalvak, melyek komoly közösségi vállalkozásokra képesek, és községek mindazok az alföldi mezővárosok – közöttük 20 ezer lakossal bírók is –, melyek a városi rangot valamely okból még nem kapták meg. A községi funkciók szervezeti formáját mind a három típusnál külön kell vizsgálnunk.

A kisközségek esetében, melyek a körjegyzőségek formájában ma is közösen kénytelenek a jegyzői és községi irodai apparátust fenntartani, komoly közös vállalkozásokról alig lehet szó, s az egyes kisközségek önkormányzata szinte semmivé válik az összes szálakat kezében tartó jegyzői hivatallal szemben. Itt tehát mérlegelni kellene, hogy nem volna-e helyesebb a mai körjegyzőségeket szervezetileg is községekké alakítani, valóságos; közös önkormányzattal és a közös községi vállalkozások lehetőségével. Ez esetben az eddigi kisközségeknek elég volna valamilyen egészen egyszerű helyi önkormányzati szervezet (egy esküdt, helyi választmány); adatok vannak arra, hogy Romániában igen bevált ez a rendszer. Az 1000–5000 lakossággal bíró nagyfalvak, a jelenlegi nagyközségek természetesen to-

vábbra is nehézség nélkül el tudják látni mind az önkormányzat, mind az igazgatás, mind a közös vállalkozások feladatköreit. A mezővárosok tanyavilágában, melyek a várostól való túl nagy távolság miatt számos igazgatási szolgáltatást nélkülöznek, s a helyi önkormányzat lehetséges kereteit is nélkülözik, a legnagyobb mértékben szükség van ugyancsak valamiféle közéleti szervezetre. Ez az, amit a közigazgatási szűkítésnek az a teljesebb óta sürgetnek, csak éppen ennek a sürgetésnek az a teljesen helytelen irányú melléklöngése van, hogy – a község és falu azonosítása folytán – ezeknek a külterületi közigazgatási kirendeltségek úgy váljanak idővel valódi községekké, hogy egyben településszerű falvakká is váljanak, s igazgatásilag a város felsősége alá a járási vezető, a főszolgabíró hatásköre alá kerüljenek. Mihelyt szakítunk a község és falu fogalmainak azonosításával, s felismerjük a várossal való kapcsolat jelentőségét, akkor természetesnek fogjuk találni azt, hogy a külterületi lakott helyek községgé alakulhatnak anélkül, hogy faluvá települjenek össze és a várostól szervezetileg elszakadjanak.

A községgel kapcsolatban fel kell vetni azt a kérdést is, hogy azonfelül, hogy megmarad az önkormányzat és igazgatás legalsóbb egységének, nem kívánatos-e egy olyan fejlődést számba venni, melynek során idővel a község válik a járás helyett általános elsőfokú hatósági fórummá. Ma még az a helyzet, hogy még ha fel is tételezzük az egészen apró községek nagyobb egységekké való egyesülését, a községek a maguk primitív igazgatási gyakorlatával, mindent végző jegyzőjével, a történelem folyamán annyi felől megbátortalanított önkormányzatával és helyenként kicsinyes horizontjával aligha volnának alkalmasak arra, hogy vállalni tudják az igazgatás súlypontjának a szerepét. Nagyobb távlatban természetesen feltehetjük azt a kérdést, hogy a községek bátrabb önkormányzati kifejlődésével, általános igazgatási gyakorlat kifinomodásával és az általános műveltségi szint emelkedésével idővel, mint számos fejlettebb országokban, átvehetik-e az általános elsőfokú hatóság szerepét. Ez a távlati lehetőség elsőre teljesen meggyőzőnek lát-

szik, vele szemben azonban egészen más oldalról vetődnek fel kétségek. Megtörténhetik, sőt eléggé valószínű ugyanis, hogy a modern társasági, települési és közlekedési viszonyok rohamos fejlődése folytán olyan intenzívvé válik – éppen a fentiekben kifejtett városközpontú elgondolás jegyében – a város és vidék kapcsolata, együttélése, a közöttük való állandó ki- és bejárás, hogy ez fogja a község önkormányzati és igazgatási szerepét háttérbe szorítani: most már nem a község lakosainak elmaradottsága, hanem éppen a magasabb műveltségi és önkormányzati szintre emelkedett lakosságnak a városi életbe és önkormányzatba való bekapcsolódása lesz az, ami a községi önkormányzatot háttérbe szorítja, és mint afféle szomszédsági szervezetet, csak kisebb jelentőségű, helyi ügyek intézésére korlátozza.

A következő nagyobb egység a „városmegye”-ként, vagy „kismegye”-ként felfogott *járás*, mint legfontosabb önkormányzati és igazgatási egység. Ennek szintjén a legnagyobb szervezeti probléma a városnak és környékének a szervezeti egybekapcsolása. Különösen ott, ahol nem a vidékkel szervezetenként összekapcsolt város, hanem a vidéktől szervezetenként izolált város a fennálló hagyomány. A következő variánsokat kell itt számításba venni:

a) ha a *járás* (kismegye) területén nincs város, hanem az csupán községekből áll, úgy ennek szervezete lényegében azonos lehet egy kisméretű, *járások* nélküli, régi vármegye szervezeteivel. Ha a székhely idővel várossá alakul, akkor ugyanazok a problémák vetődnek fel, melyeket a következő pontban és alpontjaiban a város és a *járás* (kismegye) összeszervezésével kapcsolatban tárgyalunk, azzal a különbséggel, hogy ha a székhelyet előzőleg az egész *járás* (kismegye) közügyeként fejlesztették várossá, akkor az egybeszerveződés is könnyebben megy majd, mint az izolált szervezetet régtől fogva megszokott városok esetében;

b) ha a *járás* (kismegye) székhelye nyugati típusú, nem mezőváros jellegű, és a régi vármegyének alárendelt (megyei) város, akkor az egybeszervezésnek három lehetséges módja van:

aa) a város, mint eddig, a községekkel egy sorban, bár azok közül kiemelve, alá van rendelve az ösztörvényhatóságnak; ennek a megoldásnak sok hátránya van és nem felel meg egy városokra épülő országrendezés gondolatának: mindenekelőtt nem valószínű, hogy a város, mint kifejlett önkormányzattal rendelkező és az eddigi *járásokkal* egyenrangú szervezet, most egy *járás* felsőségét szívesen elviselje; ez a megoldás ezenfelül kihasználatlanul hagyja azt a lehetőséget, hogy a városnak egy sor kifejlett és eddig eléggé ki nem használt hivatala (mérnöki hivatal stb.) a vidéknek is szolgálatára álljon; végül külön nehézség támad az igazgatási fórumrendszerben, mert mindaddig, amíg nem válik minden község elsőfokú közigazgatási hatósággá, összeütközik a *járás* (kismegye) általános elsőfokú közigazgatási hatósága az alája rendelt város elsőfokú hatósági jogkörével, melytől azt nem volna indokolt megfosztani;

bb) a város is és vidéke, a *járás* is, külön önkormányzati szervezetet és igazgatási fórumot alkot (vagyis minden *járási* székhelyet képező megyei város törvényhatósági jogú város rangjára emelkedik), s a két szervezet egy sor közös szervet (közös hivatalokat, közös alkalmazottakat, közös bizottságokat, időnként összeülő közös közgyűlést) működtet; ez volna a nyugati, nem mezővárosi jellegű régi városok esetén a legkézenfekvőbb megoldás, bár a közös szervek számtalan tisztázást kívánó részlet-problémát vetnek majd fel;

cc) elképzelhető végül, főleg az újonnan az egész környék anyagi és közéleti közreműködés[e] mellett alakult városok esetében az alföldi mezővárosokra szabott szervezet is, mely lényegében egységes szervezet olyan belső tagolással, mely ismer szűkebb (városi) és tágabb (vármegyei) hatásköröket (lásd alább d) alatt);

c) ha a *járás* (kismegye) székhelye nyugati, nem mezőváros jellegű s egyben a régi vármegyétől független (törvényhatósági

- jogú) város, akkor eleve nem jön számításba az előző pont aa) variánsa, hanem csak a bb) és cc) alattiak, elsősorban a bb) alatti, s csak esetlegesen, nagyon erős kisugárzású és a vidékéért felelősséget viselni tudó város esetén a cc) alatti, mely azonos az alább tárgyalandó d) alattival;
- d) ha a járás (városmegye) székhelye alföldi típusú (nagyhatárú tanyás) mezőváros, akkor a város jelenlegi szervezete megmarad, de ugyanakkor létesül a városnak egy tágabb, a környező faluszerű vagy tanyaközpontszerű községekkel kiegészült önkormányzati és igazgatási szervezete is; ez a megoldás lényegében a városi törvényhatóságnak alárendelt község több ízben felvetődött gondolatát intézményesíti; számos fogas, de nem megoldhatatlan részletproblémát vet fel, főleg annak tisztázását, hogy a fontosabb tisztviselők közül kiknek a hatásköre terjed ki a községekre is; az ilyen tágabb hatáskörű tisztviselők természetszerűen a kiegészített tágabb testületi szervek választása alá esnek; szükség van ezenközben bizonyos paritásos szervekre és eljárásokra, nehogy ez a szervezet a beosztott községeknek a város által való majorizálására vezessen;
- e) külön probléma azoknak az eddig városoknak a helyzete, melyek bármely okból járásszékhellyé nem válhatnak, amiktől egy olyan járás (kismegye, városmegye) adódik, melynek területén a székhelyen kívül még egy város is helyet foglal; ez a probléma felvetődik a Budapest-környéki városokkal kapcsolatban; valamint Turkevével, esetleg Csongráddal és Kőszeggel kapcsolatban; az előzők számára valamiféle nagybudapesti, vagy Budapest-megyei megoldásra van szükség, az utóbbiak számára valamilyen szűkebb hatáskörű városi szervezet létesítése lehet a megoldás.³

³ A Budapest-vidéki városok problémáját Nagy-Budapest azóta történt megalakulása tárgyaltanára tette; viszont ugyanez a probléma felvetődik az új ipari városok közül pl. Oroszlánynál.

Ez utóbbi ponthoz kapcsolódva utalnunk kell arra is, hogy egy ilyen értelmű területi reformnak természetszerűen magával kell hoznia egy olyan intézkedést is, mely szigorúan előírja, hogy az állami igazgatásnak minden, a helyi önkormányzatoktól függetlenül létező szakigazgatási ága köteles területi beosztásban a fentiekben vázolt alapegységekhez, a városkörnyékekhez igazodni. Ez nem jelenti azt, hogy ugyanannyi egységet kell létrehozni, mert hiszen nyitva kellene hagyni, vagy esetleg előre szabályozni is azt a lehetőséget, hogy egyes kisebb járasok együttesen rendelkezzenek bizonyos szakigazgatási helyi szervekkel: a lényeg a rögzített városkörnyékek határaihoz való igazodás.

Az összes felsorolt variánsokkal kapcsolatban felvetődik és a megoldásokat is lényegesen befolyásolja az a probléma, hogy az új járási (kismegyei, városmegyei) törvényhatóság az igazgatási fórumrendszer szempontjából az eddigi járást követve általános elsőfokú hatóság legyen-e, vagyis a járás és megyei város jogállását örökölje-e, vagy pedig a község mint elsőfokú hatóság fölött álló általános másodfokú hatóság legyen-e, vagyis a vármegye és törvényhatósági jogú város jogállását örökölje-e. Ennek a kérdésnek az eldöntése azon a már tárgyalta kérdésen múlik, hogy mennyiben és mikor ruházható az elsőfokú hatósági jogkör a községekre, és egyáltalán sor fog-e erre *kerülni*. Jelenleg az átmenetet egyszerűbb megcsinálni az elsőnek említett változat alapján, vagyis úgy, hogy az új törvényhatóságok elsőfokú hatóságokként a járasok és megyei városok jogállását örököljék.

Az eddigi vármegyeinek megfelelő területi egység jövőjét, mint már mondtuk, az új városkörnyékre alapított egység nagymértékben kétségesse teszi; eddigi szerepét bizonyosan megszünteti, mert a fentebb javasolt városkörnyéki területi egységek, melyeknek országos száma 80–100-ra tehető, semmiképpen nem igényelnek maguk felett nagymegye méretű, tehát országosan 20–25 egységet jelentő felsőfokú szervezetet, sem az önkormányzat, sem az igazgatás szintjén, sem a fórumrendszer

vonatkozásában. Ezzel szemben nincs lehetetlenség abban, hogy eddigi vármegyék területén létesült járások (kismegyék, város-megyék) szervei és testületei akár kötelezően, akár önkéntesen bizonyos, csak együttesen megoldható feladatok céljából – például közös gazdasági vagy kulturális létesítmények, főiskolák, kutatóintézetek, színházak stb. – felállítására vagy fenntartására valamiféle közös szervezetet, közös bizottságokat, munkacsoportokat kialakítsanak akár önkormányzati testületeik közös üléseinek és tárgyalásainak formájában. Annál is inkább, mert mint láttuk, ilyen önkormányzatok közötti közösségek létesítését maga az alapvető városkörnyék-szervezés is megkívánja, ami egyben tágabb közös szervezetek számára is mintákat nyújthat.

A vármegyének mint igazgatási szintnek a megszűnése viszont felveti azt a kérdést, hogy nem szükséges-e az igazgatás és önkormányzat új, kisebb, városkörnyéki alapegysége és a központi államhatalom között valahol új, közbenső hatásköri szintet létesíteni. A magyar központi igazgatás már eddig is nehézkesen dolgozott 36 további végrehajtó egységgel (25 vármegyével és 11 törvényhatósági jogú várossal), amely szám nagyobb volt annál, mint amit központilag jól át lehet tekinteni és hatékonyan igazgatni. Szüksége látszik tehát az eddigi vármegyénél nagyobb, országrésznyi, nagytájnyi, *kerületi* jellegű területi egységek létesítésének, melyek igazgatási szervezete egyrészt az egyes törvényhatóságok összefogásának és felügyeletének, másrészt a felduzzadt központi igazgatás decentralizálásának feladatát látná el. Kb. 6–7 ilyen egységgel volna érdemes számolni, melyek az ország legnagyobb városai, mint városközpontok körül gazdaságilag és kulturálisan is sajátos igényekkel bíró egységeket jelentenek, bár nem valószínű, hogy ezek keretében jelentős önkormányzati igény is fellepne.

Meg kell jegyeznünk, hogy az egész reform költségei, annak ellenére, hogy az ország alapvető egysége 36-ról 80–100-ra növeli, aligha emelkedne akár csak megközelítőleg ebben az arányban, mert hiszen az új egységek alapjául mindenekelőtt

ott van a maguk meglevő szervezetével 15–20 alföldi mezőváros, és 70–80 járás, s ugyanakkor ez a reform 25 megyei szervezet és 50–60 eddigi járási szervezet megszűnését is jelentené.

4. A közigazgatás személyi megújulásának kérdése

A magyar közigazgatás személyi megújulása szükségképpen következik először abból a tényből, hogy ez az igazgatás tekintélyes hányadában egy nemesi-úri réteg egzisztenciális menedékévé és egy túlhaladott és összeomlott uralmi és hierarchikus társadalmi rend és hatalomgyakorlás eszközévé lett. Szükségessé vált az is, hogy a Magyarországon esedékes társadalmi változások kifejezésre jussanak az igazgatás személyi összetételében is. Ezen felül a háborús összeomlásból következő szanálási és racionalizálási intézkedéseknek is van egy sor személyi következménye is. Végül a közigazgatás tudományának és technikájának a legújabb kori fejlődése is előír egy sor reformot ezen a téren, melyek megvalósítását kár volna az újraépítés egy ilyen alkalmánál elmulasztani. Mindezekből az okokból az új demokrácia megszületése óta az összes pártok, de különösen a politikai élet hangnemét erőteljesebben meghatározó baloldali pártok – igen helyesen! – középponti kérdésként fogták fel a közigazgatás megjavítását, személyi megtisztítását és felfrissítését. Ebben a helyes célkitűzésben azonban már eleve a döntő hangsúly az első két helyen említett szempontra, a politikai és társadalmi közszellem és összetétel megújítására kerül, s ez erősen áthatott a másik két, tárgyibb jellegű szempontra is.

Így az egész program egy sor leegyszerűsített ítéletben és szólamban csapódott le, melyet a következőkben foglalhatunk össze: a magyar közigazgatás rosszaságának döntő tényezője az úri származású és úri szellemiségű tisztviselők működése, akiknek gondolkodása súlyos reakciós és fasiszta fertőzöttségű, és ennek megfelelően az ország eddigi reakciós és fasiszta kormányait felfelé szolgálailag kiszolgálták, lefelé pedig a népet el-

nyomták, vagy segítettek elnyomni, annak életétől és érdekeitől, egyáltalán a való élettől mindinkább eltávolodva kicsinyes, rosszakaratú és bürokratikus igazgatást honosítottak meg; ha ezt az ilyen szellemiségű tisztviselői kart a demokratikus pártok kebeléből kikerült és demokratikus gondolkodásuk miatt eddig mellőzött értelmiségiekkel vagy az iskoláztatási lehetőségektől elzárt, képesítéssel nem, de vezetői képességekkel rendelkező munkásokkal és parasztokkal cseréljük ki, akkor ez mind a hivatalos belső atmoszférájában, mind a hivatal és a nép viszonyában döntő változást fog létrehozni vagy hozott máris létre, aminek eredménye egy, a nép érdekeit szolgáló, az élethez közelálló, gyakorlati, gyors és célszerű közigazgatás lesz.

Az a történelmi ítélet, melyet ez a gondolatmenet a magyar nemes-úri-hivatalnoki közigazgatás közszelleme felett meghoz, egészében helytálló. A lényegileg igaz megállapítások mellett azonban már magában az ítéletben is vannak veszélyes leegyszerűsítések, az ennek alapján javasolt megoldásukban pedig az olyan korai és nem reális optimizmus nyilvánul meg, melyet az illúziórontás hálátlan feladatát is vállalva szét kell oszlatni.

Igaz mindenekelőtt az, hogy a magyar hivatalnoki igazgatás uralkodó tónusát egy úri, uralomgyakorló, tekintélytartó, a felet felülről néző szemléletmód jellemezte. Igaz az is, hogy a felszabadulással, s azt követően nagy hivataltömegek elmenekülése vagy kompromittálódása rengeteg alkalmat adott elsőrendű vagy legalábbis a helyüket jól megálló adminisztratív tehetségek felszínre kerülésére, igen gyakran minden iskolázási és képesítési előzmény nélkül. Különösen sok volt ilyen a laikus polgármesterek, nemzeti bizottsági elnökök és tagok között, s ezt az egész csoportot meg kell védeni attól az ügyektől elhúzódozó úri orrfintorgatástól, mely készenlétben levő kárörömmel nézi ezeknek embertelenül nehéz helyzetekben tett, néha csetlő-botló intézkedéseit. Igaz harmadszor az is, hogy a hivatalnok-eszmény tekintetében jelentős változás történt: az atyainak jóakarátú, népbarát, de tekintélytartó, három lépés távolságot megtartó, tiszteletet követelő, és az ellenkezéssel szemben ha-

talmát erélyesen éreztető hivatalnok eszménye helyébe a népből származó, népért dolgozó, s azt vele együttműködve igazgató tisztviselő ideálja lépett.

Igaz végül az is, hogy a hivatal és közönség viszonyában ténylegesen is komoly változás történt a közönség javára: az egész hivatalnoki apparátus mögül eltűnt az a szilárd, a maga presztízsére és a társadalmi hierarchiára féltékenyen vigyázó államhatalom, mely a maga hivatalnokainak a tekintélyét a felek legkisebb renitenciájával szemben is megvédte. A felek ma tudnak és mernek a hivatallal szemben fellépni, s a hivatal szolgálatkészsége és az érintkezés közvetlensége érezhetően előrehaladt Magyarországon.

Ha azonban reálisan akarjuk felmérni a helyzetet és a tennivalókat, akkor a fenti igazoló tételekkel szemben nem szabad szem előtt téveszteni a következő, kételkedést szuggeráló tételeket:

- a) a magyar közigazgatásban az uralkodónak mondható reakciós és uralmi magatartás mellett léteztek a hivatalnoki lelkiismeretességnek, óraműszerű pontosságának, szakmai elmélyedésnek, kiművelt ügyintézési hagyománynak és a felek becsületes szolgálatának nemcsak egyéni esetei, hanem széles kiterjedésű gócai is, melyeknek szaktudására és munkájára éppen egy reform esetében van a legnagyobb szükség;
- b) ha ilyen körülmények között az uralkodó közszellem elítélését tartalmazó helyes ítéletet úgy konkretizáljuk, hogy egy-egyben kollektív ítélet is az egész hivatalnokság felett, az ebből eredő általános félelem a hivatalnokrétegek jellegzetes biztonságigényének erejénél fogva az új magyar demokrácia ellen fordítja a magyar hivatalnokság jobb, értékeesebb és mind erkölcsileg, mind szakmailag átmentendő részét is;
- c) Magyarországon a társadalmi viszonyok betegesen hierarchikus és uralmi felfogása nem szorítkozik a hivatalviselők szűk csoportjára, hanem az egész társadalmat keresztül-kasul megfertőzte; ennél fogva a személyi kicserélődés és az eddig kizárt és képesítetlen rétegeknek az igazgatásba

való bevitele magában nem garanciája a megújulásnak, ha fenyeget az a veszély, hogy az új hivatalviselők vagy azok egy része az új helyzetet, nem a társadalom általános demokratizálásának, hanem saját társadalmi rangemelkedésének értelmezi; ennek pedig vannak nem is szórványos példái;

d) a személyi kicserélődés még a legkitűnőbb közszellemű új hivatalnokok belépése esetén sem elegendő magában, hanem szükség van ezen felül a közönség és hivatalnokság közötti erőviszonybeli változás állandósulására, amit csak egy széleskörű és elevenen működő önkormányzat biztosíthat; ezenfelül szükség van egy sor a közönség és hivatalnokság egymás közötti viszonyát és eljárását rendező szabályra, eljárásra, szervezeti és jogorvoslati formára, alkotmányjogi garanciára és átfogó tisztviselőképzési reformra is.

Mindezeknek a szempontoknak a fényénél kell világosan elhatárolni a tennivalókat és mérlegre tenni az eddig történeteket és azutáni feladatokat.

A tennivalókat a különböző célok és szempontok szerint csoportosítva a következőkben fogalmazhatjuk meg:

a) először is büntető és fegyelmi eljárás keretében meg kellett és meg kell torolni az igazgatás körében elkövetett fasiszta és háborús jellegű bűncselekményeket és fegyelmi cselekményeket: ennek a számonkérésnek lehetőleg gyorsnak, igazságosnak és jogszerűnek kell lennie;

b) olyan személyi kicserélődést kellett és kell elindítani és továbbfolytatni, mely a magyar közigazgatást a maga kifejezetten reakciós, a hivatal uralomként, úri hatalomgyakorlásként és egzisztenciaként felfogó elemeitől bűncselekmények és fegyelmi cselekmények megléte híján is megszabadítja: ennek az eljárásnak elsősorban a hatalomgyakorlással járó funkciókra kell irányulnia, de nem jó megbélyegző jellegűnek lennie, sőt ki kell terjednie az egyéb foglalkozások felé való – ugyan csak nem büntető és megbélyegző jellegű – átirányításra is.

c) gazdasági okokból széleskörű létszámcsökkentést kellett és kell végrehajtani: ezt fel kell használni egyben a szakmai

érték alapján való további szelekcióra is, viszont ugyancsak minden megbélyegző jelleg nélkül kell lefolytatni; ugyan csak figyelemmel a más pályákra való átirányításra;

d) következetesen végig kell vezetni azt az elvet, hogy az önkormányzati egységek legmagasabb vezetői állását, melyek az eddig érvényesülő úri-értelmiségi szelekció vagy indokolatlanul képesítéshez kötött vagy lejáratott, laikus állásá kell átalakítani, illetőleg tekintélyüket visszaadni;

e) elvileg képesítéshez kötött állásoknál is széles körben lehetővé kellett és kell tenni a formális képesítéssel nem rendelkező, de jelentős igazgatási képességek birtokában levő, és az elmúlt korszakban az iskoláztatás lehetőségeitől elesett munkások és parasztok gyors kiképzését és az igazgatásban való munkába állítását;

f) újjá kell szervezni a magyar tisztviselői kar belső tagolódását, s ennek során nagyon világosan kiemelni a valóban vezető és döntő funkciókat ellátókat; ugyanakkor csökkenteni kell azt az erősen osztályjellegű szakadékot, mely eddig a magyar igazgatásban az ún. fogalmazói kart más csoportoktól elválasztotta.

A fenti szempontokból és feladatokból kiindulva sok kritika érheti mindazt, ami Magyarországon az igazgatás demokratikus átalakulása jegyében az utolsó másfél évben történt. Mindenekelőtt ott volt az igazolási eljárás, mely komoly, a bűncselekmény határát súroló, de fegyelmi cselekményként mindenestre megfogható vétkeket (a) pont) együtt mérlegelt a reakciós mentalitással és a fasiszmus konvencionális elfogadásával (b) pont), s így az eljárás egészben kapott egy bizonyos megbélyegző jelleget. Ezt követte a B-lista; mely a személyi felfrissítés (b) pont) továbbfolytatását kapcsolta össze a létszámcsökkentéssel (c) pont), ami önmagában nem lett volna lehetetlen, azonban az igazolások bűnösöket, reakciósokat és fasisztákat kereső, vagyis megbélyegző közszelleme ide is átterjedt. Csakhogy a magyar köztisztviselői kart bűnös egyénektől megtisztítani egy dolog, s egy történeti ítélet jegyében felfrissíteni és részben kicserélni

egy másik dolog. Az első szükségképpen egyéni elbírálást kíván és szükségképpen aránylag kis százalékra vonatkozik, a másodiknak, mivel kollektív ítéletet valósít meg, szükségképpen minél kevésbé kell megbélyegző és bűnüldöző jellegűnek lennie. Azonban egyéni elbírálást végrehajtani, s ugyanakkor elvárni, hogy ez az egyéni elbírálás meghatározott jelentős százalékot érintsen, ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy az egész réteg kilencven százalékát alkotó szürke tömegből, mely egyformán bűnös és egyformán ártatlan, teljességgel esetleges, és – hála a koalíciós szempontoknak – egyáltalán nem tiszta szempontok fogják kiválasztani azokat, akik a kollektív felelősséget viselni fogják. Így mind az igazolás, mind a B-lista együgyűen kibogozhatatlan ellentmondásba bonyolódott bele: azok számára, akik súlyosan felróható és konkretizálható vétséget követtek el – s egyben a koalíció konzervatív oldala számára –, kollektív büntetést kiszabó, így igazságtalanul általánosító és egyes esetekben súlyosan igazságtalan volt, ami a dolog természeténél fogva a biztonságérzetében megtámadott egész hivatalságot mozgósította védekezésre. Ugyanakkor ugyanezek az eljárások a nagyméretű személyi felfrissítés szempontjából – s egyben a koalíció baloldaláról nézve – túl enyhének és elégtelennek minősültek. Vagyis egyszerre minősültek emberhajszának és szerecsenmódatásnak, s valóban mind a kettő voltak egyszerre. Ezért beszélnek általánosságban mind az igazolás, mind a B-lista csődjéről, csak éppen az elsőnek a sikerelenségét inkább a koalíció baloldaláról, a másodikat inkább a konzervatív oldaláról kiáltották el nagyobb hangerővel. Az ennek alapján kiharcolt B-lista felülvizsgálati eljárás azonban aligha az égbekiáltó eseteken fog segíteni, hanem – ismervé a helyzetet – megjósolhatjuk, hogy elsősorban pártsérelmek és pártintervenciók lebonyolításának lesz az eszköze.

Mindezek a többé-kevésbé szerencsétlen akciók azt érték el, hogy e pillanatban Magyarországon a szakszerűség, mindenekelőtt a közigazgatás terén, de egyéb szakmák körében is, a legnagyobb mértékben védekezésbe, reakcióba szorult, vagy úgy

is mondhatjuk, a reakció karjaiba kergetődött. Ez annyit jelent, hogy közigazgatási síkon a reakció hajlandó minden reakciót szakemberré ütni, a demokrácia baloldala pedig hajlandó minden hangsúlyozottan szakembert reakciógyanusnak tekinteni. Hogy ez micsoda bajt jelent mindkét irányban, azt nem kell különösen részleteznünk. Érdemes azonban kiemelni azt, hogy ez az egész beállítás mennyire sírni valóan ellenkezik a demokrácia lényegével, mely a szakmájában elmélyedő, dolgozó ember életformájának győzelmét jelenti a reprezentatív, tekintélytartó, szakmai szempontból dilettáns úré felett. Ha most ezek kapnak lehetőséget arra, hogy a szakszerűség legeurópaibb és legdemokratikusabb védőpajzsa mögül nyilazhassanak a magyar demokrácia első botladozásaira, ezen ki-ki sírhat vagy nevetethet temperamentuma szerint.

A kérdés ilyen félrevezető felfogásának tisztába tétele, s az eddigi tévutak kiigazítása azt kívánja meg, hogy mindenekelőtt a szakszerűségekre való félrevezető hivatkozást kell lehetetlenné tenni és a szakszerűség fegyverét az ellenfél kezéből kivenni.

E tekintetben mindenekelőtt azt kell tisztázni, hogy az önkormányzat legfőbb választott vezetőjének laikus állássá való átalakítása (d) pont) teljességgel más kérdés, mint az eddig képesítéssel nem rendelkező munkásoknak és parasztoknak szakképzett tisztviselőkké való átképzése (e) pont). Az első kérdésnek semmi köze a szakképzettséghez: nem arról van szó, hogy egy szakképzettséget kívánó állást laikussal töltsünk be, s őt arra előbb vagy utóbb átképezzük; hanem arról, hogy az önkormányzat élére minden képesítési – s e mögött álló társadalmi – korlátától függetlenül közbizalmat élvező, köztekinélynek örvendő közéleti személyt állítsunk; ami – mint azt már az önkormányzatról szóló 1. fejezetben kifejtettük – az eleven, valódi önkormányzati élet természetes velejárója.

Ezzel szemben a második kérdésnek, a képesítetlenek átképzésének nagyon is van köze a szakképzettség központi jelentőségű kérdéséhez, s éppen ez a pont az, ahol a szakszerűség reakcióba szorulását meg kell állítani és a szakszerűség érvét

az ellenfél kezéből kivenni. A hangsúly azon van, hogy Magyarország torz társadalmi viszonyai között nem lehet a diploma meglétét a szakszerűség meglétével azonosítani, hiszen a jogi diploma megszerzésének ismeretes könnyűsége éppen azt szolgálja, hogy a jogi diploma valóságos szakképzettség nélkül is biztosíthassa az erre társadalmilag kvalifikáltak bekerülését. A *dilettáns urakat* tehát éppen a szakszerűség nevében kell a magyar közigazgatásból kiiktatni, és a szakképzettség megszerzésére képes és alkalmas eddigi képesítetlenekkel helyettesíteni. Ez azt a követelményt jelenti, hogy a magyar közigazgatás személyi felfrissítésénél a hivatalnokság szelekcióját – ami nemcsak elbocsátást, hanem más, szerényebb kategóriába való átminősítést is jelenthet – egy nagyon határozottan és nagyon tárgyyszerűen szakmai válogatás végezze el (mely sokkal nagyobb valószínűséggel szelektálná ki egyben az igazi reakció-sok tekintélyes részét, mint mindenféle pártszekció és pártprotekció), s ugyanilyen válogatás válassza ki azokat a képesítéssel nem, de ügyintézői és vezetői képességekkel rendelkező munkásokat és parasztokat is, akikkel a magyar közigazgatást érdemes felfrissíteni. Persze, ezt a két szelekciót nem lehet egyugyanazon eljárásban lefolytatni, mert aligha létezik olyan rafinált versenyvizsgamódszer, mely eredményesen össze tudná egymással mérni egy fogalmazási rutinnal rendelkező, de egyébként hiányos felkészültségű, vezetésre és felelősségvállalásra nem alkalmas képesített tisztviselő és egy kiváló vezetési képességekkel rendelkező, de a helyesírással is hadilábon álló munkás vagy paraszt igazgatási értékét. A kétféle kategóriát tehát külön keretben kell vizsgáztatni és értékelni, de mindkettőt nagyon határozottan szakmai, illetőleg alkalmassági kiválasztás alapján szelektálni. Így aztán nem a *képesítettek* és *képesítetlenek*, *szakemberek* és új *káderek* között támadna szembenállás és érdekellentét, hanem mindkét kategóriában az *alkalmatlanok* és *alkalmasak* között.

Ami végül a magyar tisztviselői kar belső tagolódásának reformját (f) pont) illeti, erre azért van szükség, mert a régi ún.

fogalmazói kar csupán egy egységes társadalmi rangnak, az úri-emberi rangnak felel meg – amit az egymás közötti tegeződés fejezett ki –, de nem egy egységes igazgatási funkció-szintnek. Egyaránt magában foglalt ugyanis mind magas vezetői szinten dolgozó vagy magasrendű minőségi munkát végző tisztviselőket, mind pedig éppen csak fogalmazók, gyakran merőben blankettáris munkát végző tisztviselőket is. Szükség van tehát az egyik oldalon a valóban vezető, döntő és magasrendű minőségi munkát végzők kiemelésére, mind hatáskörök bővítésére, mind felelősségük láthatóvá tétele érdekében; a másik oldalon a fogalmazói, számvevői és egyéb szakszerű, de rutinjellegű munkát végző karok egyesítésére. S egyáltalán szükség van a hivatalon belül az egyes karok közötti kasztszerű válaszfalak lebontására, persze amennyire ez szervezeti intézkedések útján egyáltalán lehetséges.

Kézirat. Készült 1946 második felében, mint a Jog Reform Bizottságnak a közigazgatási reform tárgyában 1946 tavaszán tartott ülésein benyújtott előadói gondolatmenetek összefoglalása és kibővítése.

(Társadalmi reform, közigazgatási és területi reform 1. Adalékok a magyar közigazgatás szociológiájához és az 1945–47 közötti közigazgatási reformtörökvésekhez. A magyar közigazgatási reform problémái. MTAKK Ms 5113/9. 80–120. Nyomtatásban: Bibó István összegyűjtött munkái 1–4. Sajtó alá rendezte: Kemény István – Sárközi Máttyás. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981–1984. 3. kötet, 647. 673–694.)

A KÖZIGAZGATÁSI REFORM ÉS AZ ERDEI-TERV

[...] A közigazgatási reform kérdés[é]nek a felvetését a koalíció egyik oldalán sem fogadják különösebb lelkesedéssel, valószínűleg azért, mert nem látják tisztán, hogy a koalíciós erőviszonyokhoz fűződő érdekeik szempontjából jót jelent-e vagy rosszat. Átfogó közigazgatási reformtervvel eddig a parasztpárt állott elő, melyet a maga nem nagyszámú pozíciói szempontjából sem az önkormányzati választások megtartása, sem azok elhalasztása nem érdekel különösebben. E terv részletes kidolgozásában való személyes közreműködés nem tud megakadályozni annak kimondásában, hogy ez a terv alap gondolatában, perspektívájában és konkrét megoldásaiban olyan mértékben felette áll más, merőben közigazgatás-technikai szempontokat szem előtt tartó lehetséges terveknek, hogy valósággal siralmas dolog volna ennek a meglétében valami más, szűkebb és perspektíva-nélkülibb részletváltoztatást csinálni közigazgatási reform címen. Ami ezt a tervet minden más fölé emeli, az nem közigazgatás-technikai előnyeiben áll, bár ebből a szempontból is több előnye van, mint más lehetséges megoldásoknak: Közigazgatás-technikai szempontból nem az egységek nagyságrendjén van a hangsúly, hanem a szervezés racionális és technikai célszerűségén, s a háromszáz-ezernyi átlaglakosságú vármegye éppen úgy megreformálható, mint bármilyen más egység. A döntő az, hogy ez a terv olyan reformnak az útját mutatja meg, mely számba veszi a magyar közigazgatás kérdésének a magyar társadalomfejlődéssel való végzetes összefüggését; s erre való tekintettel nemcsak a közigazgatási apparátus regenerálását, hanem az önkormányzati élet kereteinek a teljes újjárendezését is célul tűzi ki.

A terv Erdei Ferencnek a második világháború kitörése táján megjelent művében, a *Magyar városban* kifejtett településtörténeti felismerésein és országrendezési tervén épül fel. A településtörténeti felismerés lényege az, hogy az alföldi tanyaváros különlegesen tanulságos és nagy jövőjű kísérlet a városi élet és mezőgazdasági foglalkozás összekapcsolására; ennek alapján elgondolható egy olyan országrendezési terv, melynek lényege az, hogy egy-egy város és a hozzá kapcsolódó, bejáró környék szerves egységet alkosson: minden városnak legyen vidéke és minden vidéknek legyen városa. Ezen alapszik a parasztpárt közigazgatási reformtervének az az elgondolása, hogy a közigazgatás és önkormányzat alapvető egységeiként egy-egy városból és környékéből városmegyét kell alakítani, s így a megyei önkormányzatot a városok körül felvirágoztatni. Egészen egyszerűen örültség volna közigazgatást reformálni, önkormányzati életet fellendíteni akarni olyan keretek között, melyek halottak; s ezáltal áléletüket meghosszabbítani. A vármegyék ugyanis jelenlegi területi kereteikben semmi körülmények között sem alkalmasak arra, hogy a Magyarországon nagy történelmi tradícióval bíró területi önkormányzat rendszerét bennük meg lehessen újítani, mert nagyobbak annál a területnél, melyet a földműves tömegek eleven érdekközösséggel ki tudtak tölteni. Több mint fél évszázada, a nemesi autonómia belső tartalmának a megszűnése óta, a vármegye merőben a vármegyei tisztségviselők ügyévé vált, s ez a helyzet a dolog természete szerint nem változott a legújabb időkben sem. A felszabadulás pezsgő önkormányzati életet hívott életre városokban, községekben és járásokban, de semmiféle spontán önkormányzati élet nem indult meg a vármegyékben. A vármegye ma is megmerevedve őrzi a feudális igazgatásnak azt a jellegzetességét, hogy az mindenekfelett a földbirtok igazgatási szükségleteire volt szabva, míg a városok rajta kívül éltek teljességgel különálló és izolált életüket. Ennek folytán a városi élet nagyobb emberi, politikai, igazgatási, társadalmi és gazdasági lehetőségei a földműves lakosság nagy tömegei számára teljesen idegenek marad-

nak. Mindez nem volna olyan jelentős egy erőteljes ütemű és a közigazgatási kereteket szétfeszítő társadalmi és gazdasági fejlődés mellett; Magyarország különleges helyzetében azonban a közigazgatás döntő társadalompolitikai tényezővé vált: a legfőbb közege lett a nagy tömegek emberi öntudathiányára és szolgaságára alapított társadalom-politikai rendszernek. Nem véletlen, hogy ma is a magára hagyatott, s az önkormányzati életet vagy egyáltalán nem, vagy csak szűk keretben ismerő községi és járási igazgatás az, amelyen belül a restaurációs tendenciák sokkalta nagyobb erővel érvényesülnének. Ezen a hátramaradottságon akar nagyot lökni az Erdei-terv egy olyan közigazgatási reformmal, mely a városi és vidéki igazgatást szervesen és kölcsönösen összekapcsolná, és a falvak lakossága számára lehetővé tenné a kisszerű községi kereteken túlmutató önkormányzati életben való részvételt is.

Mindaz, amit a fentiekben a közigazgatási reform kérdését megelőzően kifejtettünk, merő részlettoldozgatás és feldozgatás amellett az egész demokráciát felpézdítő hatás mellett, amelyet az új önkormányzati keretek megalakulása, a közélet mozgásba hozatala és a merő pozícióharcon való túljuttatása szempontjából jelentene. Szemben a mai helyzettel, amikor a demokratikus diszkusszió olyan siralmasan kisszerű kérdéseken jut el a legmagasabb hőfokra, hogy melyik hivatal milyen pártnak jusson, az önkormányzati reform esetén az egész ország heves és mélyen egészséges izgalomba kerülne akörül a tisztán tárgyi, de demokratikus szempontból minden állásbegtöltésnél fontosabb kérdésen, hogy az új önkormányzati egységek milyen területen alakuljanak meg és egy-egy új egység lakossága milyen közös vállalkozásba kezdjen.

Részletek A koalíció egyensúlya és az önkormányzati választások című cikkből: Válasz, 1946. november. 125–126. (Társadalmi reform, közigazgatási és területi reform I. Adalékok a magyar közigazgatás szociológiájához és az 1945–47 közötti közigazgatási reformtö-

rekvésekhez. A közigazgatási reform és az Erdei-terv. MTA KK Ms 5113/9. 121–124. Nyomatásban: A koalíció egyensúlya és az önkormányzati választások. Válasz, 1946. november. 125–126; Válogatott tanulmányok I–III. Vál. és utószó: Huszár Tibor. Szerk. és jegyzetek: Vida István, Nagy Endre. A válogatásban és a szerkesztésben közreműködött ifj. Bibó István. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986. II. 327–330.)

...a közigazgatási reform és az Erdei-terv. MTA KK Ms 5113/9. 121–124. Nyomatásban: A koalíció egyensúlya és az önkormányzati választások. Válasz, 1946. november. 125–126; Válogatott tanulmányok I–III. Vál. és utószó: Huszár Tibor. Szerk. és jegyzetek: Vida István, Nagy Endre. A válogatásban és a szerkesztésben közreműködött ifj. Bibó István. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986. II. 327–330.)

A MAGYAR KÖZIGAZGATÁS REFORMJA. A NEMZETI PARASZTPÁRT JAVASLATA

I.

A magyar közigazgatás szervezete ma is azokon az alapokon nyugszik, amelyeket a szentistváni várispánságok rendszere rakott le. Vármegyéink, járásaink és községeink mind területi kiterjedésükben, mind belső szervezetükben úgy alakultak ki, ahogy azt a földesurak birtokviszonyai meghatározták. Városaink pedig mint idegen testek éltek ebben a rendszerben. A Habsburg-uralom nem változtatott ezen a helyzeten, hanem csak megtetétzte a maga császári és királyi hivatalaival, amelyek ugyancsak a feudalizmus viszonyai szerint alakultak ki. Ezt az egész szerkezetet az 1848-as, az 1867-es reformok csak a legfelső szinten, a kormányzás területén változtatták meg azzal, hogy megteremtették a népképviselőnek felelős magyar minisztériumot. Alább a vármegyék, városok és községek szervezeti viszonyai lényegükben változatlanul maradtak. Ennek megfelelően a vármegye a feudális szellem búvóhelyévé vált, és fennmaradása döntő oka volt annak, hogy a magyar társadalom a legutóbbi időkig annyi feudális maradványt őrzött meg, hogy az értelmiségi hivatalnokosztály a nagybirtok és a nagytőke kiszolgálójává lett, és hogy a parasztság továbbra is öntudatlan és tehetetlen tömeggé szorult le.

Az 1944–45-ös felszabadulás alapjaiban rendítette meg a magyar társadalom régi rendjét és a gyökerekig ható demokratikus átalakulást indított meg. Megszületett a harmadik – immár végleges – magyar köztársaság, és ezzel az államforma demokratizálódása megtörtént. De nem állhatunk meg félúton, mert

az államigazgatás alsó szervezete ma sem alakult át. A közigazgatási hivatalokat a nép sem érzi a magáénak. Azért is, mert ez a közigazgatás ma is olyan, mint amikor a népelnyomó uralom eszköze volt, és azért is, mert ez a közigazgatás ma is korszerűtlen és rossz. Szervezetei, keretei ma is megmerevedett állapotban őrzik a feudalizmus örökségét, ügyintézése pedig ma is öncélú és bürokratikus.

II.

Miért rossz ma is a magyar közigazgatás? Bizonyos, hogy a közigazgatásban vissamaradt régi, dzsentrí-szellemű, reakciós tisztviselőknek nagy részük van abban, hogy a magyar nép nagy tömegei a közigazgatás területén nem érzik a demokrácia megújító és felszabadító hatását. De a feudalizmus és a reakció nemcsak a személyek kiválasztásán keresztül biztosította a közigazgatásban a maga uralmát, nem elég tehát csak a személyeket kicserélni, ha új, népi közigazgatást akarunk. A közigazgatási reakció erősebb bástyája az az elavult feudális szervezet, amely teljesen elszakadt a magyar nép igazgatási szükségleteitől, és csak arra alkalmas, hogy benne továbbra is öncélú és a néptől idegen közigazgatási szellem tanyázzon.

Ilyen szervezeti keret mindenekelőtt a vármegye. A vármegye túl nagy keret ahhoz, hogy a megyei lakosság valóságos érdekközössége, valóságos szolidaritása és valóságos politikai önkormányzata tartalommal tudja kitölteni a papíron meglévő vármegyei autonómiát. A vármegyei önkormányzat tehát ma is élettelen: az egykori nemesi önkormányzattól nem lett népi önkormányzattá, mert egy-egy vármegye népe nem alkot valóságos érdekközösséget.

A vármegye ezenfelül teljesen felesleges sallangként hurcolja magával a céltalanul itt maradt főispáni rendszert. Ilyen körülmények között pedig a vármegyei igazgatás szükségképpen üres malommá vált, ahol az önkormányzatnak csak a hátrányai

vannak meg: a helyi szempontok túlzott érvényesülése, a nehézkesség és a felsőbb kezdeményezésekkel szemben való ellenállás, viszont nincsenek meg az előnyei: az önálló kezdeményezés, a népi szükségletekhez való igazodás és a szabadságra való nevelő hatás.

A következő szervezeti egység a járás. Ez már közelebb van a néphez és ezt már ki tudnánk tölteni önkormányzati tartalommal. A járás azonban nem önkormányzati egység, hanem csupán a vármegye helyi kirendeltsége, mely a járás népe számára ma is az uralmat testesíti meg. A járási vezetőt ma sem a járás választja, hanem a vármegye küldi le a járásba, ennek megfelelően egész igazgatása és ügyvitele a vármegye kialakult gyakorlatához és szükségleteihez és nem az igazgatott nép szükségleteihez igazodik.

Végül a községi igazgatásban sem a nép szükségletei a döntők, hanem a felülről való igazgatás érdekei. A nemési vármegye oly módon védekezett a községben a nép befolyása ellen, hogy 1886 óta a főszolgabíró jelölési jogán keresztül az önkormányzati választásokat mindjobban meghamisította s ezáltal elérte, hogy a községi bíró, aki arra lett volna hivatva, hogy az önkormányzat valóságos népi vezetője legyen, tehetetlen bábbá vált a főszolgabíró és a jegyző kezében. Különösen ez volt a helyzet a körjegyzőségekben egyesült kisközségekben, ahol mágtól értetődően a központi helyzetben lévő körjegyző szabta meg a közigazgatás irányát, nem pedig az 5–6 kisközség bírái. A jegyzőből tehát, akinek az lett volna a hivatása, hogy a népi önkormányzat szakképzett, de alárendelt hivatalnoká legyen, így lett a községek felett lévő felsőbb hatalmasságok kiszolgálója. Ezen keresztül fejlődött ki az engedelmes jegyzői igazgatás mindenre való kihasználása és kétségbeejtő túlterhelése.

Előttünk áll tehát, hogyan bénítja meg a vármegyei rendszer fenntartása mind vármegyei, mind járási, mind községi síkon a jó közigazgatás kialakulását. Ennek a hatása azonban kiterjed a szakigazgatás területére is.

A szakigazgatások igyekeznek igazodni a meglévő szervezeti

és területi keretekhez. Minthogy azonban a valóságos élet szükségletei számára a vármegyei keret csaknem minden igazgatási ágban túl nagy, a járási keret pedig túl kicsi, az egyes szakigazgatási ágak megpróbálnak a maguk szükségletei szerint javítani ezen a rendszeren. Ez önmagában nem volna baj, együttes hatásban azonban a legkártékonyabb eredményekre vezet. Így jönnek létre azok a lehetetlen helyzetek, ahol egy-egy községnek másutt van a járási igazgatása, másutt a járásbíróháza, másutt az adóhivatala, másutt a magasabb iskolái, s ami mindennél a legrosszabb, esetleg másutt van a piaca. Ez pedig az a pont, amelynek egy jövőendő, valóban népi közigazgatás számára döntőnek kell lennie: minden egyes községnek egyetlen helyen kell általános igazgatási, bírósági, iskolai, pénzügyi stb. központjának lennie. S mindennek nem akárhol, hanem azon a helyen, amelyet az illető község számára a közlekedési és gazdasági viszonyok parancsolóan megszabnak: abban a legközelebbi városban vagy városiasodó központban, amelyet a lakosság szükségletei, gazdasági, piaci érdekei és kulturális-szórakozási igényei kielégítése végett állandó időközökben fel szokott keresni. Tehát minden községnek legyen egy ilyen városa, ha pedig nincs, építsünk neki.

Közigazgatásunk meglévő népellenes szervezetét megfelelően kiegészíti központi államszerveink szervezete. Központi kormánysszerveink a néptől való idegenkedés és félelem jegyében fokozatosan oly mennyiségű konkrét ügyintézészt ragadtak magukhoz, hogy ma egész egyszerűen fulladoznak saját túlméretezett feladatkörükben és a sok aktaintézés miatt nem jutnak hozzá igazi feladatukhoz, az irányításhoz. Ehhez járul az, hogy nincs szerv, mely a minisztériumok munkáját megfelelően egybehangolná, amiből adódik a helyzet, hogy tíznél több minisztérium egymástól függetlenül bocsát ki utasításokat 25 vármegyeének, 58 városnak és ezernyi községnek.

Mindezt betetőzi szabályozatlan és nehézkes közigazgatási eljárásunk, valamint túlméretezett irodai és segédhivatali rendszerünk, mely miatt a szó szoros értelmében leveleznek egy-

mással egymás mellett ülő tisztviselők és az aktaelosztásnak oly rendszere alakul ki, mely a felek tájékoztatását és kiszolgáltatását úgy szőlővén lehetetlenné teszi.

Elkerülhetetlen tehát, hogy közigazgatásunk rossz rendszerét, elavult szervezeti kereteit, mindenekelőtt a vármegyét, egészében számoljuk fel. A demokrácia megszilárdítása és a népi társadalmi rend kialakítása parancsolóan követeli, hogy egész államigazgatásunkat alakítsuk át valóban demokratikus, a közösség szükségleteit szolgáló szervezetté, és építsük ki a népi önkormányzat valóságos, eleven egységeit.

III.

Milyen elvekre épüljön fel az az új közigazgatás, amelyet a régi helyére akarunk állítani?

- 1) A *községi önkormányzatnak valódi tartalmat kell adni*, a választott bírót kell a községi önkormányzat valóságos vezetőjévé tenni s a szakszerű és irodai szolgálatot teljesítő jegyzőt világosan alája kell rendelni. Körjegyzőségenként is meg kell szervezni – a kisközségi bíró és kisközségi önkormányzat fenntartása mellett – a közös bírói vagy főbírói állást, a képviselőtestületet és az önkormányzatot. Ezzel kapcsolatban országosan rendezni kell a sokhelyütt elavult körjegyzőségi beosztást.
- 2) A *vármegyék helyett városmegyéket kell szervezni*. A közigazgatás szervezetének a valóságos gazdasági társadalmi és közlekedési gócek körül kialakult valóságos egységekhez kell idomulnia. E szerint Magyarországot a 25 vármegye és a 151 járás helyett kb. 70–80 ilyen városi vagy városiasodó központ körül kialakítható városmegyére kell bontani. 4–5 helyen pedig, ahol messze földön nincs a közelben megfelelő központ; ezeket a meglévő szerény kezdetekből céltudatosan meg kell teremteni.
- 3) A *városmegyéket önkormányzati alapon kell megszervezni*. A városmegyék rendszere nemhogy szemben állana a területi

önkormányzatnak a magyar népbe mélyen begyökerezett gondolatával, hanem éppen ellenkezőleg, hamis és élettelen önkormányzatok helyett valóságos önkormányzatokat jelent, mert az önkormányzatot olyan egységekben valósítja meg, amelyeket valódi érdekközösség és valódi szolidaritás kapcsol össze.

- 4) A jelenleg teljesen *külön igazgatási életet élő városokat szervesen bele kell kapcsolni a városmegyébe* s vele a környék életébe. Kb. 60 városunk közül 20–25 annyira fejlett, hogy a vármegyei¹ szervezetet egyenesen reá lehet építeni a meglévő városi szervezetre, a többi 35–40 város pedig többnyire mint vármegyei² székhely a városmegyei szervezetbe illeszthető bele.
- 5) *Meg kell alkotni Nagy-Budapestet* oly módon, hogy a Budapest-környéki városok és községek, községi önállóságukat megtartva, a székesfővárossal egy törvényhatóságot alkoszanak.
- 6) A *szakigazgatás minden ágának hozzá kell igazodnia az igazgatás általános szervezetéhez* és a maga helyi kirendeltségeit ugyanazonokon a székhelyeken azonos területi egységek szerint kell felállítani.
- 7) A városmegyék jó igazgatása az önkormányzatok felügyelete és a központi igazgatás decentralizációja céljából *az országot kerületekre kell felosztani*, és pedig a természettől adott 7 tájegységnek megfelelően Budapest, Miskolc, Debrecen, Szeged, Pécs, Szombathely és Győr székhelyekkel. A kerületi kormányhivataloknak a különféle szakigazgatási ágakat össze kell fogniuk, hogy a központi hatóságok különböző intézkedéseit koordinálni tudják. A kerületi igazgatáson keresztül a hét területi székhely igazi „középvárossá” emelkedne, ahova ma éppen a közigazgatási korlátok miatt hiába igyekszik.

¹ Helyesen: városmegyei

² Helyesen: városmegyei

- 8) A minisztériumokat a decentralizáció révén alkalmassá kell tenni komoly központi irányításra és megszabadítani minden ügyintézésről, hogy valóban kormányozhassanak.
- 9) A demokratikus szellem és a szakszerűség együttes biztosításának egyetlen megoldása, ha a népből szabadon választott önkormányzati vezetők állanak a különféle egységek élén, és jól képzett, megfelelő igazgatási gyakorlattal bíró szakemberek végzik az adminisztráció munkáját.
- 10) Egyszerűsíteni kell a közigazgatási eljárást. Az ügyeket két intézkedő fórum előtt véglegesen el kell intézni és csak kivételesen engedni harmadik fórumhoz jogorvoslatot. A hivatalokon belül növelni kell a tisztviselők személyes felelősségét, s az ügyintézésben az előadó felett legfeljebb egyfokú főnöki revíziót szabad engedélyezni, továbbá olyan segédhivatali rendszert kell bevezetni, mely a jelenleginél szorosabban kapcsolódik az ügyintéző tisztviselőkhöz, megszünteti a hivatalon belüli aktatologatást, és lehetővé teszi a felek azonnali tájékoztatását és kiszolgáltatását.

IV.

Döntő kérdés, hogy a fentiekben javasolt közigazgatási szervezet milyen pénzügyi következményekkel jár. Első áttekintésre is szembetűnő, hogy közigazgatásunk olcsóbb lenne, részletesebb vizsgálat pedig meglepő pénzügyi előnyöket mutat ki.

- 1) *Kevesebb hivatal lenne.* Ma az általános igazgatási hivatalok száma a következő: 25 vármegye, 151 járás, 58 város, összesen 234 közigazgatási hivatal. A fenti tervezet szerint lenne 7 kerület; 70–80 vármegye,³ ezenkívül kb. 35–40 városmegyei szervezet alatt álló kisebb város, vagyis összesen 110–130 közigazgatási hivatal.

³ Helyesen: városmegyei

- 2) *Kevesebb hivatalnok kellene.* Ma a vármegyékben és járássokban van összesen kb. 750 fogalmazó és kb. 900 segédhivatali tisztviselő. Ezzel szemben a tervezett városmegyékben a segédszemélyzeti szükséglet kb. 500 fogalmazó és kb. 800 segédhivatali tisztviselő. A megtakarítás itt is lényeges. Még nagyobbá válik a megtakarítás, ha hozzávesszük ehhez a szakigazgatási egységek csökkenéséből származó személyzeti megtakarításokat. A kerületek tisztviselői szükséglete pedig a minisztériumok decentralizálása révén kitelik a minisztériumok létszámából.
- 3) A dologi és személyi kiadások lemérhető csökkenésén felül ott van a lemérhetetlen, de feltétlen bizonyossággal bekövetkező csökkenés, mely az új rendszerben a postai, kézbesítési és kiszállási költségek terén beáll az egyszerűbb, racionálisabb és a közlekedési stb. adottságokból kiinduló szervezés természetes következményeként.

V.

A vázolt közigazgatási reform nyilvánvalóan történelmi változást, bátran mondhatjuk, korszakalkotó újítást jelentene a magyar társadalom fejlődésében. Végrehajtása tehát hatalmas és nehéz feladat. Felmerül azért a kérdés: lehet-e éppen most végrehajtani, mikor az ország mérhetetlenül nehéz helyzetben van. A felelet: éppen most lehet és kell végrehajtani a következő okokból:

- 1) Nagyszabású létszámcsökkentés folyik ma a közigazgatásban. Ha azonban fennmarad a jelenlegi rosszul méretezett szervezet, úgy a reakciónak hamarosan módjában lesz a létszámcsökkentés hátrányos hatásaira rámutatni és a létszámcsökkentés után nemsokára újból be kellene tölteni a megüresedett állások egy részét s ezzel a fennálló rossz rendszer csak megerősödne. Különösen esedékes a vármegyerendszer megszüntetése egy olyan pillanatban, amikor a létszám-

csökkentés nyilvánvalóan a vármegyei tisztviselői kart fogja a legnagyobb mértékben érinteni. Tehát éppen a tisztviselői létszámcsonkítás mélypontja a legalkalmasabb idő a szervezeti reformra.

2) Most folytat az ország mérhetetlen erőfeszítést a gazdasági élet stabilizálásáért. A stabilizáció azonban megkívánja, hogy ne elavult és élettelen intézmények váljanak újabb évtizedekre vagy évszázadokra véglegessé. Ezenfelül a stabilizáció tartósan nem sikerülhet az önkormányzati háztartások egyensúlyba hozatala és az önkormányzati keretekben befolyó közszolgáltatások rendezése nélkül. Ezt pedig a mai keretek között jól nem lehet megvalósítani. A reform keretei között azonban annál inkább. Arányosabbak lennének az adóterhek, sokkal gazdaságosabban történhetné a bevételek felhasználása és sokkal szélesebb körben indulhatnának meg a közüzemek és pénzügyileg sikeres közületi vállalkozások. Végül éppen a stabilizáció az, mely megteremti a reform végrehajtásának előfeltételeit, az áttekinthető pénzügyi számvetés lehetőségét. A stabilizáció tehát egyszerre teszi a közigazgatási reformot szükségessé és lehetségessé.

3) A különböző szakigazgatási ágak legújabb fejlődése is égetően kívánja a reformot. Ezek ma kétségbeesetten vergődnek és rengeteg felesleges energiát és költséget pazarolnak a jelenlegi elavult és célszerűtlen szervezethez való igazodásban. A felszabadulás óta több szakigazgatási ágban alakultak új helyi igazgatási egységek és újból meg újból bizonyosodott, hogy a jelenlegi megyei, járási és városi keretek szem előtt tartásával nem lehet egészséges és arányos szervezetet létesíteni.

4) A régi rendszer összeomlása után az újjáépítés során létesített ideiglenes és átmeneti intézmények most öltönek sorra végleges formát. Az államforma már véglegessé vált és az állami főhatalom szervei is véglegesek. Előttünk a következő lépés: közigazgatásunkat át kell vezetni az ideiglenességből a végleges szervezetbe. A legnagyobb veszedelem lenne

azonban a demokráciának és a köztársaságnak, ha a régi szervezetet véglegesítenénk. A jelenlegi kereteket sem választással, sem kinevezéssel véglegesen betölteni nem lehet, tehát történelmi alkalom nyílik most arra, hogy ahogyan az államforma terén a köztársaságot véglegesítettük, úgy most a közigazgatásban is egy új népi demokratikus szervezetet véglegesítsünk. A demokrácia követelménye nem az, hogy a mai községi, városi és megyei keretek között végleges képviselőtestületet és végleges tisztviselőket válasszunk, hanem az, hogy teremtsük meg a közigazgatás valóban demokratikus szervezetét és azt töltsük ki végleges választással.

Az előadott indokok és elvek alapján a reform végrehajtására a következő javaslatot tesszük:

- 1) A tervezetben lefektetett elvek és politikai szempontok megvitatására felhívjuk a demokratikus pártokat, a demokratikus szervezeteket és az egész közvéleményt, hogy az alapelvek tisztázása után minél hamarabb hozzáfoghassunk a részletmunkához.
- 2) Az elvi megállapodás után egy külön bizottság kapjon megbízást arra, hogy a reformtervet a pártok és a legjobb közigazgatási szakemberek bevonásával tudományosan és gyakorlatilag, általánosságban és részleteiben dolgozza ki, hogy utána az erre vonatkozó törvényt gyorsan meg lehessen alkotni.
- 3) A belügyminiszter kezdje meg a reform előmunkálatait, fokozott erővel folytassa az eddigi munkát a reform statisztikai, területrendezési és szervezeti problémáinak a feldolgozásával, illessze bele a reform kereteibe a ma is folyó községrendezési munkálatokat és haladéktalanul kezdje meg a reform háztartási kérdéseinek tanulmányozását.
- 4) A pártok mondják ki a reform sürgősségét és minden eszközzel segítsék elő, hogy az előkészítő munkálatok befeje-

zése után a tervből mielőbb törvény legyen és a végrehajtás kezdetét vehesse.

5) A törvény megalkotása után a végrehajtás menetére a következő javaslatot tesszük. Legelőször számoljuk fel a vármegyéket és alakítsuk meg a városmegyéket. Ennek a megtörténte után válasszuk meg a városmegyei képviselőtestületeket és a városmegye tisztviselőit. A közben szüntelenül és folyamatosan folytatandó községhatár-rende-zés, tanyaközség-rende-zés és körjegyzőségi arányosítás befejezése után vezessük be az új községi szervezetet és tartsuk meg az új községi képviselőtestületi választásokat és községi tisztújításokat. Végül az egész reform utolsó fejezeteképpen következ-zék a kerületi államigazgatási szervek kiépítése és a minisztériumok számba jöhető részének a decentralizálása.

Ezt a javaslatot terjesztjük a pártok és az egész magyar közvélemény elé abban a meggyőződésben, hogy elfogadása a fiatal magyar demokrácia beláthatatlan gyarapodását szolgálja s a magyar államélet és az egész magyar társadalom fejlődésében új korszakot nyitna meg. Különösen szolgálna ez a reform azt, hogy a parasztság elnyomott tömegei végre felemelkedhessenek az önkormányzati és az állami élet irányításába. Amit a köztársaság megalkotása megkezdett, annak ez a reform volna méltó folytatása.

1946

(Társadalmi reform; közigazgatási és területi reform 1. Adalékok a magyar közigazgatás szociológiájához és az 1945–47 közötti közigazgatási reformtörekvésekhez. A magyar közigazgatás reformja. A Nemzeti Parasztpárt javaslata. MTA KK Ms 5113/9. 158–162. Nyomtatásban: Szabad Szó, 1946. július 14. 3–4; Bibó István összegyűjtött munkái 1–4. Sajtó alá rendezte: Kemény István – Sárközi Mátyás. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981–1984. 3. kötet, 695–701.)

Balog Iván

KÖZÖSSÉG, ÖNKORMÁNYZAT, LEGITIMITÁS

Az e kötetben olvasható, különböző műfajú és terjedelmű írásokat Bibó életművének egyik legfontosabb fogalma: a legitimitás felől fogom értelmezni, mégpedig abban a formájában, ahogy a szerző – kötetünkben nem is szereplő – kései, nagy nemzetközi jogi művében, a *Nemzetközi államközösség bénultságában* – röviden: *Bénultság*¹ – olvasható. Azért választom ezt a bizonyos fokig szokatlan, tudatosan visszavetítő jellegű eljárást, mert Bibó életművében a különböző módosulások ellenére a kontinuitás dominál; a *Bénultság* pedig a legérettebb munkája, amelynek társadalomelméleti jellegű első részében összegzi felfogásának legfontosabb – és nemcsak nemzetközi jogi vonatkozású, hanem általános érvényű – tételeit. Azt állítom tehát, hogy a kötetünkben szereplő írások számára a legitimitás bibói koncepciója a papírra szórt vasreszelékhez hasonlóan kirajzolja az erővonalakat: a legfőbb trendeket.

A *Bénultság* elméleti jellegű részei végig a színopszis koncepcióján alapulnak,² amit Bibó tanítómesterétől, Horváth Barnáttól vett át és fejlesztett tovább. A színopszis nem más, mint egyfajta dialektika, de nem marxi-hegeli jellegű, mert nem törekszik szintézisre, sőt, azt lehetetlennek és feleslegesnek is tartja. A szinoptikus módszer szerint a hamis ellentétek leküzdésére elég az is, ha egy konfliktusban mindkét, látszólag kibékíthetetlenül ütköző nézőpontból egyszerre szemléljük az ellentétet. A színopszis másik célja az eszmények és valóság

¹ Bibó István, 1990. IV. 285–683.

² Bibó István, 1990. IV. 300–310.

közi örök hiátus áthidalása, az egyensúly a valóságos, a lehetséges és a kívánatos között. Erre elsősorban szabályok, konvenciók, módszerek, technikák, Horváth – és nyomán Bibó – kifejezésével: eljárások alkalmasak.³

Mivel Bibó, a politikai gondolkodó szemében egy társadalomban a hatalmi viszonylat a legfontosabb, a Van és a Kell közti ellentmondás kiküszöbölése a politikában azáltal érhető el, ha a nyers erőviszonyokat elveknek, értékszempontoknak vetjük alá, és ezáltal moralizáljuk, humanizáljuk, azaz: igazoljuk, legitimáljuk. Bibó a *Bénultságban* tétélesen is kifejtette felfogását, amelyre 1942 óta, igaz, többnyire implicit módon, de mindig is támaszkodott: a tények és értékek közti szinopszt konkrétan megvalósító társadalmi folyamat a legitimáció, amely a hatalmat igazoló elvek hitelességét, érvényét azáltal tartja fenn, hogy pontosan betartja azokat a szabályokat, eljárásokat, amelyek ezeket az elveket a gyakorlatba átültetik, így biztosítva a közvetítést az igaz és a valódi között.⁴ A modern korra nézve ez a következőkön múlik: „a minden ember egyenlő emberi méltóságát és szabadságát valló alapelv elfogadásán, ami maga után vonja az uralmon és a hagyományos uralmi presztízsen alapuló társadalomszervezésről a tárgyi teljesítményen és kölcsönös szolgálatokon alapuló társadalomszervezésre való áttérést, s egyben lényeges előrelépést jelentett a hatalom fokozottabb racionalizálása, mélyebb moralizálása és humanizálása, teljesebb igazolása, igazságossá, szabadságelvűvé, ellenőrzöttté, értelmessé, tárgyilagossá válása irányában.”⁵

Ez a kritérium azért választóvíz, mert a középkori állapot-hoz képest „a szabad demokratikus közösségi tudat... sokkal érzékenyebb tömeglélektani jelenség, mert nem személyekhez, hanem tudatosan átértzett társadalomszervezési elvekhez, s azok jelképeihez kapcsolódik. Sokkal hevesebben reagál tehát,

ha az elvek, a jelképek és a valóság között ellentmondások lépnek fel, mint egykor a hű alattvalók és jobbágyok uraik gonoszságára.”⁶

Vagyis: hamis helyzet keletkezik,⁷ ha a társadalmi érintkezésben nem alakultak ki azok a technikák, amelyek a hatalmi helyzeteknek a tárgyi teljesítményeken és kölcsönös szolgálatokon alapuló legitimációjához, kiegyensúlyozásához nyújtanak kereteket, és ezért – a meghirdetett demokratikus elvekkel ellentétben – az uralmon alapuló társadalomszervezés módszereit restaurálják. A „hamis helyzet”⁸ metaforája a bibói életműben kulcskategória: a legitimitászavar, az elvek és a szabályok, eljárások közti diszkrepancia hozza létre.

A kötetünkben szereplő írások mindegyike az ebben az értelemben vett legitimitás, ill. zavarai kérdését járja körül. A Lét és a Legyen kérdése van a napirenden Bibó kisebb terjedelmű jogfilozófiai írásaiban, ismertetéseiben, recenzióiban, amelyek közül több először lát magyarul napvilágot, ill. jelenik meg gyűjteményes kötetben, de bővebb elemzésüktől ezúttal eltekintünk. Hamis helyzetek vannak terítéken az *Álközösség, valódi közösség, egyén* című második ciklusban is – az alábbiakban előbb ezt taglaljuk (I.). Legitimitási deficitek analízise, ill. terápiájuk a téma a közigazgatási tárgyú munkákban is (II.). És végül: az értékek és a tények viszonya, valamint a legitimáció problematikája centrális jelentőségű szerzőnk egyetemi előadásában is, amelyeket – nagy terjedelmük miatt – bővebben tárgyalunk (III.). Bibó egész életében a hamis alternatívák ellen küzdött. Ezek egyike az „individualizmus vagy kollektívizmus?” dilemma,

³ Erről lásd Balog Iván, 2004.

⁴ Bibó István, 1990. IV. 303–307.

⁵ Bibó István, 1990. IV. 340–341.

⁶ Bibó István, 1990. IV. 34.

⁷ Bibó István, 1990. IV. 340–343., 389–390.

⁸ Bibó István, 1986. I. 378.

amely Bibó szerint eleve rossz kérdésfeltevés: „Az individualizmus és kollektívizmus kihegyezett vitájában ... az az igazság, hogy lelke és tudata csakis az *egyénnek* van, ennek az egyéni léleknek és tudatnak azonban nyilván semmi olyan megnyilvánulása nincs, amely ne függne össze más egyének megnyilvánulásaival, vagyis az emberi *közösség* létezésével.”⁹

A két rossz véglet közül Bibó – a kollektivistá, világnézeti diktatúrák korában érthető módon – főleg a kollektívumoknak egyénfeletti szubjektumot tulajdonító közösségi metafizikával foglalkozott. Krizeológusként azt is világosan látta azonban, hogy Európában értékválság van, ill. ahogy Bibó gyakran fogalmazta: a közösségi értékelés és a vezetés, ill. az elitek krízise következett be.¹⁰ Az okok beazonosítása terén azonban mélyebbre ásott, mint az akkor nagymértékben elterjedt kultúrkritikai jellegű válságirodalom számos képviselője. Vizsgálódásai – ezeket olvashatjuk a második ciklusban – végén, a *Békecsinálók* könyvében felismerte, hogy a dekadencia, a szétesés, a bomlás politikai gyökerű.¹¹ Ha azonban a szinoptikus módszerre támaszkodva megtaláljuk az európai értékrend közös nevezőjét: a szabadságot, akkor a folyamat megállítható, és a „minden Egész eltörött” életérzés orvosolható. Vagyis: éppen a mindenki egyenlő szabadsága felé haladás segít konzerválni azokat az európai alapértékeket, amelyeket a barbárság fenyeget.

A felismerés megértéséhez érdemes végigkísérni magát a gondolkodási folyamatot is, amely hozzá elvezetett. Fontos tudnunk, hogy Bibó eredetileg nem volt igazából demokrata. Konzervatív, keresztény középosztályi magyar úriember volt, aki otthoni és iskolai neveltetésében sok demokratikus értéket tett magáévá,¹² de saját elmondása szerint is kb. 1935-ig úgy gondolta, hogy elit és tömeg között nem lehet egyenlőség, mert az az értékek

pusztulásával, a kultúra leromlásával járhat.¹³ Először nyugat-európai tanulmányútjain kezdett lassan rádöbbenni, hogy azokban az országokban, ahol komoly demokratikus hagyományok vannak, a magyar úriember nem-demokratikus viselkedése, mentalitása avittasnak tűnik, és megütközést kelt.¹⁴ Ekkor kezdett komolyan kételkedni abban, hogy vajon tényleg valós érdemeiken, igazi értékteremtésen és értékörzésen alapszik-e az a pozíció, amit az úriemberek otthon, a magyar társadalomban élveznek. Bibót nem drámai fordulatok vagy csalódások fordították szembe az establishmenttel.¹⁵ Ígéretes tudósi, ill. jogászkarrier előtt állt, a fennálló renddel szembeni nyílt konfrontációt pedig a Márciusi Front reformerjeként is kerülte.¹⁶ Békéltető alkatától, a feltűnést kerülő személyiségétől eleve távol állt a konfliktusok élezése, az „afférkeresés”.¹⁷ Bibó egy hosszú elaborációs folyamat végén, belső kritikával és önvizsgálattal, igazi protestáns módjára, a – mindig belülről jövő – lelkiismeret szavára hallgatva kezdte számon kérni a keresztény középosztályon a valódi keresztény értékeket.¹⁸ Saját módszere, az értékeket a valósággal mindig konfrontáló szinopszis következetes alkalmazásával jött rá, hogy a 40-es évek elejének magyar elitje nem képes elérni, hogy a Sein és a Sollen egymást erősítse,¹⁹ és ezért pótszerekhez (pl. magyarkodó parasztmítosz)²⁰ menekül. Így küzdötte le fokozatosan – eleve mérsékelt – antiszemitizmusát is, anélkül, hogy egykori önmagát meg kellett volna tagadnia, és neofita filoszemitává válnia.²¹ Az európai történelem hosszúidős legitimitási trendjeit elemezve vonta le

⁹ Dénes Iván Zoltán (szerk.) 2004. 44.

¹⁰ Bibó István, 1986. I. 221–243.

¹¹ Bibó István, 1986. I. 297–305.

¹² Huszár Tibor, 1989. 13–20.

¹³ Huszár Tibor, 1989. 20.

¹⁴ Bibó István, 1986. I. 149–161.

¹⁵ Bibó István, 1986. I. 555.

¹⁶ Huszár Tibor, 1991. 50–68.

¹⁷ Huszár Tibor, 1989. 79.

¹⁸ Bibó István, 1986. II. 624–663.

¹⁹ Bibó István, 1986. I. 221–243.

²⁰ Dénes Iván Zoltán, 1999, 2001.

²¹ Bibó István, 1986. II. 621–811. Vö. Balog Iván, 2004.

a következtetést: a nyugati fejlődés a szabadság és egyenlőség – vagyis: mindenki egyenlő emberi méltósága – intézményekbe, szabályokba, eljárásokba átültetéséről szól, és az ezektől az elvektől, ill. társadalomszervezési technikákba átültetésüktől való elfordulás okozza a válságjelenségeket, a tömeghisztériákat.²²

Bibó szuverén módon, külső kényszerszertől mentesen gondolkodva jutott el korábbi származási csoportja nem-látványos, de annál átfogóbb és elmélyültebb kritikájához. Tanulmányútjai tapasztalatait felhasználva, de nem nyugat- vagy külföld-majmolásból vált a demokrácia elkötelezett hívévé úgy, hogy közben nem élt, nem élhetett le egy életet működő demokráciában, ahol a polgárok számára nemzedékek óta természetes, hogy a rendszert éppen az stabilizálja, hogy a kormányt le lehet váltani. Mindebben ne csak azt lássuk, hogy az ő fejében inkább a demokrácia idealizált, utópikus vágyképe létezhetett, mintsem a hétköznapi realitása. Bibó aktualitását ma külön aláhúzza, hogy mára kiderült: a demokratikus intézményrendszer pusztán európai mintakövetéssel való importja nem elégséges a nemzeti öncélúság reneszánszával szemben.²³ Egy olyan országban, ahol a demokrácia presztízse alacsony, a demokratikus tradíciók csekélyek és a demokratikus politikai szocializáció gyenge, különösen sokat tanulhatunk egy olyan szerzőtől, aki saját erejéből lett demokrata.

II.

A magyar közigazgatással kapcsolatos nézeteiben Bibó abból az általa őszinteséghiánynak nevezett hamis helyzetből indul ki, amelyben szerinte az a dualizmus idején került. Tulajdonképpen arra a – társadalomtörténészek körében vitatott²⁴ –

²² Bibó István, 1990. IV. 340–343. 389–390.

²³ Dénes Iván Zoltán, 1999, 2001.

²⁴ Lásd Gaál Zsuzsanna, 2007. Nő. Gyáni Gábor. – Kövér György, 1998.

tézisre támaszkodik; miszerint a dualizmus bázisát jelentős mértékben a hivatalokba betóduló, elszegényedő nemesség képezte. Bibó azt állítja, hogy a jobbágyszabadítás a nagybirtok számára előnyös, a középbirtokosok számára azonban hátrányos volt, és ezért az utóbbiak nyomást gyakoroltak Deákékra a kiegyezés megkötése érdekében, hogy az önkényuralom megszűnte után megnyíló tisztviselői állások elfoglalása révén biztosíthassák megingott egzisztenciájukat.²⁵ A reformkori, szakszerű és szolgálatszerű szellemiségű nemesi *értelmiséggel* szemben azonban ez a réteg uralmi szellemű, *nemesi* értelmiség volt, amely munkahelyét színekúráként fogta fel. Ettől kezdve a magyar közigazgatásban sajátos kettősség alakult ki: a professzionális és az alacsony hatékonyságú területek ágazatok szerint kezdtek elkülönülni. Bibó tehát állítását nem az egész közigazgatásra terjeszti ki, hanem egyes szakágakra. Fontos kivételként említi a városi igazgatást,²⁶ ahol az autonómia alapozta meg a szakszerűséget, és több olyan szakterületet, ahol éppen a Habsburg-uralom által közvetített nyugati minták követése teremtett európai nívót.²⁷ Bibónak az utóbbiakkal csak egy baja van: szerinte szigetek; szabályt erősítő kivételek maradtak a nagy egészen belül. Ez pedig arra vezethető vissza, mondja Bibó, hogy a Habsburg-uralom idegen igazgatás volt, amely az önzagzatást preferáló Bibó szemében már eleve hátrány. Így a Hatalom–Hivatal–Élet hármából inkább a középső tényezőt testesítik meg, ami a profizmus mellett életidegenséggel, gépiességgel is jár együtt.²⁸

Már itt láthatjuk, hogy Bibó nemcsak a tisztviselők társadalmi

Az ezzel kapcsolatos viták, valamint a bennük megfogalmazódó álláspontoknak a Bibóéval történő szembesítése jóval részletesebb elemzést igényelnek, mint ami jelen tanulmányban olvasható, ez azonban egy következő írás feladata lesz.

²⁵ Bibó István, 1986. II. 582.

²⁶ Bibó István, 1986. II. 481.

²⁷ Bibó István, 1986. II. 482–483.

²⁸ Bibó István, 1986. II. 479.

rétegek szerinti hovatartozásából von le konklúziókat, hanem és elsősorban abból, ahogyan működött egy adott korszakban egy-egy hivatal. Ez a szervezetszociológiai megközelítés felülírja, beszippantja a rétegződéssel kapcsolatos megfontolásokat is, és ezért főleg az előbbi kell interpretálnunk, ha Bibónak a kiegyezés közigazgatásáról vallott nézeteit boncolgatjuk. Ha pedig tovább haladunk ezen a nyomvonalon, azt látjuk, hogy a kettősség nemcsak ágazatspecifikusan jelentkezett a dualizmuskori adminisztrációban, hanem egy-egy hivatalon belül is voltak, akik értettek ahhoz, amit csináltak, és szorgalmasan végeztek a munkájukat, de nemcsak a sajátjukat, hanem lusta és alkalmatlan kollégáikét is.²⁹ Az előbbieket pedig ahelyett, hogy fellázadtak volna ellenük, egyfajta úriemberi szolidaritásból még el is túrték ezt a helyzetet.³⁰

Mire alapozza ezt Bibó? – kérdezhetnénk. Hiszen az azóta végzett kutatások azt mutatják, hogy a Bibó által szakszerűtlennek minősített réteg rendelkezett a posztja betöltéséhez a modern adminisztráció követelményeinek megfelelő képzettséggel. Nos, Bibó érvelésében fontos pont, hogy ezzel ő maga is tisztában volt, de mivel ő maga is jogász volt, azt is tudta, hogy ez a végzettség többnyire jogi volt, ami viszont sokszor a kegyelem érettségi utáni mezei jogászatot jelentette.³¹ Ha tehát Bibó tézisének tesztelni akarjuk, nem elég azt a közigazgatás személyi állományának rekrutációs bázisára, iskolai végzettségére vonatkozó adatokkal szembevetni, hanem az iskolarendszerről, a közép- és felsőoktatásról általa mondottakat is konfrontálni kell az empiriával. Tegyük hozzá: a származási háttér

²⁹ Bibó István, 1986. II. 478. Vö. Nagy Endre, 2003. 151–197.

³⁰ Itt is érződik, hogy Bibó a kiegyezést esetenként összecúsztatja a Horthy-korszakkal, ui. ezt személyes tapasztalatból mondja, mert már a Horthy-korszakban is 6 éven keresztül minisztériumi tisztviselő volt (Huszár Tibor – Litván György – S. Varga Katalin (szerk.) 1995. 144., vö. Bibó István, 1986. II. 513.).

³¹ Igaz, ezt nem a kiegyezésről vagy a közigazgatásról szóló műveiben, hanem az *Értelmiség és szakszerűség*-ben fejt ki: Bibó István, 1986. II. 517.

vagy a szükséges kvalifikáció meglétének vizsgálata azért sem elégséges, mert Bibó a *Kispolgárosodás és hivatalnokság* című írásában azt is állítja, hogy az úri viselkedésminták kultúrjai a nem úri rétegekhez is lesüllyedtek.³²

Nos, a fentiekben már utaltunk rá, hogy Bibó az úriemberi szolidaritást okolja azért, hogy az inkompetens tisztviselők a helyükön maradhettek – ezt azonban nyíltan nem lehetett vállalni, el kellett rejtteni.³³ Ettől kezdve már nem volt, nem lehetett transzparens és ellenőrizhető, kinek mi a feladata, ki miért felelős. A hatáskörök tisztázatlansága a kulcspozíciók elrejtésében folytatódott, végül pedig centralizációban, a vármegyéek önkormányzatának csorbításában kulminált. Az irányítás egyre inkább a főispán kezébe csúszott át, a korábban fontos önkormányzati szerepet játszó posztok pedig fokozatosan formálissá, súlytalanná váltak. Ez pedig további végzetes következménnyel járt: a nemesség funkcióvesztésével, uralmi pozíciójának delegitimálódásával. Ettől kezdve egy hivatalban nem a tárgyi feladatok, hanem a személyi kérdések élveztek primátust, mégpedig abszurd és eltúlzott mértékben.³⁴ Egy társadalmi csoport, amely korábban, a nemesi vármegye tényleges önállóságának korában még proszociális, társadalomszervező feladatokat látott el, fokról fokra a „felesleges emberek” gyűjtőhelyévé vált, amely saját létének fenntartásán kívül már csak problémákkal foglalkozott.

Ezt a struktúrát örökölte az a Horthy-rendszer is, amelyben Bibó jogot tanult, majd jogásként elhelyezkedett, míg végül közigazgatási szakemberként igazságügy-minisztériumi tisztviselő lett. Belülről látta tehát a rendszer anomáliáit, ahogy barátja és a szegedi jogi karon évfolyamtársa, Erdei Ferenc is.

³² Bibó István, 1981–84., 1983. II. 667–671. *BIM* 10. 512–519.

³³ Azt, hogy egy modern igazgatásban – szemben a tradicionálissal – miért végzetes, ha egy intézkedés nem azt jelenti, amit a szavak szintjén mond, Bibó a Magyar–Szontagh vitára reagálva fejt ki a leginkább elvi élel: Bibó István, 1986. I. 283.

³⁴ Bibó István, 1981–84., 1983. II. 658–664.

Bibó eredetileg Erdei hatására kezdett el a közigazgatási reform problematikájával foglalkozni,³⁵ de azért fogadta el Erdei nézeteit, mert azok beleillettek a szabadságról vallott, sajátosan bibói felfogásába.

Bár Bibó szakértő volt, a jó közigazgatást – Magyary Zoltán iskolájától eltérően – nem technokrataként képzelte el.³⁶ Számára is döntő szempont volt a hatékonyság, de e téren nem pusztán a hatalom szempontjait tartotta szem előtt. Bibó eszménye a hatalom humanizálását kifejező, a lakosság igényeit kielégítő, polgárbarát, szolgálatyszerű közigazgatás, amelynek effektivitását is ezen méri:

„Egy hatalmi szervezet lehet igen erős, ha arról van szó, hogy tudatos ellenállásokat megtörjön, de ugyanakkor ugyanaz a hatalmi szervezet lehet igen kis mértékben eredményes, ha arról van szó, hogy intencióit a legkisebb részletekig nagy hatásokban keresztül tudja vinni. Ilyenkor tárul eléink az a groteszk látvány, hogy az erős végrehajtó hatalom modern jelszava nevében fellépő uralmi szellemű közigazgatás a legvígabban karöltve marad a legnagyobb fokú szakszerűtlenséggel és a szolgálat szellemének a teljes hiányával. Más oldalról semmi akadálya nincs annak, hogy egy olyan hatalmi szervezet, amelyen belül a legkülönbözőbb garanciákkal körül van bástyázva bármiféle elfogadott társadalmi értéknek (egyéneknak, közösségeknek, autonómiáknak, erkölcsi és jogi elveknek) az érvényesülése, ugyanakkor igen nagy mértékben eredményes legyen abban az értelemben, hogy intencióit nagy hatásokban keresztül tudja vinni. Ehhez nem kell más, mint az, hogy a garanciák gyakorlati érvényesítésénél is jó szervezés és egészséges igazgatási szellem érvényesüljön.”³⁷

³⁵ Bibó István, 1979b. [1946], 533.

³⁶ Bibó István, 1986. I. 271–295.

³⁷ Bibó István, 1986. I. 289.

A koalíciós időszakban az előző rezsimből átöröklött közigazgatásra ezzel szemben az jellemző Bibó szerint, hogy a szabadság csak a városi létben jelenik meg lehetőségként, a községekben, ill. a vármegyében nem. Míg az utóbbiról már fentebb szoltunk, a falvakra nézve Bibó osztja Erdei felfogását: a falu nem az autentikus, tradicionális, mélymagyar kollektivitás színtere, hanem a túl szoros közösségi kontrollal, az urak kiszolgálását, azaz az agresszorral azonosulást belsővé tevő paraszti munkacentrizmussal; a munka- és lakóhely szétválásának akadályozásával az autonómia kibontakozásának, a paraszti polgárosodásnak kerékkötője.³⁸ Ez csak városon lehetséges, ehhez pedig jó lehetőséget ad – folytatja Erdeivel összhangban Bibó –, hogy az Alföldön tanyás mezővárosok vannak, ahol a munkahely és a lakóhely szétválík, és hagyományai vannak az önkormányzatnak. Bibó a továbbiakban a tanyás mezőváros koncepciójának racionális magvát viszi tovább: azt a gondolatot, hogy a vármegye túl nagy, székhelye túl messze van, és ezért helyette akkora megyékre van szükség, amelyek legtávolabbi pontjáról ha reggel valaki elindul, képes legyen az akkori közlekedési viszonyok mellett az ügyét a közigazgatási központban rendezni, érdemben elintézni, és estére haza is érni.³⁹ Ennek a székhelynek pedig – akár az Alföldről, akár a Dunántúlról vagy az ország más térségéről van szó – városi jellegű, vagy azzá fejleszthető településnek kell lennie.⁴⁰ Az új, a korábbinál jóval kisebb megyék neve – a városmegye – is tükrözi ezt, míg a magasabb szintű integráció feladatait 5–6 nagyrégió látná el.

³⁸ Bibó István, 1986. I. 183–203.

³⁹ Lásd pl. különösen Bibó István–Mattyasovszky Jenő, 1950., Bibó István, 1975. Mint a szerző megjegyzi, az igazgatási területrendezés alapelvei közül a székhelyek optimális megközelíthetősége fontosabb, mint az egységek arányossága, mert az előbbi a lakosság, az utóbbi a hivatal szempontja. Ez értelemszerűen vonatkozik a másik két elvre is: az, hogy mindenki ugyanazon központ(ok)ba járjon ügyeit intézni, fontosabb, mint az, hogy minden kisebb egység ugyanabba a nagyobbba tartozzon (Bibó István, 1975. 146–148.).

⁴⁰ Mindez egyúttal a járások megszűnését is maga után vonná.

A városkörnyéki, kisebb falvak önkormányzatában pedig – fűzi tovább gondolatmenetét szerzőnk – szakítani kell azzal a hamis helyzetet eredményező gyakorlattal, hogy az önkormányzati vezető posztjának betöltéséhez jogi végzettséget írnak elő, amellyel éppen az öngazgatást a gyakorlatban megvalósítani képes laikus elemet zárják ki a gyakran amúgy is csak uralmi és nem valódi szakszerűséget megtestesítő, jogvégzett úriemberek javára. A hivatalvezető (jegyző) legyen jogász, mondja Bibó, de a valódi hatáskörrel rendelkező, laikus önkormányzati vezetőnek alárendelten működjön.⁴¹

Bibó 1945-ben a BM Közigazgatási Osztálya, majd Főosztálya vezetőjeként, ugyanezen év nyarától pedig a Nemzeti Parasztpárt szakértőjeként a Jogi Reformbizottság tagjának minőségében foglalkozott ezekkel a kérdésekkel.⁴² A városmegyére vonatkozó koncepció tényleges előterjesztésére 1946 elején került sor.⁴³ Politikai háttéréhez hozzátartozik, hogy az 1945-ös választásokat megnyerő Független Kisgazdapárt ekkor az önkormányzati választások kiírását is szorgalmazta a régi közigazgatási struktúra megőrzése mellett, azt remélve, hogy a 45-os országos választási sikert lokális szinten is megismételheti. Az MKP ezzel szemben a közigazgatás személyi állományának lecserélését, az előző rendszerhez hű tisztviselők B-listázását követelte, és mind a választásokat, mind pedig a régi szerkezet megváltoztatását ellenezte. A Parasztpárt, így Bibó álláspontja ezzel szemben az volt, hogy az elsődleges teendő a városmegyékre alapozódó strukturális reform bevezetése, a többi – akár aktuálpolitikai-hatalmi, akár személyi- kérdés csak ezután került napirendre, ill. egy demokratikus felépítésű és működésű szervezetrendszerben jóval könnyebben megoldhatóvá válik

majd. A tervezetet végül a kommunisták különféle manőverekkel, obstrukcióval megtorpedózták.⁴⁴

Bibónak ezután a BM-ből távoznia kellett,⁴⁵ de a városmegyeterven a Kelet-európai Tudományos Intézetben is tovább dolgozott⁴⁶ – ennek eredménye egy társszerzős, igen részletes kötet lett, amelyet csak szűk körben publikáltak és terjesztettek, ráadásul már 1950-ben, amikor a vele gyökeresen ellenkező szellemiségű, a szovjet mintákat másoló, ugyanakkor a régi vármegyerendszert – az elnevezés kivételével – érintetlenül hagyó tanácsrendszer bevezetésre került.⁴⁷ A terv ezután évtizedekre a süllyesztőbe került, Bibó pedig belső emigrációba, sőt évekre börtönbe is. Mihelyt azonban a legkisebb esély mutatkozott arra, hogy szakterületén használhasson anélkül, hogy elvtelen kompromisszumot kellene kötnie a Kádár-rendszerrel, megragadta az alkalmat. Alkalom pedig azért kínálkozott, mert a 70-es évek közepétől elkezdődött a Kádár-rendszer lassú átalakulása „diszkurzív diktatúrává”.⁴⁸ Megindult egy olyan decentralizációs, latens pluralizálódási folyamat, amely során kezdtek megjelenni egyes szakmai műhelyek, amelyek igyekeztek megszabadulni a politika szolgálólányának szerepétől, és nagyobb autonómiára szert tenni. Ez nem jelentett teljes depolitizálódást, inkább az egyes ágazati, ill. szakpolitikák különérdekeinek lassú „kidifferenciálódását”.⁴⁹ Az 1971-es Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció megjelenése után ezért vetődhetett fel, hogy Bibó álláspontját is meghallgassák, és esetenként figyelembe is vegyék, de itt más, fontosabb szempont is meghúzódhatott a háttérben. Az a tétel, hogy a város élvezzen prioritást a faluhoz képest, nemcsak Bibó demokratikus, a parasztságot polgárosítani akaró felfogása szerint volt

⁴¹ Bibó István, 1979b. [1946]. 534–535.

⁴² Kenedi János, 1991.

⁴³ Kenedi János, 1991.

⁴⁴ Minderről lásd Gyarmati György, 2001.

⁴⁵ Kenedi János, 1991.

⁴⁶ Kenedi János, 1991.

⁴⁷ Bibó István–Mattyasovszky Jenő, 1950.

⁴⁸ Csizmadia Ervin, 2001, Várnai Györgyi (szerk.), 1992.

⁴⁹ Gyarmati György, 2001.

értelmezhető, hanem az államszocializmusban mindig is döntő befolyással bíró nagyipari-nagyvárosi lobbija szája íze szerint is.⁵⁰ Ami tehát egyfelől növelte a szakemberek önállóságát, és ezáltal – még ha csak „belső szamizdat” formájában is – fórumot biztosított egy, a kommunista rezsimben hallgatásra kényszerített máskéntgondolkodónak, az másfelől javította az establishmenten belül korábban is kedvezményezett helyzetű csoportok pozícióját is.

III.

1. Milyen pluszt jelentenek Bibó István egyetemi előadásai ahhoz képest, amit Bibó életművéről eddig tudtunk? Megváltoztatja-e azt a képet, ami a szerzőről eddig kialakult, vagy csak a filozofok érdeklődésére tarthat számot?

Kezdjük rögtön azzal, amivel az egyetemi előadások *nem* különböznek el a Bibó-oeuvre egészétől. Helyesebb lenne úgy fogalmazni, hogy a nyomtatásban megjelent Bibó-írások nem különböznek az előadásoktól, mert eredetileg azok is élőszóban készültek. Szerzőjük kedvenc módszere ui. az volt, hogy fogalmazványait diktálta, és csak utólag stilizálta.⁵¹ Bibó előadói éneke tehát cseppet sem másodlagos az írásban megnyilatkozó Bibóhoz képest, sőt, éppen ellenkezőleg. Ő akkor is tanárember maradt, amikor könyvei, cikkei hasábjain szólt közönségéhez.

Bibó tartott sok más előadást is, nemcsak felsőoktatási intézményekben. Különböző pártok, egyesületek gyakran hívták előadónak, hogy aktuális társadalmi kérdésekről fejtse ki véleményét – parasztpárti politikusként, közigazgatási szakértőként vagy minisztériumi tisztviselőként. Ilyenkor ugyanaz az attitűd jellemezte, mint politikai publicistaként is, vagyis a legégetőbb problémák, a legsúlyosabb konfliktusok gyakorlati

megoldásának szándéka vezette. Egyetemi óráin azonban más szerepben tűnik fel. Jogászprofesszorként ismét olyan funkciót látott el, amelyet pályája kezdetén töltött be, de később, 1945–48 között feladott: tudósként kellett megnyilatkoznia.

Bibó sajátos, distanciált viszonyt alakított ki a tudomány világával. Már hallgató korában is ironizált azokon a nagy tudósegényiségeken, akiknek a tanítványa volt.⁵² A tanítómestere, Horváth Barna által is méltatott intuitív, kreatív alkatától⁵³ idegen volt a gyűjtögető, rendszerezgető tudós típusa, ami egyik legtöbbet idézett és leginkább félreértett kijelentéséből⁵⁴ is kitűnik. Távolságtartása később csak fokozódott. Egyre többre értékelte a közvetlen politikai cselekvést, és ezzel párhuzamosan mindinkább taszította az, amit öncélú, spekulatív teoretizálásnak érzett.⁵⁵ A hivatalos akadémiai elittel szembeni averzióját erősíthette az a fölényrzet, amellyel a szegedi professzori kar édesapja, az inkább műkedvelőnek, magántudósnak tekinthető id. Bibó István iránt viseltetett.⁵⁶ A fiatal Bibó eleve nem is akart olyan szekér után szaladni, amelyik úgysem veszi fel, és ezért nem is identifikálódott a Horthy-rendszer legfelső kasztjának részét képező tudóselittel,⁵⁷ sőt, inkább a szociális lelkiismeret, a homológ helyzetűnek érzett számkivetettek iránti szolidaritás erősödött meg benne.⁵⁸ De nem szimpatizált azokkal a mani-

⁵² Így pl. – Erdeinek írt levelében – Kelsen (Huszár Tibor – Litván György – S. Varga Katalin (szerk.) 1995. 132.)

⁵³ Huszár Tibor – Litván György – S. Varga Katalin (szerk.), 1995. 344.

⁵⁴ A kérdéses, elhíresült mondatrész – „itt a tisztességes ember vagy politikus lesz vagy kíváncsi” – a következő mondatból lett kiragadva: „kontemplatív, szellemi aktivitáshoz atmoszféra is kell, mely országunkban ma annyira hiányzik, hogy itt a tisztességes ember vagy politikus lesz vagy kíváncsi” (Huszár Tibor – Litván György – S. Varga Katalin (szerk.), 1995. 132.).

⁵⁵ H. Soós Mária (szerk.), 1991. 49.

⁵⁶ Huszár Tibor, 1989. 18.

⁵⁷ Bibót ebben az elhatározásban-elhatárolódásban a Moór Gyula és Horváth Barna közötti – politikailag erősen színezett – konfliktus is befolyásolhatta (erről lásd Szabadfalvi József, 1999. 111–125.).

⁵⁸ Huszár Tibor, 1989. 17., 19.

⁵⁰ Miklóssy Endre, 1991.

⁵¹ Szilágyi Sándor, 2001. 391.

pulátor alkatú szakértőkkel sem,⁵⁹ akiknek a professzionális azonosságtudata csak a *techné*hez kötődött, miközben a *telosz* iránt teljesen közömbösek maradtak. Az értelmiségi szakszerűséget ő a szolgálszerűség felől értelmezte,⁶⁰ és így próbálta összeegyeztetni a Márciusi Frontban, a Parasztpártban politizálást a jogász és a tudósi pálya követelményeivel. Így tanulta Horváth Barnától, aki szinoptikus jogelméletében a Van és a Legyen közti egyensúlyozás lehetőségeit kereste,⁶¹ így látta barátjától, a tudósi és politikusi szerepeket váltogató Erdei Ferentől,⁶² és erre kondicionálta a nemzetközi közvetítő,⁶³ a politikai terapeuta,⁶⁴ valamint az új elit nevelőjének funkciója⁶⁵ is, amelyet magára vállalt.

Az egyetemi katedrán Bibó olyasmire kényszerült, amire a többi szerepkörében egyik esetben sem: „rendszer” kellett alkotnia. Az idézőjel azért indokolt, mert Bibó őrizkedett a rendszeralkotástól, és pedig nem ösztönösen, hanem tudatosan. Ő Horváth Barna tanítványaként azt a jogfilozófiai és társadalomelméleti szemléletet sajátította el, amely a szintézis keresését értelmetlennek tartotta, és ehelyett a szinopsziszra törekedett. Azaz: feleslegesnek ítélte az ellentétek, a különbségek megszüntetését, mert úgy látta: a cselekvéshez, a helyes döntéshez, a problémamegoldáshoz együtt szemlélésük is bőven elégséges. Ezt a logikát követik híres írásai, amelyekben a leginkább elmérgesedett konfliktusok kezelhetővé tételére vállalkozik. Egyetemi tantárgyak oktatójaként azonban didaktikai szempontokat is figyelembe kellett vennie. Tanítványai előtt ismertetnie kellett az adott tudományág legfontosabb elméleteit, irányzatait, tisz-

táznia kellett az alapvető fogalmakat és módszereket. Ha pedig a történeti kifejtéshez folyamodott, az időrendhez kellett magát tartania. Egyetemi előadásaiból ezért olyan kérdésekkel kapcsolatos nézeteit is megismerhetjük, amelyekről más műveiben nem nyilvánított véleményt, de amelyek jobb megértéséhez ezek az előadások nélkülözhetetlen fogódzót jelentenek.

2. Bibó egyetemi oktatói pályáját nem a koalíciós időkben kezdte, hanem 1940-ben, Kolozsvárott, magántanárként. A jogelmélet ún. szegedi iskolájához tartozó Bibó magántanári habilitációját – az iskolateremtő Horváth Barnáéval együtt – Szegedről, vagyis gimnáziumi és egyetemi éveinek, sikereinek városából helyezték át a kolozsvári egyetemre, amely a visszatérés után az establishmenthez képest deviáns tudóseyéniségek „büntetőtelepének” számított.⁶⁶ A fentiekén kívül még ez a tény is hozzájárulhatott ahhoz, hogy Bibónak már kezdőként sem voltak illúziói a tudományos pályával szemben. A kötetünkben szereplő kurzus anyaga ugyanis nagyrészt tudományelméleti, metodológiai kérdéseket boncolgat, mégpedig – és ez a legfőbb sajátsága! – igen szkeptikus alapállásból, amit egy elemzés találóan „antipekulativitásként” jellemez.⁶⁷ A félig beavatott, félig kívülálló nézőpontjából végül is egy tudásszociológiai szemlélet fogalmazódik meg, amely a tudományos iskolákat pozícióféltő érdekcsoportokként, a tudósokat pedig önigazolástól üzőt, a cáfolattól való félelmükben a valóság elől steril konstrukciókba menekülő emberekként mutatja be – mintegy megelőlegezve Az európai egyensúlyról és békéről és az 1945–48-as tanulmányok hisztériaelemzéseinek Bibóját is. Az álláspont problematikussága abban rejlik, hogy ezek az anomáliák mindenféle professzionizálódás elkerülhetetlen velejárói. A kolozsvári előadásokat olvasva még az is felvetődik az olvasóban, hogy vajon már ekkor is ugródeszkanak tekintette-e Bibó a tu-

⁵⁹ Huszár Tibor, 1989. 183., 218.

⁶⁰ Bibó István, 1986. I. 271–295.

⁶¹ Horváth Barna, 1937.

⁶² Erdei Ferenc, 1980. 350–351.

⁶³ Erről lásd Lányi Kamilla, 1998.

⁶⁴ Bibó István, 1986. I. 243–241., vö. Szilágyi, Sándor, 1990., Mannheim, Karl 1940, 1943, Popper, Karl 2001. 384–394.

⁶⁵ Bibó István, 1986. I. 221–243.

⁶⁶ H. Szilágyi István, 1995a. 213.

⁶⁷ Percz László, 2001.

dományos karriert a politikusihoz, ahogy élete végén tett nyilatkozatában állítja?⁶⁸

3. Bár Bibó nem volt szociológus,⁶⁹ a szegedi ún. munkás-tanfolyamon tartott szociológiai előadásai azért lényegesek, mert társadalomfelfogásának elméleti alapjait itt fejt ki a legösszefüggőbb módon.⁷⁰ A *Bevezetés a társadalomtudományba*⁷¹ című rész a szegedi iskola és ezen belül Horváth Barna szociológiai nézeteinek mindkét fő vonását magán viseli: a szinoptikus szemléletet és az objektivációkban gondolkodást. A szinopszis Bibónál mindenekelőtt a hamis ellentétek feloldására irányuló törekvésben nyilvánul meg: a szerző ilyenkor közvetítőként, döntőbíróként keresi a szembenálló értékek közti közös nevezőt,⁷² majd a realitással összevetve az optimális álláspontot, eljárást, módszert a probléma megoldására. Így tesz akkor is, amikor a szociológiai előadásokban az „öröklés vagy környezet?”, „a szociológia értéktudomány vagy valóságtudomány?”⁷³ vagy az „individualizmus vagy kollektívizmus?” vitán próbál felülemelkedni. Az objektiváció kategóriája Horváth processzuális jog-, és társadalomelméletében központi jelentőségű. Legközelebb az eljárás fogalmához áll, amely az újkantiánusokon nevelkedett Horváthnál – és nyomán Bibónál is – mindig egy ténybeli állapot igazolása vagy értékek megvalósítása, ezáltal pedig

⁶⁸ Huszár Tibor, 1989. 30.

⁶⁹ Huszár, Tibornak adott interjújában ezt explicite ki is mondja (Huszár Tibor, 1989. 245.). Igaz, 1942-ben megpályázta a Pázmány Péter Tudományegyetem akkor létrehozott társadalomelméleti tanszékét, az állást azonban – az akkortájt hivatalos ideológusnak számító – Dékány István kapta meg. Ennek történetéről lásd Huszár Tibor – Litván György – S. Varga Katalin (szerk.) 1995. 195., vö. uo. Huszár Tibor – Litván György – S. Varga Katalin (szerk.) 1995. 359., az ennek ellentmondó adatot lásd Kenedi János, 1991. 442.

⁷⁰ Az előzményeket lásd Bibó István, 1986. I. 183–271., Huszár Tibor – Litván György – S. Varga Katalin (szerk.) 1995. 180–189., 198–202.

⁷¹ Akkoriban ez a szociológia tükörfordítása volt! Lásd Szalai Sándor, 1948.

⁷² Vö. H. Szilágyi István, 1995b. 294–295., Horváth Barna, 1937.

⁷³ Hasonló álláspontot foglal el Erdei a szárszói előadásában is (Erdi Ferenc, 1980. 350–351.).

hatalmi helyzetek legitimálása, humanizálása; az egymásba épülő objektivációk, intézmények pedig a társadalmi integráció fontos eszközei.

Az „objektiváció” szó Bibónál csak jogi doktori disszertációjában fordul elő, később – így szociológiai előadásában is – a „szervezés”, „társadalomszervezés” kifejezéseket használja szinonimaként.⁷⁴ Nyilvánvaló ez olyankor, amikor a társadalmi szabályokat taglalja, de tetten érhető a társadalmi csoportképző tényezőkről írottakban is. Így explicit módon megfogalmazódik a vérségi tényezőről szóló passzusokban, amelyek a családot intézményként, és ebből eredően egyúttal csoportként is jellemzik. További példa is hozható: a település csoportképző mivoltáról a 40-es években még korszerű viszonyozociológia⁷⁵ szellemében, valamint – a szintén Horváth-tanítvány – Erdei emlékeztető módon⁷⁶ értekezik. Bibó már az *Európai egyensúlyról és békéről* című nagy művében is ezt a módszert alkalmazta, amikor egy nagyszabású tablóban az európai társadalmak egyes rétegeit abból a szemszögből elemezte; hogy mennyire rendelkeznek autonóm szervezetekkel,⁷⁷ és ugyanezzel a megközelítéssel él zsidókérdés-tanulmányában, az asszimilációról szóló fejezetben is.⁷⁸ Itt válik világossá, amit Bibó a Szentpéteri-előadásokban tesz egyértelművé: a szervezés mindenekelőtt a szabadság objektiválását jelenti.⁷⁹

4. Míg a jogfilozófiai és a szociológiai előadásokban az olvasó inkább egyfajta állóképpel találkozik, a politikatudományi, a nemzetközi jogi és a – különböző témákkal foglalkozó – Szentpéteri-előadásokban a „dogmatikai” részek helyett a történeti-

⁷⁴ Persze, nem abban az értelemben, ahogy a technokrata szemléletű szerzők, pl. Magyar Zoltán (lásd Saád József, 2001) használják.

⁷⁵ Lásd von Wiese, Leopold 1941, 1942, vö. Bibó István, 1943.

⁷⁶ Erdei Ferenc, 1974 [1939]. 5–48.

⁷⁷ Bibó István, 1986. I. 557–573.

⁷⁸ Bibó István, 1986. II. 722–754.

⁷⁹ Bibó – Szentpéteri CsML. Szabadság, képviselő, önkormányzat 1–6., Közigazgatás 1–2.

ségnek jut főszerep. Tegyük hozzá: a sok, különféle kérdéskör történeti kifejtése egységes szemléletnek rendelődik alá. Bibó a történelmet minden esetben – tehát nemcsak abban a kurzusában, amely már a címében is ennek a problémának van szentelve⁸⁰ – legitimitások történeteként⁸¹ „meséli el”.

A többi előadásokhoz hasonlóan ez mindenekelőtt hangsúlyváltást eredményez a cikkeikben, tanulmányokban megnyilatkozó Bibó mondandójához képest. A legitimitás ott is az egyik legfontosabb tárgykör, de inkább negatív, a hiánya felől jelentkezik: legitimitási válságok és zavarok képében, rendszerváltások, hideg és meleg háborúk és polgárháborúk kapcsán, és ezért a legnagyobb Bibó-opusok a legitimitás keresésének, szinte a semmiből megteremtésének⁸² jegyében születtek. Egyetemi előadásokon azonban nem kell, de nem is lehet akut krízisintervenciót folytatni, és így itt azt is megtudhatjuk Bibótól: mit gondolt a sikeres, hosszú távon működőképes legitimitásokról.

A legitimitás tematizálódása miatt két olyan szerzőt is az elemzés fókuszába kell vonnunk, akik Bibóra talán még Horváthnál is nagyobb hatással voltak: Guglielmo Ferrerót és Hajnal Istvánt. Az előbbi – a francia forradalomról írt nagy trilógiájával⁸³ – inkább politikai krizeológusként hatott Bibóra, és ezért inkább Bibó írásainak az ihletői sorában kívánczik az első helyre.⁸⁴ A katedrán, előszóban Bibó arra is rávilágít: milyen hosszúújdós társadalomtörténeti folyamatok alapozták meg azokat a berendezkedéseket, amelyek szabadságintézmények révén évszázadokon át a mindennapi élet gyakorlatává tették

a hatalom humanizálását. Ez a magyarázata annak, hogy Bibó politikatudományi előadásai – egyetemi oktatói tevékenysége legértékesebb, legnagyobb műveihez mérhető formátumú darabjai – Hajnal hatását mutatják.⁸⁵ A többi kurzus anyaga is minden olyan esetben, amikor a személyi teljesítmények kölcsönös, méltányos elismerésén – úgy is mondhatnánk: a „mikrolegitimáción” – nyugvó nyugat-európai társadalomfejlődés által kiformált szerkezetek jelentőségét hangsúlyozza, mindig Hajnal gondolatmeneteit adaptálja.⁸⁶

Az egyetemi előadásokból (mindenekelőtt a Szentpéteri által lejegyzett anyagból) kiderül: Bibó saját korát évezredek perspektívájából szemléli, és egy nagyon hosszú átalakulási folyamat egyik, kivételesen drámai epizódjának tartja. Az átmenet lényege: a szabadságon – de nem az egyenlőségen – alapuló középkori, nyugat-európai társadalomszervezésről áttérni egy olyan, modern szervezésre, amely egyaránt alapul a szabadságon és az egyenlőségen is. A tétel legnagyobb horderejű következménye, hogy a keresztény egyház által uralt középkort a legitimációs elvek terén ellentmondásosnak tartja, mert kompromisszumot hozott létre az egyenlőség – Bibó szerint keresztény – elve és a barbár vérségi elv, illetve ebből következően a hierarchikus társadalomszervezés között. „Csak” idő kérdése, mikor válik funkciótlaná a születési arisztokrácia, és mikor manifesztálódik a legitimációs elvek és módszerek diszkrepanciája, ami Bibó felfogása szerint nagyon nagy baj, a legnagyobb, ami csak egy társadalmi rendszert érhet. Bibó téziséből az is következik, hogy az igazán keresztény – tehát: a minden ember egyenlőségét a formák, a módszerek, az eljárások mindennapi gyakorlatában is megvalósító – társadalmat nem a múltban kell keresni, hanem a jövőben, ráadásul: egy, egyre szekularizáltabb jövőben⁸⁷ megvalósítani. A feladat nehézségével, csaknem meg-

⁸⁵ Ezt először Kovács Gábor vette észre (Kovács Gábor, 1999. 206.).

⁸⁶ Hajnal István, 1936, 1993.

⁸⁷ Lásd Bibó István, 1979.

⁸⁰ Lásd Szentpéteri István, 1993.

⁸¹ Lásd Bibó István, 1990. 300–307.

⁸² Lásd Radnóti Sándor, 1991.

⁸³ Ferrero, Guglielmo, 2000, 2001, 2002.

⁸⁴ Van olyan példa is, amikor Bibó – abban a kurzusában, amely kimondottan erről a témáról szól (Bibó–Szentpéteri CsML. Legitimitás.) – a „makrolegitimációt” nem is Ferrero, hanem Arisztotelész (Arisztotelész, 1984) alapján elemzi.

valósíthatatlan mivoltával az előadó is tisztában volt. Tudta, hogy amire nincs „egy gramm begyakorolt módszer”⁸⁸ – márpedig az egyenlőségre nincs! –, az a legitimációs válságot csak tovább súlyosbíthatja. Arról nem is beszélve, hogy a vezetés és követés örök egyenlőtlenségének problémája mindenképpen megmarad. Ferrero munkásságát tanulmányozva Bibó előtt az is világossá vált, hogy a rendszerváltások, a legitimitás nagy transzformációi mindenféle elitet és tekintélyt megsemmisítéssel fenyegetnek, a vezetetlenség érzése pedig félelmet okoz, vagyis: éppen a szabadság hiányát. Végezetül: Bibónak afelől sem voltak illúziói, hogy visszafelé, a középkori legitimitás felé nem vezet út, sőt, az oligarchiákat és a zsarnokságot csak a mindenféle autoritás hiányától való félelem hívja újra meg újra életre.

5. A jelen illúziótlan,⁸⁹ de középkor-nosztalgia nélküli szemlélete különös erővel jelentkezik Bibó nemzetközi jogi előadásaiban. A nemzetközi kapcsolatok területe Bibó szerint olyan szféra, amely az újkor óta a hanyatlás jeleit mutatja: a feudalizmust – mindenekelőtt a háború és béke jogának kérdésében – humanizáltabb, civilizáltabb viszonyok jellemezték, mint a modern ember világát.⁹⁰ Az okot legfőképp abban látja, amit saját korában hiányként érzékel, vagyis a közös tekintélyek által megalapozott, homogén politikai kultúrában, amely tartós hatalmi egyensúlyt hoz létre, amelyben elvek és eljárások harmóniában vannak.⁹¹ Ergo: nincsenek lehetetlen, betarthatatlan és ezáltal

⁸⁸ Bibó István, 1986. I. 203–271., Bibó István, 1990. 413–491., 743–744.

⁸⁹ Nehéz eldönteni, illúziót vagy éppen mély realizmust lássunk-e abban, hogy Bibó itt, tehát az 1946–47-es tanévben is megismétli *Az európai egyensúlyról és békéről* című műve egyes, a Németországgal kötendő jó békére vonatkozó tételeit, melyek szerint az Anschlusst nem szabad visszacsínálni, a háborús bűnösök felelősségrevonását a lehetséges minimumra kell csökkenteni, és egyelőre a demokratikus Németország megteremtésének sem jött még el az ideje.

⁹⁰ Bibó István, 1990. 44–45.

⁹¹ Bibó István, 1990. 744., Bibó István, MTA KK-Ms 5116/15. Gépelt szöveg. 9.

hipokrizist szülő posztulátumok – márpedig Bibó a háborúindítás tilalmát ilyennek tartotta.⁹² Természetesen nem volt militarista, de jobbnak tartotta a játékszabályok, keretek közé szorított, civilizált területszérző hadviselést, mint a teljes demilitarizálás irreális doktrínája által teremtett állapotot, amely a hadüzenet nélküli, „visszaütéssel kezdődött”, az ellenfél teljes erkölcsi degradálásával folytatódó, majd végül totális megsemmisítésére törő tömegháborúkhöz vezet.⁹³ A hatalom angelizálása és démonizálása tehát egyaránt a hatalom humanizálása ellen hat.

Láthatjuk: ez a Bibó nem igazolja vissza az uralommentes politika utópiáját melengető, naiv „antipolitikus” róla kialakult, két évtizedes sztereotípiáját,⁹⁴ pedig a nemzetközi jogi előadásai elé kézzel írt – kötetünkben nem publikált – jegyzeteiben a Lét és a Legyen közti egyensúlyi pontot e jogág esetében tudatosan az utóbbihoz közel helyezi. A nemzetközi jog ráolvasás jellegét nyíltan felvállalva, így fogalmaz: „a nemzetközi jog: jog, mert: legyen jog”,⁹⁵ majd hozzáfűzi: a nemzetközi jogász a középkori klerikushoz hasonlít, mert mindkettő olyasmire próbál embertársainak mintákat nyújtani, ami csak évszázadok múlva valósulhat meg.

6. Bibó 1940. június 13-án habilitált magántanárként a szegedi jogi karon, majd 1941. május 26-án ezt az előadói jogkört a kolozsvári egyetemre helyezték át. 1942 februárjában a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészkarának társadalomtudományi tanszékére nyújtott be pályázatot; de végül is az akadémiai establishmenthez tartozó Dékány István lett ott alapító tanszékvezető. Bibó 1944-ig továbbra is Kolozsvárott tanított. 1946-ban aztán előbb Debrecenbe hívták a politika professzorának, de mivel ekkor már folyamatban volt a kine-

⁹² Bibó István, 1990. 421–428.

⁹³ Bibó István, 1986. I. 313–316.

⁹⁴ Az álláspont legszínvonalasabb kifejtése: Körösenyi András, 2000.

⁹⁵ Bibó István, MTA KK-Ms 5116/15. Kézzel írt rész. 2.

vezése Szegedre, 1946. augusztus 31-től ott tanított nyilvános rendes egyetemi tanárként 1949 őszéig. Ekkortól kezdve a számára egyre elviselhetetlenebbé váló politikai miliőben Bibó már nem tarthatott órákat, és 1950 végén jogilag is megszűntették katedráját.⁹⁶

Rövidítésjegyzék és irodalom

Arisztotelész, 1984. – *Politika*. Ford. Szabó Miklós. Gondolat Kiadó, Budapest.

Balog Iván, 2004. – *Politikai históriák Közép- és Kelet-Európában. Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról*. Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. /Eszmetörténeti Könyvtár, 2./

Bibó István, 1943. – Leopold von Wiese: Die Ethik und das System der zwischenmenschlichen Beziehungen. (Ismeretetés.) *Társadalomtudomány*, 1943/1–2. sz. 153–154.

Bibó István–Mattyasovszky Jenő, terv, szerk. 1950. – *Magyarország városhálózatainak kiépítése*. Kézirat gyanánt. Magyar Tudományos Akadémia, Állam- és Jogtudományi Intézet, Budapest.

Bibó István, 1975. – Bibó István: *Közigazgatási területrendezés és az 1971. évi településhálózat-fejlesztési koncepció*. MTA Igazgatástudományi Bizottsága, Budapest.

Bibó István, 1979b. [1946]. – A magyar közigazgatás történeti háttere. (Közli: Gyarmati György: Adalékok egy elmaradt közigazgatási reform történetéhez, 1946. *Századok*, 113. évf. 3. sz. [1979], 512–548. Ebben Bibó István szövege: 527–536.)

Bibó István, 1981–1984. – *Bibó István összegyűjtött munkái 1–4*. Sajtó alá rendezte: Kemény István, Sárközi Mátyás. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern.

⁹⁶ Kenedi János, 1991, Dénes Iván Zoltán, 2004.

Bibó István, 1986. – *Válogatott tanulmányok I–III*. Vál. és utószó Huszár Tibor. Szerk. és jegyzetek Vida István, Nagy Endre. A válogatásban és szerkesztésben közreműködött ifj. Bibó István. Magvető, Budapest.

Bibó István, 1990. – *Válogatott tanulmányok IV*. Vál. ifj. Bibó István és Huszár Tibor, szerk. ifj. Bibó István. Magvető, Budapest.

Bibó István, 2004. – *Bibó István egyetemi előadásai 1942–1949*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Előszó: Dénes Iván Zoltán. Sajtó alá rendezte, a szövegeket gondozta: Balog Iván–Tóth László Dávid (Tóth–Matolcsi László). Kossuth Egyetemi Kiadó – Debreceni Egyetem, Debrecen.

Bibó István, MTA KK Ms – *Bibó István hagyatéka*. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár.

Bibó István–Szentpéteri István–CsML, 1949. – Szentpéteri István jogászprofesszor (1926–2002) iratai. Bibó István speciális kollégiumai 1947–1948. *Csongrád Megyei Levéltár*, Szeged. XIV. 30.

Bibó-émlékkönyv, 1991 (1980) – I–II. Szerk. Réz Pál. Századvég, Budapest–Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern.

Csizmadia Ervin, 2001. – *Diskurzus és diktatúra: a magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késő Kádár-rendszerben*. Századvég, Budapest.

Dénes Iván Zoltán (szerk.), 1999. – *A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Osiris Kiadó, Budapest.

Dénes Iván Zoltán, 1999. – *Eltorzult magyar alkat: Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfü Gyulával*. Osiris, Budapest.

Dénes Iván Zoltán, 2001. – *Európai mintakövetés – nemzeti öncélúság. Értékvilág és identitáskeresés a 19–20. századi Magyarországon*. Új Mandátum, Budapest.

Dénes Iván Zoltán (szerk.), 2001. – *Megtalálni a szabadság rendjét. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Új Mandátum, Budapest.

Erdei Ferenc, 1974 [1939] – *Magyar város*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Erdei Ferenc, 1980. – *A magyar társadalomról*. Szerk. Bernát György. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Ferrero, Guglielmo, 2000. – *Kaland. Bonaparte Itáliában, 1796–1797*. Ford. Bibó Judit. Osiris Kiadó, Budapest.

Ferrero, Guglielmo 2001. – *Hatalom. A legitimitás elvei a történelemben*. Ford. Járai Judit. Kairosz Kiadó, Budapest.

Ferrero, Guglielmo, 2002. – *Újjáépítés. Talleyrand Bécsben 1814–1815*. Ford. Bibó Judit. Osiris Kiadó, Budapest.

Gaál Zsuzsanna, 2007. – *A dzsentri születése. A Tolna megyei reformkori középbirtokos nemesség átalakulása a neoabszolutizmus és a dualizmus korában*. <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:ZbKvOGY7Gw0J:doktori.btk.elte.hu/hist/gaal/disszert.pdf+Ga%C3%A1l+Zsuzsanna+dzsentri&cd=4&hl=hu&ct=clnk&gl=hu&client=firefox-a&source=www.google.hu>.

Gyáni Gábor – Kövér György, 1998. – *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó, Budapest.

Gyarmati György, 2001. – *A magyar közigazgatás reformja*. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.), 2001. 77–105.

Hajnal István, 1936. – *Az újkor története*. Révai, Budapest.

Hajnal István, 1993. – *Technika, művelődés. História – MTA Történettudományi Intézete*, Budapest.

Horváth Barna, 1937. – *A jogelmélet vázlata*. Szeged.

H. Soós Mária, (szerk.) 1991. – *Címzett vagy feladó Erdei Ferenc. Levelezés köz- és magánügyben 1931–1944*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.

H. Szilágyi István, 1995a. – *Dráma és jogfilozófia* Horváth Barna életművében. In: Loss Sándor–Szabadfalvi József–Szabó Miklós–H. Szilágyi István–Zódi Zsolt: *Portrétvázlatok a magyar jogbölcséleti gondolkodás történetéből*. Prudentia Iuris, Miskolc. 211–267.

H. Szilágyi István, 1995b. – *Etika, jog, politika*. Bibó István

(1911–1979). In: Loss Sándor–Szabadfalvi József–Szabó Miklós–H. Szilágyi István–Zódi Zsolt: *Portrétvázlatok a magyar jogbölcséleti gondolkodás történetéből*. Prudentia Iuris, Miskolc. 267–310.

Huszár Tibor, 1989. – *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*. Kolonel Bt., Debrecen.

Huszár Tibor, 1991. – *Párhuzamok és kereszteződések. Erdei Ferenc, Bibó István és a Márciusi Front*. ELTE Szociológiai Intézet–Makói József Attila Múzeum, Budapest–Makó.

Huszár Tibor–Litván György–S. Varga Katalin (szerk.) 1995. – *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban. 1956-os Intézet–Osiris–Századvég*, Budapest.

Kenedi János, 1991. – *Bibó István életrajzi adatai. Összeállította: Kenedi János*. In: *Bibó-émlékkönyv II.* 440–449.

Kovács Gábor, 1999. – *Hajnal István és Bibó István történelemszemlélete*. In: *Dénes Iván Zoltán (szerk.)*, 1999. 200–216.

Körösényi András, 2000. – *Értelmiség, politikai gondolkodás és kormányzat*. Osiris, Budapest.

Lányi Kamilla, 1998. – *A bibói életpálya: egy magyar sors*. Budapesti Könyvszemle, ősz. 253.

Mannheim, Karl, 1940. – *Man and Society in an Age of Reconstruction*. Routledge&Kegan Paul, London.

Mannheim, Karl, 1943. – *Diagnosis of Our Time*. Routledge & Kegan Paul, London.

Mannheim Károly, 1996. – *Ideológia és utópia*. Atlantisz, Budapest.

Miklóssy Endre, 1991. – *Bibó István és a magyar településhálózat*. Comitatus, 1991/5–6. 3–9.

Nagy Endre, 2003. – *Szociokalandozások. Válogatott szociológiai tanulmányok*. Savaria University Press, Szombathely.

Perecz László, 2001. – *Az antispekulativitás jegyében. Bibó István filozófiai előfeltevéseiről*. In: *Dénes Iván Zoltán (szerk.)*, 2001. 37–57.

Popper, Karl, 2001. – *A nyitott társadalom és ellenségei*. Balassi Kiadó, Budapest.

Radnóti Sándor, 1991 (1980). – A legitimáció keletkezése.

In: Bibó-émlékkönyv I. 367–382.

Saad József, 2001. – Magyar Zoltán. Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Saad József. Új Mandátum, Budapest.

Szabadszabó József, 1999. – Jogbölcseleti hagyományok. Multiplex Media–Debrecen University Press, Debrecen.

Szalai Sándor, 1948. – Bevezetés a társadalomtudományba. Egyetemi nyomda, Budapest.

Szentpéteri István, 1993. – Legitimitás, jog és alkotmány viszonya

Bibó István nézetrendszerében. In: Emlékkönyv Kemenes Béla egyetemi tanár 65. születésnapjára. JATE, Szeged.

Szilágyi Sándor, 1990. – Mitteleuropas politischer Therapeut.

In: István Bibó: Zur Judenfrage. Am Beispiel Ungarns nach 1944. Verlag Neue Kritik, Frankfurt am Main. 7–21.

Szilágyi Sándor, 2001. – Bibó István. Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Szilágyi Sándor. Új Mandátum, Budapest.

Várnai Györgyi (szerk.), 1992. – Valóság 70. Scientia Humana, Budapest.

Vierkandt, Alfred, (Hrsg.), 1931. – Handwörterbuch der Soziologie. Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart.

von Wiese, Leopold, 1931. – Beziehungslehre. In: Vierkandt, Alfred (szerk.), 1931. 66–81.

von Wiese, Leopold, 1942. – Die Ethik und das System der zwischenmenschlichen Beziehungen. Zeitschrift für Öffentliches Recht, XXII. köt. 4–5. füzet (december): 461–468.

A CENTENÁRIUMI SOROZAT KÖTETEI

1. Az államhatalmak elválasztása
2. Politikai hisztériák
3. A magyar demokrácia válsága
4. 1956
5. A kelet-európai kisállamok nyomorúsága
6. A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai
7. Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem
8. Zsidókérdés
9. Az európai politikai fejlődés értelme
10. A jogfilozófiától a politikáig
11. A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái
12. Visszaemlékezések

X 171687

Bibó szuverén módon, külső kényszertől mentesen, gondolkodva jutott el korábbi származási csoportja nem látványos, ám annál átfogóbb és elmélyültebb kritikájához. Tanulmányútjainak tapasztalatait felhasználva, de nem Nyugat- vagy külföldmajmolásból vált a demokrácia elkötelezett hívévé úgy, hogy közben sohasem adott meg neki, hogy működő demokráciában élhessen, amelyben a polgárok számára nemzedékek óta természetes, hogy a rendszert éppen az stabilizálja, hogy a kormányt le lehet váltani. Mindebben ne csak azt lássuk, hogy az ő fejében inkább a demokrácia idealizált, utópikus vágyképe létezhetett, mintsem annak hétköznapi realizálása. Bibó aktualitását ma külön aláhúzza, hogy mára kiderült: a demokratikus intézményrendszer pusztán európai mintakövetéssel való importja nem elégséges a nemzeti öncélúság reneszánszával szemben. Egy olyan országban, ahol a demokrácia presztízse alacsony, a demokratikus tradíciók csekélyek, és a demokratikus politikai szocializáció gyenge, különösen sokat tanulhatunk egy olyan szerzőtől, aki saját erejéből vált demokratává.

ISBN 978-963-446-675-8

9 789634 466758

Ára: 3400 Ft